

Törésvonalak

*Szegénység és etnicitás
vidéki terekben*

Szerkesztette:

VIRÁG TÜNDE

TÖRÉSVONALAK

Szegénység és etnicitás vidéki terekben

TÖRÉSVONALAK

Szegénység és etnicitás vidéki terekben

Online változat

Argumentum

A kutatást és a kötet megjelenését támogatta
az OTKA 101299 számú,
„Etnikai és szociális törésvonalak helyi társadalmakban”
című kutatása.

Szerkesztette:

VIRÁG TÜNDE

Lektorok:

HAVAS GÁBOR

ZOLNAY JÁNOS

© A kötet szerzői, 2015

Olvasószerkesztő:

SÍK JÚLIA

A kötetet tervezte:

SIBA LÁSZÓ

ISBN 978-963-446-752-6

A kiadásért felel Láng József, az Argumentum Kiadó igazgatója
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

TARTALOM

- 7 **VIRÁG TÜNDE**
Bevezető
- 26 **NÉMETH KRISZTINA**
A terepmunka és a kutatói pozíció reflektálása
mint az értelmezés rejtett erőforrása
- 44 **VÁRADI MONIKA MÁRIA**
A túlélés és a társadalmi betagolódás között: szegénység,
kirekesztettség és kapcsolatrendszerek
- 68 **VIDA ANIKÓ – VIDRA ZSUZSA**
„Ez is segély, csak máshogy hívják” – helyi szegénypolitikák:
segélyezési gyakorlatok és a közmunka
- 89 **FEHÉR KATALIN – KELLER JUDIT – VIDRA ZSUZSANNA – VIRÁG TÜNDE**
„Ha valaki azt gondolja, hogy majd jönnek és megoldják a cigánykérdést,
az téved” – fejlesztési programok helyi társadalmakban
- 119 **VÁRADI MONIKA MÁRIA**
Roma nők a projektvilágban: portrék
- 139 **FEHÉR KATALIN**
Szimbolikus határok és szociális gondoskodás intézményi szemmel
- 164 **VIDA ANIKÓ**
„Hát rajtunk ki segít?”
A szociális ellátásban dolgozók helyzete és
szegénységképe egy dél-alföldi kisvárosban
- 178 **HÉDERNÉ BERTA EDINA**
„Mintha mákkal beszórták volna”
– romák mobilitása és a középosztály szubjektív
biztonságérzete egy dél-alföldi kisvárosban

- 191 **VIRÁG TÜNDE**
„Próbálják oda szorítani az embereket, abba a környezetbe, ahol élnek”
– szegénységre adott válaszok egy alföldi kisvárosban és tanyavilágában
- 207 **VIGVÁRI ANDRÁS**
Vissza a tanyákra – egy cigány család újakezdési
esélyei a szabolcsi pusztai világban
- 224 **VIRÁG TÜNDE**
Szegénysors – mindennapok egy pusztán
- 242 **NÉMETH KRISZTINA**
Szegregátum vagy etnikus szomszédság? Egy dunántúli kisváros
„szegregátuma” a diskurzusok és köznapi cselekvések tükrében
- 260 **FEHÉR KATALIN**
Egy ipari munkáskolónia átalakulása
- 284 **VIRÁG TÜNDE**
Cigányváros
- 305 **IRODALOM**
- 320 **A SZERZŐKRŐL**

VIRÁG TÜNDE

BEVEZETŐ

A kutatásról

A könyv alapjául szolgáló kutatásban arra kerestük a választ, hogy az eltérő gazdasági, társadalmi hagyományokkal rendelkező lokális közösségekben hogyan alakulnak ki különböző etnikus vagy más jellemzők alapján konstruált határok a szegények és nem szegények között, illetve a szegények csoportján belül. Más oldalról, a különböző társadalmi helyzetek milyen eltérő etnikai kategóriákat hoznak létre. Megközelítésünkben az etnicitás nem objektív, állandó kategória, hanem egy-egy helyzetben és konkrét közösségben, csoportközi viszonyok között konstruálódik. Kutatási kérdésünk pedig az, hogy a helyi társadalmak milyen különböző cigányfogalmakat hoznak létre, hiszen a „cigány”-fogalom megkonstruálásának módja jó indikátora egy-egy helyi társadalomban működő csoportközi viszonyoknak, gazdasági és társadalmi folyamatoknak. Másként megfogalmazva a kérdésünket: a vizsgált helyi társadalmakban a lakosok hol jelölik ki az etnikus határokat, és e határok kijelölésében milyen szempontok a meghatározóak? A válasz megtalálása újabb kérdések sorozatát veti fel. A többségi társadalom, elsősorban az intézmények révén, milyen más jellemzők alapján (életvitel, munkához, gyerekvállaláshoz való viszony) jelöl ki és működtet csoporthatárokat a szegények és nem szegények, illetve a szegények csoportján belül, amelynek alapján a szegényeket érdemesnek, segítségre méltónak vagy érdemtelennek gondolja. A helyi társadalom által kialakított és a mindennapi egyeztetések során fenntartott vagy újrakonstruált kategóriák mennyiben járulnak hozzá a szegénység újatermelődéséhez, a helyi hatalmi viszonyok fenntartásához? Az etnikailag megjelölt csoportnak a forrásokhoz, megélhetési lehetőségekhez, pozíciókhoz való hozzáférése különbözik-e, és ha igen, mennyiben a nem cigányként kezelt csoporttól?

Kutatásunk módszere a szociológiai terepmunka volt, ami hosszában és mélységében is eltér a klasszikus (antropológiai) terepmunkáétól, és leginkább a közösségkutatás áramába illeszkedik. Első lépésben a lokalitásban meghatározó szerepet játszó intézményi szereplők véleményén és e narratívákból kirajzolódó mentális térképen keresztül próbáltuk megragadni a helyi diskurzusokban a „szegények/romák lakóhelyeként” számon tartott szomszédságokat, amit a közvélekedés legtöbb esetben „cigánytelepként” azonosít. Az elmúlt évtizedek társadalmi folyamatainak következtében a romák lakóhelyeként számon tartott településrészek mintázata nemcsak változatossá vált, de gyakran a helyi kontextus dönti el, hogy egy-egy utcavégi sűrűsödést, néhány leromlott állagú házból álló belterületi zárványt a „szakértők”, illetve a helybeliek „cigánytelepnek” tekintenek-e, vagy sem (Lengyel 2006). Kutatásunkban azokhoz a szerzőkhöz és elméletekhez kapcsolódtunk, akik az egy-egy városrész, adott esetben egy szegregátum városon belüli helyzetét, szerepét, megíté-

lését nem objektív kategóriaként, hanem a helyi diskurzusok által létrehozott, dinamikus, folyamatosan változó konstrukcióként értelmezik. A társadalmi, etnikai, térbeli szegregáció dinamikus folyamatként való értelmezése azt is jelenti, hogy egy-egy település részei és a megjelölésükre használt fogalmak nem önmagukban létező és állandó kategóriák, a gazdasági, társadalmi és politikai változások folyamatosan hatnak rájuk. Másképpen fogalmazva, a helyi szereplők társadalmi, gazdasági és politikai érdekeik mentén folyamatosan újrakonstruálják a teret, amely egyben visszahat az azt formáló folyamatokra, illetve az adott közösség belső reprezentációjára is (Harvey 2006, Wacquant 2012).

Terepmunkánk során a megkérdezett kulcsinformátoroknak (önkormányzati, kisebbségi, egyházi vezetők, szociális szakemberek, pedagógusok) a helyi társadalom különböző csoportjairól és azok térbeli eloszlásáról szóló elbeszélései alapján azonosítottuk a települések azon részeit, ahol a szegény/roma népesség koncentrálnak, és amelyeket szegregátumnak/cigánytelepnek tekintenek. A kutatásunkban a szegények, romák szegregált lakóhelyeinek azonosítása során mindenekelőtt a helyi diskurzusokra támaszkodtunk, el akartuk kerülni, hogy a kutatóként mi magunk „teremtsünk” szegregátumokat. Mindezek alapján a kutatásban azokat a többségében cigányok, szegények által lakott településrészeket tekintettük szegregátumnak, ahol a gettó fogalmának (Wacquant 2012) legalább egy kritériuma megjelent az elbeszélésekben. Azaz (1) az ott élő családok nem saját döntésük alapján, hanem valamilyen gazdasági vagy társadalmi kényszer következtében kerültek oda; (2) az adott településrész fizikailag is elkülönült a település többi részétől; (3) ahol egyértelműen stigmatizált területről volt szó; (4) és az intézményekhez való hozzáférés tekintetében is jelentős különbségek mutatkoztak a település más részeivel összehasonlítva (Váradí–Virág 2015).

Az így azonosított helyi mikrovilágokban (egy-egy szegénynek bélyegzett utcában, városi kolónián vagy tanyán) az ott élő családokkal családtörténeti, foglalkozástörténeti interjúkat készítettünk. Az interjúk során az etnicitásra nem direkt módon kérdeztünk rá, hanem arra voltunk kíváncsiak, hogy az interjú során mikor, hogyan, milyen kontextusban kerül elő az etnicitás (lásd erről Németh első tanulmányát a kötetben).

Terek és terepek

A társadalom szegmentálódása, a szegénységben és kirekesztettségben élők társadalmi demográfiai helyzetének mind élesebbé válása, valamint generációk közötti újratermelésének felerősödése együtt jár e társadalmi csoportok térbeli koncentrálnásával. A térnek és a helynek (különösen a lakóhelynek) tehát egyre erőteljesebb szerepe van a társadalmi marginalizáció alakításában. A rendszerváltást követően az ország térszerkezete a piacgazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás tekintetében kettéhasadt. Az egykori szocialista nehézipari központok térségét, illetve a hagyományosan mezőgazdasági területeket a rendszerváltást követő gazdasági változások negatívan érintették, ezeken a területeken különböző mintázatú és súlyosságú válságterületek alakultak ki. A munkaerőpiactól távol maradó inaktívak döntően olyan régiókban, térségekben, településeken élnek, amelyeket elkerülnek a munkahelyteremtő beruházások, s ahol a munkalehetőség-

gek tartós hiánya, az elszegényedés már a kilencvenes években elindította a személyes, családi és közösségi leépülés spirálját. A különböző típusú előnyök és hátrányok, az egyenlőtlenségek rendszerre szerveződését a fejlődési gócterületek és a perifériák közötti polarizálódás jelzi és jellemzi, amelynek egyik következményeként kialakultak/alakulóban vannak a szegregálódó, hátrányos helyzetű vidéki térségek (Koós–Virág 2010, Ladányi–Virág 2009, Nagy et al. 2015). Terepeinket az ország társadalmi, gazdasági perifériájáról választottuk, a hátrányos helyzetű régiókból (Dél-Alföld, Észak-Alföld, Észak-Magyarország és Dél-Dunántúl) egyet-egy, többségében mezőgazdasági jellegű településeket és egy volt nehézipari központot. A hátrányos helyzetű régiókon belül a válságövezetek perifériáján olyan településeket kerestünk, ahol a helyi társadalomban a szegények jelentős számú csoportjai mellett még megtalálhatóak a közép- és alsó középosztály képviselői is, azaz a helyi társadalom nemcsak társadalmilag és gazdaságilag, hanem az erőforrásokhoz való hozzáférés és érdekérvényesítés tekintetében is differenciált. Ezek a településeken nagyon különböző szegénységi kockázatú csoportok élnek egymás mellett, a lecsúszást megélt alsó középosztály tagjaitól az évtizedek óta mélyszegénységben élő családokig a szegénység és kirekesztettség nagyon különböző metszeteivel találkozhattunk. Jellemzően olyan kisvárosokat kerestünk, ahol az oktatási és szociális intézményrendszer minden eleme megtalálható, esetlegesen több fenntartó is szolgáltat egymással párhuzamosan, így az intézményekhez, szolgáltatásokhoz való hozzáférés egyenlőtlenségeit is vizsgálni tudtuk. Mindezek alapján a következő terepeken folytattunk terepmunkát.

Szólókalja¹ a dél-dunántúli, határ menti aprófalvas térség közigazgatási, oktatási és gazdasági központja, a hetvenes-nyolcvanas években a környék falvaiból elköltözni vágyó családok migrációs célpontja. Napjainkban a térségben működő sikeres mezőgazdasági vállalkozások nyújtanak munkalehetőséget a város képzetlen szegényei számára, többnyire informálisan. A város sajátosságát a multietnikusság adja: a délszláv eredetű lakoságnak sokszor évszázados múltja van a településeken, csakúgy, mint a kitelepítések után visszaszivárgó sváb családoknak. Így az itt élő beás és oláh cigány családok eleve olyan soknemzetiségű helyi társadalmak részei, amelyekben az együttélés narratívái és gyakorlata kidolgozottak, és megőrződtek a közösségek emlékezetében. A város intézményeiben dolgozók által szegregátumként megjelölt Városárok utca etnikailag és társadalmilag rendkívül heterogén, az itt élő családoknak kiterjedt társadalmi kapcsolataik vannak nemcsak a városon belül, de az egész térségre kiterjedően. A város tereinek és intézményeinek használata az itt élő családok számára mindennapos, természetes dolog, ebből csak elvétve vannak konfliktusok. Bár – elsősorban a fejlesztési tervek és elképzelések miatt – a Városárok utca a város szemében szegregátum, az itt élő családok egy békés, etnikai szomszédságban élnek. (Lásd Németh második tanulmányát a kötetben.)

Kormos észak-magyarországi kisváros, amely a századelőn létrehozott gyárral együtt fejlődött, és lett a szocialista nehézipar egyik meghatározó központja. A gyár bővülésével

¹ Azoknak, akik terepmunkánk során elmesélték nekünk életük történetét és mindennapjaikat, beavattak minket az intézmények működésének világába, megígértük, hogy a beszélgetésünk nem kerül nyilvánosságra. Interjúalanyaink védelmének érdekében települések, településrészek és utcák neveit, valamint a családneveket is anonimizáltuk.

a hajdani kisváros köré gyári kolóniák épültek, később a környékbeli falvakat csatoltak a városhoz. A külső településrészek gyakran hosszan elhúzódó völgyekben fekszenek, így a természeti adottságok révén sem tudtak összefüggő városszövetet alkotni. A rendszerváltást követően a gyár leépülésével majd bezárásával a városban a munkanélküliek aránya megnövekedett; a képzettebb, fiatalabb lakosok igyekeztek elköltözni a városból. Napjainkra az évtizedes szociális konfliktusokat a város vezetése egyre nehezebben tudja kezelni. Az általunk vizsgált Béketelep a település egyik bevezető útja mentén, a városközpont szomszédságában helyezkedik el. Bár a telep a helyiek elbeszélésében számtalanszor a nyomortelep vagy cigánytelep kategóriájaként jelenik meg, ugyanakkor a város számos fejlesztési projektet tervezett a telepre, azt – éppen a városközpontozóhoz való térbeli közelsége miatt – szeretné „megmenteni” a teljes leszakadástól. A telep társadalma szociálisan és etnikailag rendkívül heterogén, a legmarkánsabb törésvonalak nem e pozíciók, hanem elsősorban a különböző generációk gyári munkához, a kolóniához való viszonya mentén alakultak ki a telepen belül. (Lásd Fehér tanulmányait a kötetben).

Ivándomb a Dél-Alföldön, a szerb határ közelében helyezkedik el, a rendszerváltozás előtt a térség mezőgazdasági központja volt, mára viszont a település egészére jellemző az elszegényedés és a térségi átlagot messze meghaladó munkanélküliségi ráta. A rendszerváltás okozta gazdasági traumát a mai napig nem tudta kiheverni. A városon belül romák különböző csoportjai a telep felszámolásával a város szélére került helybeli családok és a közeli nagyobb városok telep felszámolási programjai keretében ideköltöztetettek – az elmúlt években egyre erőteljesebben érzékelhetők a város különböző tereiben; napjainkban már szinte a város minden utcájában élnek roma családok. A helyi közép- és alsó középosztály fokozódó elszegényedése, státuszbizonytalansága, a két etnikai csoport közötti jövedelmi különbségek csökkenésével együtt járó félelmeket és konfliktusokat erősíti a romák térbeli közelsége is. Azaz napjainkra a gazdasági viszonyok és a térbeli elrendeződés megváltozásával a többségi társadalom tagjai elveszítették a város terei és intézményei feletti kontrollt nyújtotta biztonságot, ami meghatározza az etnicitás érzékelését és az ahhoz kapcsolódó mindennapi gyakorlatokat, konfliktusokat (Héderné Berta–Vida 2014). (Lásd a kötetben Vida és Héderné Berta tanulmányát).

Irgács mezőgazdasági jellegű észak-alföldi kisváros, ahol a lakónépesség közel harmada a várost körülölelő pusztákon, tanyákon él. Az ipari munkahelyek hiánya, a szűkös és időszakos ingázási lehetőségek, az alacsony iskolai végzettség miatt az itt élő családok alapvetően helyben, a mezőgazdaságból igyekeznek boldogulni. A kisvárosban csak néhány cigány család él, a település szegényei között többségében a hagyományos szegénységből érkező egykori uradalmi cselédek leszármazottait találjuk. A helyi társadalmon belül nincsenek nagy társadalmi távolságok, a családok többségének életében valamilyen szinten jelen van a szegénység. Kutatásunk során két pusztán végeztünk terepmunkát: az Irgácspusztán élő családok számára a mezőgazdasági vállalkozások már nem tudnak elegendő munkát biztosítani, a helybeliek és a beköltözők/visszaköltözők között egyre élesebb konfliktusokat generál az elérhető munkalehetőségek szűkösége, ami egyrészt a helybeliek/beköltözők közötti megkülönböztetésben, illetve a beköltöző szegény családok „lecigányozásában” nyilvánul meg (lásd Virág tanulmányait a kötetben.) Másik vizsgált pusztánkat, Gehénpusztát a másfél évtizede odaköltöző népes cigány család „mentette

meg” az elnéptelenedéstől. Sokáig úgy tűnt, a helybeli gazdáknak napszámos munkát végző cigány családok sikeresen illeszkednek a puszta világába, de napjainkban a puszta körüli földeket birtokló nagyvállalkozó, aki már nem szorul a helybeli cigányok munkaerejére, a puszta terét is egyre inkább a maga elképzelései szerint szeretné formálni. Napjainkban a pusztán élő cigány családok és a puszta körüli földeket birtokló nagyvállalkozó közötti térhasználati konfliktusok egyre gyakoribbak. (Lásd Vigvári tanulmányát a kötetben.)

Nádason² az északkelet-magyarországi kisvárosban romák és nem romák közötti együttműködéseknek nagyon különböző formái alakultak ki az elmúlt évtizedekben. A kisváros majd harmada roma; ebből következően a városi terek és intézmények használata szinte megkerülhetetlen a mindennapokban. A romák térbeli elhelyezkedését, a többség és kisebbség közötti fizikai, társadalmi és szimbolikus határok alakulását nagymértékben meghatározza a magyar (romungró) és oláh cigányok közötti elkülönülés és társadalmi különbség. Nádason ugyanis a társadalmi törésvonalak elsősorban nem a többségi nem roma, illetve roma csoportok között, hanem a többségi társadalommal évtizedek óta társadalmi és gazdasági kapcsolatokat kialakító oláh cigányok, illetve a „telepi szegények”, a romungró cigányok között figyelhetők meg. A településen élő két cigány csoport közötti határ erősebb, mint bármelyik cigány csoport és a nem cigányok közötti határ. A két roma csoport közötti évtizedes megkülönböztetés, a társadalmi kapcsolatok teljes hiánya az elmúlt években, a többségében oláh cigány nők által vezetett fejlesztési programoknak köszönhetően kezdett átalakulni. (Lásd Fehér–Keller–Vidra–Virág és Váradi tanulmányait a kötetben.)

Rónakeresztes az alföldi belső periféria egyik kisvárosa. Az egykori uradalmak, majd szocialista termelőszövetkezetek területén mindig is a nagyüzemi mezőgazdaság túlsúlya volt a jellemző, az egyéni gazdálkodásnak nem voltak hagyományai. A város kedvező közlekedési helyzete a szocializmus időszakában lehetővé tette, hogy cigányok és nem cigányok egyaránt ingázzanak, a megyeszékhelyen vagy akár Budapesten vállaljanak munkát; az ingázást gyakran költözés követte. A városban viszonylag magasra, 1800–2000 főre becsülik a cigányok számát, de településen belüli arányuk a tíz százalékot sem éri el. A cigány családok – egy-egy ritka kivételtől eltekintve – csak három szegregált, egymás közelében elhelyezkedő, lassan egybeérő városrészben, ahogy többen nevezték, a cigányvárosban élnek. Ebben a városrészben többségében cigány családok laknak, de beházasodással, költözéssel kerülnek ide nem cigányok, illetve a városrész magasabb státuszú területein élnek szegény nem cigány családok is. A városrész utcáit látható, jól érzékelhető éles határvonal választja el a várostól. (Lásd Virág utolsó tanulmányát a kötetben.)

² Nádason és Rónakeresztesen hasonló módszertan alapján, az OTKA-kutatással párhuzamosan folytattunk terepmunkát a „Faces and Causes of Marginalization of the Roma in Local Settings” című, a CEU CPS által koordinált nemzetközi kutatás keretében 2012–2014 között (<https://cps.ceu.hu/research/roma-marginalization>, utolsó letöltés: 2015. 09. 06.). Nádast az ott megjelenő fejlesztéspolitikai, a különböző roma csoportok egymáshoz való viszonya, Rónakeresztest a végletes térbeli és társadalmi marginalizáció példája alapján tartottuk fontosnak beemlíteni a kötet tanulmányai közé. A tanulmányok alapjául szolgáló terepmunkában Fehér Katalin, Rézműves Szilvia, Schwarz Gyöngyi, Szegedi Dezső, Uzzoli Annamária, Váradi Monika, Vidra Zsuzsanna, Virág Tünde vett részt. A nemzetközi kutatás vezetője Szalai Júlia volt.

A terek kiválasztása lehetőséget adott arra, hogy hangsúlyosan kezeljük az etnikai különbségtétel térbeli leképeződéseit, hiszen a különböző etnikai csoportok településen belüli térbeli elhelyezkedése egyrészt pontosan tükrözi a különböző csoportok közötti társadalmi távolságokat, másrészt meghatározza a mindennapi érintkezési viszonyokat. Egy-egy településen belül a különböző terek, területek státusza és a megjelölésükre használt fogalmak nem állandóak, hanem változnak, amelyek tükrözik a településpolitikát formáló vezetők, a településen élő többségi lakosság szegényekhez, más etnikai csoportokhoz való, helyi gyakorlatokban, diskurzusokban és politikákban megjelenő viszonyát. E viszony határozza meg azt is, hogy a különböző szegregált terekben élő szegény, roma népesség számára hozzáférhető-e a lokális intézmények, illetve hogy milyen mértékben különülnek el, szegmentálódnak a többség és a roma kisebbség számára fenntartott intézmények, szolgáltatások rendszerei (Small 2009). A térbeli és társadalmi kirekesztést dinamikus folyamatként értelmeztük, amelynek ideáltipikus végpontjai, a társadalmilag heterogén, elmosódó határokkal jellemezhető etnikus szomszédságok, valamint a többségében szegények és romák lakta stigmatizált gettó közötti kontinuumon a szegregált terek legkülönbözőbb, időben is változó formái jelenítik meg, amelyek tükrözik egyrészt a romák differenciált társadalmi helyzetét a romák és nem romák, továbbá a romák különböző csoportjai közötti szegregációs igényeket, elkülönüléseket, fizikai, mentális, szimbolikus határokat (Small 2009, Wacquant 2012, Váradi–Virág 2015).

A kisvárosokon belül vizsgált szegregált terek egyik végpontját Szőlőkalján és a nádasi oláh cigányok által lakott utcákban találtuk, ahol egyfajta békés egymás mellett/együttélés alakult ki a különböző etnikai csoportok között, ahol a település méretéből következően megkerülhetetlen a mindennapi érintkezés, ahol még a szocializmus időszakában romák és nem romák között kialakult valamiféle együttműködés, munka- és/vagy patrónus-kliens jellegű kapcsolat, ahol a mindennapi együttélést nem terhelték konfliktusok. A romák többsége ugyan a településen belül egy vagy több meghatározott utcában, többé-kevésbé egy tömbben él, de a térbeli és társadalmi határok romák és nem romák között elmosódtak. Ugyanakkor a mindennapi együttélés szabályai, a térbeli, társadalmi, szimbolikus határok, az intézményekhez való hozzáférés romák és nem romák között folyamatos egyeztetés tárgyai. A többségi társadalom gyakran új határokat jelöl ki; ha a térhasználatban már fel is kellett adnia, fenntartja az intézményhasználatban, elsősorban az oktatási intézményekhez és az egyházi vagy civil szervezetekhez való hozzáférés területén. Az aktuális, békésnek mondott együttélés példái az egyes települések történetébe ágyazott hosszas egyeztetési folyamat eredményeképpen létrejövő kényes egyensúlyi állapotot tükröznek, amely a helyi társadalom jövőbeli változásainak függvényében hosszabb távon átbillenthet, de akár egyik pillanatról a másikra, egy-egy körülmény megváltozásával vagy rendkívüli esemény hatására felszínre hozhatja a mélyben lappangó konfliktusokat, ami újból előhívhatja az elkülönülést, elhatárolódást, kirekesztés törekvéseit.

Kormoson és Ivándombon a többségi társadalom differenciált és szelektív módon viszonyul a romákhoz. Vagyis a „rendes”, „beilleszkedésre képes”, asszimilálódni vágyó, mobilabb cigány családokat a többség elfogadja, és számukra a közös tér- és intézményhasználatot is lehetővé teszi, ugyanakkor arra törekszik, hogy a „beilleszkedni nem képes”,

jellemzően a szegényebb és iskolázatlanabb romákat térben és társadalmilag egyaránt elkülönítse. Nevezetesen a többségi társadalomnak megfelelni kényszerülő településvezetés határozza meg a romák bizonyos csoportjai számára elérhető, másokat abból kizáró tér- és intézményhasználatot. Másképpen fogalmazva: a településen élő roma családok közötti differenciálódást, a romák és nem romák, illetve a romák különböző csoportjai közötti elkülönülési igényeket pontosan tükrözi a többségi társadalom által szabályozott tér- és intézményhasználat. Ugyanakkor az ivándombi példa rámutat arra is, hogy a lokális társadalmak etnikai szerkezetének átalakulása, a romák gazdasági pozíciójának és térbeli elhelyezkedésének változása feszültségekkel, konfliktusokkal terhes folyamat, amely a nem roma családokat védekezésre, a két csoportot elválasztó társadalmi és szimbolikus határok fenntartására, megerősítésére készíti (Feischmidt 2014, Vigvári 2013, Kovács–Virág–Vidra 2013).

A térbeli és társadalmi kirekesztés másik ideáltipikus végpontját Rónakeresztes képviseli, ahol a többségi társadalom az egész települést/településrészt, az ott élő családokat stigmatizálja, és amelytől minden lehetséges módon elkülönülni szándékozik. Megjelennek a párhuzamos, a gettó lakóit szolgáló intézmények, ugyanakkor a településen működő szolgáltatások egy része elérhetetlen a gettóban élők számára. A többségi társadalom egyértelmű kirekesztő és elutasító attitűdjének és gyakorlatainak köszönhetően a különböző társadalmi helyzetű roma családok a településen belül koncentráltan, a többségi társadalomtól éles fizikai és mentális határokkal elkülönítve élnek, és a helyi intézményekkel, szervezetekkel minimálisak a kapcsolataik.

A fenti példák mindegyikében a különböző formájú és mértékű térbeli elkülönülés etnikai megkülönböztetésen alapul, azaz a narratívákban a „cigánytelep” különböző formái jelennek meg, ami kifejezi a többségi társadalom helyi cigányokhoz fűződő viszonyát, és pontosan jelzi, hogy az adott tér és az ott élő családok mennyiben részei az adott lokalitásnak. Ezzel szemben a többségében nem roma szegény családok lakta irtásos puszták – az előbbiektől lényegesen nagyobb térbeli távolság ellenére – a helyi narratívákban mindig a városhoz tartozó területként, a lokalitás részeként jelennek meg, az ott élő családoktól való elkülönülés, megkülönböztetés iránti igénye csak akkor bukkan fel az elbeszélésekben, ha az oda beköltöző cigány családról esik szó. Ez elsősorban a közös történeti múlttal magyarázható, hiszen alig találkoztunk olyan városival, akinek ne lenne valamilyen családi kötődése a pusztához. Ugyanakkor a megkülönböztetés hiánya azt is jelenti, hogy – ellentétben a „cigánytelepekkel” – a többségi társadalom támogat minden olyan fejlesztést, szolgáltatást, amit a helyi önkormányzat, civil szervezetek, egyházak a pusztán élő családok megsegítésének érdekében működtetnek.

Cigánynak lenni – az etnicitás helyi konstrukciója

Kutatásunk központi fogalma az etnicitás, ami megközelítésünkben nem objektív, állandó kategória, hanem egy-egy helyzetben és konkrét közösségben, csoportközi viszonyok között konstruálódik, azaz az etnikai kategóriák többség és kisebbség közötti interakciók sorozatában jönnek létre, nem állandóak, hanem folyamatosan változnak, létrejöttüket és alakulásukat az adott történelmi és gazdasági körülmények határozzák meg (Barth 1969, 1996). Jenkins (1997) különbséget tesz csoport és kategória között; értelmezésében a csoport belső, szubjektív meghatározáson alapul, míg a kategória kívülről, mások által meghatározott, behatárolt és azonosított. Ebből következően a kategorizáció szükségszerűen társadalmi viszonyokba ágyazott, amely a kategorizáló és a kategorizáltak között feszülő hatalmi és társadalmi egyenlőtlenségi viszonyt képezi le és reprodukálja. Az etnikai kategóriák alkotta társadalmi csoportok közötti szimbolikus, társadalmi határok át- és kialakítása alapvetően az erőforrások megszerzéséért, pozícióik legitimitásáért, a magasabb társadalmi státuszért, illetve ezek intézményesítéséért folyó verseny eredménye. A határok kialakítása és működtetése a szűkös erőforrásokhoz való egyenlőtlen hozzáférés társadalmi különbségeiben jelenik meg (Lamont–Molnár 2002, Wimmer 2008).

Ezen megközelítésekhez kapcsolódva értelmezésünkben a roma fogalma alapvetően kívülről meghatározott, elsősorban réteggülönbségeken, érdekvizonyokon és erőforrás-egyenlőtlenségeken nyugvó kategória, amely mindig az adott lokalitásban egy diszkurzív folyamat eredményeképpen jön létre, amelynek során az erőforrásokkal, hatalommal rendelkezők az alacsonyabb társadalmi pozíciót betöltőkre vonatkozóan különböző, általában negatív jelentéstartalmú kategóriákat teremtenek.

Tapasztalataink szerint a roma kategória legjellemzőbb reprezentációja a tősgyökeres és a gyűttment (established-outsider, vö. Elias–Scotson 1965), azaz az idegenségen és kívülállóságon alapuló különbségtétel, amely rigid, csak nemzedéknyi idő elteltével, akkor is csak korlátozottan áthágható határokat eredményez (Kovács–Vidra–Virág 2013). A magyarországi diskurzusokban a roma jellemzően a „magyarrá veszélyes” különbségtételében is megjelenik (Horváth–Kovai 2010), azaz a többségi társadalom (szociális, kulturális, morális) fenyegetettségérzetének erősödésével a többségi társadalom által kialakított roma kategória és határa merevebbé és átjárhatatlanná válik. Mindezek alapján elemzésünkben a roma vagy cigány fogalma a többségi társadalom által létrehozott és működtetett kategória, amely a kívülállóság és idegenség fenntartásával biztosítja a többségi társadalom számára a biztonságosnak vélt távolságot, vagyis az elkülönülés formáját és mértékét.

A roma kategória jellemzően a roma–nem roma kizárólagosságában jelenik meg, amit azonban helyi szinten számos tényező átalakíthat, megváltoztathat a két etnikai csoport közötti határokat kikezdhetheti, elmosódottá teheti, vagy éppen megerősítheti. Mindezek lehetnek:

- (1) társadalomtörténeti előzmények,
- (2) etnikai diverzitás, más kisebbségek jelenléte az adott településen,
- (3) a roma társadalom differenciáltsága, a helyi társadalom emancipatórikus törekvései,
- (4) az eltérő társadalmi pozíciók és erőforrásokhoz való hozzáférés különbségei,

- (5) a térbeli kirekesztés formája,
- (6) a helyi társadalomban megjelenő kirekesztő, rasszista diskurzus és napi gyakorlat.

(1) A különböző társadalmi, etnikai csoportok egymásról alkotott képe az adott lokalitás társadalomtörténetébe ágyazottan értelmezhető. Az egymásról alkotott képet, a lokális narratívákat alapvetően befolyásolja különböző etnikai, társadalmi csoportok együttélésének története, az egykor és napjainkban működő társadalmi, gazdasági kapcsolatok és együttműködések mintázatai. Mindebben fontos szerepe van az időnek: romák és nem romák közötti viszonylag kiegyenlítettnek mondható társadalmi kapcsolatok kialakulásához generációk folyamatos, többé-kevésbé konfliktusmentes interakciójára van szükség. Ahogy történt ez a szocializmus időszakában a kormosi gyárban, vagy a Nádason, ahol egy helyi üzemben dolgoztak együtt oláh cigányok és nem cigányok, vagy Szőlőkalján a téészen végzett közös munka esetében. Az évtizedes pozitív tapasztalatok kikezdték a homogén roma kategóriát, és a narratívákban előtérbe került az egyéni teljesítmény, a családokhoz, egyénekhez köthető történetek, a mindennapokban egyre gyakoribb és elfogadottabb lett a vegyes házasság. Általánosan elmondható, hogy az elmúlt évtizedekben e kapcsolatok kialakulásának lehetőségei, terei és intézményei rendkívül beszűkültek: a közös munkahelyek hiánya, a szegregált intézmények működtetése (elsősorban a közoktatásban) és a lakóhelyi szegregáció erősödése ellehetetleníti a romák és nem romák közötti interakciók létrejöttét, ami megerősíti és megváltoztathatatlaná teszi a két csoport közötti határokat. A Gehépusztára beköltöző vagy az Ivándombra költöztetett roma családok hiába élnek közel egy generáció óta az adott településen, társadalmi kapcsolatokat alig tudtak kialakítani a többségi társadalommal, a helyiek szemében a mai napi idegenek maradtak. A roma és az idegen kategóriájának összekapcsolása rigiddé, átjárhatatlanná teszi a két csoport közötti határokat, ami ezekben az esetekben összekapcsolódik a szűkös erőforrások feletti rendelkezés jogának privilegizálásával, amely egyben a helyi viszonyrendszerek és hierarchiák állandóságának fenntartásának is az alapja.

(2) A társadalomtörténeti előzményeken túl a többségi társadalom által létrehozott és működtetett roma kategória stabilitását és erősségét meghatározza, hogy a településen belül az etnicitás roma–nem roma kizárólagos kategóriákban jelenik meg, vagy e két kategóriának vannak alternatívái. Azokon a településeken tehát, ahol több nemzetiség, a romák különböző csoportjai élnek együtt, egymás mellett, ott nagyobb az esélye annak, hogy az etnikai kategóriák különböző variációi jelennek meg. Ennek példája Szőlőkalja, ahol a helyi társadalom peremén, de annak részeként élő romák nem egyedül osztoznak a kisebbségi létben: más etnikai csoportok (svábok, horvátok) mellett a például délszláv háború alatt érkező menekültek is idetartoznak. Következésképpen a helyi társadalomban átjárhatóbbak (legalábbis kevésbé élesek) az etnikus határok, és finomabb megkülönböztetések érvényesülnek a roma csoportok vagy az egyes családok megítélésében. Azaz az etnicitás helyi jelentéstartalmainak differenciáltsága miatt a társadalmi státusz és az etnicitás közötti kapcsolat nem determinisztikus (Feischmidt 2012, Várad 2013). Nádason a romák különböző csoportjainak (oláh cigány, romungró) jelenléte a magasabb társadalmi státuszú, iskolázottabb oláh cigányok elkülönülési törekvésével jár együtt. Az oláh cigányok és a nem cigá-

nyok közötti évtizedekre visszanyúló együttműködés és tapasztalat az alapja az etnicitás differenciált használatának, szituatív, helyzetekhez igazodó észlelésének vagy esetlegesen akár figyelmen kívül hagyásának.

(3) A romák társadalmi és gazdasági differenciálódása, egy-egy sikeres vállalkozó, megbízható munkatárs, tanító vagy óvónő jelenléte az intézményekben kikezdheti a roma külső kategorizációját, lehetőséget nyújt alternatív kategóriák létrehozására. Kormoson az egykori gyári munkások megbecsültségének emléke, a jelenleg is szakmunkásként dolgozó romák, a közös múlt emléke még – időlegesen – fenntartja a romák differenciált megjelenését a helyi narratívákban. Nemcsak a kisvárosra, de az egész régióra jellemző esélyteremtő közoktatási programoknak köszönhetően Szőlőkalján számos érettségizett, a munkaerőpiacon értékes szakmában foglalkoztatott fiatal él, akikkel a helybeliek különböző intézményekben vagy éppen vendéglátóhelyeken is találkozhatnak. Nádason a helyi integrációs politika egyik legfontosabb eleme a helybeli roma fiatalok „láthatóvá tétele”, pozícióba juttatása, továbbtanulásuk segítése, azaz a helyi roma elit kialakulásának támogatása. Ennek érdekében a város vezetése különös figyelmet fordít arra, hogy az intézményekben, fejlesztési programokban romák is megjelenjenek. A város nem roma lakosai így nem csak egyféle, a telepi cigány szerepében ismerhetik meg a romákat, a romák különböző társadalmi pozícióban való elfogadtatása is könnyebbé válik.

(4) A romák településen belüli helyzetét alapvetően meghatározza a nem roma társadalom társadalmi státusza, a két csoport közötti társadalmi távolság, ezzel összefüggésben az elérhető források. Ivándombon a helyi nem roma lakosság folyamatos lecsúszása, elszegényedése, pozícióvesztése a két csoport közötti szociális és társadalmi távolság fokozatos csökkenése, a nem romák részéről a két csoport közötti határ erősségének hangsúlyozásával a saját csoportját védelmét szolgálja. Hasonlóképpen Irgácspusztán a helybeli szegény családok a beköltözők „lecigányzásával”, azaz a puszta társadalmán belül egy új etnikai kategória létrehozásával saját csoportjuk határait igyekeznek fenntartani. Napjainkban ezeken a településeken romák és nem romák ugyanazokért a munkákért, pozíciókért versengenek a munkaerőpiacon, a forrásokhoz való hozzáférés alapja az etnikai kategóriák megteremtése és fenntartása, az ebbe a kategóriába soroltak forrásokból való kizárása. Ezzel szemben Szőlőkalján azzal, hogy az informális és napszámos munkák lehetősége széles körű, szinte mindenki számára elérhető valamilyen formája, és a többségi társadalom számára ezek a lehetőségek kevésbé fontosak, a roma és nem roma közötti határmegvonás jelentősége, a többségi társadalom által működtetett kategorizáció gyengül.

(5) A többségi társadalom által működtetett roma kategória kizárólagossá válik, ha az egy adott térhez kapcsolódik. Rónakeresztesen, ahol a romák éles határokkal elkülönített városrészben élnek, az etnicitás érzékelése, az, hogy kit tartanak romának a városban, a térhez kötődik. Az itt élőket a többségi társadalom cigányoknak tekinti, s akként kezeli őket, a cigányvárosról szóló narratívákat csak elvétve jellemzi differenciált, az egyes családok, élethelyzetek és stratégiák különbségeire figyelő szemlélet. Az etnicitás roma–nem roma kizárólagos kategóriában fogalmazódik meg gyakran még a vegyes házasságok esetében

is. A veszélyes, kriminalizált, stigmatizált tértől és családoktól való félelem egyszerre épül a konkrét tapasztalatokra és a nagyon erős, kirekesztő, kriminalizáló többségi diskurzusra. Hasonlóképpen Kormoson a megkülönböztetés gyakran kapcsolódik a stigmatizált telepekhez, ezzel nemcsak egyéneket, hanem egész városrészeket zárva ki az érdemesség kategóriájából.

(6) Az elmúlt években a szegénységről, romákról való diskurzusban radikális fordulat következett be. Bal- és jobboldali politikusok egyaránt azt vetették fel, hogy nem várható el a dolgozó és adót fizető többségtől, hogy hosszú távon eltartson „dologtanokat”. A közpolitikában és a nyilvánosságban egyre hangsúlyosabbá vált a saját sorsukért alapvetően a szegényeket, munkanélkülieket felelőssé tevő elképzelések, amelyek a „dologtalanok” megrendszabályozásával, a munkára kényszerítéssel kívánják „rendet teremteni” és a közhangulatot lecsillapítani. A nyílt és durva rasszista beszédmód megjelenése és legitimálódása, beszüremkedése a mindennapokba nem hagy kétséget afelől, hogy az államon, az adófizetők pénzén élősködő szegények a többség szemében csak cigányok lehetnek, azaz a rendpárti, fegyelmező szegénypolitika elsősorban a cigány családokra irányul (Szalai 2010, Ferge 2012, Nagy 2013). A nyilvánosságban megjelenő rasszista beszédmód elterjedése minden településen érzékelhető, különösen ott, ahol a helyi elit köreiből is támogatásra talál.³ A szegényeket, cigányokat megregulázó, büntető intézkedések, a helyi elit nyílt, rasszista beszédmódja a helyi nem roma többség emlékezetéből előhívja a régi sérelmeket, előítéleteket, félelmet gerjeszt a cigány családokkal szemben.

Vizsgált településeinken az egyik legfontosabb konfliktusforrás a helyi társadalom által létrehozott és működtetett roma kategória és a romák önmagukról alkotott képe között feszülő ellentét. A kérdés az, hogy a településen élő roma családok mit tudnak kezdeni, hogyan tudnak együtt élni a „cigányság bélyegével” (Kovács–Vidra–Virág 2013: 107–111). Vizsgált terepeink többségében a romák egy adott, gyakran stigmatizált térben élnek, azaz a lakóhely egyben kijelöli etnikai hovatartozásukat, vagy a település méretéből következően a mindennapi érintkezések és generációkon keresztül ismeretségek nem teszik lehetővé a rejtőzködést, a „romaság elkerülését”. Ezért gyakori, hogy a jobb helyzetben levő roma családok narratíváiban megjelenik a roma csoporton belüli különbségtétel igénye, amelynek célja az alacsonyabb státuszú, életmódjában és lakóhelyében stigmatizált roma csoporttól való elkülönülés, a közbeszédben megjelenő „cigány” képpel szemben, a „másfajta” cigány képének konstrukciója. A különbségtétel alapja az eltérő társadalmi helyzet, ami építkezhet a roma csoporton belüli kulturális és életmódbeli vagy morális megkülönböztetésből, de minden esetben fontos a többségi társadalomhoz fűződő kapcsolatok, a többségi normáknak való megfelelés hangsúlyozása. Más szóval: a roma csoporton belüli különbségtétel célja, hogy a roma családok egy része a lokális társadalom megbecsült, elfogadott tagjává váljon, ezzel jogot nyerjen a közös terek és intézmények

³ Vizsgált településeink közül kettőben a 2014-es önkormányzati választásokon a Jobbik került vezető pozícióba.

használatára. Esetenként a nem roma többségnek való megfelelés vágya és igénye a raszszista beszédmód és érvrendszer átvételéhez, öngyűlölethez vezet.

A roma büszkeségre, a szabad identitásválasztás felvállalásának lehetőségére nagyon kevés példát találtunk. Szólóalkján a többségi társadalom által működtetett kategorizáció romák és nem romák mindennapi interakcióiban egyeztetett, amelynek kerete a város terének és intézményeinek közös használata, esetlegesen a közös munkahelyek tapasztalata, amelynek eredményeképpen a kívülről meghatározott és működtetett roma kategória fontossága a különböző társadalmi csoportok számára egyre kevésbé fontos, a romák és nem romák közötti határ elmosódottá válik. Más településeken az – elvétve megjelenő – társadalmi státuszokon átívelő kapcsolatok, a segítő, befogadó szemléletű intézmények működése segítheti a roma identitás megerősítését. Nádason az oláh cigányok identitásának alapja országosan és helyben is elismert zenei és táncművelés, ami a projektvilágba bekapcsolódott oláh cigány asszonyok részéről megerősítést nyert azoktól a nem helyi, nem roma értelmiségiektől, akikkel a projektek kidolgozásában, megvalósításában részt vettek, akikről támogatást kaptak. (Lásd Fehér–Keller–Vidra–Virág tanulmányát a kötetben.)

Érdemesek és érdemtelenek – a megélhetés és boldogulás esélyei

A mai magyar társadalomban egyének társadalmi helyzetét alapvetően munkaerő-piaci pozíciója határozza meg. A modern társadalmakban a munka jelenti/jelentette a társadalmi integráció alapját, így a szervezett munkavégzés keretei közül kiszoruló rétegek nemcsak megélhetésüket, hanem társadalmi tagságuk legfontosabb legitimációs bázisát is elveszíthetik; a munkátlanok – ami nem egyenlő a munkanélküliséggel – morális kategóriává vált (Castel 1998, Sen 2003–2004). A társadalmon belül egyik legélesebb társadalmi törésvonal tehát a munkához jutók és a munkából kiszorulóknak között húzódik, de még a munkaerő-piacon belül is éles különbségek keletkeznek a biztos, jól fizetett és láthatóan „hasznos” és célszerű állásokat betöltők és az azokkal nem rendelkezők között (Ferge 2002, 2012). Mindközben különböző szociológiai kutatásokból tudjuk (Messing 2006, Virág 2008), hogy az alacsony végzettségűeknek egy igen jelentős része valójában végez értékteremtő munkát, csakhogy azt, éppen a magas költségek miatt informálisan, az alkalmi és egyéb, nem bevallott munkák piacán teszi. A társadalom e szelete – közülük jelentős számban romák – alkotja a mezőgazdaság, építőipar és egyéb munkaerő-igényes ágazatok nagyon olcsó, nagyon rugalmas és teljesen kiszolgáltatott napszámos tömegét. Azaz a statisztikákban gazdaságilag inaktívként vagy munkanélküliként számon tartott egyének különböző utakat alakítanak ki a munka világa felé, egyensúlyoznak a munkaerőpiac peremén elérhető, folyamatosan változó, bizonytalan munkák és a megkötő segélyezés és közfoglalkoztatás között. A statisztikákban inaktívként vagy munkanélküliként megjelenők az informális és/vagy a támogatott munkaerőpiac (közfoglalkoztatás) különböző pozíciókat foglalnak el: a segélyekből tengődő, gyakran napi megélhetési gondokkal küszködő családoktól, a segélyeket alkalmi munkával kiegészítő szegényeken, az ennél viszonylag biztosabb megélhetést kínáló önkormányzati foglalkoztatottakon keresztül az informális munkaerőpiac

aktívan és rendszeresen részt vevő, és ezzel a családjuk számára viszonylag biztos megélhetést kínálókön át igen széles skálán mozognak. Ezzel a megközelítéssel a társadalmi kirekesztés és beilleszkedés nem állapotként, hanem kontinuumként értelmezhető (Castel 1998).

Ugyanakkor a 2008-as gazdasági válságot követően már nemcsak a munkaerőpiacról kiszorult vagy oda csak részlegesen kapcsolódó háztartások tartoztak a szegények körébe. A szegényeken belül megjelent egy olyan csoport, amelyeknek van állandó munkahelye, de havi rendszeres bevételeik nem fedezik a megélhetésüket. A költségvetési intézményekben, elsősorban a szociális szférában dolgozó, alacsony iskolai végzettségű fizikai, kisegítő munkát végzők, hasonlóképpen a legalacsonyabb presztízsű, végzettségséget nem igénylő, nehéz fizikai munkákért olyan alacsony bért fizetnek, ami nem elegendő ahhoz, hogy a háztartás elkerülje a szegénység kockázatát. Ezzel párhuzamosan az elmúlt években egyrészt a családtámogatások befagyasztása, másrészt a magasabb jövedelműeknek kedvező adó- és családtámogatási rendszer csökkentette a szegények felé nyújtott támogatások összegét, ezzel jelentősen növelte a munkaerőpiac legsúlyosabb szegmensében elhelyezkedő munkavállalók szegénységi kockázatát (Szívós–Tóth 2013).

Az elsődleges munkaerőpiacra való bejutás, az informális és napszámos munkákhoz való hozzáférés legnagyobb strukturális akadályát a helyi és térségi gazdaság gyengesége, a foglalkoztatási kapacitások rendkívüli szűkössege jelenti. A szegény családok boldogulási lehetőségeit alapvetően a helyben, vagy napi ingázással és minimális költségekkel elérhető munkahelyek szűkössege, az azokért való versengés határozza meg. A periférikus elhelyezkedésű településeken a legnagyobb foglalkoztató az önkormányzat és az általa fenntartott intézmények, amit néhány, általában mezőgazdasági kis- és középvállalkozás egészít ki. Vizsgált településeik közül Szőlőkalja az egyetlen, ahonnan napi ingázással, ha az évnek csak egyik felében ugyan és általában informálisan, de elegendő munkalehetőség van. A munkavállalás lehetősége teljes mértékben független a munkanélküliség kezelésére hivatott intézményrendszerrel, szinte senkivel sem találkozunk, aki a munkaügyi központon keresztül talált volna munkahelyet. A munkakeresésnél a legfontosabb tényező a személyes kapcsolathálózat, amelyen keresztül nemcsak információkhoz lehet jutni, de maga a foglalkoztatás is alapvetően ezeken alapul. Ezért bármilyen munkalehetőségre szinte csak azoknak van esélye, akik rendelkeznek megfelelő társadalmi tőkével, kapcsolatokkal a többségi társadalom tagjai és intézményei felé. A fentiekből következően a munkavállalás egyik legfontosabb meghatározó tényezője a szegény roma és nem roma családok helyi társadalomhoz fűződő viszonya, kapcsolatai a többségi társadalommal. Azokon a településeken, ahol a romák és nem romák különböző csoportjai között a szocializmus időszakában kialakult valamiféle együttműködés, kapcsolat, romák és nem romák egy munkahelyen dolgoztak, napjainkban is sokkal könnyebb munkát találni. Azokon a településeken, ahol a szegény, roma családokat a többségi társadalomtól éles térbeli és társadalmi határok választják el, a lakóhely stigmatizált, ahol a többségi társadalom diszkriminatív, kirekesztő attitűdjé a jellemző, szinte reménytelen a helybeli munkavállalás. (Lásd Váradi első tanulmányát a kötetben.)

Tapasztalataink alapján a különböző munkalehetőségekhez való hozzáférés tekintetében rendkívüli nagy különbségek vannak az azonosan alacsony iskolai végzettségű és

szegény romák és nem romák között. Az önkormányzatnál és a városi intézményeknél folyamatos foglalkoztatásban vagy közfoglalkoztatásban levők, a helyi kis- és középvállalkozásnál foglalkoztatottak között többségében nem romákat találunk. Romák csak és kizárólag akkor juthatnak ilyen munkákhoz, ha nagyon szoros társadalmi kapcsolataik vannak a többségi társadalom felé, ha vannak előzetes, a bizalom alapját szolgáltató közös munkatapasztalataik. Míg az országban kivételesnek mondható Nádas példája, ahol az önkormányzati politika része a romák közintézményekben való foglalkoztatása, arra számos példát találtunk, hogy nem romákat szociális, egyházi intézmények vagy maga a polgármester segítettek munkához. Az intézményekben való foglalkoztatásnál bizony nagyon erős etnikai szelekció működik. A munka intenzitásának csökkenésével, az egyre kiszolgáltatottabb és nehezebb munkák felé haladva a romák aránya egyre magasabb lesz. A munkaerőpiacról teljesen kiszorultak között, akik évente csak néhány hónapot tudnak munkával tölteni, azt is csak informálisan, vagy akár a segély folyósításához szükséges egy hónap munkaviszonyt sem tudják igazolni, szinte már csak romákat találunk. Összegezve azt mondhatjuk, hogy alapvető különbség mutatkozik a nem roma és roma családok szegénysége, munkához való hozzáférése között. A nem roma családoknak nagyobb az esélye arra, hogy egy vagy több aktív korú tagjuk tartósan jelen legyen az elsődleges és az informális munkaerőpiacon, s ennek jelentősége nem csak a családok bevételei és jövedelmi helyzete szempontjából értékelendő. A munkaerő-piaci jelenlét oka, s egyben következménye és feltétele is annak, hogy e családok több és erős kapcsolattal kötődnek a nem szegények világához, az intézmények képviselőihez, akik elismeri erőfeszítéseiket, és szegénységüket nem valamilyen hibának vagy etnikai, kulturális, mentalitásbeli sajátosságnak tulajdonítják. Az általunk megismert nem roma családok meghatározó többsége esetében a szegénység és társadalmi kirekesztettség akkor sem jár együtt, ha esetleg szegregált roma környezetben élnek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy romákra és nem romákra az alacsony jövedelemből fakadó szegénység egyaránt jellemző, de a nem roma családok kisebb eséllyel süllyednek mélyszegénységbe, mint a romák és – ellentétben a romákkal – társadalmi tagságukat nem kérdőjelezi meg a nem szegény többség. (Lásd Váradi tanulmányát a kötetben.)

Vizsgált településeinken a legjelentősebb foglalkoztató az önkormányzat és – kisvárosokról lévén szó – az általa működtetett intézmények. A települési önkormányzatok foglalkoztatáspolitikájának egyik fontos jellemzője, hogy az alacsony státuszú álláshelyek betöltésének finanszírozásához – akár a kisebb szabálytalanságokat is felvállalva – kombinálja a költségvetési, saját és a közfoglalkoztatásra szánt forrásokat, azaz a közfoglalkoztatást a közszolgáltatások működési forrásainak kiegészítéseképpen is használják. Az önkormányzatok lehetőség szerint az intézmények technikai személyzetének (takarítók, dajkák, konyhások, karbantartók, kézbesítők) legalább egy részét közfoglalkoztatásban alkalmazzák, így a források átcsoportosításával korábbi önkormányzati álláshelyeket töltenek fel közfoglalkoztatottakkal (Messing–Molnár 2011a).

Elsősorban a nők foglalkoztatásában van kitüntetett szerepe az intézményi foglalkoztatásnak, hiszen a térségi munkaerőpiacok sajátosságai miatt másutt ők aligha találnának munkát. Több kisvárosban találkoztunk azzal, hogy a szociális szolgáltatások megszervezésének és működtetésének kettős célja van: egyrészt a rászorulókat segítése, másrészt

– hasonlóan az önkormányzat közfoglalkoztatási politikájához – az arra érdemes szegények segítése a folyamatos foglalkoztatással. A szociális szféra legalacsonyabb presztízsű foglalkozásainak egyike az idősgondozás, amely egyrészt gyorsan elsajátítható, csak egy „gyorstalpalóra” van hozzá szükség, és egy kiterjedt, legalább tucatnyi ismerősből álló kapcsolathálózatra. Ez egyben jelzi a szociális szakma végtelen nyitottságát és strukturális problémáit is (Bugarszki 2011, 2014, Virág 2014).

A tartós munkanélküliségben élő romák és nem romák többsége számára a települések legtöbbször szinte csak a közfoglalkoztatás kínál hosszabb-rövidebb ideig tartó munka- és megélhetési lehetőséget, amely az utóbbi években a kormányzati szándékok szerint a szegénység és a tartós munkanélküliség kezelésének univerzális eszközévé vált. Általános tapasztalat, hogy minél több a jogosult, annál ritkábban kerül sor egy-egy segélyezett behívására, és annál kevesebb ideig tart a közfoglalkoztatás, ugyanakkor a közfoglalkoztatáson belül vannak kitüntetett pozíciók, ahol szinte állandó jelleggel lehet dolgozni. A közfoglalkoztatás megszervezése és tartalma településről településre változik, nagyon széles skálán mozog, és alapvetően a településvezetés szegényekhez, romákhöz való viszonyán alapul. Függetlenül attól, hogy egy-egy települési önkormányzat hogyan szervezi a közfoglalkoztatást, az *workfare* jellegénél fogva a tartósan munkanélkülieket minden esetben kiszolgáltatottá teszi a helyi hatalomnak (Messing 2012). Az elmúlt években átalakult a közfoglalkoztatás szerkezete: egyrészt a közfoglalkoztatás kiterjesztésével, ezzel párhuzamosan más önkormányzati források szűkülésével, másrészt amiatt, hogy a munkanélküliség egyre több településen nemcsak a képzetlen, többségében romákat, hanem szakképzettséggel rendelkező, a gazdasági válságot megelőzően évekig folyamatos munkaviszonyban álló romákat és nem romákat is sújtja. A közfoglalkoztatás kiterjesztése és diverzifikálódása automatikusan a közfoglalkoztatottak közötti különbségtételt is vonzza. A közmunkások közötti megkülönböztetés nemcsak a gyakorlatban, vagyis a látható/láthatatlan, azaz az utcán vagy köztintézményben, a tényleges munkavégzés/álmunka különbségeiben jelenik meg, hanem az önkormányzat közfoglalkoztatást szervező munkatársainak narratíváiban is. Az utcán dolgozó roma brigádokat általában a munkából való lógással, késéssel, semmittevéssel jellemzik, míg az „elit” brigádokban dolgozókról mint megbecsült szakemberekről beszélnek. Másképpen fogalmazva: a város a közfoglalkoztatás egy részét az arra érdemes szegények számára tartja fent, akik a város számára hasznos tevékenységeket végeznek, a város szemében ők nem is „közmunkások”, míg az érdemtelen szegények, szinte kizárólag romák a köztéren semmittevéssel foglalatostkodnak, ezzel tovább erősítve az érdemtelen és cigányság kategóriáinak összekapcsolódását. Mindez egyben azt is jelenti, hogy a közfoglalkoztatás, miközben szorosan összefonódik az önkormányzati intézményekben való foglalkoztatással, maga is hierarchikus és etnikai színezetű, az érdemes és érdemtelen szegények megkülönböztetésén alapuló különbségeket teremt: az elsődleges munkaerőpiaccal párhuzamosan kialakuló struktúra, amely a szinte folyamatos, intézményen belüli foglalkoztatástól az egy-két hónapos utcai szemétszedésig terjed, és amely hierarchia legalján a roma munkanélküliek állnak (Vidra 2013). (Lásd Vida–Vidra tanulmányát a kötetben.)

Az éveken át tartó, hosszabb-rövidebb idejű közfoglalkoztatás szinte már beépül a családok életébe, „*a városnál dolgozom*” – mondják, majd további kérdéseinkre derül ki, hogy

mindez évek óta 8–10 hónapos közfoglalkoztatást jelent. A közfoglalkoztatás voltaképpen az önkormányzatok részéről az egyik legfontosabb, szinte kizárólagos szociálpolitikai eszközzé vált, miközben beépült az egyének életébe; egy rendszeres és többé-kevésbé kiszámítható bevételi forrássá vált. A települések életében évek óta rendszerszerűen jelen levő közfoglalkoztatásnak a társadalomszervező hatása jelentős. A közfoglalkoztatást szervező önkormányzati alkalmazottak sok helyen egyszerűen „főnöknek” szólítják. Az évek óta a közfoglalkoztatottak munkáját szervező önkormányzati alkalmazottak és a közfoglalkoztatásban részt vevők között kialakuló patrónus-kliens viszony a megbízható, arra érdemes szegények számára nemcsak szinte folyamatos foglalkoztatást, de egyfajta megbecsülést, biztonságot is jelent, míg a „főnökkel” konfliktusba kerülőket a teljes létbizonytalanságba sodorja. Mindez egyrészt a közfoglalkoztatás rendszerét az informalitás felé tolja el, másrészt a szegényeket kiszolgáltatottá teszi a helyi hatalom képviselőinek.

Ugyanakkor a közfoglalkoztatás többszörös kiszorító hatása jelentős mértékben torzítja a helyi munkaerőpiacot: nemcsak az önkormányzati állásokat váltják ki közfoglalkoztatottakkal, de a kötelező közfoglalkoztatásba bevontak kiszorulnak a napszámos munkák piacáról is. A közfoglalkoztatás jelentős kiterjesztése tovább rontotta a közfoglalkoztatás és a napszámos munkák összehangolásának lehetőségét, tapasztalataink szerint egyre több embernek kell választania a napszámos munka és a közfoglalkoztatás között (Cseres–Molnár 2014).

Az egyházi és önkormányzati intézményekben végzett munkán és a közfoglalkoztatáson túl a munkavállalás leggyakoribb típusa a helyben vagy napi ingázással végzett munka. A munkavállalás jellege, azaz hogy az adott munkát a mezőgazdaságban vagy az ipar egyes területein végzik, mindig a település földrajzi, közlekedési helyzetéből, valamint a korábbi évtizedekre jellemző foglalkozási struktúrájából adódik. Az általunk vizsgált településeken, térségekben a regionális egyenlőtlenségek miatt csak elvétve találhatók nagyobb multinacionális vállalatok, a foglalkoztatók többsége hazai tulajdonú, döntően mezőgazdasági kis- és középvállalkozás, ahol jellemzően csak néhány speciális szakmával vagy betanított munkásként, napszámosként lehet elhelyezkedni. Azok a vállalkozók, akikkel interjúalanyainkon keresztül megismerkedtünk, többségében a kilencvenes évek elején kezdték vállalkozásukat, és nem, vagy csak részlegesen tudtak bővíteni, fejleszteni. A kisvállalkozások munkaszervezésének négy fontos momentumát emelhetjük ki: (1) a foglalkoztatottak alacsony száma, a „mindenki mindenkit ismer” érzése, a személyes kapcsolatok a közvetlenség a családiasság érzetét kelti, ezzel növeli a lojalitást; (2) a vállalkozás vezetése szorosan kapcsolódik a tulajdonos vagy üzemvezető helyi társadalomban szerzett tekintélyével, amely erősíti a foglalkoztató és foglalkoztatott közötti paternalizmust; (3) a vállalkozás tökehiánya, a bizonytalan gazdasági környezet miatt a foglalkoztatás gyakran informális vagy illegális; (4) egy adott térben a vállalkozók ismerik egymást, bizonyos esetekben kooperálnak egymással (Kuczai 2000). E vállalkozók-nál a munkavállalás egyik jellemző formája a patrónus-kliens alapú napszámos munka, ami egyfajta társadalomszervező erővel is bír az adott lokalitásban; az adott gazdasági kapcsolatok magukban foglalnak számos olyan társadalmi viszonyrendszert, amelyek az ebben a kapcsolatrendszerben részesülő családok társadalmi integrációját lokálisan meghatározza (Szabó 2009). (Lásd Vígvári és Virág első tanulmányát a kötetben).

Ugyanakkor fontos kiemelnünk, hogy az elmúlt évtizedekben azok a kisvállalkozások, amelyek képesek voltak fejlődni, átalakulni, ha tetszik professzionalizálódni, jelentős átalakuláson mentek keresztül, ami elsősorban a vállalkozásmenedzsmentben, a foglalkoztatókhöz való viszonyban és ebből következően a tulajdonos/vállalatvezető stílusában, megjelenésében mutatkozik meg. Jellemző, hogy a tulajdonos/vállalatvezető egyre kevésbé vesz részt a mindennapi munkában, a munkavállalókkal igyekszik elkerülni a személyes viszonyt, a korábban közvetlen stílust felváltja a távolságtartás. A tulajdonos/vállalatvezető már nem a termelésért felelős munkavezető, hanem menedzser (Kuczi 2006 és lásd Vigvári tanulmányát a kötetben). Részben a vállalkozások mérete, részben a vállalkozói magatartás és életforma változása hozta létre a napszámosok és a vállalkozók között elhelyezkedő munkaközvetítői vállalkozói réteget, amelyek segítik a vállalkozót abban, hogy kilépjen a többszörös szerepviszonyok, a kliens-patrónus viszony okozta kényszerhelyzetből és a napszámosok foglalkoztatását csak az üzleti racionalitás alapján szervezze. Ebben az esetben a vállalkozónak nem emberek tucatjaival kell mindennapi kapcsolatot ápolnia, hanem egy-két vállalkozóval, akivel kizárólag piaci alapon köt szerződést. E vállalkozó felelőssége a munkaerő biztosítása, sem őt, sem a bér munkásként dolgozó napszámost nem köti semmilyen személyes viszony a tulajdonképpeni vállalkozóhoz. A lokális szinten szerveződő, reciprocitásban gazdagabb patrónus-kliens munkaformával szemben ez a lokalitást mellőző, személytelen bér munkás-foglalkoztatás, ahol nagyszámú, könnyen mozgatható nem helyben lakó alkalmi munkavállaló végzi a feladatokat.

Összegzés

A kötetben szereplő tanulmányok hat periferikus elhelyezkedésű kisvárosban végzett terepmunka alapján készült elemzések. A szegény roma és nem roma családokkal és a velük kapcsolatban álló intézményekkel készült interjúk és terepi megfigyelések lehetőséget kínáltak arra, hogy feltárjuk a szegénységet fenntartó és újratermelő struktúrákat és mindennapi gyakorlatokat, ugyanakkor megismerjük a szegénység mint élethelyzet különböző fokozatait, arcait a társadalmi befogadás és kirekesztés közötti kontinuumon. A tanulmányok a társadalmi és térbeli kirekesztés formáit, eszközeit, működési mechanizmusait, a különböző társadalmi és etnikai csoportok közötti interakciókat, az intézményekhez fűződő kapcsolatokat, együttműködési kényszereket és lehetőségeket mutatják be. Leírják és elemzik a szegények és nem szegények között, illetve a szegények csoportján belül létrejövő etnikus vagy más jellemzők alapján konstruált határok megvonásának mechanizmusait, ennek térbeli következményeit, illetve a szegény, cigány családok megélhetési lehetőségeinek egymással összefüggő rendszerét.

Általános tapasztalat, hogy a településszerkezeti és regionális meghatározottságokat a legtöbb esetben felülírja a lokalitás ereje. Már a nyolcvanas években is a helyi elit (tanácselnök, általános iskolai igazgató, tanárok, védőnő stb.) szemlélete és a helyi cigányokhoz, szegényekhez való viszonya határozta meg azt, hogy a lehetőségeken belül hogyan alakul a településen e családok helyzete. Elemzéseinkben a roma vagy cigány fogalma a többségi társadalom által létrehozott és működtetett kategória, amely elsősorban réteggülönbsé-

geken, érdekviszonyokon és erőforrás-egyenlőtlenségeken alapul, és az adott lokalitásban, különböző társadalmi csoportok közötti interakciók során teremődik meg, amelynek során az erőforrásokkal, hatalommal rendelkezők a kívülállóság és idegenség fenntartásával biztosítják a többségi társadalom számára a biztonságosnak vélt távolságot, vagyis az elkülönülés formáját és mértékét. A szegények és nem szegények között, illetve a szegények csoportján belül létrejövő etnikus csoporthatárokat meghatározza az adott lokalitás társadalomtörténete, a különböző etnikai csoportok közötti együttműködés, kapcsolat, vagy annak hiánya. A legtöbb településen az etnicitás a roma-nem roma kizárólagosságban jelenik meg. Azokon a településeken, ahol az etnikai diverzitás, más kisebbségek jelenléte is jellemző, nagyobb az esélye a roma kategória differenciált, helyzetekhez igazodó használatának. Hasonlóképpen a roma társadalom társadalmi differenciáltsága, a településen látható és érzékelhető roma elit is segíti a különböző társadalmi csoportok közötti határok gyengülését, elmosódottságát.

A terepek kiválasztása lehetőséget adott arra, hogy hangsúlyosan kezeljük az etnikai különbségtétel térbeli leképeződéseit, hiszen a különböző etnikai csoportok településen belüli térbeli elhelyezkedése egyrészt pontosan tükrözi a különböző csoportok közötti társadalmi távolságokat, másrészt meghatározza a mindennapi érintkezési viszonyokat. A vizsgált települések többségében a romák településen belüli térbeli elhelyezkedése az interetnikus szomszédságoktól a gettóig terjedő kontinuumon helyezkedik el, ami a romák differenciált társadalmi helyzetét, a romák és nem romák, továbbá az egyes roma csoportok közötti elkülönülési és szegregációs igények, fizikai, mentális, szimbolikus határok időben és térben dinamikusan változó különbségeit tükrözi.

A cigány családok helyzete a lokalitásban határozódik meg, és alapvetően a helyi elitek romákhoz való viszonyán múlik. Kisvárosainkban egy szűk elit, néhány család rendelkezik minden elosztható forrás, gazdasági potenciál felett, a helyi társadalom többi tagja pedig többé-kevésbé nekik kiszolgáltatott. Minél kisebb egy település, minél szűkösebbek az erőforrások, annál meghatározóbbak a patrónus-kliens jellegű társadalmi viszonyok. Az aszimmetrikus, a felek státuszbeli különbségén alapuló, de mindkét fél számára hasznos és fenntartandó patrónus-kliens kapcsolat már nemcsak magánszemélyek, hanem közszereplők (polgármester, közfoglalkoztatás szervező) és magánszemélyek közötti kapcsolatban is megjelenik. Fontos különbség, hogy e közszereplők nem saját gazdaságukból, vagyonukból juttatnak a helyi szegényeknek, hanem állami forrásokat osztanak el a helyi viszonyoknak, érdekeknek megfelelően. Mindez informalizálja a helyi hatalmi viszonyokat, és erősíti a szegények helyi hatalomnak, közvetve az államnak való kiszolgáltatottságát.

Kutatási tapasztalataink szerint alapvető különbség mutatkozik a nem roma és roma családok szegénysége és társadalmi befogadása/elfogadottsága között. Kisvárosaink nagyon hasonlóak abban, hogy a cigány családok szinte teljesen kiszorultak az elsődleges munkaerőpiacról, romákat általában csak szezonálisan foglalkoztatnak, hagyományosan a mezőgazdaságban és az építőiparban. Ezzel a roma családok nemcsak a munkalehetőségtől esnek el, hanem a többségi társadalomhoz, az intézményekhez fűződő kapcsolataik is háttérbe szorulnak, megszakadnak, amelyek szűkösség idején addig kisegítették a roma családokat. Ugyanakkor a nem roma családoknak nagyobb az esélye arra, hogy egy vagy több aktív korú tagjuk tartósan jelen legyen az elsődleges és az informális mun-

kaerőpiacon, ahol jellemzően a többségi társadalom tagjaival, különböző intézmények képviselőivel kialakított és fenntartott kapcsolatokon keresztül tudnak megkapaszkodni. A munka-erőpiaci jelenlét és a többségi társadalommal kialakított kapcsolatok határozzák meg a lokális társadalomban elfoglalt helyüket is. Úgy is fogalmazhatunk, hogy romákra és nem romákra az alacsony jövedelemből fakadó szegénység egyaránt jellemző, de a nem roma családok kisebb eséllyel süllyednek mélyszegénységbe, és társadalmi tagságuk nem kérdőjeleződik meg, a lokális társadalom részei, akikkel szolidáris a nem szegény többség. Ezzel szemben a romák hozzáférése a munkalehetőségekhez sokkal korlátozottabb, és többségüknek nemcsak a szegénységből fakadó mindennapi gondokkal, de a többségi társadalom részéről egyre erőteljesebb nyílt, durva rasszista beszédmód megjelenésével és gyakorlataival, társadalmi tagságuk folyamatos megkérdőjelezésével is szembesülniük kell.

NÉMETH KRISZTINA

A TEREPMUNKA ÉS A KUTATÓI POZÍCIÓ REFLEKTÁLÁSA MINT AZ ÉRTELMEZÉS REJTETT ERŐFORRÁSA

A terepmunka reflektálása

Társadalomtudományi közhely, hogy nem létezik „objektív”, avagy semleges megismerési pozíció. Az adatgyűjtés mindenképp hatással van a vizsgált közösségre és az interjúalanyokra, csakúgy, mint a kutatóra. A kutatói jelenléttel nap mint nap előállított helyzetek sokféleképpen befolyásolják a tudományos megismerés folyamatát.

A kutatás nehézségei, személyes és szakmai kihívásai azonban gyakorta kimaradnak még a terepközeli leírásokból is.¹ A reflexív műfajok ugyanis sajátos „kétélű fegyvernek” számítanak. Ennek legfőbb oka az, hogy a szubjektivitás a tudományos leírásban sokszor egyszerűen terepi „balfogásnak”, zavarodottságnak (*fieldwork troubles*) tűnhet, miként a jelenlétből fakadó benyomások, érzelmek is voltaképpen valamilyen megoldandó, eliminálendő problémaként vetődhetnek fel (Fleetwood 2009). „A megfigyelő szubjektivitásának beemelése megkérdőjelezi az objektivitás követelményeit, amelyek a terepmunka még szisztematikusabb kivitelezésére irányulnak. Bizonyos értelemben ez gyengíti a tudományos tekintélyünket” (uo.: 30). A kutató és a kutatás „tárgya” közötti viszony problematizálása az esetek többségében gondos mérlegelés után válik nyilvánossá (ha egyáltalán megjelenik az írásműben).²

A személyes élmények és megfigyelések ugyanakkor azt tudatosítják, hogy a terepen gyűjtött „adatok” voltaképpen szituációba ágyazott tudások, amelyek értelmezéséhez a körülményeket, a személyes és társas kontextust is ismerni kell. A terepi jelenlét értel-

¹ Jóllehet a szociografikus és antropológiai irodalom klasszikusai magától értetődőnek veszik a jelenléttel és érintettséggel járó mozzanatok taglalását és értelmezését munkáikban (pl. Willis 2000, Whyte 1999, Geertz 1994).

² Závada Pál családtörténeti dokumentumokat feldolgozó szociográfiájának megjelenésekor a közeledés és a távolságtartás, a szubjektivitás és az objektivitás dilemmája hangsúlyosan vetődött fel. „A könyv kiadását követően egy újságban megjelent interjúban bevallottam, hogy a történet Rolnik családja voltaképpen az apám és az ő szülei, s ezt a költött családnevet (Rolnik szlovákul parasztot jelent) – az általánosítás szándékán túl – azért választottam, mert nehéz lett volna saját, apáméval, nagyapáméval megegyező nevet annyiszor leírni a családi és hivatali históriák dokumentálásakor, s egy kicsit féltem, hogy az olvasó nem tart elég objektívnek, ha tudja, hogy rólunk van szó. Később (...) úgy döntöttem, hogy a könyv egészében visszaállítom az eredeti családneveket, remélve, hogy az írás hitele nem azon áll vagy bukik, hogy szereplői a szerző családnevét viselik-e vagy mást” (Závada 2006: 8–9).

mezésére alapvetően két műfaj kínálkozik: a (módszertani) reflexió és az önetnográfia (Feischmidt 2007).

A kvalitatív kutatások módszertani sokszínűsége, „iteratív” értelemkeresése, valamint a nézőpontváltásokban alakuló interpretáció önmagában is ösztönzi ezeket. A kutatás folyamatát végigkísérő belső bizonytalanságok, feszültségek éppen azt jelzik, hogy a kvalitatív kutatás azzal, hogy a megismerő pozícióját éppúgy bevonja a vizsgálódás horizontjába, mint a kutatás tárgyát, megsokszorozza a problematizálható jelenségek és a lehetséges válaszok körét. Következésképpen „a kvalitatív kutatások esetében nem beszélhetünk kész, bármire alkalmazható eljárások sorozatáról. A kvalitatív kutatások inkább hasonlítanak a barkácsoláshoz, mintsem valamiféle előre gyártott bútorok összeállításához” (Bodor 2013: 13). A személyesség a terepmunkára adott szisztematikus reflexión keresztül nem gyengíti a megismerői pozíció objektivitását, hanem éppen ellenkezőleg, a nézőpontváltásokon és az önreflexivitáson keresztül elmélyítheti azt.³

Kutatásunk módszere a szociológiai terepmunka volt, ami hosszában és mélységében⁴ is elmarad a klasszikus (antropológiai) állomásozó terepmunkáétól, és leginkább a közösségkutatás áramába illeszkedik. A terepmunkák során helyi mikrovilágokat (egy-egy szegénynek bélyegzett utcát, külvárosi telepet vagy tanyát) igyekeztünk feltárni úgy, hogy a lokálisan érvényes etnikai és szociális tagozódást a családok megélhetési stratégiáiban, helyi integráltságában és a diskurzusok szintjén (a megkülönböztetés és a kizárás retorikájában) is vizsgáltuk (lásd Fehér–Virág 2014). A terepmunka során a megfigyelés és az interjúzás kevert módszerei mellett csoportos beszélgetések is készültek.

A terepmunkát minden esetben egy feltáró-előkészítő kiszállással kezdtük. Első lépésben a lokalitásban meghatározó szerepet játszó intézményi szereplők véleményén és a városról alkotott mentális térképén keresztül próbáltuk megragadni a helyi diskurzusokban a „szegények lakóhelyeként” számon tartott szomszédságokat. Ezt követően egy hosszabb terepmunkát végeztünk a kiválasztott utcában (telepen, városrészben), amely során többnyire családi interjúkat készítettünk. Ha feldolgozásuk felvetett valamilyen új szempontot, akkor ezekre a terepmunkát lezáró kiegészítő interjúkkal kerestünk választ. Az előre megbeszélt terepfelosztás ellenére a kutatócsoport tagjai igyekeztek minél több terepen jelen lenni, de a fókuszált adatgyűjtés miatt minden terepnek külön „felelőse” volt, aki amellet, hogy kézben tartotta az adatgyűjtés menetét, az adott lokalitás történetében, társadalmi viszonyaiban is mélyebb ismereteket szerzett.

³ Habermas (1994) a társadalomtudományok és a természettudományok állítólagos módszertani dualizmusát megkérdőjelezve kifejti, hogy, a társadalomtudományok csakis a tekintetben vannak sajátos helyzetben a természettudományokhoz képest, hogy bizonyos problémák – például a megfigyelő és „a megfigyelt” viszonya, illetve a megfigyelés, az adat leírásához használt nyelv és a köznyelv kapcsolata – módszertani gondként tudatosulnak, és így reflexió tárgyává válhatnak.

⁴ Miként Bakó Boglárka leszögezi: „Tehát a kulturális antropológia módszertanából nézve, bármely terepen pár napos, néhány hetes terepmunkát végezni értelmetlen, hiszen így soha nem lesz a kutatónak olyan szempontú rálátása a közösségre, mint helyben tartózkodással” (Bakó 2004: 388). Terepmunkáink során erre az alapvető különbségre mindig igyekeztünk reflektálni, azaz tudatosítani, hogy adatainkból és benyomásainkból különféle „metszeteket” látunk, és rálátásunk (a legtöbbször) nélküli az időbeli dinamikát.

A megfigyeléseket és tapasztalatokat ideális esetben rögtön az interjú után gyorsan lejegyeztük magunknak egy félreeső helyen. Emellett a nap végén a kutatócsoport tagjai közös terepnaplót írtak, és megosztották a tapasztalatokat. A csoportos terepnaplóírást célja a napi tapasztalatok megosztása mellett a benyomásszerűen megmaradt képek, hangulatok rögzítése volt, de önreflexív részletei (a kapcsolatfelvétel, a bejutás körülményei, az interjúk „sikerültségének” szubjektív megítélése) is fontossá váltak a későbbi értelmezéskor, mivel a feljegyzések lehetőséget adnak arra, hogy a kutatás későbbi szakaszában az egyébként elhalványuló problémákat, kérdéseket, benyomásokat utólag is reflexió tárgyává tegyük.

Az adatgyűjtés körülményei, azaz a szomszédságok életébe való beavatkozás reflektálása és a kutatónak tulajdonított pozíció megértése egyfelől az adatok „érvényességét” árnyalja, másfelől az értelmezés horizontját is tágíthatja. A terepen való mozgás mikéntje végső soron a vizsgált közösségek társadalmi és szociális integráltságára is utal, és ezért ebben a dimenzióban esélyt ad terepek közötti összehasonlításra is, amit a lokálisan érvényes tagozódások és a helyileg lehorgonyozott – következésképpen elkerülhetetlenül relatív jelentésű fogalmak (pl. szegény) – egyébként megnehezítenek.

A terepmunkák lezárása után egy csoportos szakmai interjú is készült, ami a tapasztalatok fókuszált felidézése mellett a közös értelmezési keret kialakítását is segítette. A tanulmányban a „behúzott”, illetve a főszövegben dőlt betűvel szedett idézetek e beszélgetés kiragadott részletei.⁵

Az alábbiakban a terepmunkáink során felvetődött kérdésekre, bizonytalanságokra és élményekre támaszkodva bontjuk ki e sajátos szituációhoz kötött tudások keletkezésének néhány aspektusát, azt remélve, hogy az egyes terepek leírásakor ezek az értelmezés rejtett (eleddig nem mozgósított) erőforrásaivá válnak.

A kutatói szerepek: közlőről is távol vagy távolról is közel?

Akár a résztvevő megfigyelésen alapuló állomásozó terepmunkát, akár a közösségkutatás eklektikus módszertanát (Kovács 2007), akár az interjúkészítés módszereit tesszük reflexió tárgyává, jószerevével ugyanazokkal a kérdésekkel és dilemmákkal találkozunk: a kutatói pozíció „tartalma” és felelőssége, a kívülről és a bevonódás feszültségéből adódó etikai és módszertani kihívások, a bizalom megszerzésének kérdése, a helyiek bevonásának, valamint a terepi eredmények visszacsatolásának (publikálásának) dilemmái.

Az alábbiakban a terep és a kutató viszonyának két lehetséges változatát tekintjük át azért, hogy ezen keresztül a saját kutatói jelenlétünkre és a terephez fűződő viszonyunkra reflektáljunk. Bár tisztában vagyunk azzal, hogy e két végpontként értelmezett kutatói attitűd nem zárja ki kölcsönösen egymást, hanem a gyakorlatban inkább különféle szituáci-

⁵ Köszönöm munkatársaimnak, Fehér Katalinnak, Héderné Berta Edinának, Váradai Monika Máriának, Vida Anikónak, Vidra Zsuzsának, Vigvári Andrásnak és Virág Tündének, hogy kutatási élményeket, tapasztalataikat megosztották velem, és megjegyzéseikkel, ötleteikkel is segítették a szöveg megírását.

ókra adott reakcióként értelmezhető, amelyek mellett másfajta kutatói szerepek is elképzelhetők. A felvetett kérdéseket következőképpen hangsúlyozottan dilemmáknak látjuk, azaz különféle módszertani zsánerű kutatások és kutatói személyiségek eltérő válaszokat kínálhatnak ezekre.

Goffman (2013) az állomásozó terepmunkára érkező kutató pozícióját némi malíciával a rendőrspicli ténykedéséhez hasonlítja. A párhuzam alapja az, hogy csak e két „szakma” művelői végeznek résztvevő megfigyelést, ami természetesen nemcsak az explicit, intencionált tartalmakra, hanem a szándékolatlan jelzésekre is kiterjed. Ebben a paradigmában a személyes kapcsolatok kezelésére a mindenre (és mindenkire) nyitott, de nem túl barátságos fellépés tekinthető ideálisnak, vagyis a terepmunkát egy távolságtartó, mondhatni rejtőzködő pozícióból végzi a kutató. Goffman zárt szakmai körben elhangzott előadásának szófordulatai is azt sugallják, hogy a kutató magányos harcos a terepen: „bekerül” oda és „kiaknázza” azt (uo.: 55–58). Mindez azt jelenti, hogy a kutatót közösség nem avatódik be a kutatás kérdéseibe, és nem sokat sejt annak (tudományos, társadalmi) „hasznáról”. Következőképpen a terepre való bekerülés alapfeltétele, hogy a kutatónak legyen egy jó, azaz a közösség számára hihető története arról, hogy miért és hogyan került oda. „Fel kell készülnünk arra, hogy az emberek kérdezősködni fognak, ezért ki kell találni egy történetet, ami kitarat akkor is, ha tényekkel szembesítik” (uo.: 55). A terepen való mozgáshoz és az adatgyűjtéshez az inkognitóban lévő kutatónak olyan funkciót kell találnia, ami a hétköznapi emberek számára is értelmes tevékenységnek tűnhet. „Mindezek után önkéntes igavonóvá kell válni. Ezekben a kis csoportokban buta kis dolgokban kell nagyon jónak lenni, ahhoz hogy vigyük valamire, például evezésben, vagy üzletelésben vagy valami hasonlóban” (uo.: 57). A taktikázás és rejtőzködés technikái aktiválódnak a „csúsztatott jegyzetelés trükkjének” (uo.: 58) bevetésekor is. Az elővigyázatos kutató ugyanis nem a releváns történések közben, hanem előtte vagy utána jegyzetel, így a közösség tagjai sohasem tudhatják pontosan, hogy melyik mozzanat keltette fel az érdeklődését.

A mélyinterjú technikák használatakor Solt (1998) ugyancsak hasonló stratégiát ajánl, jöllehet ez az attitűd nem „őszintétlenséget” (uo.: 36) körvonalaz. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a kutatási kérdésbe történő teljes vagy részleges beavatás sokszor lehetetlen (mivel a minket érdeklődő kérdés direkt módon feltehetően vagy megválaszolhatatlan), miközben az alapvető és egyenes informálás is elengedhetetlen. A kutatás összefüggéseinek mélyebb ismertetésével azonban azt kockáztatnánk, hogy valamiképp „előhangoljuk” az interjúalanyokat, és az öntudatlan megfelelési kényszerük miatt akaratlanul is sugalmazott válaszokat és viselkedést hívnánk elő. „Borotvaélen táncolunk – figyelmeztet Solt –: minden beszélőből könnyen ki lehet csikarni azt, amit hallani akarunk” (uo.: 32).

Ezt a többé-kevésbé általánosan elfogadott módszertani irányt a feminista és poszt-strukturalista kritika több ponton is megkérdőjelezi (Fleetwood 2009, Kovács 2007). A módszertani írások újabb árama újradefiniálja a kutató és a kutatás „tárgyának” (azaz az érintettekhez és magához a kutatáshoz való) viszonyát azzal, hogy a helyzetekben eleve benne rejlő hatalmi mozzanatokra (nyelv, tudás- és információtöbblet, intézményi pozíció, egyoldalú viszony) és az etikai dilemmákra irányítja a figyelmet. A kognitív empátiával

körvonalazott, távolságtartó kutatói szerep helyett az érzelmi bevonódás, a kölcsönösség és az egyenrangúság kerül előtérbe⁶ (Fleetwood 2009).

A két megközelítési mód különbségei a kutató szerepét és terepi mozgását is újraértelmezik, csakúgy, mint a személyiséggel való munkát. Míg Goffman a terepmunka eszközének tekinti a személyiség alárendelődését a terepnek, az újabb kutatási irányvonalban a kutató személyisége, érintettsége és érzelmei is konstitutív szerephez jutnak mind a kutatás, mind az értelmezés folyamatában (Fleetwood 2009; Hubbard–Backett–Milburn–Kemmer 2001). A kutatás céljai között megjelenik a „megszerzett” tudás visszacsatolása és az, hogy az érintetteknek vagy a saját érdekeik artikulálására képteleneknek is hangot kell adni (*empowerment*).

Jóllehet a távolságtartó attitűd egyáltalán nem zárja ki azt, hogy a kutató saját (tudományos) narratívája hangot adjon a marginalizált csoportoknak, a személyes bevonódás és az egyenrangúság alapvető különbséget jelent. „Az antropológia új meglátásai a kutatottak erősebb bevonását sürgetik mind a kutatás céljainak megfogalmazásába, mind a róluk alkotott – akár a kutató értelmezésével ellentétes – kép kialakításába” (Muijzenberg, idézi Crow 2013: 275). A „kollaboratív etnográfia” (Lassiter, idézi Crow 2013: 275–276) keretei között a kutató a kutatott közösséggel együtt állít elő egy mindkét fél részéről érvényesnek tekintett narratívát. Bár ez kétségkívül segít megelőzni olyan etikai dilemmákat, mint a publikálást és az anonimizálást övező kételyek vagy a kutatói szerep és a felelősség tisztázása, a kutató és a terep közötti hierarchikus viszony megkérdőjelezésével végső soron a tudományos tudás és a laikus tudás egymáshoz képesti pozícióját is újraértelmezi. A kutatás célja többé nem csupán a kutató tudományos karrierjének keretei közé illeszkedik (Crow 2013): a tisztán tudományos megismerési érdek egy beavatkozó jellegű, emancipatorikus megismerési érdek (Habermas 2005) felé tolódik el.

A kutatói pozíciók különbsége a kutatás legapróbb mozzanatait is befolyásolja. Míg a klasszikus módszerekkel az interjú készítője háttérbe vonul, és a sugalmazás elkerüléséértől várja a preconcepcióktól mentes „tisztá”⁷ válaszokat, addig a kutatás hatalmi aspektusaira reflektáló megközelítések az interjúalanyokkal kiépített egyenrangú viszonyt, a kölcsönös megnyílást vagy éppen az érzelmi bevonódást tartják fontosabbnak, ezért a szigorúan rögzített interjú szerepek és kérdezési technika a beszélgetés irányába tolódik el.

A klasszikus interjúhelyzetben a felek elsősorban a kutatás céljait és kérdéseit érintő beavatottság, a kölcsönös megnyílás és a szerepek tekintetében egyenlőtlenek. Miközben

⁶ Erre a „kutatói” módszertanra, illetve aktivista szemléletre hazai példát is találunk a Város Mindenkié csoport tevékenységében, főként Udvarhelyi Éva Tessza munkáiban (Udvarhelyi 2010, 2011).

⁷ Miközben sokféle interjúzási technika használatos, általában véve mindegyikben közös elem, hogy a szigorú, a befolyásolást és sugalmazást kerülő kérdezési szabályok szerint, az interjúhelyzetbeli szerepek rögzítésével készül. Az aktív interjúzás egyfelől a kérdező semleges pozícióját, másfelől a „válaszok passzív tartályának” (Holstein–Gurbrium 2013: 121) tekintett interjúalany preconcepcióját kérdőjelezi meg azzal, hogy kölcsönös „feltárulkozásra” ösztönző és az alakuló narratívához különféle nézőpontokat nyújtó, aktívan orientáló kérdezési technikát alkalmaz. A beavatkozás és a kölcsönösség hangsúlyozása arra hívja fel a figyelmet, hogy az interjú alatt a válaszadó és az interjú készítője kérdezési technikától függetlenül *elkerülhetetlenül közösen*, egymásra és a helyzetre reflektálva hozták létre a jelentéseket (uo.).

a „klasszikus” módszertan semleges, de nyitott attitűdöt irányoz elő, bizonyos érzékeny helyzetekben, nehezen megközelíthető vagy stigmatizált csoportok esetében éppen az interjú készítőjének csoporttagsága vagy szerepazonosulása (azaz kvázi beavatottsága) lehet a bizalom kiépítésének záloga.

A kutatásban való részvétel érdekei és érzetei – „haszon”, visszacsatolás, segítségvárás

Az érintettek bevonásának és az előhangolás elkerülésének dilemmája között egyensúlyozva megkerülhetetlennek éreztük az alapvető tájékoztatást. A szegénység és a kirekesztettség lokális jelentéseire fókuszáló kutatási kérdést elsőként a helyi intézmények munkatársainak tettük fel (Hol laknak a 'szegények?'), majd a térben megjelölt „szegénység-csomópontokban” készítettünk családi interjúkat. A családok felkeresésekor a kutatási kérdést igyekeztünk semlegesesen megfogalmazni, elkerülve, hogy rögtön a bevezető szövegben két potenciálisan stigmatizáló tartalommal – a szegénységgel és az etnicitással – orientáljuk (vagy esetleg megbántuk) a helybelieket. Az eredeti kutatási kérdésünket ezért a helyiek helyzetének megismerésére fordítottuk le, mivel fontosnak éreztük azt, hogy a kutatás célja értelmesnek tűnjön a szemükben, és a későbbiekben alkalmas legyen a „megszelídítésükre” (Solt 1998: 35).

A terepeken azonban „a fordítás” ellenére is távolinak tűnt a kutatási kérdés, mint ahogy maga a kutatás ténye is elég súlytalannak látszott. Mindenekelőtt azért, mert a tudományos megismerést – noha sokféle értékrend és érzékenység fémjelezheti – nem a közvetlen beavatkozás igénye legitimálja. A megismerés önmagában (közvetlenül és rövid távon) nem javít az egyes családok helyzetén, így a kutatásban való részvételt még véletlenül sem kapcsoltuk valamilyen közvetlen beavatkozó szándékhoz. Tudatosan és következetesen kerültük a Goffman által javasolt „mese” bevetését, azaz a megtévesztést és a konfabulálást. A terepen mindvégig kutatóként voltunk jelen; ezt a szerepet próbáltuk meg a helyiek számára értelmessé és elfogadhatóvá tenni. Ezért külön kérdés, hogy miféle érdekek vagy érzelmek miatt tűnhetett a helyiek számára „hasznosnak” (de legalábbis elfogadhatónak) a kutatásban való részvétel.

Egészen élesen világítja meg a kutatás etikai aspektusait egy, a kutató által újból felkeresett (*re-studied*) mexikói faluközösség egyik tagjának felszólalása: „Sokan jöttek már ide azért, hogy tanulmányozzanak minket, de közülük senki sem segített rajtunk” (Lewis, idézi: Crow 2013: 273). Ugyancsak komoly dilemmákat vetett fel a kutató és a kutatott közösség viszonya, a kutató megismerési érdeke és a kutatottak „kiszolgáltatottsága”. Durst Judit antropológiai terepmunkája során (Durst 2011a, 2011b) a vizsgált faluközösségben tapasztalt szegénység szinte etikai paranccsá tette a segítségnyújtást, ami azonban felborította a szerepeket, és megsértette a közösség egalitárius szemléletét. „Miért jó nekik (a kutatott közösségeknek: a 'megfigyeltnek') a [kutatói] jelenlét az életükben? Benned, legalábbis a vasárnapi incidens óta élesen merült fel a kérdés: Mit hozol? És mit viszel? Tudást csensz el tőlük, meglesed az életüket, de mit adsz cserébe?” (Durst 2011a: o. n.)

Kormoson nem a családok, hanem az intézményi szereplők kérdeztek rá a régi ismeretségre „hivatkozva”, hogy „mit (azaz milyen projektet) hoztunk”, miközben a felkeresett családok bekapcsolódását a kutatásba sokszor a segítség szándéka vagy a kíváncsiság motiválta. Bár a részvétel érdekeit boncolgatva nem állíthatjuk, hogy a beszélgetéseknek egyáltalán ne lenne haszna a megkérdezettekre nézve, tény, hogy ezek a hatások csak később jelentkeznek, és nem feltétlenül tudatosodnak. Az interjúban való részvétel azonban növelheti az interjúalany kompetenciaérzetét, önbecsülését, öntudatosságát, és lehetőséget nyújthat arra, hogy hatalom nélkülüként (romaként, szegényként, nőként) is hangot adjon véleményének (Hubbard–Backett–Milburn–Kemmer 2001). A mélyinterjú (narratív, élet-történeti) technikák a katarzis élményén keresztül akár „terápiás hatással” (Vajda 2006) is lehetnek a nehéz élethelyzetben levő vagy traumatizált interjúalanyokra, miközben a magukról való mesélés növeli az önismeretüket (Hubbard et al. 2001). A hatások összetettségére utalnak azok az esetek, amikor a pusztákon néhány tanultabb vagy helyi szinten befolyásosabb interjúalany megpróbálta visszakérni az átiratokat, egyfelől a „jól sikerült” (ezért személyes revelációval bíró) interjúk után, másfelől az elhangzottak „ellenőrzése” miatt.

Gehénpusztán a pusztai milió zártsága, az életfeltételek és a közösségi elvárások „ké-ménysége” teljesen átkeretezett egy interjúhelyzetet. A helyzet bizalmassága és az idegen, hamarosan távozó kutatók „veszélytelensége” lehetővé tette, hogy a kifelé mutatott helyzet-állás kényszerébe beleroppanó férfi őszintén beszéljen a problémáiról. Ugyanakkor ez az elemi igény az interjúhelyzetet is megváltoztatta, hiszen a beszélgetés terápiás funkciója került előtérbe, miközben a kutatók tudták, hogy ennek az elvárásnak – szerepük és átutazó pozíciójuk miatt – nem tudnak megfelelni. Az interjú két készítője azonban szerencsére részben eltérő szakmai közegekből és különböző tapasztalattal felvértezve érkezett: egyikük szociális munkás múltja miatt könnyebben kezelte a (krízis)helyzetet: egyrészt igyekezett távolságot tartani a „klienstől” és tudatosítani a segítségnyújtás korlátait, másfelől nemcsak szavakkal (és a történet végighallgatásával) fejezte ki együttérzését, hanem néhány, a szociális-segítségnyújtó intézményekre vonatkozó gyakorlati tanáccsal is.

Fontos azonban leszögezni, hogy az interjúzás pozitív hatásai utólagosak és esetlege-
sek, ezért a terepmunka laikus értelmezése (és a benne való részvétel érdeke!) konstitu-
tív jelentőségű a terepre való bejutásnál főként ott, ahol a közösségek zártak, valamint a
szerepviszonyok szűkre szabottak és szabályozottak. Tapasztalataink szerint sokszor még
a kutatásba aktívan bevonódó családok előtt sem volt egészen világos a jövetelünk célja.
Az egyik közösségben rájöttünk, hogy felbukkanásunk okát a helyiek a tájékoztatás ellené-
re is csak találgatják egymás között. Egyikük felvetésére, miszerint „van itt két csaj”, rögtön
visszakérdezett a szomszéd: „És mit csinálnak itt?” – „Nem tudom, csak úgy sétálgatnak”
– hangzott a válasz.

A hosszabb és mélyebb terepmunkához általában a kutatói szerep árnyalására van
szükség. A kutatócsoport tagjai ilyenkor az érdeklődők előtt felvázolták a kutatás célját
vagy néhány aspektusát, de a „laikus beavatás” mellett bizonyos esetekben maga a kutatói
pozíció is átértelmeződött. Az egyik munkatársunk Gehénpusztán kutatva napszámosként
is dolgozott. Ezzel a lokalitásban értelmesnek tekintett tevékenységgel nemcsak a közös-
ségi pozícióját erősítette meg, hanem a résztvevő megfigyelés olyan többletinformációkat
is feltárt, amelyek egy beszélgetés közben nem feltétlenül kerültek volna elő. A munkavál-

lalással ösztönösen reflektált a kutatói pozíció összetettségére (a terepen kiszolgáltatott, de egyébként társadalmilag kedvezőbb helyzetére), mivel a megkeresett összeggel azt a családot segítette, amelyik önzetlenül befogadta.

A terepválasztás tényének már önmagában is lehet egyfajta empowerment hatása azzal, ha a kutatók tudatosan olyan stigmatizált, társadalmilag kizáródó⁸ terepet választanak, ahol gyakorlatilag nincs többségi (társadalmi/intézményi) jelenlét. A terepmunka ténye azonban már önmagában jelzi, hogy „oda” be lehet menni, és érdemes is bemenni. A kutatás oka mégis a lokalitásban megmutatkozó hiányosságok (közszolgáltatások elérhetősége, közösségi integráltság hiánya) feltárása, azaz a társadalmi kirekesztettség „mérése” volt. A kutatók jelenléte tehát a problémák láthatóvá tételével, tudatosításával kapcsolódott össze. Ez a szerep pedig kétértelművé tette a kutató helyzetét, mivel az végső soron „gyanús” is.

„Mert [a helybeliek] tudják, hogy a ‘szegénység’ és a ‘cigányság’, vagyis a negatív dolgok miatt kerülnek ők a képbe, és ezzel végig meg kellett küzdeni. Egyébként is negatív az önképe a városnak [Ivándombnak], a városlakóknak is negatív saját magukról, és még jönnek ezek az emberek [a kutatók].”

Intézményi szerep és a kutatónak tulajdonított szerep

A szegény vagy kizáródó terepeken mozgó kutató intézményi pozícióját és társadalmi beágyazottságát a kutatói szerephez társított implicit feltételezések is alakítják. Miközben a tudományos intézményrendszerhez való kötődés jól keretezte az intézményi szereplőkkel készített interjúkat, a kutatócsoport tagjai néha úgy érezték, hogy ez a semlegesnek vélt pozíció sem feltétlenül kedvez a helyi intézményi viszonyok feltérképezésének. Ezekben a helyzetekben ugyanis nehezen rekonstruálható, hogy mi alakítja a kutatóról szerzett benyomásokat: a tulajdonított intézményi szerep (a tudományos autoritás vagy a semlegesség), a kutatási kérdésből és a beszédmódból kihámozható feltételezett politikai hovatartozás vagy az a gyanú, hogy a terepeken tapasztalt problémákhoz a kutatót szakmai és személyes viszony is fűzi.

„Ilyen korábban soha meg sem fordult az ember fejében, hogy jó-e az, hogy én szociológus vagyok, hogy én az MTA-tól vagyok, hogy szegénységet kutatok, és ettől én egy csomószor feszengetem.”

Ezzel szemben ez a komplex szereptulajdonítás „mindössze” valamiféle tudományos tekintéllyel felruházott „UFÓ” benyomását keltette a családi interjúknál.

⁸ A kizáródó kifejezést a társadalmi kirekesztettség megvilágítására használok; ezzel annak folyamatjellegét és társadalmi kölcsönhatásait szeretném érzékeltetni.

A terepmunkák előkészítését a helyi intézményi szereplőkkel készített interjúk alapján kezdtük el. Arra is volt példa, hogy munkánkat egy közösségre és intézményileg is beágyazott „kulcs-adatközlő” segítette, következésképpen a közösség tagjai előzőleg láthattak minket intézményi szereplőkkel együtt, sőt az is megesett, hogy az interjúk helyszínére együtt érkeztünk, vagy éppen a helyi ismertségekre és a kulcs-adatközlőre hivatkozva jutottunk be a családokhoz. Bár Goffman hangsúlyozza, hogy a terepmunkát alulról kell elkezdni, mivel „ha meglátják, hogy bármiféle formális vagy informális párbeszédet folytatunk egy fölérendelt csoport valamely tagjával, halottak vagyunk az alárendelt csoport tekintetében” (Goffman 2013: 58), az intézményi beágyazottságunk általában inkább segítette a terepen való mozgást – bár a szereptévesztések és -zavarok mindvégig jelen voltak. Akadtak olyan (sokszor önjelölt) „segítők” is, akik kevésbé voltak beágyazva a helyi közösségekbe, és jelenlétük vagy az interjú kontrollálására irányuló igyekezetük csak rontott a helyzeten.

Feltehetően az állomásozó terepmunkáétól eltérő módszertan okozta azt, hogy a terepekre való visszalátogatások⁹ alkalmával inkább előnyt jelentett a részleges (helyi) intézményi beágyazottságunk. Az alapvető helyismeret mellett így könnyebb volt újra felvenni a kapcsolatot a helyiekkel, akiknek esetenként imponált a helyi viszonyokban tájékozott, „bennfentes” kutató. A megszokás vagy éppen a korábban, más kutatócsoportokkal szerzett tapasztalat ugyancsak megkönnyítette a munkát: Ivándombon és Nádason a helyi családok számára a kutató már „ismert természeti képződmény” volt, miközben Gehénpusztán két napig kiségyházi térítőknél nézték a helyiek a kutatókat, gondolván, hogy más céllal nemigen vetődik oda idegen. Mindez közvetetten a társadalmi kirekesztettség mértékére utal: a legnagyobb feltűnés és találgatás ott kísérte megjelenésünket, ahová nem (vagy csak jó okkal) téved be idegen:

„Szerintem az is [gond] volt a pusztán, (...) hogy nem lehetett azzal a naivitással odamenni, hogy csókolom, nagyon érdekel, hogy éltek itt régen, mert mindenkinek olyan traumatikus az élete... Vagy úgy érezte valaki, hogy »nincs« élettörténete, vagy úgy, hogy ez nem olyan érdekes. Szóval nem lehetett ezekkel a panelekkel [odamenni], amikkel lehetett boldogulni máshol.”

Különösen jól kamatoztatható bizalmi tőkének bizonyult Ivándombon a korábban a kutatási terepen segítőként dolgozó helybeli kutatók szociális munkás múltja és munkakapcsolatai, mivel a régebbi ismeretségek és emlékek a szomszédság tagjaiban nem a fegyelmező, hanem a megbízható segítő képét hívták elő. Ez rámutat arra, hogy az interjúalanyok helyzetérzékelésében akkor döntő fontosságúak az intézményi kötődéssel járó hatalmi aspektusok, ha az interjúhelyzetet nem színezi a személyes ismeretség.

⁹ A régebbi kutatási terepekre való visszalátogatás veszélyeit leginkább a közösségről írottak kritikái éle, valamint a célok és a szerepek kölcsönös félreértése okozza. További etikai problémákat okoz az, hogy miközben meglehetősen nehéz olyan kutatói szerepet és narratívát felépíteni, ami egyszerre hihető és a közösség számára értelmes, de nem sugalmazó, a terepmunka eredményeinek publikálása ugyancsak sok nehézséget okoz főleg az anonimitás gyakorlati megvalósítása terén (Crow 2013).

A legtöbb esetben a tulajdonított szerepek határozták meg azt az intézményi „zsánert”, ami a helyiek fejében a megjelenésükkor hirtelen összeállt. Ezt tovább árnyalta a kutató személye, aki az elővigyázatosságok ellenére (pl. státuszjelzők mellőzése, nyitottság) sem volt (nem lehetett) soha semleges.

A leginkább elzárt kutatási terepeken az intézményi és a nemi szerepek együttesen alakították a kutatóknak tulajdonított pozíciót. Itt egészen expliciten megfogalmazódott, hogy ha két idegen nő felbukkan a telepen, akkor azok védőnők vagy családgondozók, és fogadtatásukra rányomja a bélyegét a feltételezés, hogy „el akarják vinni a gyereket”. Az ösztönös reagálási módok utólagos értelmezése kirajolja a gettó zárt kommunikációs hálózatát, ahol a többségi társadalommal folytatott kommunikáció jellegzetessége az egyirányú, szabályozott intézményi kapcsolatfelvétel, aminek következményei, esetleges kontrollálhatatlansága valódi kockázatot jelent ezeknek a családoknak. A kutatás során azt tapasztalattuk, hogy a helyi intézményi szereplők „fegyelmező” technikájának esetenként része „a blöffölés” (azaz valóra nem váltott fenyegetés), de a viszonylag jobb helyzetű, társadalmilag integrált terepeken is volt arra példa, hogy a fenyegetéseket tettekre váltották, például a gyerekvédelem eljárást kezdeményezett.

Amikor betoppantunk egy többgyerekes, nehéz helyzetben élő család udvarába, a gyerekek bekiabáltak házba, hogy „megjöttek a Veráék” [a védőnők]. A reakcióból egyszerre látszik az idegenek érkezésére irányuló figyelmeztetés (egszersmind meglepetés), valamint az az implicit feltételezés, hogy ennek a közösségből kizárt családnak más hasonló státuszú vendége nem nagyon lehet. A gyermeki elszólás az idegeneknek tulajdonított ellenőrző-szabályozó szerepet sejteti (noha ebből nem tudhatjuk meg, hogy miként viselkedik a szóban forgó védőnő), de erre utal az is, hogy megérkezéskor rögtön pakolni és menetetőzni kezdenek az általában amúgy is zsúfoltan élő családok. Túl azon, hogy ez egy általános reagálási mód, a szegényebb háztartásokban az interjúfelvételek eleje többnyire a családlátogatások és védőnői látogatások mintájára alakult. Ivándombon az egyik interjúalany öntudatlan szerepazonosulásában, megfelelni vágyásában egészen nyilvánvalóan megmutatkozott az intézményi szerephez társított (feltehetően saját tapasztalatokból merítkező) ellenőrző-fegyelmező funkció: a beszélgetést mindvégig kontroll alatt tartó, a családi szóvivő szerepét magára vállaló feleség megszólalásait a hivatalos meghallgatások nyelve keretezte: jellegzetesen az „el kívánom még mondani” – formulával egészítette ki az elhangzottakat.

Ha sikerült a kezdetben tulajdonított intézményi szerepet az interjú során felülmúlni, akkor a vendéglátás rítusai aktiválódtak. (A helyzet átértelmezését a kutatók is a siker jeleként érzékelték, miközben ez az interjú szerepeket is lazította, és a kölcsönösség felé terelte.) Míg az integráltabb vagy falusias közösségekben egészen könnyen mozdult el a formális interjúhelyzet a vendéglátás felé, addig a kizáródó terekben és főleg a pusztákon ez rendre elmaradt.

„A »kuláksor« nekem egy hihetetlenül szép élmény volt. De utána, amikor mentem a pusztai emberekhez rögtön másnap, rájöttem, hogy az a patison [amivel előző nap megkínáltak], az egy kulturális valami. Hogy én akkor azt nem értékeltém, de a »mi« kultúránkban a megvendéglés egy jó élmény.”

A reagálások háttérében a kulturális beidegződések mellett társadalmi státuszkülönbségek állhatnak: míg a birtokos paraszti múlttal rendelkező (vagy azt mintaként elfogadó) családoknak lehetőségük volt a vendéglátásra, ami presztízst adott nekik, és közel egyenrangúvá tette a helyzetbeli szereplőket, addig a pusztákon ez inkább azt jelentette volna, hogy a házigazda kénytelen feltárni szegénységét, miközben a vendéglátás mintája, elvárása sem volt annyira erős. Ugyanakkor a körvonalazódó összefüggés csak a kutatásban részt vevő terepekre áll, és további adatok, tapasztalatok hiányában nem általánosítható.

A sikeresen felülírt intézményi kontextussal együtt változnak a szerepfeltételezések is, így az interjúalanyok tovább árnyalhatják a külsődleges elvárásoknak alárendelt családi homlokzatot. (Ám továbbra is a jó benyomás keltésén fognak dolgozni.) A finom szerepváltások (illetve a szerepek közeledése) mögött az az implicit feltételezés áll, hogy más típusú tudásokat is meg lehet osztani a megteremtett bizalmi légkörben. Hatványozottan igaz ez a jövedelmeket, informális megélhetési stratégiákat, családtörténetet firtató kérdésekre. A bizalom természetesen sokszor nem teljes: például a szívesen látott vendég szerepébe került kutatók alkalmi munkalehetőségeket firtató kérdésére előbb sokatmondóan összenézett a házaspár, és csak aztán válaszolt nemmel.

Éppen azokban az interjúhelyzetekben merült fel valamilyen közösségi tabu (prostitúció, drogfogyasztás, uzsora) gyanúja, amelyeket az interjúalanyok megkülönböztetett figyelemmel kísértek, és amikor az információkat csak óvatosan csepegtették. Az érzékeny kérdésekre adott válaszok kontextuális érvényességét az interjúalanyok szereptulajdonítása és helyzetértelmezése együttesen határozta meg, így az elemzés sem hagyhatja figyelmen kívül az interjúhelyzetet alakító nem verbális jelek és a kontextuális mozzanatok jelentésmódosító hatását.

A tulajdonított szerep lehet a magyarázata annak, hogy Szőlőkalja kisvárosi miliójében a fiatalabb életkorhoz társított „hatalomnélküliség” miatt esetenként könnyebben álltak szóba a kezdő kutatókkal, mint tapasztalt kollégáikkal. A kezdő kutatóhoz társított kisebb befolyás ugyanis „veszélytelenebbnek”, kockázatmentesebbnek mutatta a közreműködést a kutatásban. Az általában kedvező fogadtatású egyetemista szerep (segítségnyújtás, kisebb társadalmi távolság) mellett a generációs különbség észlelése is meghatározó volt az interjúhelyzetben, ami részben felülírta az intézményi szerepet. Egy alkalommal egy anya úgy háritotta el a kezdő kutató beszélgetésre irányuló kezdeményezését, hogy a beszélgetésre maga helyett tizennyolc éves lányát ajánlotta, mondván, „*ti úgyis jobban szót értetek*”. Ez jelenthette azt, hogy azért nem akart beszélgetni, mert túl kompetensnek vagy tapasztaltnak érezte magát, de úgy is, hogy a lányára osztott feladattal éppen a számára kínos elfoglaltságot jelentő interjúhelyzetből lépett ki, mert úgy gondolta, hogy a beszélgetés éppen a kompetenciahiányát, esetleg a tanulatlanságát tárná fel.

Ugyancsak a helyi beágyazottságot árnyalják azok a kényszerek, amelyeket például az elzárt települések könnyebb megközelítése miatt a falubeliektől kölcsönként biciklik fémjeleznek. A géhenpusztai terepmunka alatt a görög katolikus pap adott kölcsön a kutatóknak (egyébként idősgondozók számára fenntartott) kerékpárokat. Ez az indirekt egyházi kötődés megkönnyítette a kapcsolatfelvételt a sokszor bizalmatlan, egyedülálló, vallásos idősekkel, míg a részvétel az istentiszteleteken, más terepeken is jó „húzásnak” bizonyult

– nemcsak információk gyűjtését segítette, hanem a családok felkeresésekor is praktikus előnyökkel kecsegtetett.

Genderaspektusok

A családi interjúkat alapvetően meghatározta, hogy legtöbbször nőket találtunk otthon; a férfiak a munka miatt akár huzamosabb időre is távol maradtak otthonuktól (pl. külföldre mentek). A női kutatók érkezése és kérdezősködése általánosságban a „női ügyek” kategóriájában esett, a férfiak szívesen átadták a megszólalás lehetőségét párjuknak (akik sokszor érezhetően a „szóvivő” szerepét töltötték be a családban), és ők csak távolabbról figyelték a beszélgetést, vagy csak egy-egy megjegyzés erejéig kapcsolódtak be. Ezekben a helyzetekben a legalkalmasabb stratégia az információgyűjtésre a „vegyes” kutatói párok együttműködése volt, hiszen ez nemcsak fokozta a bevonódás esélyét, hanem a beszélgetést is dinamizálni lehetett a nemi szerepek mentén.

A többségében nőkből álló kutatócsoport számára a legnehezebbekben kontrollálható helyzeteket az egyedülálló, italozó férfiak „ostromlása” jelentette. A pusztákon egyértelműen a női mivolt¹⁰ volt domináns a kutatói pozíció érzékelésében, de eközben a férfiak idegenekkel szembeni (verbális) agressziója a kutatócsoport férfi tagját sem kímélte. Az inzultusok tehát részben a hivatlan idegennek (is) szóltak.

A nem roma származás, a társadalmi nem és a kutatónak tulajdonított pozíció egyes esetekben szinte láthatatlanná tette a kutató(nő)t, miközben kollégának¹¹ roma férfiként rögtön át tudta keretezni az interjúhelyzetet a beavatottságot és az azonos etnikai közöséghez tartozást jelző üdvözléssel:

„...bementünk, D. »Tavesz baktalóval« köszönt, rögtön realizálódott, hogy ki cigány, ki nem cigány. Én ott álltam, egy ilyet sem tudtam kinyögni, és ettől a pillanattól kezdve a[z interjúalany] mindent elmesélt, de én bármit kérdeztem, végighallgattam, D.-re néztem, és neki válaszolt. Egy ponton túl én ott semmit nem kérdeztem, mert teljesen fölösleges volt, pedig nagyon izgalmas volt az egész interjú. Én ott levegő voltam. Én nem tudom, hogy ez mennyire az etnicitásnak szólt, mennyire a gendernek, valószínűbb, hogy inkább a gendernek, vagy mind a kettő együtt, de totálisan nullává tett ebben a szituációban.”

¹⁰ A genderdimenzió konstitutív jelentőségű lehet az interjúhelyzetekben; bár a hétköznapi tapasztalat ezt valószínűsítette, Fry (2013) egy dél-afrikai interjúkutatás adatai vizsgálva nem talált egyértelmű összefüggést az interjú készítőjének neme és szubjektív fenyegetettség érzékelés között.

¹¹ *A Faces and Causes of Roma Marginalization in Local Contexts: Hungary, Romania and Serbia* nemzetközi összehasonlító kutatásban (Szalai–Zentai 2014) kezdődött együttműködésünk két roma kollégával olyan sikeresnek bizonyult, hogy 2013 nyarán velünk tartottak az OTKA-kutatás terepeire is. Elsősorban azért, hogy olyan terepeken is tapasztalatokat szerezzenek, ahol nem roma szegény családok élnek. Ezúton is köszönjük Szegedi Dezső és Rézműves Szilvia munkáját.

A kutatónak tulajdonított szerep nemcsak a személyközi viszonyokban, hanem a közösségi relációkban is konstitutív jelentőségű: egyes szomszédságokban (pl. Szőlőkalján) azt tapasztaltuk, hogy a bejutás a háztartásokba alapvetően a tulajdonított és elvárt nemi szerepek mentén dől el. Ha egyedül érkező nőként készítettünk interjút, akkor az otthon tartózkodó férfiak nem hívnak be a házba. Egy alkalommal a kerítésnél készülő interjú távolságtartó légkörén a feleség hazaérkezése változtatott, mivel jelenléte alapvetően átalakította a helyzetet, és a benne elfoglalt szerepeket is. Ez a magatartás ugyanakkor legalább annyira szólt a közösségnek (a közösség figyelő tekintetével megvalósított ellenőrzésnek), mint személy szerint a kutatónak. Az egyedül otthon talált férfiak ismétlődő háritása a női interjúkészítőkkel szemben olyan plusz információ, amit ha nem is általánosíthatunk az adott terep genderaspektusaira, mindenképpen árnyalja a közösség integráltságát és a közösségi ellenőrzés aktív vagy passzív formáit.

Kint is vagyok, bent is vagyok

A kerítésen kívüli utcai beszélgetések, bár első látásra a bejutás sikertelenségét jelzik, mégis informatívak lehetnek. Az interjú helyszíne egyfelől megmutathatja azt, hogy a kutatónak mennyire (nem) sikerült bejutnia az interjúalanyok privát szférájába: mennyire akarják azt elzárni az idegenek elől (mert talán szégyellik, vagy egyszerűen csak védik), vagy éppen mennyire akarnak vele valamit (jómódot, nyitottságot) reprezentálni. (Természetesen vannak olyan helyzetek is, ahol a szűkösség miatt egyszerűen nincs ebben a döntésben semmilyen mozgástér – legfeljebb az elutasítás.) A bizalom kiépülésének (vagy elmaradásának) fázisait is leolvashatjuk a nyilvános terek és a privát szféra közötti mozgásokból: jelzésértékű, ha valaki belemelegedve a beszélgetésbe beljebb tessékel minket, vagy az interjú időtartalmától és témájától függetlenül otthagya a kutatókat az udvaron, ha már elkészült az ebéd.

A terepmunka nagy részét (szerencsés esetben) az otthonokban töltjük. A benti interjúfelvételekkel azonban a tagadhatatlan előnyök (nyugodt interjú körülmények, jó minőségű hangfelvételek) mellett is elszalasztunk a kutatás szempontjából fontos mozzanatokot. A sikertelen bejutási kísérletek, az „elrontottnak” érzett, befejezetlen (sokszor hangfelvétel nélküli) utcai beszélgetéstöredékekből képet kaphatunk a terepen élők hétköznapi interakcióiról, a találkozások gyakoriságáról, a szomszédolásokról és az utcán zajló mozgásokról. Ekkor megfigyelhető, hogy ki kit szólít meg, milyen reakciókat vált ki a közösség tagjaitól az, hogy meglátnak valakit a kutatókkal beszélgetni, ki kihez megy kölcsönkérni, mit játszanak a gyerekek.

A beszélgetésekhez esetenként mások is csatlakozhatnak, ami egyfelől megnehezítheti az érzékeny adatokra, véleményekre történő rákérdezést, másfelől sajátos (csoport-) dinamikát adhat a beszélgetéseknek.

Az interjúk többségét eleve családi vagy csoportos interjúként vettük fel, mert az előzetes tapasztalatok azt mutatták, hogy a felkeresett háztartások többségében nehéz klasszi-

kus kétszemélyes interjúhelyzetet kialakítani¹² és fenntartani egyrészt a lakáskörülmények (zsúfoltság, nagycsalád, helyszűke), másrészt a kulturális különbségek (a szóbeliségre jellemző versengő hangnem és a gyors ripoosztok) miatt.

A hétköznapi, utcai helyzetekben az is megfigyelhetővé vált, amit és ahogyan a helyiek tesznek – nem csak az, amit mondanak (Goffman 2013). Egy hosszú utcai beszélgetés alatt volt időnk és alkalmunk megfigyelni, hogy miközben egy magát nyíltan rasszistának valló interjúalany mindenféle feszélyezettség nélkül hangosan taglalja romaellenességét az utcán, a többségében roma származású szomszédság szívélyesen üdvözlöi őt, viccelődve ugratja, és szemmel láthatóan nem törődik az elhangzottakkal. A tettek és a cselekvésekben megnyilvánuló viszonyok tehát mást fejeztek ki, mint az interjúalany saját narratívája. Ugyancsak informatív volt az a helyzet, amikor egy Angliából éppen hazaérkezett családdal elegyedtünk szóba. A nagyszülőkre várva inkább a gyerekekkel sikerült beszélgetni. Miközben a fiatal lányok szívesen csacsogtak nemcsak a kutatókkal, hanem rég nem látott szomszédjaikkal is, addig a nagyszülők visszaérkezése után sem jutottunk beljebb. Sőt, a nagymama behívta a velünk beszélgető nagyapát a házba, ahol rövid egyeztetés után kiderült, hogy nem akarnak beszélgetni. Az epizód nemcsak a család közösségi beágyazottságát villantotta fel, hanem a családi döntéshozatal formáján keresztül a migráns lét (feltehetően a legalitás peremén billegő) aspektusait is.

Ez a helyzet alkalmat adott arra, hogy a kutatónak tulajdonított szerepre a közösség szemével is reflektálni tudjunk. Ebben a situációban a kutatói pozíció a spontán összeverődött (roma) szomszédság szemében elsősorban az etnicitás szemüvegén keresztül értelmeződött. A két fiatal nem roma nő nem tűnt túl komolyan vehető szereplőnek a szemükben, amit csak megerősített, hogy fiatal lányokkal elegyedtünk szóba. Néhányan már adtak interjút, mások (köztük a fent említett nagyapa) inkább kíváncsiak voltak. Miközben az utcabeliek egymást ugratták, a kutatóknak is kijutott ebből. A szomszédság részéről kifejeződő „szereptesztelés” tétjének utólag azt látjuk, hogy a „kutatottak” rájöjjenek: mennyire komolyak a szándékaink és az előítéleteink. A frissen hazaérkező nagyapa arra a kérdésünkre, hogy mit csináltak Angliában, azt válaszolta, hogy „seftelni, lopni, gyilkolni, rabolni” mentek. Azaz felkínált egy sztereotip többségi narratívát, aminek elutasítása volt az interjúhelyzet kiépítésének előfeltétele. (Ez azonban mégsem jött létre a nagymama elutasítása miatt.) A szomszédság azonban ezután sem hagyta abba a próbát: azt „játszották”, hogy felcsattanó, agresszív felütésekkel hangoskodnak, már-már verekedésbe hajló szóváltást imitálnak. Eközben ők is kikacsintottak a helyzetből, hiszen egymást figyelmeztették: „*Ne cigányozz már itt.*” Felkínálták tehát a balhész cigány utcának megfelelő többségi sztereotípiát, ami várakozásaik szerint zavarba hozta vagy elijesztette volna az idegeneket.

A helyzetre adott reakciók után sem tűnt el az etnicitás a kutatóknak tulajdonított szerepből, bár a részleges elfogadás a jelek szerint megtörtént. Amikor ugyanis a helyzetből kilépve becsöngettünk az egyik közeli házba, korábbi beszélgetőtársaink arra figyelmeztet-

¹² Arra Goffman (2013) is felhívja a figyelmet, hogy ha a beszélgetésbe egyszerre többeket is bevonunk, akkor csökken a mellébeszélés és a félrevezetés esélye, hiszen az interjúalanyok egymás válszait is „ellenőrzik”.

tettek, hogy ott nem romák laknak, azaz nem érdemes őket felkeresnünk. Az összeverődött szomszédság tehát a kutatást összefüggésbe hozta az etnicitással, mivel ezt könnyedén társítani tudták a hétköznapi tudásukkal és a (róluk) alkotott sztereotípiával, miszerint ez egy „cigány utca.” A jó szándékú figyelmeztetés egyúttal azt is jelentette, hogy a kutatói pozíció értelmezésébe a kisugárzó stigmatizáció (courtesy stigma) is beszüremkedett (Goffman 1963), hiszen a kutatás célját a szereptesztelés után kizárólag a romák felkeresésével kötötték össze. Más terepeken viszont a nem roma lakosságot bosszantotta az a felismerni vélt összefüggés, hogy a kutatók számára „csak a romák érdekesek”. Ez a téves helyzetértékelés néha nagyon is érdekeltté tette őket abban, hogy megfogalmazzák a véleményüket, és részt vegyenek a kutatásban.

Értelem és érzelem

Miként a fenti helyzet is mutatja, a gyakorlatban a távolságtartás és a bevonódás, az érzelmi és a kognitív empátia egyszerre van jelen a terepmunkában, mintegy „kiugrásként” és „beugrásként” az adott kontextusba. Jóllehet a kutatói távolságtartás vagy a bevonódás előzetes döntéstől függőnek látszik, a tapasztalatok fényében inkább a terepen kiépíthető viszonyrendszerek és attitűdök két pólusaként értelmezhető. Sokszor nehéz megtalálni az egyensúlyt vagy az ideális szerepet egy-egy helyzetben, különösen a nehezen megközelíthető vagy stigmatizált csoportok vizsgálatakor (Fleetwood 2009). Az ecuadori börtönökben drogfutárok körében végzett terepmunkájára adott reflexióban Fleetwood azt a következtetést vonta le, hogy a nehéz kutatási terepeken és a kutatót érzelmi igénybe vevő helyzetekben a bevonódás, a kölcsönös megnyílás és a reciprocitás nagyon nehezen fenntartható. A kutatás kezdetén vallott elveit átgondolva arra jutott, hogy a kutató távolságtartásának is megvan a létjogosultsága.

A terepmunka során megeshet, hogy egy-egy helyzetben nem az előre eltervezett módon reagálunk, és az élmény az adott helyzetben vagy utólag tartósan meghatározza a kutató érzelmeit. Még a távolságtartó, adott esetben a pszichoterápiát modellező, a kutató semlegességet előíró interjúhelyzetek sem mentesek érzelmektől, bár ebben a keretben az interjú készítőjének szerepe inkább a freudi ruhafogas-hasonlaltal írható le: „nem kell megijedni, ha az eközben felszínre törő indulatok a kérdezőre hárulnak” (Solt 1998: 30). A terepmunka érzelmi vetületeit boncolgató írások három tipikus érzelmi reakciót azonosítanak: a kiborulást, a dühöt és a túlzott empátiát (Hubbard–Backett–Milburn–Kemmer 2001). Az elhibázott helyzetek mellett a megélt érzelmeknek komoly interpretatív-heurisztikus funkciója lehet. A reflexió nemcsak a kutatásról vallott etikai nézeteket alakítja, hanem a személyes és szakmai identitást is. Az érzelmek (utólagos) regisztrálása adatelemzéskor sajátos szempontokat vethet fel, de a terepi érzelmek adatként is használhatók (uo.).

Kutatásunkban a szegénység és a kizáródás megélésére, valamint az interjú felkérésekre adott érzelmi reakciók átvilágítása megmutatja, hogy a terepen való mozgást és adatszerzést mennyire befolyásolják a kutató által megélt érzelmek, mindenképp a segítségért várók frusztráltsága és a beszélgetéseket övező kilátástalanság. Ezekben az ese-

tekben megtörtént, hogy a „kívülálló kutató” az interjú végeztével „véletlenül” otthagya szendvicseit az éhes gyerekeknek, vagy megpróbálta felhívni valamilyen lehetőségre vagy veszélyre az interjúalanyok figyelmét. A kutatói és a segítői szerepek közötti feszültségek erőteljesen alakították azokat az interjúhelyzeteket, ahová roma kutatótársainkkal együtt érkeztünk. Számukra ugyanis a találkozás nem pusztán a másik megismerésének vagy megértésének lehetőségét jelentette, hanem a beavatkozás, a változtatás közegét is. Az, hogy sikeres és mások iránt felelősséget érző romaként látogattak meg szegénységben élő családokat, felülírta az interjús szerepeiket, és megváltoztatta számukra a találkozás értelmét. A szerepek megváltozását gyakorlatilag elkerülhetetlenné tette, hogy a jelenlétüknek önmagában is példaadó hatása volt. Ennek nyíltan hangot is adtak: igyekeztek meggyőzni a családokat arról, hogy a szegénységből való kilépés kulcsa az oktatásban van.

Az érzelmek reflektálása a kutatói pozíció mélyebb megértésében is fogódzót nyújthat. A terepmunka egyik kevésbé tematizált érzelme a visszautasítástól való félelem, a közösség elzárkózása. Mindez természetesen teljesen másként vetődik fel egy hosszabb terepmunka alatt, mint egy rövidebb kiszállásnál, ahol a terepmunka sikerességét a rögzített interjúk száma fémjelzi. Ezekben a helyzetekben egészen kevés idő jut arra, hogy az interjúalanyt „megszelídítsük” (Solt 1998: 35). Ugyanakkor a klasszikus terepmunkákban is általában jól azonosítható a hosszabb ignorált jelenlét utáni katartikus pont, amikor a közösség befogadja kutatót. [Gondoljunk például Geertz (1994) „híres” menekülésére Balin egy illegális kakasviadalról]. A hosszabb terepi jelenlét lehetőséget ad arra, hogy a kutató fokozatosan alakítsa a róla kialakult képet – bár a hosszabb időtáv nem feltétlenül jelenti azt, hogy mindenkivel sikerült bizalmat kiépíteni, mivel egyesek bizalmának megszerzése együtt járhat mások bizalmának elvesztésével (Feischmidt 2007). Egy rövidebb terepmunka alatt azonban a háztartásokba való bejutás lehetősége a felvezető mondatokon, a pillanatnyi benyomásokon és a rövid dialóguson áll vagy bukik. Voltaképpen a kutatói szerep értelmességét és a kutatónak tulajdonított szerepen dől el.¹³

A különböző érdekek között lavírozó kutató szempontjából nem meglepő tehát, ha egy sikertelen próbálkozásokkal teli kutatási nap a terepnaplóba „mélypontként” kerül be. A bejutással kapcsolatos félelmek tovább árnyalhatják az adatelemzést és a terepmunka eredményeinek értelmezését.

Bille és Steinfeldt (2013) egy fenomenológiai tanulmányukban a kutatói pozíciót kísérő ügyetlenség (*awkwardness*) érzését vizsgálva arra jutnak, hogy az alapvető része a megismerésnek. A kínosság érzése egyfelől megvilágítja a kvalitatív kutatások „eredeti” célját, azaz a távoli, kulturálisan „egzotikus” (vagy éppen közeli, de kulturálisan más) világok megismerését. Ezek magától értetődően a kutató komfortzónáján kívül helyezkednek el, mivel ismeretlen helyzetekkel szembesítik, kognitíve és érzelmileg is próbára teszik, és arra kény-

¹³ Ugyanakkor az egyszeri találkozás kvázi anonimitásának is megvannak a maga előnyei, mivel ebben az interjúalanyok nem kell azzal foglalkozniuk, hogy nap mint nap találkoznia kell azzal az idegen kutatóval, akit talán meggondolatlanul a bizalmába fogadott, és aki talán visszaél ezzel. Az egyszeri mélyinterjú felvételeknek megvan az az előnye, hogy a személyes információkat, esetleg titkokkal terhelt történetet a kutató magával viszi.

szerítik, hogy kilépjen a bevett és hétköznapi elfogadott kommunikációs gyakorlatból¹⁴ (uo.). Leginkább azonban olyan helyzetekben érezték magukat a kutatók ügyetlennek, ahol megsértették mások privát szférájának határait. Miközben ez a kutatás szempontjából elengedhetetlenül fontosnak látszott, a hétköznapi etikai elvárásai és laikus kommunikációs kompetenciák inkább a kivonulást, a helyzetek felfüggesztését követelték volna meg. Az ügyetlenség és a kínos érzések végső soron ennek a feszültségteli állapotnak a kognitív és testi leképeződései voltak (uo.).

Kutatásunkban a bizonytalanságot a felkeresett porták elkerítetlensége, esetleges leromlottága is növelheti, hiszen a világos lehatárolás hiányában az sem tudható, hogy mikor merészkedünk be a felkeresett háztartások privát szférájába: a kapu, a kerítés, a tornác vagy a küszöb átlépésével. (Nem kevésbé félelemkeltő, hogy ilyen kétes helyzetek „világossá tételét” esetenként vadul csaholó kutyák vállalják magukra.) A bejutás azonban váratlan, kínosnak ígérkező pillanatok feloldásával is megoldódhat: a kutató ügyetlenkedése a riglivel nemcsak pillanatnyi nevetést, szóváltást jelent, hanem már rögtön a bejutásnál dinamizálja a szerepeket (segítő-kliens, „tudós”-„tudatlan”).

A bejutást övező kétségek sora és a fokozott feszültség tehát abból is adódik, hogy egy nagy lépéssel kell eljutni ahhoz az emberileg összetett szituációhoz, amelyre általában csak hosszabb ismeretség és a bizalom megszerzése után kerül sor (pl. meghívás az otthonokba, érzékeny adatok, esetleg titkok stb. megosztása), miközben a kutató egy hétköznapi kommunikációs kompetenciától idegen, alapvetően mesterségesen kialakított interjúhelyzetet igyekszik kialakítani a közösség tagjaival.

A szereplajdonítások interpretálása, valamint a terepmunka menetének reflektálása tehát olyan kérdések megválaszolásában is segíthetnek, mint a kutatási terepek szociális integráltsága és társadalmi kirekesztettsége. Esetünkben a kutatott puszták minden esetben zártabbak voltak, és más módszertani fogásokat követeltek meg, mint a „falusiasabb” közösségek.

A városias településeken vagy városi szegregátumokban a viszonylagos személytelenség és a szerepluralizmus megkönnyítette a terepen való mozgást, azonban minél zártabbak és minél kirekesztettebbek voltak az egyes szegregátumok, annál nehezebb volt a kutatói pozíció értelmessé tétele ellenére is bejutni a háztartásokba. A nehéz mozgást a terepen ugyanúgy okozhatta a telep gettójellege vagy a kifelé mutató kapcsolatok hiánya, mint a társadalmi kizáródással együtt fokozódó reménytelenség és bizalmatlanság. Ezek a komplex élethelyzetek a terepi élményeinkben sűrítve csapódtak le. A terepmunka „léggöre” és sajátos kihívásai, a helyi diskurzusok vonásai mind összefüggésben állnak a kutatott helyek társadalmi integráltságával, a közöttük lévő kapcsolat azonban nem egyértelmű: a pusztaiak elutasítása mögött egy kifelé zárt, de belülről atomizált szomszédságot találtunk, míg az integráltabb szomszédságok még a társadalmi leszakadás árnyéká-

¹⁴ Goffman ugyancsak kiemeli, hogy a terepmunka során szakítani kell a bevett, hétköznapi kommunikációs gyakorlattal, ami természetesen feszültségekkel teli helyzetekhez vezet: „Teljesen meg kell változtatni azt a módot, ahogyan a társas kapcsolatból adódó szorongások és feszültségek kezeléséhez viszonyul az ember. Egy ilyen dolog például, hogy bármilyen közeledési kísérletre nyitottnak kell lenni. Nem lehet viszont leragadni az első ajánlatnál” (Goffman 2013: 56).

ban is nagyobb erőforrásnak bizonyultak, mint a teljesen felbomlott, erőteljesen kizáródó terek.

A városi szegregátumok vizsgálatakor a kifelé mutató kapcsolatok minősége és a kutatói jelenlétre adott reakciók voltak leginkább informatívak. Kérdés ugyanis, hogy az elutasítások hátterében a kutatói pozíció eredendő értelmetlensége áll, vagy bár a kutató szerepét el tudják képzelni az ott lakók, de a bizalmatlanság vagy a kiábrándultság miatt nehezen állnak szóba vele. Nem meglepő módon általában ott volt könnyebb kapcsolatokat kiépíteni, ahol a közösségek, szomszédságok jobban működtek – nagyjából függetlenül attól, hogy lakóiknak mennyi ismeretük volt a tudományos kutatás mibenlétéről. A falusias jellegű szomszédságokban akkor is szóba álltak az idegen kutatókkal, ha nem voltak teljesen tisztában a jövetelük céljával: erre utal az, hogy vendégként fogadtak minket.

Az elutasítások mögött meghúzódó érvek és érzelmek rekonstruálása, azaz a helyzetek és a szerepek átvilágítása rejtett tartalékai voltak a terepmunka értelmezésének. A terepi élmények rekonstruálása, a terek nehezen megfogható „légkörének” különbségein túl arra is rámutatott, hogy a kollektív terepnaplóírások és a kutatást lezáró csoportos interjú valamiféle szakmai és érzelmi szupervíziót is jelentettek. A terepen pedig megteremtették azt a saját kulturális-szakmai teret, ahová a terepről vissza lehetett húzódni.¹⁵ A terepi élmények voltaképpen már az elmesélésük előtt hatottak ránk, de a megosztásuk aktívan alakította a terepről szőtt (meta)narratívánkat, anélkül hogy ez feltétlenül tudatosodott volna bennünk: „összeadódtak az élmények, (...) abból fejlődött napról napra a terep, ahogy elmeséltük egymásnak.”

¹⁵ Goffman (2013) éppen azt tanácsolja, hogy a hosszabb terepmunkára egyedül érkezzünk, mert így nem lesz a közelünkben olya kulturálisan otthonos hátország, ahová visszavonulhatunk, és ami visszavethet a terepre történő beilleszkedésünkben.

VÁRADI MONIKA MÁRIA

A TÚLÉLÉS ÉS A TÁRSADALMI BETAGOLÓDÁS KÖZÖTT: SZEGÉNYSÉG, KIREKESZTETTSÉG ÉS KAPCSOLATRENDSZEREK

Tanulmányomban azt a problémakört igyekszem körbejárni, hogy a kutatási terepeinken élő roma és nem roma szegény embereket, családokat milyen kapcsolatok, viszonyok fűzik egymáshoz és az őket körülvevő világhoz, hogy kapcsolataik jellege, sűrűsége, minősége mennyiben járul hozzá szegénységük újratermelődéséhez, mélyüléséhez, illetve mennyiben és milyen módon segíti őket a szegénységből való kilábalásban. Az egyes családokra, közösségekre jellemző kapcsolatok mintázatai szoros és jószerivel kibogozhatatlan oksági összefüggést mutatnak a családok szerkezetével és nagyságával, a jellemző megélhetési, túlélési stratégiákkal, és ettől elválaszthatatlanul az egyes generációk mobilitási aspirációival és integrációs törekvéseivel. A szegénységben élők saját családon és közösségen belüli, valamint azokon túlmutató kapcsolatai egyúttal az országos és lokális gazdasági, társadalmi és politikai struktúrák és folyamatok lenyomataiként is értelmezhetők. Ezek a struktúrák és folyamatok messzemenően meghatározzák és szabályozzák azt, hogy a roma és nem roma szegények milyen kapcsolatokat építhetnek ki a társadalom nem szegény/nem roma tagjaival, csoportjaival, és a szegény családok életét, mobilitási és integrációs aspirációt és lehetőségeit közvetlenül vagy közvetve befolyásoló intézményekkel.

Fogalmi, szemléleti keretek

A szegénység sokarcú és összetett jelenség, nem szűkíthető le a jövedelmek, a pénz hiányára. A társadalmi kirekesztésről írott alapvető munkájában Amartya Sen a szegénységet a lehetőségektől való megfosztottságként értelmezi, s e megközelítés a hangsúlyt a társadalmi viszonyokból, társas kapcsolatokból való kirekesztettségre helyezi, ami önmagában is további kirekesztés és megfosztottság forrása lehet (Sen 2003–2004). A szegénység és kirekesztettség fogalmának tartalmi rokonsága mellett utóbbi használatának előnye, hogy nem csupán az anyagi forrásoktól való megfosztottságra, hanem egyéb forrásokból, intézményekből, jogokból, cselekvési lehetőségekből való kirekesztettségre, másként fogalmazva a társadalmi integráció vagy befogadás hiányára is utal (Ferge 2002, Szalai 2002). Alapvető konszenzus mutatkozik ugyanakkor abban, hogy a munkanélküliség a társadalmi kirekesztés kialakulásának és fennmaradásának alapvető oka, amely olyan nem jövedelmi típusú veszteségek forrása is, mint például a munkakészségek elvesztése, pszichikai ár-

talmak, rossz egészségi állapot, növekvő mortalitás, emberi kapcsolatok elvesztése (Sen 2003–2004). Más szavakkal: a társadalmi befogadás alapvető feltétele a munkaerőpiacon, a munka világában való jelenlét (lásd pl. Castel 1993, 1998, 2005, Ferge 2000, Ferge–Tausz–Darvas 2002, Spéder 2002, Szalai 2002).

Robert Castel (1993) szerint az emberek a munka, valamint családi, társas és társadalmi kapcsolataik mentén tagolódnak a társadalomba, e két tengely mentén elemzi a betagolódástól a kiilleszkedésig vezető folyamatot, s alkotja meg a társadalmi integráció-dezintegráció zónáinak tipológiáját. A „betagolódás” zónájában azok élnek, akik biztos, állandó munkával, s az ehhez kapcsolódó garanciákkal, valamint erős, mobilizálható kapcsolatokkal rendelkeznek. Általános tapasztalat, hogy a munkanélküliség, a bizonytalan foglalkoztatás növekedése miatt mind többen tartoznak a „sebezhetőség” zónájába, amelyet a munka világához kapcsoló kötelékek és a társas kapcsolatok elbizonytalanodása jellemez. A „kiilleszkedés” zónájában a munka nélküli lét, az anyagi források hiánya, elégtelensége szociális elszigeteléssel, a társas, társadalmi kapcsolatok szövetének szétfoszlásával jár együtt (Castel 1993). A casteli tipológia szerint az általunk megismert roma és nem roma szegény családok jellemzően a sebezhetőség és a kiilleszkedés zónáiban élnek, noha a teljes kiilleszkedettséggel, amelyet leginkább a hajléktalan lét példáz (Kozma 2003), ritkán találkozunk. A „segélyezés” zónája ugyanakkor, amelyet munka nélküli élet, ugyanakkor társadalmi betagolódás és ezzel együtt erős függőségi viszonyok jellemeznek, könnyen azonosítható a közfoglalkoztatást érintő helyi gyakorlatokban. Mindez egyben arra utal, hogy a casteli zónák ideáltípusoknak tekinthetők, amelyek a teljes társadalmi integrációtól vagy tagságtól a teljes kiilleszkedettségig vagy kirekesztettségig, megfosztottsáig terjedő folyamat egy-egy állomását jelenítik meg. Az egyes emberek, családok helyzete még az egyes zónákon belül is különböző lehet az egyedi élettörténetek és a lokális kontextusok függvényében.

Azok a kapcsolatok, viszonyrendszerek, amelyeket az egyének kialakítanak, s amelyekbe beágyazódnak, társadalmi tőkeként működnek: „(...) az egyén által birtokolt társadalmi tőke nagysága egyrészt azon kapcsolatok hálójának kiterjedtségétől függ, amelyeket ténylegesen mozgósítani tud, másrészt azon (gazdasági, kulturális vagy szimbolikus) tőke nagyságától, amelyet azok birtokolnak, akikkel kapcsolatban áll” (Bourdieu 1998: 166). A szegénységben, kirekesztettségben élők mozgósítható kapcsolatainak egyfelől a mindennapi túlélés és a megélhetés múlik, másfelől e kapcsolatok nélkülözhetetlenek az egyéni, családi mobilitás esélyeit tekintve. Kutatási tapasztalatok arra hívták fel a figyelmet, hogy a minél szegényebb és marginalizáltabb, minél kevésbé asszimilálódott egy roma csoport, annál inkább jellemző, hogy csak a családi, rokonsági kapcsolatokra támaszkodva képes a túlélésre (Fleck–Orsós–Virág 2000, Havas 1982). Azokban a gettófalvakban, ahonnan nem csupán a nem romák, de a mobilizálható anyagi, társadalmi tőkével rendelkező, felfelé törekvő, asszimilálódni, integrálódni akaró romák is elköltöztek, a helyben maradt családok csak az eleven és erős rokoni, közösségi, kölcsönösségen alapuló kapcsolatrendszerre támaszkodva tudják túlélni a szegénységet (Durst 2002, Ladányi–Szelényi 2004). Ez a Granovetter nyomán erős kötésnek nevezett kapcsolati háló támaszt és védelmet nyújt, egyúttal azonban vissza is tart, korlátozza a közösség egyes tagjainak esetleges kitérés kísérleteit (Granovetter 1973). Az erős kötések, miközben a túléléshez nélkülözhetetlenek,

fenntarthatják a szegénységet, a szegénység csapdájába zárhatják az érintett családokat. A szegénységben élő egyének, családok számára akkor van esély a helyzetükből való kiemelkedésre, bármilyen pozitív változtatásra, ha az erős kötések mellett a saját közösségükön kívülre irányuló gyenge kötések, kapcsolataik is vannak, legyenek azok bármilyen féldoldalasak, egyenlőtlenek (Messing 2006).

Az erős és gyenge kötések granovetteri megkülönböztetésének továbbgondolását jelenti Putman (2000) és mások (Narayan 1999, Woolcock 2001, hivatkozva Messing–Molnár 2011a) tipológiája. Az összetartó („bonding”) kapcsolatok – amelyek az erős kötéseknek feleltethetők meg – bizalmon, kölcsönösségen, szolidaritáson alapulnak, társadalmi szempontból homogénnek és viszonylag zártnak tekinthetők. A gyenge típusú, hídszerű kötések részben összekötő („bridging”), részben összekapcsoló („linking”) jellegűek; míg előbbiek barátokhoz, munkatársakhoz, ismerősökhöz, addig utóbbiak különböző szervezetekhez, intézményekhez, a hatalomhoz, illetve ezek képviselőihez kötnek bennünket. A „bridging” és „linking” típusú kapcsolatok a mobilitást, a társadalmi befogadást segítik elő (lásd Messing–Molnár 2011a).

Tanulmányom tárgya a szegénységben élő roma és nem roma családok megkötő és hídszerű kapcsolatainak bemutatása, ám eközben sem feledkezünk meg a munkáról, mint a társadalmi betagozódás másik alapvető eszközéről. Az általunk megismert családok életében az elszegényedéshez, a szegénység mélyüléséhez, a mélyszegénységbe süllyedéshez a munka világához fűződő kapcsolatok megszakadása, gyengülése vezetett. A kilencvenes években bekövetkezett drámai változások akkor is töréspontot jelentettek, ha a családok felnőtt tagjai a szocializmus időszakában a legalacsonyabb presztízsű, legrosszabban fizetett munkákat végezték, és szegénységben éltek, hiszen ha a legalsóbb fokon is, de betagozódtak a társadalmilag elismert munka rendszerébe. A méltó, kiszámítható megélhetést biztosító munka hiánya, szűkösége, korlátozott elérhetősége és az ebből fakadó pénzihiány a családok szegénységének, sebezhetőségének, kiilleszkedtségének alapvető forrása.

A megtartó család és a szegénység fokozatai

Interjúalanyaink túlnyomó többsége úgy nyilatkozott, hogy csak a családjára számít, tőlük remélhet segítséget, biztonságot. A családi kapcsolatok védelmet jelentenek: érzelmi, anyagi és természetbeni támogatást (lásd pl. Messing–Molnár 2011a, Kotics 2013). A családi kapcsolatok erőssége, tartalma, jellege azonban változékony. Korábbi, különböző roma közösségekben végzett kutatások felhívták a figyelmet arra, hogy azok a családok, akik anyagilag kiemelkedtek szegény környezetükből, igyekeznek lazítani a reciprocitáson alapuló, megkötő és a mobilitást gátló családi, rokonsági kapcsolataikon (Fleck–Orsós–Virág 2000), illetve hogy aktuális gazdasági, anyagi érdekek – például a napszámlehetőséghez való hozzáférés – újradefiniálhatják a rokoni kapcsolatokat, átrajzolhatják a rokonsághoz tartozók körét (Virág 2008). Kutatásunk során a szűkebb és tágabb családon belüli támogató, megtartó, megkötő kapcsolatok sokszínűségét tapasztaltuk, tartalmukat, intenzitásukat és irányukat tekintve egyaránt. A családok és a tagjaikat összefűző kapcsolatok nagyon

különbözőek lehetnek a család nagysága, generációs összetétele, a családon belüli jövedelmek megoszlása, a család tagjait sújtó szegénység jellege, mélysége szerint. A családi, rokon kapcsolat hálózata megköthet, megakadályozhatja szegény közösségből való kimozdulást, de segítheti is a megélhetést és a mobilitást. Kormoson és Szőlőkalján például a romák külföldi munkavállalása jellemzően a családi, rokon kapcsolatok mentén szerveződik; a már kint élők segítenek a migrációs döntés meghozatalában éppen úgy, mint a migrációval járó anyagi és érzelmi költségek mérséklésében. Ahogy arra is találtunk példát, hogy a nagycsaládon belül a jobb helyzetben lévők munka- és megélhetési lehetőségek biztosításával segítik a szegényebb rokon családokat. Számolnunk kell azonban olyan tényezőkkel, élethelyzetekkel is, amelyek még sebezhetőbbé teszik a szegény, lecsúszással, kirekesztődéssel fenyegetett családokat.

Szegénység és reprodukciós stratégiák – integrációs törekvések és lehetőségek

Kutatási tapasztalataink megerősítik a gyermekek száma, valamint a szegénység etnikus jellege, mélysége és térbeli koncentrációja között fennálló összefüggést (lásd pl. Kovács 2013, Virág 2006); az öt vagy annál több gyermeket nevelő interjúpartnereink élnek a legnagyobb szegénységben, s a több gyermek vállalása elsősorban – de nem kizárólag – a szegregált telepeken élő roma családokat jellemzi. A generációk óta pusztákon élő nem roma családokban a sok gyermek vállalása a cselédmúltban gyökerező, máig érvényes reprodukciós minta. Kisvárosi terepeinken azonban az általunk megismert, középkorú és fiatal generációkhoz tartozó nem roma családokban néhány szabályt erősítő kivételtől eltekintve, legfeljebb három-négy gyermeket neveltek, a családalapítás előtt a nők is dolgoztak, vagy tanultak, szakmát szereztek, és az első gyermek születésére az anyák húszéves kora körül, vagy azután került sor. A korai gyermekvállalás ezzel szemben a roma közösségekben, családokban fordul elő gyakrabban.

A nádasi oláh cigány közösségben a korai családalapítás élő hagyomány, de ha a lány­szöktetés és az első gyermek születésekor az édesanya esetleg kiskorú is, a családok egykét, legfeljebb három gyermek felnevelésére vállalkoznak (lásd Váradai roma nőkről szóló tanulmányát e kötetben), és a gyerekek taníttatása, szakmához juttatása az oláh cigány családokban magától értetődő szülői aspiráció, preferencia. A szőlőkaljai Városárok utcában élő, ma ötvenes éveikben járó beás cigányasszonyok ugyan jellemzően nem fejezték be az általános iskolát, szakmát sem szereztek, és korán születték első gyermeküket, de három-négy gyermeket neveltek fel, és igyekeztek taníttatni, szakmához juttatni őket. Ez a stratégia – a korai gyermekvállalás kivételével – a következő generáció számára is mintát adott. Azt tapasztaltuk tehát, hogy a korai gyermekvállalás nem magától értetődően vezet magas gyermekszámhoz, és nem minden esetben függ össze a mélyszegénységgel.

A szóban forgó roma családok demográfiai magatartásának háttérben a többségi társadalomba való betago­lódás, az integráció különböző mintázatai állnak. Nádason az oláh cigány közösség szegény tagjai is évtizedek óta nem roma szomszédságban élnek, a többségi társadalom tagjaival kialakított kapcsolatok, a hangsúlyozottan konfliktusmentes viszony az oláh cigány közösség többség általi elfogadottságának egyik jele és

egyben oka. Az oláh cigányokat a többségi társadalom tagjaihoz fűző („bridging” típusú) kapcsolatok sokrétűek és gazdagok; nemcsak a közvetlen szomszédságnak köszönhetőek, hanem az oláh cigány közösség hagyományos kereskedelmi, üzleti, vállalkozói tevékenységének is, amely bekapcsolja a romákat a helyi gazdaság és munkaerőpiac vérkeringésébe. Szólókalján pedig a Városárok utcába a közeli cigányfaluból beköltözött mégoly képzetlen romák is éveken át ugyanazokban a helyi üzemekben dolgoztak, mint a nem romák. Más kutatási eredményekkel (Durst 2010) összhangban tehát azt mondhatjuk, hogy a szegény roma családok reprodukciós stratégiáit messzemenően meghatározzák a saját családon, közösségen kívülre mutató, hídszerű, a többségi társadalommal a munkahelyeken, lokális szomszédságokban kialakított kapcsolatok.¹ Azt is tapasztaltuk, hogy a vegyes házasság az asszimiláció, a betagozódás vágyának, a társadalmi mobilitás igényének jele, amely egyúttal a reprodukciós stratégiákat is alakítja (Durst 2010, Kovai 2015²).

A kormosi Béketelepen élő középkorú asszony tizennyolc éves korában ismerte meg „magyar” párját, mindketten egy kereskedelmi vállalatnál dolgoztak, ő árukimérőként, leendő férje sofőrként. Négy gyermeket neveltek föl, az első az asszony húszéves korában született.

„Úgy örültek anyuék, hogy az borzasztó, mert a többi testvéreim mind olyan korán mentek férjhez, és már azt mondták, vénlány maradok. Mondom, nem baj, anyu, én akkor sem akarok cigányhoz menni! (...) Hát én ugye olyan közösségben voltam [a munkahelyen], hogy mind magyarok voltak, vagy három cigány lány volt (...) a brigádban. S ugye, akkor ugye, láttam azt, hogy milyen szépen élnek, hogy megbeszéli a dolgokat. Én ugyanezt akartam, és hála a Jóistennek, valahol meg is van.” (K_családi1)

A rónakeresztési cigánytelepen ismerkedtünk meg egy húszas éveiben járó fiatal párral, a férfi félig roma, a felesége nem roma. Ők roma környezetben élnek, a szomszédságban laknak a férfi rokonai, akikkel napi, intenzív kapcsolatokat ápolnak. Ambícióik, aspirációik azonban kiríznak a környezetükből. Részben az különbözteti meg őket a roma szomszédságtól, hogy lakás- és életkörülményeiket folyamatosan javítják, a férj rendkívüli üzleti ügyességének köszönhetően szép, modern bútorokkal, fogyasztási eszközökkel tudják felszerelni nemrég megvásárolt kis házukat. Az is elüt a szomszédságtól, hogy két kisgyermeket nevelnek, és nem is terveznek többet (R_családi15). E család relatív sikerességének,

¹ Egy észak-magyarországi romungro közösség szegénységéből kiemelkedett, a többség által asszimilálódottként tekintett roma családokban élő nők és férfiak nem romákkal azonos munkahelyen dolgoztak. „A közös munkahely – mint szocializációs tér, mint a társadalmi ranglétra magasabb fokán álló rétegekhez hidat teremtő „gyenge kötése” (...) heterogén kapcsolatháló kialakításának, a többségi társadalom normái beszűrődésének – színtere – demográfiai magatartásukat is befolyásolta” (Durst 2010: 184).

² Egy gömbaljai roma család legidősebb lányának egy nem roma fiatalemberrel kötött házassága kapcsán Kovai arról ír, hogy a „magyar” férfival kötött házasság egy generációk óta érelődő azonosulási vágy kvázi beteljesülése, amely az elérhetetlen „magyar” pozíciót hozza elérhető közelségbe (Kovai 2015).

boldogulásának kulcsa, hogy a megtartó, támogató („bonding”) családi, valamint a férfi szerteágazó üzleti tevékenysége révén a többségi társadalom tagjaihoz fűződő összekötő („bridging”) kapcsolatokat egyaránt mozgósítani tudják. A tapasztalatok szerint a megkötő és kifelé mutató kapcsolatok egyensúlya a sikeresség, a boldogulás feltétele (Messing–Molnár 2011a), még ha, mint ebben az esetben, a hídszerű kapcsolatok az informális gazdaság terepén alakultak ki és mobilizálhatók.

A beszélgetés során a szülők hangsúlyozták: azért sem terveznek kettőnél több gyermeket, mert mindent meg akarnak adni nekik. Erről a törekvésről és indoklásról két, Nádas cigánytelepén élő fiatal romungro cigány nővel beszélgetve is hallhattunk. Ők egy-egy gyermeket nevelnek, s ezzel kétségtől ritka kivételnek számítanak a szegregált roma környezetben.

Egyiküket mutatjuk be, aki harminckét éves, párjával és hatéves kislányukkal él. A fiatal nő befejezte az általános iskolát, szülei „*mindent megadtak, amit tudtak*” hat gyermeküknek, de a továbbtanulásukat nem tudták finanszírozni. Testvéreivel együtt, már tizennégy éves korától járt napszámba, négy évet egy távoli nyugat-dunántúli városban is dolgozott, a keresetükkel szüleiket és gyermekét egyedül nevelő testvérüket támogatták. Párjával huszonkét éves korában ismerkedett meg. Szeretne leérettségizni, esti tagozaton el is végzett két évet, de félbehagyta tanulmányait, inkább dolgozni ment. Párjával ebben a szegénységben nem terveznek több gyereket (N_családi27).

Azon roma családok többségében, amelyek reprodukciós stratégiái hasonlítanak a nem romákéhoz, az általunk megkérdezett fiatalok szüleit erős szálak kötötték, illetve kötik jelenleg is a formális vagy informális munkaerőpiac világához, és a többségi társadalom felé is kiépültek különféle erősségű kapcsolataik. A fiatalok biztos és szeretettel támogató légkörben töltött gyermekkorukra emlékeznek, amelyben a gyerekek továbbtanulása is megfogalmazódott igényként, ám azt a szegénység, a pénzhiány nem tette lehetővé, a fiatalok korán munkába álltak. A szegregált cigánytelepeken is élnek tehát, ha nem is nagy számban, olyan családok, amelyek tagjai nagy erőfeszítéseket tesznek a szegénységből való kitörésre, vagy legalább a további lecsúszás megakadályozására, s ennek egyik eszköze a gyermekvállalás szabályozása. Az érintett családok a maguk helyzetét a szegregált környezetükben élőkhez képest „átlagosnak” tekintik, hangsúlyozzák, hogy nem tartoznak a legszegényebbek közé, akiktől nem egy esetben el is kívánnak határolódni.

A vizsgált szegregált cigánytelepeken élő roma családok meghatározó többségében azonban a korai gyermekvállalás, a magas gyerekszám nem csupán a mélyszegénység jele, de egyben fenntartó pillére is. Ez a reprodukciós stratégia, valamint a szegregált környezet, a rendkívül rossz lakáskörülmények, az újratermelődő alacsony iskolázottsági szint, az elsődleges munkaerőpiactól való tartós távollét egymással összefüggően, egymást erősítve tartják a családokat a kirekesztettség, mélyszegénység csapdájában.

Rónakeresztesen az egyik mélyszegénységben élő, szerteágazó rokonsággal bíró családban az ötvenkét éves, nemrég megözvegyült apa nem helybeli, második felesége származott a városból. A férfi a rendszerváltás idejéig folyamatosan dolgozott, 1991 óta munkanélküli, a munkaügyi kirendeltség támogatásával négy szakmát is szerzett – semmire nem megy vele, legálisan csak közmunkásként tud dolgozni. A család szűkös bevételeit vasazással, lomok gyűjtésével egészíti ki, míg élt és egészséges volt a felesége, napszám-

ba is eljártak. Az első házasságából egy gyermeke született, aki nevelőintézetbe került, s ő az egyetlen, aki a családban szakmát szerzett. A második házasságból származó hét gyerek közül egy sem fejezte be az általános iskolát, a nagyobbak korán családot alapítottak, párjaik is iskolázatlanok, segélyből, alkalmi munkákból, olykor közmunkából élnek. A középkorú férfi jelenleg két legkisebb gyermekét neveli, s velük él egyik lánya is a párjával és a két unokával. A most iskoláskorú gyerekek közül a tizenhárom éves lány magántanuló, a hétéves kisfiút pedig nemrég vegyes osztályból szegregált roma osztályba tették át. Ő még szeret iskolába járni, mondta az apja, meglátnák, a lelkesedés meddig tart – a többi gyerek kamaszkorában kimaradt (R_családi3). A férfi egyik lánya huszonnégy éves, öt osztályt végzett el tizennégy éves koráig; azért nem járt iskolába, mert neki kellett a kisebb testvéreket ellátnia, amíg szülei napszámba jártak. Tizenöt évesen ismerte meg a párját – napszamos munkán –, tizenhat éves volt, amikor első gyermekük megszületett, négy gyermeket nevelnek. A fiatalasszony vágya, hogy a gyermekei legalább az általános iskolát befejezzék (R_családi20).

Egy mélyszegénységben élő nádasi nagycsaládban az ötvenkilenc éves asszony csak egy osztályt végzett, szülei kivették az iskolából, hatvankét éves férje sem fejezte be az általános iskolát, öt osztály van. Amíg tehették, mindketten dolgoztak, Budapesten, napszámban, de a férfi súlyos beteg lett. Tíz gyermekük született, a szülőkkel egy házban jelenleg hárman élnek a párjaikkal és az unokákkal. A többi gyerek is a közelben, a telepen lakik. Egyik fiúk a kutatás idején börtönben volt, az ő hét gyermekét nevelőszülőkhöz helyezték, a nagymama nagyon szeretné visszakapni az unokáit. A tíz gyerek közül egy sem végezte el az általános iskolát, mindannyian szegregált roma, ún. kisegítő osztályba jártak, „nem szerettek iskolába járni, már tizennégy évesen fiúztak”, hamar családot alapítottak. „Nem baj, ha nem tanultak, családjuk van, így is jó” – mondta az asszony a gyermekeiről. Már öt dédunokája is van, az unokák is kamaszkorukban születték első gyermekeiket. A nagycsaládban senkinek nincs bejelentett munkaviszonya, a férfiak néha eljárnak napszámba. (N_családi1)

Az általunk megismert, mélyszegénységben élő telepi roma családokban az egymást követő generációk számára az iskola nem jelentette s nem jelenti ma sem a szegénységből való kitörés reális alternatíváját, a továbbtanulás legfeljebb halvány, bizonytalan vágyképként jelenik meg, a szülők nem is fogalmazzák meg a gyerekekkel szemben támasztott alapvető követelményként. A felnövekvő generációk számára az iskola kudarcok terepe, frusztráció forrása, amely nem nyújt teret és lehetőséget kapcsolatok kialakítására a többségi társadalom felé, nem kínál belátható és vágyott mobilitási mintákat. A szegénységből való kitörés esélye nélkül a korai családalapítás és gyermekvállalás a felnövekvő generációk szemében nemcsak magától értetődő minta, de egyúttal a túlélés³ egyetlen természetes lehetőségeként kínálkozik. Igen hasonló ez egy fekete gettóban végzett kutatás tapasztalatához, amely szerint az erős megkötő kapcsolatokkal jellemezhető, a külvilághoz alig kapcsolódó, izolált közegben a tinédzser lányok terhessége nem meggondolatlanság vagy

³ A túlélés azt jelenti, hogy a gyerekek is „arra szocializálódnak, hogy miképp lehet túlélni úgy, hogy hiányoznak mindazok a források és feltételek, melyek a beilleszkedett életformát lehetővé teszik” (Kozma 2003: 20).

túlzottan szabados szexualitás következménye, hanem egy olyan tudatosan választott eszköz, amely lehetővé teszi a felnőtt státusz elérését és a függetlenedést (Fernandez-Kelly 1995, hivatkozva Portes 1998: 14). A mélyszegénységben élő családok történeteiben a gyerekek mindenek felett álló érték­ként jelenik meg, nem csupán a legerősebb kötelék, amely a családokat összetartja, de az önbecsülés és identitás alapvető, gyakran egyetlen forrása is (Durst 2010).

A sebezhetőség és kiilleszkedettség zónájában: családi kapcsolatok, szegénységi kockázatok

A stabil párkapcsolatok a nukleáris család biztonságos alapját jelentik – a megromlott, szétesett kapcsolatok okozta sérüléseket a felnőttek, elsősorban a nők és a gyerekek egyaránt megszenvedik. Irgá­cspusztá szegény, zárt, csonka társadalmában tudomásul veszik és természetesnek tekintik a férfiak alkoholizálását és agresszivitását, amelyet a nőknek a helyi normák szerint el kell tűrniük (lásd Virág irgácsi tanulmányát e kötetben). A vizsgált lokalitások egészét sehol nem jellemzi a családok ilyen mélységű sérülése, a nők ilyen súlyos kiszolgáltatottsága, de mindenütt találkoztunk olyan asszonyokkal, akik hosszú évekig szenvedtek férjeik alkoholizmusától, hűtlenségétől, néha drogfogyasztásától, mindenekelőtt azonban agresszivitásától. Vannak, akik tűrtek férjük halá­lig, mások kiléptek e kapcsolatokból, de általában évekig tartott, amíg végleg elhagyták agresszív partnereiket, mert nem volt hová menniük; hazaköltöztek a szüleikhez, aztán újból visszatértek, volt, aki családok átmeneti otthonában is megfordult a gyermekeivel.

Azok számára, akik újra párkapcsolatban élnek, a legnagyobb érték, ha a férfi nem iszik, nem bántja őket, s előző házasságukból származó gyermekeiket is sajátjaiként szereti. Találkoztunk olyan nő­kkel is, akik elégedetten meséltek arról, hogy az új kapcsolatban megtalálták a támogató szeretetet, a biztonságot. Vannak azonban olyan asszonyok, akik évekig vagy tartósan egyedül nevelték gyermekeiket, s tudjuk, hogy a csonka család, főként ha a család­fő nő, önmagában is szegénységi kockázat (Havasi 2002, Spéder 2002). A gyermeküket egyedül nevelő nők helyzete természetesen igen különböző lehet.

Rónakeresztes cigánytelepének szélső utcájában ismertük meg azt a családot, ahol három elvált asszony, a hatvanhárom éves nyugdíjas nagymama, harminchét és huszonkilenc éves lánya élt egy háztartásban, a két fiatalasszony gyermekeivel. Mindhárom asszony maga döntött úgy, hogy elhagyja a párját. A nagymama akkor tudott négy lányával elköltözni a munkanélkülisége után alkoholistává vált férjétől, amikor egy tehetősebb rokon segítségével saját kis házhoz jutott. A négygyermekes idősebb lány tizennyolc évig élt második párjával, aki terrorizálta, félelemben tartotta őt, de csak azután tudta magát rászánni a végleges szakításra, miután megtért, és a Hit Gyülekezetének tagja lett. Húga egy helyből elszármazott, Budapesten élő és dolgozó férfihez ment hozzá, jómódban, de magányosan élt a fővárosban, úgy érezte, hogy nem kap elég szeretetet, ezért szó nélkül fogta magát és hazaköltözött. Ő egy kisfiút nevel, s a kutatás időpontjában bejelentett munkahelye volt, igaz, nemrég vették föl, éppen három hónapos próbaidejét töltötte. Mindkét fiatalasszony szeretne a szülői házból elköltözni, de nemigen van esélyük rá, hogy gyermeküket egyedül nevelő anyaként változtassanak a helyzetükön; pénzük nincs arra, hogy lakást vegyenek,

az önkormányzati szociális bérlakások bérleti feltételeit nem tudják teljesíteni. A mégoly kényszerű együttélés azonban előnyökkel is jár, hiszen a családban összeadódnak a különböző jövedelmek, a több generáció együttélése, a családot összekötő szoros kapcsolat anyagi és érzelmi védelmet, biztonságot nyújt a társ nélkül maradt anyák és a gyerekek számára. Fontos rögzítenünk, hogy ebben a családban a tanulás, iskolai előmenetel érték: a négy felnőtt lány közül három középiskolát végzett, illetve szakmát szerzett, az együtt élő háromgenerációs családban a gyerekek a város jobb iskoláiba járnak (R_családi16).

Mindenfajta érzelmi és anyagi biztonságot nélkülöz ezzel szemben az a kormosi Béketelepen élő roma asszony, aki alkoholista, agresszív férjétől való válása után albérletről albérletbe vándorolt, és csak a fővárosban, jobb körülmények között élő testvérei anyagi támogatásának köszönhetően tudta kifizetni a lakbért, s így menekült meg attól, hogy a gyermekeit a gyámhatóság elvegye tőle. A testvérei adták össze a pénzt arra is, hogy licitálni tudjon egy telepi lakásra, amelynek a rezsijét azonban a segélyből, alkalmi munkákból fizetni nem tudja (K_családi16). Az elvált, jelenleg két kisebb gyereket, egy fogyatékos fiút és egy középiskolás lányt nevelő asszony távol lévő testvérei támogatására számíthat – nemcsak pénzt, de ruhákat is kap tőlük. Barátnője, aki lebénult férjét ápolja, az ugyancsak a Béketelepen élő, de munkahellyel, rendszeres fizetéssel rendelkező gyerekeire támaszkodik, tőlük kér kölcsön és kap rendszeresen ételt, különben éhezne. A gyerekei családjában azonban mindennaposak a viták az ő támogatása miatt (K_családi1). Mindketten szégyellik a szegénységüket a testvéreik, a gyerekeik előtt, szégyellik, hogy rájuk vannak szorulva. Van a szegénységnek olyan mélysége, amikor ugyan léteznek támogató családi kapcsolatok, de éppen csak arra elegendőek, hogy (legalább ideiglenesen) megóvjanak a teljes ellehetetlenüléstől, a végső kiilleszkedéstől. Mindkét asszony rendkívül nagy összegű, több százézes rezsihátralékot halmozott fel, attól rettegnek, hogy bármikor az utcára kerülhetnek. Ezen felül mindkét asszony fogyatékkal élő, illetve súlyosan beteg családtagot ápol, maguk is nagyon betegek, és igen gyakran nem telik a szükséges orvosságra. A betegség maga is fenntartja, mélyíti a szegénységet, rendkívül megterheli az amúgy is forráshiányos háztartásokat, bevételkieséshez vezethet és gyengítheti a családi támogató és a hidszerű kapcsolatokat egyaránt.

A kisvárosok szegregált telepein nagyon kevés idős roma emberrel lehet találkozni. Gyakran hiányoznak a személyes emlékek a korán elhunyt nagyszülőkről, és a családörténetekben visszatérően hallottunk a nélkülözéstől, sok küszködéstől megbetegedett anyákról, nagyanyákról, a kemény fizikai munkába belerokkant férfiakról. A mai negyvenes, ötvenes, esetleg – nagy ritkán – ennél idősebb generáció tagjai jellemzően betegek; a leggyakoribbak a szív- és érrendszeri panaszok, idegi problémák, Nádason sokan küszködnek asztmával, s ahogy az asztma, úgy néhány családban a rákbetegségekre való hajlam generációkon keresztül öröklődik. Ebben a generációban a nyugdíj típusú bevételek nagyobb részét orvosságokra, a krónikus betegek kezelésére kell költeni. Nádason meglepően sok olyan roma családot ismertünk meg, amelyek súlyosan beteg vagy fogyatékos gyermeket neveltek vagy nevelnek, ők egy kivétellel a telepen élnek.

A kivételt egy, a városban élő oláh cigány család jelenti, amelyik négyéves korában veszítette el legkisebb gyermekét, aki testi-szellemi fogyatékossgal született, rövid kis életében állandó felügyeletre szorult, lélegeztetőgépen élt (N_családi14). Az egyik érintett te-

lepi háztartásban három generáció él együtt, az idősebb, negyvenes éveie lején járó szülők négy gyermeke közül az egyik fiú süketnéma és fél szemére vak. A velük élő két unoka közül az egyik agybénulással született, oxigénpalackra van kötve, gyomorszondán keresztül táplálják. Az orvosok a gyermek halálát jóslták, „Isten tartja életben”, mondta a nagyanyja (N_családi28). Másutt „csak” fogyatékos, asztmás, immunbeteg és „idegbeteg”, nyugtatókon élő, vagy intézetben elhelyezett gyerekekről hallottunk. Noha az érintett családok a súlyosan beteg gyermekek után ápolási díjat is kapnak, illetve részesülnek közgyógyellátási igazolványban, e támogatások a rendkívül alacsony összegű családi bevételek mellett nem elegendőek a kiadások fedezésére. Pénz hiányában az intézetben lévő fiút a szülei nem tudják rendszeresen látogatni, a súlyosan fogyatékos kislányt egy másik városba kéne hordani speciális iskolába, de inkább magántanuló lett. A beteg gyerekeket rendszeresen kell hordani kontrollra a megyeszékhelyre, de hónap végén erre már nem telik.

A szegények között is a legszegényebbek, legelesettebbek azok a nők és férfiak, akiknek a családi, rokonsági megkötő, támogató kapcsolataik is nagyon gyengék, vagy éppen hiányoznak (Messing 2006, Messing–Molnár 2011a). Bár párkapcsolatban élnek, mégis rendkívül nagy teher hárul azokra az asszonyokra, akiknek párfjai börtönbüntetésüket töltik, őket az elnyomorodás fenyegeti. A nádasi cigánytelepen él a huszonöt éves, három kisgyermeket nevelő roma fiatalasszony, aki azon kevesek közé tartozik a telepen, akik elvégezték a nyolc osztályt, a tanára beadta a jelentkezési lapot a középiskolába, csecsemőgondozónak tanult volna, de megismerte a férjét, s hozzá költözött, annak ellenére, hogy szülei nem nézték jó szemmel a kapcsolatukat. A férfi apja ugyanis gyakran ült börtönben. A fiatalasszony és a párja tizenegy éve élnek együtt, a férfi befejezte az általános iskolát, de munkahelye nem volt, közmunkásként dolgozott és eljárt napszámba. A fiatalasszony csak a gyerekek után járó támogatásból él, munkahelye sosem volt, korábban eljárt napszámba, de míg férje a börtönben van, nem tudja kire hagyni a gyerekeit, ezért ettől a bevételtől is elesett. Hallgatnia kellett volna a szüleire, mondta a beszélgetés során, de a férje nem bántja őt, és itt vannak a gyerekek, ezért nem bánja, hogy így alakult az élete. A férje már nem először ül börtönben. Ebben a családban megismétlődik az előző generációban is meglévő kriminalitás, mint a mélyszegénység kihívásaira adott válasz.⁴ A fiatalasszony egyik testvére lakik a szomszédban, hasonló szegénységben, hozzá mindennap átjár, csak az ő érzelmi támogatására támaszkodhat.

A legmélyebb kapcsolati szegénységgel az irgácpusztai alkoholista férfiak között találkoztunk, ők azok, akik soha nem alapítottak családot vagy pusztító szenvedélybetegségük miatt feleségük elhagyta őket. A családi kapcsolatok elvesztése, hiánya a nyomorúságuk, leépülésük jele és következménye, amely együtt jár a munka világából való kiilleszkedéssel, a családon túlmutató kapcsolatok elvesztésével is; aki dolgozott is, mára elbocsátották. A városban létrehoztak ugyan számukra egy segítő szolgáltatást, ám azt kevesen veszik

⁴ Nem ez a férfi az egyetlen a telepen, aki többször visszakerül a börtönbe. Az ördögi körből lehetetlen kitörni. A telepi családokat jól ismerő szociális szakember úgy érzi, a férfiak néha szándékosan követnek el jelentéktelen bűncselekményeket, hogy visszakerüljenek a börtönbe. Szabadulásuk után ugyanis hiába keresnek, büntetett előéletük miatt sehol nem találnak munkát, és elviselhetetlen teher, feszültség számukra, hogy nem tudnak megfelelni családfenntartói szerepüknek. Nekik megkönnyebbülés a börtön, vélte a szakember.

igénybe. A pusztai alkoholista férfiak között valamelyest jobb helyzetben vannak azok, akik idős édesanyjukkal élnek, hisz legalább van, aki figyel rájuk. Mások abban bízhatnak, hogy szomszéd észreveszi, s lesz, aki rájuk töri az ajtót, ha napok óta nem jönnek ki a házukból (lásd Virág irgácsi tanulmányát a kötetben).

A befogadás és kirekesztés terei

Megélhetési lehetőségek és hídszerű kapcsolatok

A szegény roma és nem roma családok megélhetési, boldogulási lehetőségeit alapvetően meghatározza az őket a társadalom nem (annyira) szegény és nem roma szegmenseihez kötő, hídszerű viszonyrendszerek sűrűsége, vagy éppen ritkássága, ugyanakkor a szegénység foka, mélysége maga is befolyással van arra, hogy a családok milyen kapcsolatokhoz férnek hozzá, s azokat mire tudják használni (Messing 2006, Messing–Molnár 2011a). Magától értetődik, hogy a munkalehetőségekhez való hozzáférés esélyeit a helyi, térségi gazdaság foglalkoztatási kapacitásai, az elérhető munkahelyek száma, az elvégezhető munka jellege, minősége határozza meg. Minél kevesebb a munkahely, akár az elsődleges munkaerőpiacon, akár az önkormányzatok által szervezett, támogatott közfoglalkoztatásban, annál élesebb a verseny a szegények egyes csoportjai között. A munkalehetőségekhez való hozzáférés, a boldogulás esélyei ugyanakkor az egyes szegény családok, csoportok társadalmi integráltságának, betagozódásának mértékén is múlnak. Minél kevésbé szegregált környezetben élnek a szegény családok, annál nagyobb valószínűséggel találnak munkahelyet, illetve jutnak jobban fizetett munkához. Ezzel szemben a szegregátumokban, cigánytelepeken élők számára a munkahelyek elérhetősége rendkívül korlátozott, ők jellemzően csak a rosszabbul fizetett, informális munkalehetőséghez férnek hozzá (Kovács 2013b).

Szegény családok és az elsődleges munkaerőpiac

Terepeink közül a szőlőkaljai Városárok utcában megismert családok körében mondható a legmagasabbnak azon háztartások aránya, ahol az aktív korú családtagok legalább egyikének van bejelentett munkahelye és rendszeres munkajövedelme. Ez elsősorban a helyi és a környező települések turisztikai, idegenforgalmi foglalkoztatási kapacitásainak köszönhető, de fontos szerepet játszik az utcát jellemző rendkívüli mobilitási hajlandóság, hiszen alig jártunk olyan családban, amelynek egy, néha több tagja ne dolgozna külföldön. Az interjúk során rendre arról hallottunk, hogy egy-egy munkahelyre úgy jutott be a családtag, hogy városi ismerős, barát informálta őt a lehetőségről. A munkatörténetek az utcalakók hídszerű kapcsolatairól és a városi viszonyrendszerekbe való beágyazottságáról tanúskodnak, az etnikus szomszédság lokális mintázatának köszönhetően a roma családokban is. Azon roma családok, illetve generációk számára, amelyek az elsődleges munkaerőpiacon nem, vagy csak életük egy korábbi, rövidebb szakaszában tudtak belépni – amint erről később még szó lesz –, a napszámos munka kínál minden évben hónapokon át tartó munka- és bevételi lehetőséget (lásd Németh szőlőkaljai tanulmányát e kötetben.)

Irgács azzal tűnik ki terepeink közül, hogy itt az egyházak által fenntartott szociális intézményrendszer az elmúlt években a város legnagyobb munkáltatójává, s egyben a szegénységben élő vagy lecsúszással fenyegetett nők foglalkoztatásának terepévé vált, munkát, jövedelmet és szociális védőhálót kínál számukra, megóvva őket az ellehetetlenüléstől. E munkahelyekre az asszonyok, képzettségüktől és előzetes szakmai tapasztalataiktól függetlenül, az egyházi vagy intézményvezetőkkel ápoltt kapcsolatok segítségével tudnak bekerülni (Virág 2014 és Virág irgácsi tanulmánya e kötetben).

Más terepeinken azt tapasztaltuk, hogy a szegény nem roma családok nagyobb eséllyel jutnak bejelentett álláshoz, mint a romák, különösen a cigánytelepen, szegregált körülmények között élő romák. Nádason a megismert nem roma családokban csak egy férfi volt munkanélküli, ő is csak azért, mert nem sokkal az interjúkészítés előtt mondott fel munkahelyén. A cigánytelepen megkérdezett romungro családokban ezzel szemben mindössze két fiatalemberről hallottuk, akik hosszabb ideje az állami erdészet alkalmazásában állnak – egyikük már nem is a telepen, hanem azzal szemben, a „magyar oldalon” lakik. A telep-i férfiak, ha dolgoznak, jellemzően egy-egy nem roma vagy helyi oláh cigány vállalkozó időszakosan bejelentett alkalmazottaiként Budapesten, nagyobb városokban végeznek nehéz fizikai munkát (tipikusan földmunkákat nagyobb infrastrukturális beruházásoknál, építkezésen). Egyik megkérdezett családban sem hallottunk azonban arról, hogy ez a fajta munka folyamatos s főként biztos lenne.

Az elsődleges munkaerőpiacon való részvétel esélye teljes mértékben független a munkanélküliség kezelésére hivatott intézményrendszertől, senkitől nem hallottunk arról, hogy a munkaügyi központ segítségével jutott volna álláshoz. Vannak, akik rendszeresen nézik az álláshirdetéseket, ám csak egy középkorú roma asszonyt ismertünk meg, aki ilyen úton tudott elhelyezkedni. Az elvált asszony azon kevés rónakeresztési roma közé tartozik, akinek van bejelentett állása, és nem a telepen, hanem önkormányzati szociális bérlakásban él. Nem is helybeli, második házassága révén Budapestre került az alföldi városba. Először egy kft.-nél kezdett el dolgozni, amely megszűnt, így munkanélküli lett, közmunkásként foglalkoztatták, de mindvégig aktívan keresett állást, s végül hirdetésre jelentkezett jelenlegi munkahelyén, ahol öt éve dolgozik, folyamatosan megújított szerződéssel (R_családi9).

Az elhelyezkedés esélye elsősorban nem az érintettek szakképesítésétől függ; azt mondhatjuk, hogy a helyi, térségi munkaerőpiac sajátosságai, a korlátozott lehetőségek miatt önmagában a szakma nem jelent belépőt az elsődleges munkaerőpiacra, ennél fontosabbnak tűnik az elsajátított tudás, kompetencia, jártasság és ügyesség, ami ugyanakkor rendszeres munkavégzést feltételez. Munkához pedig a mobilizálható kapcsolatok segítenek. Az elhelyezkedési esélyeket legerősebben az informális kapcsolatok szabályozzák, vagyis könnyebb bekerülni egy munkahelyre, ha van olyan ismerős, aki ott dolgozik, jöbön van a főnökkel. A roma munkatörténetekből az derül ki, hogy a foglalkoztatás feltétele az esetek többségében egy nem roma ismerős ajánlása volt. A kormosi Béketelepen találkoztunk egy huszonöt éves fiatalemberrel, aki bevallása szerint mindig kereste a munkát, ő hívta fel azt a félig roma származású helyi munkaszervezőt is, aki a kormosiakat viszi „németbe” különféle munkákra. A fiatalember fél évet töltött külföldön, de kisfia születése után lemondott erről a viszonylag jövedelmező, de a család számára megterhelő életfor-

máról. Jelenlegi munkahelyére – ahol folyamatosan, de három hónapos szerződésekkel alkalmazzák – már az említett munkaszervező ajánlotta be (K_családi20).

Általános tapasztalat, hogy akinek nincsenek a többségi társadalomhoz fűződő, híd-szerű kapcsolatai, nincsenek nem roma barátai, jó ismerősei, annak jószerivel semmi esélye nincs arra, hogy az elsődleges munkaerőpiacra belépjen, ott megkapaszkodjon. Egy rónakeresztési roma fiatalasszony, miután kisfia betöltötte harmadik életévét, egy közeli város üzemében helyezkedett el, majd munkanélküli lett:

„...asztán kiközvetítettek [köz munkásnak], hol ide dobtak, hol segélyre, hol vissza, amíg egy ismerős segítségével be nem kerültem ebbe a gyárba. Egy magyar ismerős volt, annyit mondott, menjek már ki, van felvétel, kimentem, ugye a portán nem engedtek be, név szerint nem nagyon tudtak beazonosítani, csak személyesen – és akkor mondták, hogy fölvesznek.” (R_családi16)

Az elsődleges munkaerőpiachoz való kötődés nem jelent feltétlenül létbiztonságot, mert a munkahelyek, a külföldön dolgozók kivételével, jellemzően minimálbért fizetnek, s mivel ritka azon családok száma, ahol két családtagnak is van bejelentett munkahelye, minimális megtakarításra sincs lehetőség. Ezen felül látható, hogy a folyamatos, esetleg több éve tartó munkavégzés is időszakos szerződéseket jelent, ami növeli a bizonytalanságot. Ugyanakkor több család kasszáját jelentős adósság terheli, jellemző a ház vásárlására felvett devizaalapú hitel, de minden településen vannak olyan családok is, akik szegénységük miatt újabb és újabb fogyasztási hitel felvételére kényszerülnek, és az adósságspirálból nem tudnak kikeveredni. Az elsődleges munkaerőpiachoz kötődő családok nagyobb részében a bejelentett munkából származó jövedelem a teljes anyagi ellehetetlenüléstől óv meg, e családok lakáskörülményei nemegyszer igen rosszak, a hónap végére kifogynak a pénzből, kölcsönre vagy támogatásra szorulhatnak.

Ám a mégoly csekély munkabér is havonta kiszámítható bevételt jelent, és ami ennél is fontosabb, a munkahely kapcsolatot teremt a szervezett munka világához, társaságot, tartást, a helyi közösségben pedig megbecsülést ad. Az elsődleges munkaerőpiachoz kötődő, döntő többségükben nem roma családok esetében dolgozó szegényekről beszélhetünk, akiknek szegénysége jellemzően és elsősorban jövedelmi szegénységnek nevezhető, a munka és kapcsolataik révén ők tagolódnak be leginkább a társadalomba, de így is a casteli értelemben vett sebezhetőség zónájában élnek.

Szegénység és az informális munka világa: az igazságtalan beillesztéstől a patrónus-kliens viszonyig

Szólókalján, az egyik Városárok utcai roma családban a szülők és az egyik velük élő felnőtt gyerek a kutatás idején közmunkásként dolgoztak, ugyancsak felnőtt lányuk viszont évek óta egy helyi hotel alkalmazottja. Az anya és lánya között vita bontakozott ki arról, vajon ők szegények-e. Az anya szerint igen, „mert csak tíz forintom van”, a lánya viszont, aki tanulmányai befejezése óta folyamatosan dolgozott valahol, hevesen tiltakozott: „munkából munkába álltam, úgyhogy nem vagyok szegény, mi nem vagyunk szegények, szegény az, akinek

nem jut ennivaló”. A család három munka nélküli tagja, az utcabeli szegény családok döntő többségéhez hasonlóan, rendszeresen jár napszámba.

„Negyvenhét éves vagyok, én úgy fekszem le, mit tegyek másnap az asztalra. Napszámba nem lenne nehéz kerülni, de most, hogy foglaltak vagyunk, van ez a Start-program, így már nehezebb, nem tudja az ember, hogy csinálja. Ott ez a munka, az is kell, az az ötvenezer is pénz nekünk, szegényeknek. Viszont a napszából meg tudnánk élni, ott heti pénz van.” (SZ_családi10)

A beszélgetés idején éppen toboroztak embereket egy közeli falu kertészetébe, s úgy döntöttek, inkább mindhárman elmennek napszámba a közmunka helyett⁵ – mert az öt-száz forintos órábról számolva keresnek annyit, amennyiből biztonságosan be lehet fizetni a csekkeket, megvenni a tüzelőt, s megtölteni télire a mélyhűtőt.

E család példája arra mutat rá, hogy a szegény családok megélhetési stratégiában a mások gazdaságában, birtokán végzett napszámra és az abból származó jövedelemre akkor is szükség van, amikor a családnak van bejelentett munkahellyel rendelkező vagy közmunkás tagja. Azok a családok pedig, amelyeket gyenge vagy rendszertelen kapcsolat fűz a formális piaci munka világához, csak az informális gazdaságból húzhatnak jövedelmet a szociális transzferekből származó bevételek mellé. A szegénységben élőknek be kell rendezkedniük arra, hogy a mindenkor kínálkozó, kedvezőnek mutató munka- és jövedelemszerzési lehetőséget megragadják, hogy megéljenek és a család bevételeit optimalizálják (Kotics 2013).

E lehetőségek döntő többsége nem nyújt tartós és kiszámítható munkát, az emberek, családok az élelmiszeripar (kólagyár, „libagyár”, gombaüzem, konzervgyár stb.), vagy a mezőgazdaság szezonálisan változó munkaerőigényének megfelelően csak időszakos foglalkoztatásra számíthatnak. A legelterjedtebb informális munka- és jövedelemszerzési módnak az összes vizsgált terepen a mezőgazdasági idénymunka, a napszám tekinthető, illetve a nem romák számára végzett különféle alkalmi munkák, amelyek különböznek aszerint, hogy mennyire tartósak, rendszeresek, és mennyire ágyazódnak a helyi társadalom szövetébe, a személyességgel átítatott kliens-patrónus viszonyokba.⁶

⁵ A probléma részletes tárgyalása szétfeszítené e tanulmány kereteit, de mindenképpen fontosnak tartjuk említeni, hogy a START közmunkaprogram gyengíti a munkanélküli családok kötődését az időszakos formális és informális munkaerőpiachoz, miközben alapvetően egyik munka- és bevételi lehetőségről sem tudnak lemondani. Így gyakran kényszerülnek választásra, mint az említett szülőalkaljai család. A gehénpusztai Banga család tagjai is arról számoltak be, hogy a kiszámítható és fix fizetést biztosító közmunkának ugyan nagyon örülnek, de a napszám jobb óráért jelent, főként ha a szedéskor teljesítménybért kapnak. A közmunkában dolgozó családtagok így a hétvégén, vagy ha a közmunkások „főnöke” elengedi őket, délutánonként járnak napszámba.

⁶ Meg kell jegyeznünk, hogy az utóbbi években a napszamos munka a szürke és fekete szférából egyre inkább a legális, a munkavállalók biztonságát is szolgáló gazdasági szegmensbe került. Úgy tűnik azonban, hogy a „kifehéredés” nem teljes mértékű, a munkaadók nem mindig jelentik be a napszamosaikat, az informalitás fogalmának alkalmazását tehát megalapozottnak tartjuk.

Rónakeresztesen döntően nem roma helyi vállalkozók toborozzák a telepen és a városban élő roma és nem roma szegényeket, s hordják őket közeli, illetve egy napon belül megjárható településekre, ahol az idénynek megfelelő mezőgazdasági munkát végeznek. Az alkalmi munkások kizárólag a vállalkozóval állnak kapcsolatban, ő hívja az embereket telefonon, tőle kapják meg a bérüket. Az elbeszélések alapján úgy tűnik, hogy a napszámos brigádokban romák és nem romák egyaránt dolgoznak, de egy vegyes házasságban élő pár arról mesélt, hogy amikor a vállalkozó romákat keres, akkor a férfi megy, amikor „magyarokat”, akkor az asszony, akad tehát példa etnikailag szegmentált munkavégzésre.

A lakhelytől távol végzett, ugyancsak vállalkozók által szervezett mezőgazdasági idénymunka a kormosi Béketelepen élő több roma család egymást követő generációi számára jelent évtizedek óta visszatérő lehetőséget. Az „alföldezés” helyi fogalma megtévesztő, hiszen nem egyszer dunántúli gyümölcsültetvényeken végzett munkát, jellemzően gyümölcsszedést és válogatást, illetve nem csupán mezőgazdasági tevékenységet jelent. Az idénymunkások egy-két hónapra mennek el dolgozni, s kormosi beszélgetőtársaink többször panaszkodtak a körülményekre, az elhanyagolt, piszkos, csótányos szállásra, a lekezelő, olykor durva bánásmódra, a munkaszervező által lefölözött haszonra és az alacsony fizetésre; „*visszaélnék azzal, hogy Kormoson nagyon nagy a nyomor, és ennyi pénzért is elvállalják*”. Az idénymunkásoknak nem csak a körülményeket, a szerződéses feltételeket is el kell fogadniuk.

„Hát olyan témák vannak, hogy elvisznek nyolcvan embert, abból beírják, hogy négy órában dolgoznak, közbe reggel héttől robotolnak este nyolcig, huszonnégyeznek, és abból 6500 forintot kapnak, abból kijön az 1500 kajapénz, oszt’ aztán a többit kézhez kapja. (...) Ha az Orbán Viktor kérdezné is, azt mondanám, hogy négy órában dolgozok, annyira be vagyunk oktatva.” (K_családi1)

Az ilyen típusú idénymunkát jellemző viszonyokra illik a lehetőségektől való megfosztottság egyik eseteként értelmezett „igazságtalan beillesztés” Amartya Sen-i fogalma, ami az olyan helyzetekre utal, amikor valaki, mert nincs lehetősége választásra, beillesztődik egy számára kedvezőtlen, hátrányos viszonyba (Sen 2003–2004; lásd még Kozma–Csoba–Czibere é. n.).

Irgács külterületi pusztáin is megjelent már a más faluból érkező, munkaszervező által toborzott és fegyelmezett napszámosok csoportja, ám az itt élő szegény családok számára is jószerivel csak a napszám kínál munka- és megélhetési lehetőséget. A napszám által szervezett munka- és társadalmi viszonyok az igazságtalan beillesztés eseteitől a patrónus-kliens típusú kapcsolatokig terjedhetnek. Itt is hallottunk panaszt rosszul vagy sehogy sem fizető, keménykezű, szigorú, a napszámosokkal való személyesebb érintkezéstől, kapcsolattól elzárkózó mezőgazdasági vállalkozóról. Ezzel szemben a patrónus-kliens viszony ugyan aszimmetrikus, ám mindkét félnek hasznot hozó kapcsolat, a gazdálkodónak lojális, megbízható munkaerőt, a napszámosoknak hosszabb idejű és kiszámítható foglalkoztatást biztosít. Szemben a fentebb bemutatott idénymunkát jellemző személytelen viszonyokkal, e kapcsolatok folyamatos fenntartása és megerősítése megkívánja a vállalkozótól, hogy kedvezményeket, apróbb anyagi támogatást nyújtson, és szimbolikus gesztusokat

tegyen napszamosai felé. Azt is láthattuk, hogy Gehénpusztán a kliens-patrónus jellegű viszonyba ágyazott napszám az integrálódás, társadalmi betago-lódás útját biztosította az idetelepült kormosi roma nagycsalád számára. (Lásd ehhez részletesebben Virág és Vígvári tanulmányait e kötetben.)

A Városárok utcában a munkaszervezőn keresztül és személyes kapcsolatokon alapuló napszámra egyaránt van példa. Egy középkorú roma házaspár éveken át szervezett brigádokat több nagyobb szőlészetbe, a városban és egy szomszédos roma faluban toborozta az embereket (az asszony is e faluból származik, s ápolja ott élő rokonaival a kapcsolatokat).

„Akkor ugye, kiosztották ezeket a szőlőket, ugye, hogy ki mennyit bírt, elvitték, ugye, ezek a szőlősgazdák. (...) Kezdesnek kaptunk öt hektárt, és akkor jöttek az ismeretségek [cégeket sorol fel], és akkor jöttek, és akkor az ember szinte már tudott válogatni is, hogy hol jobb, mit ígérnek”. (SZ_családi21)

Ma már nem vállalkoznak, egyre kevésbé érte meg, egyre nagyobbak voltak terhek, adótartozást halmoztak fel, és noha lenne munka, „az önkormányzatok felveszik őket [köz-munkásként], tanfolyamra járnak, most már nehéz embert találni”. A régi ismeretség és bizalom alapján egy-egy szőlősgazda néha még ma is megkéri toborzásra, ha nincs elég ember a munkára. A házaspár ugyanakkor lényegében folyamatosan dolgozik egy helyi szőlész gazdaságában.

Ami a Városárok utcabeliek napszamos munkalehetőségeit illeti, ezek abban különböznek minden más terepüinktől, hogy „fönt a hegyen”, s főként a környékbeli nagy, fejlődő szőlészetekben, valamint néhány nagyobb közeli gyümölcsösben, zöldségkertészetben, gazdaságban, néha erdőkben folyamatos kereslet mutatkozik a napszamosok iránt. A munkaszervezők, ismerősök helybe jönnek, „ismerik őket, jönnek, szólnak, viszik” az embereket, ahogy egy utcabeli fogalmazott:

„...munkalehetőség, az van itt a környéken, minap is volt itt egy illető, szólt, igaz, hogy háromezer-ötszázat fizetnek egy nap, de mondta, ha akarunk menni, szóljunk.” (SZ_család10)

Egyfelől a folyamatos kereslet, másfelől a roma és nem roma együttélés lokális/térségi mintázatának következményeként értelmezhető, hogy a napszamos brigádokban romák és nem romák együtt és konfliktusok nélkül dolgoznak, s hogy a romák nem szorulnak ki a munkaerőpiac e szegmenséből; ami számít, az a teljesítmény és nem a származás.

„Mi nagyon jó csapat vagyunk, és ennek híre megy. Igaz, hogy cigányok vagyunk, de megbízhatóak.” (SZ_családi5)

Nádason a helybeli gazdálkodók és az idősebb családok számára végzett és a patrónus-kliens kapcsolatok jeleit mutató mezőgazdasági napszám a szegény családok által végzett informális munka meghatározó formája. Néhány évvel ezelőtt egy közeli faluból származó

roma vállalkozó toborzott telepi romákat mezőgazdasági munkára, ez a lehetőség azonban megszűnt. A nem roma családok korábban környékbeli falvakba is eljártak dolgozni, ám ma már nincs igény a munkájukra. A nem roma családokban a munkáltatóhoz fűződő kapcsolat néha még a szülőktől öröklődött, de az elbeszélések szerint a munkaadó és az alkalmi munkások közötti viszony személytelenebb lett, „*jobban hajtanak minket*”. Nagyobb probléma, hogy radikálisan összezsugorodóban van a helyi informális munkaerőpiac, s ezzel együtt a patrónus-kliens kapcsolatok is eltűnnek (lásd Durst 2008, Messing–Molnár 2011a).⁷ Egyfelől kihalnak azok az idősek, akik még mezőgazdasági termeléssel foglalkoznak, másfelől a nagyobb termelők gépesítik az üzemeiket. Ám a nem romák még ezen a zsugorodó, átalakuló piacon is rendszeresebben, gyakrabban jutnak napszámos munkához, mint a telepi magyar cigányok. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ahol a napszám nem hozzáférhető olyan bőségben, mint Szőlőkalján, illetve ahol az elszegényedés miatt egyre több nem roma kénytelen mezőgazdasági idénymunkát végezni, ott a romák részben vagy teljesen kiszorulnak a munkaerőpiac e szegmenséből (Hamar 2010, Vida–Virág 2010).

Nádason a telepi családi interjúkban ugyan gyakran említették a napszámot, ami azonban rendszertelen, kiszámíthatatlan – „*lejönnek a magyarok és szólnak*”, ha munkáskézre van szükség. S a telepen is hallottuk a panaszt az alkalmi munkalehetőségek eltűnéséről, hiányáról: „*mindig ugyanazokat hívják*”, „*ma már nincs*”. Mindössze egy telepi családot ismertünk meg, ahol a negyvenes éveiben járó családapa folyamatosan jár nem romákhoz dolgozni, huszonöt éves lánya szerint „*mindig sok ismerőse volt, hívták mindenhová, mert nem kiabálós, nem veszekedős, kirítt a többiek* [telepi romák] *közül*” (N_családi29).

A nádasi nem roma szegény családokat tartós szálak kötik a város nem szegény családjaihoz, ami egyben társadalmi beágyazottságuk, integráltságuk jele, fokmérője. Az őket az intézményekkel összekötő kapcsolatok is kamatoztathatók; hallottunk arról, hogy a családgondozók segítettek abban, hogy egy család napszámhoz jusson, vagy abban, hogy a munkaügyi rendszerben nem regisztrált asszony is bekerüljön közmunkások képzésére. A telepen élő romák többsége viszont vagy egyáltalán nem, vagy csak gyenge, esetleges kapcsolatokkal kötődik a többségi társadalomhoz, egyértelmű az összefüggés a családok szegénységének mélysége és a közösségen kifelé mutató kapcsolatok, gyenge kötések hiánya között.

⁷ Durst (2008) kutatási tapasztalatai szerint a gettósodó falvakban a nem romák/parasztok számának csökkenése, előregedése az interetnikus viszonyok átalakulását is eredményezi. A hagyományos, aszimmetrikus, de mindkét félnek előnyös, a romáknak társadalmi tőkét jelentő kliens-patrónus viszony is jelentős mértékben visszaszorult. Mára már kiváltsággá vált, ha valaki napszámba járhat. Hasonló következtetésre jutott két kisváros roma közösségeinek megélhetési lehetőségeit és kapcsolatrendszerét feltáró kutatás: „A rendszerváltást követő munkapiaci leépülés egyik legsúlyosabb tragédiája pontosan az, hogy a tradicionális kliens-patrónus szerepből az ipari foglalkoztatás kiterjedése során kimozdított roma-nem roma viszonyrendszert űr követte” (Messing–Molnár 2011a: 70).

Szegények és intézmények: aszimmetrikus kapcsolatok

A szegény családokat a lokális intézményekhez, azok képviselőihez, a közszereplőkhöz fűző „linking” típusú kapcsolatok perdöntőek lehetnek a megélhetés, a mindennapi túlélés, boldogulás tekintetében. A szegény családok életében a család­gondozóval, védőnővel, a roma önkormányzati vezetővel, adott esetben a polgármesterrel, vagy egy-egy a szegregátumban megvalósuló projekt munkatársaival fenntartott kapcsolat információkhoz, rendkívüli ellátásokhoz, munkalehetőséghez való hozzáférést eredményezhet. A „linking” típusú kapcsolatok esetében ugyan intézményekről beszélünk, ám nyilvánvaló, hogy e kapcsolatok különböző szerepek – például segítő és kliens – hálózatába, ugyanakkor többé-kevésbé személyes viszonyrendszerekbe ágyazottan működnek és jelennek meg.

Kétségtelen, hogy e kapcsolatok nemegyszer erősítik a szegény családok függőségét a helyi hatalom szereplőitől, elég, ha a rónakeresztesi (lásd Virág tanulmányát e kötetben), nádasi és kormosi roma politikusokra, önkormányzati vezetőkre⁸ utalunk, akik egyfajta kapuőri, a szegény telepi romákat ellenőrző, kordában tartó, köztük és a többségi társadalom, a helyi önkormányzat között közvetítő szerepet töltenek be.

A „linking” típusú kapcsolatokban megjelenő társadalmi tőke rendkívül egyenetlen megoszlása elsősorban a szegregált telepeken, valamint a nem szegregált körülmények között élő roma és nem roma szegények esetében válik nyilvánvalóvá, mindenekelőtt azon szakmai területen, amelynek feladata éppen az, hogy rajtuk segítsen. A szegények és a szociális ellátórendszer kapcsolatait alapvetően meghatározzák a szegénységről folyó lokális diskurzusok és gyakorlatok, vagyis az, hogy az önkormányzat és a szakma kit tekint „érdemes”, segítségre méltó szegénynek – s kit nem (lásd Vida és Vida–Vidra tanulmányát a kötetben). Mindenütt tapasztaltuk a szociális, gyermekjóléti szférában dolgozók mély félelmét az elszegényedéstől, az egzisztenciális ellehetetlenüléstől, ők gyakran érzik úgy, hogy egy hajszál vagy már annyi sem választja el őket azoktól a szegényektől, akikkel hivatalból foglalkoznak. Ez a fajta frusztráltság gyakran vezet az érde­mes és érdemtelen szegényekről szóló, nemegyszer etnicizált diskurzusokhoz (Messing–Molnár 2011a, Héderné Berta–Vida 2014, továbbá lásd Németh és Vida tanulmányait e kötetben).

Rónakeresztesen és Nádason azt tapasztaltuk, hogy a nem romák szegénysége, hasonló jövedelmi helyzet, bevételi szerkezet esetén is különbözik a romák szegénységétől. Ha mint Rónakeresztesen, szegregátumok peremén élnek is, társadalmi tagságukat nem kérdőjelezi meg senki, sem a jobb körülmények között élő nem romák, sem azok a lokális szereplők, akik úgymond hivatalból foglalkoznak a szegénység kezelésével. Az ő szegénységük nem látható, rejtőzködőbb, mint a romáké, „szégyellik a szegénységüket”, mondják róluk. Ha a romákéhoz hasonló jövedelmi szinten élnek is, ha a hónap végén elfogy a pénz és hitelbe is vásárolnak, beágyazottak a helyi társadalomba, a nem szegények világához sokféle kapcsolat köti őket.

⁸ Szőlőkalján is létezik választott roma önkormányzat, de lényegében évek óta nem működik, mert elnöke Angliában dolgozik.

Nádason az oláh cigány szegénység minden megkérdozett szociális, oktatási szakember szerint más, mint a telepi romungrók szegénysége. A különbség forrását éppen az integráltság eltérő fokában látják, ami értelmezésükben annyit jelent, hogy az érintett családok a szegénységük ellenére is igyekeznek megfelelni a többségi normáknak, elvárásoknak (mindent megadnak a gyerekeinek, tisztán járatják őket stb.). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a nem roma szegényekhez hasonlóan őket is „érdemes” szegényeknek tartják. Az oláh cigányok általánosan kedvező megítélése, elfogadottsága megnyilvánul az őket a helyi intézményekhez, politikai, közéleti szereplőkhöz fűző kapcsolatokban is. Nem véletlen, hogy a rendszeres, illetve hosszabb idejű közmunkára oláh cigányok könnyebben kerülnek, ahogy az sem, hogy például egy tönkrement, munka nélküli vállalkozót úgy osztanak be közmunkára, hogy alkalmi munkákra is legyen ideje. Egy asszony pedig arról beszélt, hogy családneve (egy ismert néptáncos rokona) és a lakcíme (a város egyik vegyes etnikai szomszédságú utcája) előny számára a hivatali ügyek intézésében, „*másként néznek*” rá (N_családi14).

A mélyszegénységben élő telepi nagycsaládokat és a velük kapcsolatban álló, velük foglalkozó intézményeket összekötő kapcsolatok nemcsak aszimmetrikusak, de gyakran kölcsönös bizalmatlansággal és konfliktusokkal is terhelték. Ezekben az esetekben e kapcsolatok a szegény családok számára nem a túléléshez vagy boldoguláshoz szükséges, adott esetben mozgósítható tőkét jelentenek, hanem olyan számukra hátrányos viszonyként, amelyben a másik fel sem segítő, hanem fegyelmező, büntető, hatósági szerepben lép fel.⁹

Nem tekintjük véletlennek, hogy éppen a legnagyobb szegénységben élő családoktól hallottunk panaszokat a hivatalos intézményekre: rendőrségre, orvosokra, védőnőre, gyermekjóléti szolgálatra, gyámügyre. Hiába kérik, nem veszik fel őket a közmunkások listájára, nem kapnak soha rendkívüli szociális segílyt, tüzelőre nem kapnak támogatást, adományokban sem részesülnek. A fiúk gallyat szedtek az erdőn, a rendőrök elfogták és hetvenkét órára elzárták őket. Egy, az összedőlés határán álló önkormányzati lakásban élő asszony arról mesélt, hogyan rejtegette napokig a padláson unokáit – apjuk a börtönben, anyjuk a gyermekvédelmi szakemberek szerint alkalmatlan a nevelésre –, akikért végül szirénázó rendőrautók jöttek. A gyerek az anyjával napszámban volt, hogy az iskolára való megkeressék, de lekésték a beiratkozást, az iskolában nem engedték, hogy folytassa a tanulmányait. A gyerek lóg a középiskolából, a gyámhatóság „zaklatja” a családot. Azaz a konfliktusok a családok és a hivatal között leggyakrabban a gyerekek miatt alakulnak ki. Ha a gyerek 50 órát hiányzik az iskolából, a gyámhatóság szabálysértési eljárást indít, a családtól három hónapra megvonják a családi pótlékot, iskoláztatási támogatást, a szülőket együttműködésre kötelezik, s ha nem teljesülnek a feltételek, legvégső esetben a gyereket kiemelhetik a családból. Am a gyermekjóléti szolgálat munkatársai már korábban megjelennek a családoknál, ha jelzés érkezik az iskolából, vagy akár az óvodától, védőnőtől, s elmondják, milyen következménnyel járhat, ha a gyerek nem jár rendszeresen, vagy

⁹ Lásd ehhez a szociális szakma vonatkozásában legutóbb L. Ritók Nóra blogbejegyzését: *A nyomor széle*. 467. Hatósági szerepek. <http://nyomorszeleblog.hvg.hu/2015/04/11/467-hatosagi-szerepek/> (utolsó letöltés: 2015. 07. 22.)

éppen piszkos ruhában, elhanyagoltan jön óvodába, iskolába. Az oktatási, szociális intézmények szemében nem minden mélyszegénységben élő, sok gyermeket nevelő roma család „problémás”, de e problémás, a segítő szakemberek által gyakran látogatott családok ebből a körből kerülnek ki. A szakmában alapelv, hogy a gyerekek maradjanak a családjukban, és akkor emeljék ki őket, ha veszélyben vannak, megfelelő ellátásuk nem biztosított. Ritkán kerül sor erre, de az esetek beleégnek a családok tudatába; a gyerekek elvételétől való félelem miatt nem kéri például a család­gondozó segítségét az a család, ahol télen beesik a hó a szobába. A családokkal foglalkozó szakemberek pedig úgy látják, hogy gyakran a gyerekek elvételével való fenyegetés az egyetlen eszköz, amellyel az érintett családok rávehetőek a kívánt változásokra. Így lehet például rávenni az egyik, minden szakember által említett „problémás” nagycsalád fiatal anyukáit arra, hogy igénybe vegyék a telep szélén létesített settlement ház mosási szolgáltatását. A gyerekek állítólag már tiszta ruhában járnak óvodába, iskolába.

Kormoson hallottunk panaszt a helyi önkormányzat szigorú segélyezési politikájára.

„Tavaly is elmentem kérni egy egyszeri gyorssegélyt. Mert tényleg ez a pénz olyan összeg, amiből nem lehet megélni. S azt mondták nekem, majd akkor kaphatok segélyt, ha netán rákos leszek, meg, ha természeti csapás ér. Mondom, asszonyom, ennél nem kell nagyobb csapás, mint hogy huszonnégyezer forintból éljek meg. Hát ő nem tud mit tenni, nem vagyok jogosult, csak ebben az esetben. Na, hát megköszöntem és kijöttem.” (K_családi16)

A hivatalban dolgozók elutasító magatartása tehetetlenségérzést, frusztrációt és haragot, konfliktusokat szül, ami pedig az „érdemtelen”, hangoskodó és romákról alkotott sztereotípiákat erősíti.

„A polgármesteri hivatalban nem értik, hogy miért vagyunk feszültek, na, ezen felbosszantjuk magunkat, rögtön az jön, hogy mert cigányok. Flegmák, lenézőek. Erre mi hamar berágunk, és jön az összecsapás.” (K_családi16)

Egy nádasi telepi roma asszony a kutatás idején semmiféle ellátásban nem részesült. Panaszkodott arra, hogy

„...a polgármester nem vesz fel a közmunkás listára. Balhéztam a közmunkás ügyintézővel, amiből rendőrségi ügy lett. Azt mondta az a hölgy, hogy amíg ő az ügyintéző, én nem fogok közmunkát kapni. (...) Amikor kihívták a hivatalba a rendőröket, mondtam nekik, hogy azért veszekedtem, mert dolgozni szeretnék, nincs miből megélni – mit csináljak, lopjak?!” (N_családi8)

Ezek a történetek arra mutatnak rá, hogy a legkiszolgáltatottabb helyzetű, mélyszegénységben élőknek külső támogató kapcsolatok híján gyakran nem marad más eszközük saját érdekeik védelmére, mint a hangjuk: panaszkodnak, kiabálnak és veszekszenek. Eredménytelenül.

A szegény romák és nem romák közötti hídszerű kapcsolatok kialakulásának legfontosabb terei a közös munkahelyek és a közös iskola. Láttuk, hogy a formális és informális munkalehetőségek elérhetősége, az egyes városok között kétségtelenül tapasztalható különbségek mellett is, korlátozottak általában a szegény, s különösen a szegregátumokban élő roma családok számára. Azokban a városokban, ahol szegregált roma telepeken él a szegények jelentős része, azt tapasztalhattuk, hogy az elmúlt évek egyik legfontosabb folyamata az iskolai szegregáció erősödése, amely a szegény roma családok előtt elzárja a minőségi és integrált oktatási szolgáltatásokhoz való hozzáférés esélyeit, s radikálisan elvágja a későbbi boldoguláshoz, a társadalmi betagozódáshoz nélkülözhetetlen kapcsolatok kialakításának útját.

Az iskolai szegregáció rónakeresztesi modelljéhez hasonlóan (lásd Virág tanulmányát e kötet végén), Nádason is az egyház egyre erőteljesebb közoktatási szerepvállalása a szegregáció mélyülésének egyik forrása, ugyanakkor különbségeket is rögzíthetünk. Nádason a legutóbbi évekig egyetlen általános iskola működött, ahol a város jelenlegi polgármesterének 2002-es megválasztásáig fennmaradt az évtizedekkel korábban kialakult, a párhuzamos osztályok közötti szelekción alapuló status quo: volt egy szegregált roma osztály, egy vegyes osztály, és az iskola jó hírű zenei tagozatos, elitnek tekintett osztályába nem kerülhettek be roma gyerekek. Az új városvezetés ösztönzésére az általános iskolában bevezették az Integrált Pedagógiai Rendszert, a tényleges integráció megvalósítása érdekében megszüntették a szegregált osztályt, és vegyes osztályokat alakítottak ki. A nem roma szülők egy része azonban az integrációra elvándorlással válaszolt, néhány éven belül egyre többen vitték a gyermekeiket a szomszédos település gyerekiánnal küszködő általános iskolájába.¹⁰

A szomszédos település Nádason élő polgármestere nagyon aktívan kampányol az iskolája mellett, nemcsak iskolás gyerekeket, hanem nem roma családokat is „elcsábított” a városból. Egy négygyermekes szegény családnak nagyon kedvező áron lakást ajánlott a faluban, ha még egy gyereket vállalnak és majdan a falu iskolájába járatják (N_családi17). A szóban forgó család nem élt a lehetőséggel, egy másik fiatal nem roma, három gyermekes család viszont a kutatás idején már tervezte a költözést; a falu polgármesterre utcabeli, és szólt a „normálisabb családoknak”, nekik is (N_családi18). A polgármester stratégiája, hogy az önkormányzat megvásárolja az eladó falubeli házakat, s azokat nem roma családoknak értékesíti tovább. A szomszédos falu intézménye erősen szelektál, a nádasi cigánytelepről mindössze egy roma kisfiú jár az iskolába. Az igazgatónő közölte a fiatal édesanyával, hogy cigányokat nem szoktak fölvenni, de több forrásból is ellenőrizték a családot, amely „rendesnek, megbízhatónak” bizonyult, így átjutott a többségi elvárások szűrőjén (N_családi29). A kisfiú nagyapjának rendszeresen van alkalmi munkája,

¹⁰ Az általános iskolai integrációval párhuzamosan a városban működő két óvodát is összevonták, a tagóvodák körzetét úgy húzták meg, hogy a hátrányos helyzetű gyerekek aránya a két tagóvodában kiegyenlített. A vezető óvónő az első pillanattól kezdve következetesen elhárítja a szülők azon kérését, hogy a másik körzet óvodájába vegyék fel a gyereket. Néhány év alatt az óvodás roma és nem roma gyerekek együttnevelése természetessé vált, a szülők a körzetük szerinti óvodába íratják a gyerekeket. A városból senki nem vitte át más település óvodájába a gyereket.

édesapjának pedig állandó munkahelye, a család viszonylag gazdag, a telep társadalmán túlnyúló hídszerű kapcsolatokkal bír.

A nem roma gyerekek elvándorlására a városba érkező új református tiszteletes adott választ: megérkezésének első hónapjaiban felvetette a képviselő-testületnek, hogy ha a városban elindul egy református általános iskola, az majd visszacsábítja a szomszédos településről a gyerekeket, akik így mégiscsak a városban tanulnak majd, illetve megígérte, hogy a református iskola a tehetséges roma gyerekekkel is foglalkozni fog. A 2012-ben elindult református általános iskola első két évfolyamába azonban csak egy-két roma gyereket vettek fel, holott sokkal többen jelentkeztek. Az állam által átvett általános iskola induló évfolyamairól viszont minden nem roma gyerek eltűnt, a szegregáció visszafordíthatatlannak látszik.

„A tehetősebb roma szülők is elviszik a gyerekeiket. Szegények iskolája lettünk. Hosszú távon nem előnyös, akik itt élnek ezen a településen, együtt élnek, együtt érintkeznek, és ez az időszak kimarad a gyerekek életéből. Egymásnak idegenek lesznek ezek a gyerekek.” (N_iskola1)

A közoktatásban zajló szegregációs folyamatok a társadalmi dezintegráció, a szegénységben, szegregált telepeken élő roma családok kirekesztettségének mélyülését vetítik előre.

Az egyházi közösségek lelki kapaszkodót, támogató kapcsolatokat kínálnak a tagjaiknak. Tapasztalataink szerint a nagy történelmi egyházak nem tartják fontosnak, hogy elérjék a romákat, a roma családokkal szemben a kiségyházak befogadóbbak. A kormosi Béketelepén élő romák közül többen a Pünkösdi Gyülekezetben tértek meg (lásd Fehér tanulmányát e kötetben). Fontos rögzítenünk, hogy a felvállalt cigány misszió kezdetektől megosztotta a pünkösdi közösséget, amelynek hívei „nem szívlelik a cigányokat”. A feszült helyzetet egy önálló roma gyülekezet létrehozásával oldották meg, amely mára több kisebb, rokoni-baráti szálakon szerveződő „karizmatikus roma gyülekezetre” bomlott. Amellett, hogy a városi pünkösdi gyülekezetnek vannak roma tagjai is, az etnikailag szegregált kis gyülekezetek nem kínálják a roma híveknek a hídszerű kapcsolatok kialakításának esélyét (K_egyházi1). Másutt a Hit Gyülekezete vetette meg a lábát a roma közösségekben. Nádason lényegében az egész oláh cigány közösség elhagyta görög katolikus hitét és áttért, de a telepi romungro cigányok között a gyülekezet eddig nem tudott gyökeret verni, melynek hátterében a két roma közösség közötti hagyományos ellentétek, erős határok húzódnak. Noha a gyülekezeten belüli feszültségekre utaló történeteket is hallottunk, a gyülekezethez való tartozás a közösségeken belüli kapcsolatokat, az összetartozás érzését, a közös identitást erősíti. A gyülekezet támogató hálózatként is működik, ha egy-egy hívó segítségre szorul, és néha adományokat is osztanak a tagoknak. Rónakeresztesen azt tapasztaltuk, hogy az etnikailag vegyes gyülekezethez való tartozás a romákat a nem romákhoz kötő, szükség esetén mobilizálható kapcsolatok kialakulását eredményezheti; volt, aki lakáshelyzetének megoldásában, anyagi nehézségei áthidalásában egy-egy nem roma hittestvértől kapott segítséget. Ennél fontosabbnak tartotta azonban mindenki hangsúlyozni, hogy a gyülekezetben nem érznek megkülönböztetést, ez az egyetlen hely, ahol

egyenlők lehetnek a nem romákkal. A gyülekezeteken belül kialakuló kapcsolatokra krízishelyzetekben támaszkodhatnak a hívők, a szegénységből kivezetni nem tudnak, ám határukukat így sem becsülhetjük le – új életformát kínálnak és az emberi méltóság megélésének terepei.

Összegzés helyett: mobilitás és szegénység

A szegénységben élő roma és nem roma családok felnőtt tagjai is szegénységből érkeztek, s azt, hogy meddig jutottak el, a mobilitást kínáló utak elérhetősége éppen úgy meghatározta, mint azok a magukkal hozott, elsajátított minták, azok a kapcsolatok, amelyek segítették őket abban, hogy a szegénységükkel megbirkózzanak, vagy abból kilépjenek. Minél nagyobb szegénységben és minél szegregáltabb körülmények között élt egy család, annál kevésbé volt elérhető az oktatási intézményrendszer által kínált mobilitási útvonal. A szocializmus időszakában felnőtt generációk jellemzően mindössze néhány osztályt végeztek el, és az ő gyermekeik életében újratermelődött az alacsony iskolai végzettség. A szűkösség, nélkülözés, a nem egyszer előforduló devianciák és halálesetek, betegségek lehetetlenné és szükségtelenné tették a gyerekek továbbtanulását, akikre vagy a kisebb gyermekek nevelésében és a háztartásban volt szükség, vagy korán munkába kellett állniuk, átvenni a családfenntartói szerepet. A családok egy részében ez azzal járt, hogy a mai szülői generáció tagjai sem fejezték be általános iskolai tanulmányaikat, azokban a családokban pedig, ahol a gyerek szeretett volna továbbtanulni, az anyagi források hiányában ezek az ambíciók megvalósíthatatlanok maradtak.¹¹ A korai munkavállalás, a gyermekmunka a fiatalabb, a rendszerváltás idején született generáció történeteiben is megjelenik. Az iskolai mobilitás útjait tehát a munka- és jövedelemszerzés kényszere zárja el, a tanulás pedig nem magától értetődő, belátható boldogulási perspektíva, különösen nem a mélyszegénységben élő családok számára.

Általános tapasztalat, hogy ott, ahol egyik vagy mindkét szülőnek középiskolában (nem tanfolyamokon) szerzett szakmája van, ott a következő generációk is eljutnak legalább a szakmaszerzésig, érettségig adó középiskolákban tanulnak. Az integrált nádas oláh cigány közösségben már akad egy-két fiatal, aki rendkívüli erőfeszítéssel diplomát szerzett. Köztük azonban mindössze egy óvónő van, aki az önkormányzati óvodában közalkalmazottként dolgozik. Általános tapasztalat, hogy az érettségig vagy diplomát szerzett fiatalokat közmunkásként vagy egy projekt keretében alkalmazzák, elhelyezkedési esélyeik bizonytalanok. A telepen, ahol néhány fiatal már elkezdte felsőfokú tanulmányait, vagy tervezi azt, a szegény rokonság legfontosabb érve a továbbtanulás ellen a nagy költség és a láthatóan diplomával is bizonytalan egzisztencia.

¹¹ Napjainkban több felnőtt számára kínálkozott a korrekció lehetősége; a közfoglalkoztatási programhoz kapcsolt képzés keretében befejezték általános iskolai tanulmányaikat, ami ugyan kifejezi az érintettek aspirációit, ám azon kívül, hogy javítja a képzettségi statisztikákat, a valódi mobilitáshoz éppen úgy kevés köze van, mint az elhelyezkedési esélyek javításához.

Rónakeresztesen a Biztos Kezdet Gyerekházban találkoztunk a város egyetlen roma diplomásával, a harmincegy éves lány szociális munkás szakon szerzett főiskolai diplomát. Az ő családja mindig nem roma, vegyes környezetben lakott, a nagyszülői, szülői generáció tagjai is szakmával, munkahellyel, hídszerű kapcsolatokkal rendelkeztek, és élvezték a többségi társadalom elismerését. Mindenképpen haza akart térni a tanulmányai befejezésével, ám azzal is szembesülnie kellett, hogy diplomás romaként sem egyszerű elhelyezkednie és magát a kollégákkal elfogadtatnia: „*nem szeretik, ha egy roma túlképzett*”. A Biztos Kezdet Gyerekház a harmadik munkahelye, eddig különböző projektek keretében alkalmazták, volt, amikor csak édesapja közbenjárásával tudott elhelyezkedni, aki egy ideig a helyi kisebbségi önkormányzat elnöke volt, majd megyei szinten vett részt a roma politikában (R_családi8).

Ami a mostani fiatal szülői generációt és a gyerekekhez fűződő reményeket illeti, nem roma és roma szülők természetesen megfogalmazzák azt a vágyukat, hogy gyermeküknek jobb sorsa legyen, szeretnék, ha tanulnának, hogy a lány „irodában” dolgozzon, van, aki messzebbre, diplomáig tekint előre. A szándékok, vágyak komolyságát illetően nem lehetnek kétségeink. A jövőbeli társadalmi mobilitás esélyei azonban csak azok számára nyílnak meg – ami egyben a mobilitás minimális feltételét is jelenti –, akik hozzáférhetnek a nem szegregált, jó minőségű oktatáshoz, és lehetőségük nyílik az őket a többségi, nem szegény, nem roma társadalomhoz kötő hídszerű kapcsolatok kialakítására, akiket befogadó társadalmi közeg vesz körül. A mélyszegénységben élő telepi családok reménytelennek látják a gyermekeik jövőjét, az újratermelődő kirekesztettség­ből nem látszik a kiút. A társadalmi és a térbeli mobilitás hiánya szorosan összekapcsolódik, a család­ történetekben jobb módú, sikeresebb, tanultabb, könnyebben boldoguló rokonok jellemzően azok közül kerülnek ki, akiknek ambícióikon kívül voltak olyan kapcsolataik is, amelyek segítették őket abban, hogy a telepekről kikerüljenek. A szegregált telepi környezetből való kitörésre ma azoknak sincs esélye, akiket ambícióik, aspirációik a többségi társadalomhoz közelítenek. Maradnak ott, ahol nagyszüleik, szüleik is éltek, egy olyan világban, ahol nincs megfelelő munka és jövedelem, ahol törekenyek a megkötő, túlélést lehetővé tevő kapcsolatok, és egyre gyengülnek azok a kötelékek, amelyek egy jobb élet reményét legalább felvillantják.

VIDA ANIKÓ – VIDRA ZSUZSA

„EZ IS SEGÉLY, CSAK MÁSHOGY HÍVJÁK” – HELYI SZEGÉNYPOLITIKÁK: SEGÉLYEZÉSI GYAKORLATOK ÉS A KÖZMUNKA

Tanulmányunkban a négy településen végzett terepmunka eredményeit mutatjuk be: egyrészt a helyi segélyezési gyakorlatokat, és ezzel összefüggésben a szegénységről és szegényekről kialakult képet, másrészt a közmunka-szervezési tapasztalatokat. Kiindulópontunk és egyben munkahipotézisünk szerint az önkormányzatok jellemzően erősen korlátozzák, hogy kinek, milyen segélyt és milyen összegben utalnak ki, aminek háttérében az a felfogás állhat, hogy a megélhetés forrásait elsősorban munkából, nem pedig segélyekből kell előteremteni (a munka morális szempontból jó, a segély pedig rossz). A közmunka mai intézménye is jórészt ennek az álláspontnak a szellemében fogant, és abból indult ki, hogy a munkanélküliség kezelésében a hangsúlyt a munkakínálati oldalra kell helyezni, tehát segély helyett munkára kell készíteni és nevelni az embereket (Cseres-Gergely–Molnár 2014).

Sok helyen megfogalmazták már, hogy a közmunka miért problémás társadalompolitikai eszköz: nem vezet vissza a nyílt munkaerőpiacra, sőt inkább bent tart az ellátotti körben (Fazekas–Scharle 2012, Váradi 2012), a közmunka lényegében egy segélyezést kiváltó kényszermunka, a közmunkások a helyi hatalom kénye-kedvének vannak kitéve, nem védi őket semmilyen munkavállalói jog, az önkormányzatok a közmunkát sokszor büntető-jutalmazó eszközként használják (Vidra 2013, Szikra 2014). Egy, az előzőeknél még élesebben fogalmazó kritika szerint ezek a közfoglalkoztatási formák filozófiájukat, működési elvüket tekintve inkább a dologházakkal és az ínségmunkákkal rokoníthatók, semmint az érintettek integrációját szolgáló modern integrációs programokkal (Csoba 2010).

Jelen vizsgálatunk sok tekintetben a már korábban is feltárt problémákat erősíti meg, továbbá azt is bemutatja, hogy a kutatás terepein milyen mintázatai és funkciói vannak a közmunka hasznosításának. Célunk, hogy ezen túlmenően rávilágítsunk egy másik fontos szempontra is: mégpedig arra, hogy a közmunka intézménye az elmúlt években hogyan konszolidálódott a helyi körülmények között, illetve a közmunkát kiegészítő egyéb programok, mint például a Start közmunkaprogram, amely értéktéremtő munkát vár el – és a fenntarthatóság és piacképesség irányába mozdíthatja el a helyi tervezést (Koltai–Kulinyi 2013, Velkey 2014) –, milyen módon járultak hozzá ehhez a konszolidációhoz.

Konszolidáció alatt elsősorban annak az új rendszernek a kiépülését értjük, amelyben szinte teljesen elfogadottá vált, hogy a segély egy illegitim eszköz, és helyébe a közmunka lép. Mindeközben az önkormányzatok szociális célokra fordítható normatív forrásai fokozatosan és egyre nagyobb mértékben csökkennek, ezzel is tovább növelve a közmunka

fontosságát a helyi gazdasági, politikai és társadalmi élet szervezésében. Már a korábbi önkormányzati gyakorlatok is különbséget tettek az érdemtelen és érdemes, illetve nyíltabb vagy burkoltabb formában a roma vagy nem roma szegények között, ám a napjainkra kiépülő közmunkarendszer ezt a gyakorlatot még inkább felerősítette. Nagyobb különbségek jelentek/jelhetnek meg a rászorultak között, hiszen nagyobb létszámú és nagyobb volumenű programokban kell döntéseket hozni.

Elsőként azt mutatjuk be, hogy az aktív korúak ellátásainak feltételekhez kötése milyen meghatározó fázisokon ment keresztül, hogyan alakult át egy alapvetően beillesztést szolgáló, aktiváló foglalkoztatáspolitikai eszköz egy erősen szankcionáló, az egyéni élethelyzetek sokféleségét figyelmen kívül hagyó, minden rehabilitációs és szociális elemet nélkülöző közmunkaprogrammá. Továbbá azt is megvizsgáljuk, hogy a magyarországi változások miként illeszkednek a nemzetközi trendekbe.

Tanulmányunkban, a vizsgált terepeken szerzett tapasztalatok felhasználásával, arra a kérdésre keressük a választ, hogy miként válik egy sok szempontból problémásnak tekinthető eszköz a mindennapok részévé és az önkormányzati stratégiák egyik fő területévé, továbbá hogy a helyi szinteken melyek a differenciálás legfőbb eszközei és folyamatai. Miközben fontosnak tartjuk kiemelni, hogy a közmunka általánosságban egy zsákutcás integrációs eszköz, illetve alapvetően hasonló módon valósul meg még az eltérő adottságú településeken is (Velkey 2014), a konszolidáció értelmezése tekintetében mégis fontos a pozitív hasznosulási tapasztalatokra és a helyi különbözőségekre is figyelmet fordítani.

A magyarországi közmunkaprogram értelmezése a nemzetközi trendek tükrében

A teljes foglalkoztatás válsága az 1980-es évek óta kihívás a szociálpolitika számára. A bér munka társadalmában a társadalmi integrációt a munkában való részvétel jelentette, amit a technikai modernizáció, a globalizáció és a szektorváltás következtében a kevesebb munkahely, „munka nélküli kapitalizmus” (Beck 2003, 2009) – és az ezáltal létrejövő tartós munkanélküliség váltott fel. Az aktív munkaerő-piaci politikák előtérbe kerülése, a jóléti vagy welfare juttatások kötelezettségekkel való összekapcsolása („work for benefit”, „work first”) is ennek a folyamatnak a részét képezték. Az aktivizálás politikája mögött meghúzódó ideológia azonban nem tekinthető pusztán a hanyatló gazdasági teljesítményre vagy a jóléti állam válságára adott válaszreakciónak. A kötelező elemeket tartalmazó „workfare”¹ politikákat olyan országokban is adoptálták, mint Norvégia vagy Dánia, ahol aligha beszélhetünk a jóléti állam válságáról, illetve magas munkanélküliségi rátáról (Handler 2003, Lødemel–

¹ A kifejezés a „work for benefit” szavak összevonásából származó felszólítást foglalja magában, amely magyarra úgy fordítható, hogy „dolgozz a támogatásért”. A fogalom pontos meghatározása és még inkább az, hogy ki mit ért alatta, azonban számos nehézségbe ütközik, és sokféle értelmezést tesz lehetővé. Lásd erről részletesebben Csoba (2010: 143–150) írását. A terminust illetően a legnagyobb konszenzus a kényszerítő/szankcionáló elemek használatát övezi, amely megmutatkozik a munkanélküliségi járandóságok megkurtításában, a jogosultsági kritériumok szűkítésében és a készpénzes transzferek feltételelessé válásában is (Dingeldey 2007).

Trickey 2000). Másképp fogalmazva: a jóléti ellátások feltételekhez – elsősorban munkavégzéshez – kötésének nemcsak gazdasági, hanem szimbolikus okai is vannak: arról győzik meg a többségi társadalom tagjait, hogy a munkanélküliek vagy „munkakerülők” nem a semmiért kapnak támogatást (Handler 2003).

A segélyek munkához vagy valamilyen aktivizálási programban való részvételhez kötésének két paradigmatis megközelítése alakult ki a jóléti államok átalakulásával foglalkozó szociálpolitikai diskurzusokon belül. Egyrészt az, amely a munkaerő aktivizálását, képessé tevését és visszavezetését a munkaerőpiacra a lehetőségek kiszélesítéseként értelmezi (Abrahamson 2010, Giddens 1999), másrészt pedig az, amely a támogatások lefaragását és a szankciók bevezetését a szociális és állampolgári jogok megnyirbálásaként fogja fel (Handler 2003, Dahrendorf 1994). Sokszor ugyanazt az állami politikát mindkét szempontból értelmezik, és vagy az egyik, vagy a másik aspektust erősítik fel.

A témával foglalkozó kutatók ugyanakkor egyre inkább úgy gondolják, hogy a kilencvenes évek közepétől kezdődően csökkenni látszik a különbség a két modell között, ami az elsősorban kényszerítő-szankcionáló elemeket tartalmazó „workfare” politikák általános térnyerését jelzi (Csoba 2010, Handler 2003, Alber 2010, Dingeldey 2007). Emellett a „workfare” politikák összehasonlításával foglalkozó kutatások² is arra hívják fel a figyelmet, hogy az európai országok között is található példák mindkét ideáltípusra.³ Ehhez kapcsolódóan egyre inkább terjed az a nézet, hogy az európai és az amerikai modell közötti különbségek túlhangsúlyozása már idejétmúlt, ráadásul elfedi a két jóléti ideáltípus fontos hasonlóságait, melyek közül az egyik éppen az aktiválás kulcsfogalommá válása az európai szociálpolitikában. Ebben az értelemben sokkal inkább az európai modell „amerikanizálódásáról” beszélhetünk (Alber 2010).

² Handler (2003) európai és amerikai programokat összehasonlító tanulmányában megkérdőjelezi az európaiak deklarált különállását az amerikai – elsősorban a szegény egyedülálló anyákat és családokat megcélzó – jóléti programoktól. Azt is elismerve, hogy miután elsősorban a legkiszolgáltatottabb rétegek (bevándorlók, többféle hátránnyal küszködők) kockázataival foglalkozik, így inkább a negatív, mint a pozitív tapasztalatokat hangsúlyozza.

³ Egy német kutató három különböző jóléti típusba sorolható európai ország (Dánia, Egyesült Királyság, Németország) aktív munkaerő-piaci politikáját hasonlította össze a képessé tevés és a „workfare” dimenziójában. Az eredmények szerint bár mindhárom ország gyakorlatában megjelentek a jogsultságokat szűkítő, munkára kényszerítő elemek, de az alapvető különbségek azért megmaradtak. Így míg Dánia esetében továbbra is a lehetőségek megteremtésén van a hangsúly, addig az Egyesült Királyságban a „workfare” elemek dominálnak. Németország – különösen a tartós munkanélküliek vonatkozásában – pedig elmozdult az angolszász (neoliberális) modell irányába (Dingeldey 2007). Lødemel és Tricky (2000) hat európai ország (Franciaország, Dánia, Németország, Hollandia, Anglia, Norvégia) és az USA „workfare” gyakorlatát hasonlították össze. Ezek szerint a norvég rendszer sokkal jobban hasonlít az amerikaiakra, mint a többi európai országéra. Az előzőekben említett Dánia mellett még Hollandiát hozzák fel pozitív példaként, ahol a szociális segélyben részesülők lehetőségei bővültek a „workfare” bevezetésének köszönhetően.

A munkára kötelezés elvének megjelenése az aktív korúak segélyezésében Magyarországon

A munkateszt alkalmazása 1994-ben jelent meg először a tartós munkanélküliek segélyezésében, amikor a jövedelempótló támogatás folyósításának feltételül szabták a települési önkormányzatokkal való együttműködés kötelezettségét. A „segélyért munkát” elv is ekkor jelenik meg először a magyar segélyezési rendszerben, az új szabályozás ugyanis lehetővé tette az önkormányzatok számára a legalább hat hónapja jövedelempótló támogatásban részesülők közösségi munkavégzés keretében történő foglalkoztatását. A munkateszt alkalmazása azonban ekkor még inkább csak papíron létező elvi lehetőség, semmint széles körben elfogadott és alkalmazott társadalmi gyakorlat (Csoba 2007). 2000 májusától a jövedelempótló támogatás helyét a valamelyest kisebb összegű, feltételekhez kötött rendszeres szociális segély vette át. A támogatást csak azok vehették igénybe, akik elfogadták a részükre felajánlott közcélú munka lehetőséget. A segélyezettek számára az együttműködési kötelezettség ezt követően már nem az önkormányzati szabályozás függvénye volt, hanem törvényi követelmény lett.⁴ A változtatások mögött megbúvó legfőbb törvényalkotói szándék a „segélyért munkát” elv érvényesítése volt, amelytől azt remélték, hogy hatására felgyorsul a tartós munkanélküliek visszatérése az elsődleges munkaerőpiacra, bővül az önkormányzati szervezésű közfoglalkoztatásban részt vevők száma, valamint lehetővé válik a jogosulatlan igénybe vevők kiszűrése is (Fazekas 2001).

2005-ben minden önkormányzat számára kötelezővé tették a segélyezettek egyéni élethelyzetéhez igazodó, ún. beilleszkedést segítő program⁵ készítését, pontosabban az ehhez szükséges intézményi háttér⁶ megteremtését. A törvénymódosítások alapkonceptiója lényegesen eltér az előzőektől, mert nagyobb figyelmet fordít a munkanélküliség mögött meghúzódó komplex problémák feltárására és kezelésére. Ez egyúttal annak fel-, illetve elismerését is jelentette, hogy a tartósan munkanélküliek jó része nem alkalmas az azonnali munkába állásra, illetve elhelyezkedésre a nyílt munkaerőpiacon.

⁴ Azoknál az önkormányzatoknál, ahol nem tudták a kérelmező foglalkoztatását biztosítani, vagy a segélyezett orvosi papírral bizonyította munkaképtelenségét, a rendszeres szociális segélyt közcélú munka nélkül is folyósította a település jegyzője.

⁵ A beilleszkedési programmal kapcsolatos részletes szabályozást a 63/2006. (III. 27.) Korm. rendelet tartalmazza.

⁶ Az együttműködésre kijelölt intézményeknek, többnyire családsegítő szolgálatoknak, rendszeresen tájékoztatnia kellett a települési önkormányzatot az együttműködési kötelezettség betartásáról vagy elmulasztásáról. A megjelenés elmulasztását és/vagy a felajánlott állás- vagy képzési lehetőség elutasítását szankciók – például a segély csökkentett összegű folyósítása vagy időleges megvonása – követhették, de ezek alkalmazásában nagy eltérések voltak az egyes intézmények gyakorlata között (Csoba 2007).

Út a munkához: „beillesztésből” munkateszt

A beilleszkedési program⁶ működésének feltételei még ki sem alakultak, amikor a támogatási rendszer 2006-tól újra átalakult, az addig személyre szóló támogatás családi típusúvá alakult, ám ez helyi szinten olyan társadalmi feszültségeket okozott, melyek hatására a hátrányos helyzetű térségek polgármesterei kezdeményezték a törvény megváltoztatását, a „bőkezű” segélyezési rendszer megnyirbálását, vagyis a jóléti konszenzus felborulásában határkönek (Zolnay 2013⁷) számító „Út a munkához” program elindítását. A 2009-es program, bár sok tekintetben megegyezett a korábbi programok elemeivel, annyiban hozott új helyzetet, hogy a közfoglalkoztatás volumenét többszörösére növelte az állam, azzal a céllal, hogy az addig csak részlegesen végrehajtott workfare minél szélesebb körben elérje a munkanélkülieket.

Az „Út a munkához” program bevezetését követő hatásvizsgálat eredményei szerint a közcélú foglalkoztatottak számának emelkedése sok helyen komoly problémát jelentett, hiszen a kisebb településeken nincs elegendő közmunkával ellátható feladat, illetve az elvégzendő munkák szakember- és eszközigénye messze meghaladja a közfoglalkoztatás lehetőségeit. A hirtelen megnövekedett dolgozói létszám egy sor technikai és szervezési problémát is felvetett. Eszközbeszerzésre és infrastruktúra-fejlesztésre nem biztosítottak forrást, így sok helyen még a tisztálkodás, átöltözés és a WC-használat is gond volt. Ugyanakkor a program ideológiája és finanszírozása⁸ (felülről nyitott kassza) arra ösztönözte az önkormányzatokat, hogy nagyon alacsony hatékonysággal is működtessék a rendszert. Összességében az is megállapítható volt, hogy a segélyezési rendszer szigorítása előtt meglévő helyi feszültségek sem csökkentek a településeken. A sokszor „kapun belüli munkanélküliekként” funkcionáló közmunkások szemet szűrtak a településen élőknek, akik ezt gyakran sérelmezték és szóvá is tették az önkormányzati illetékeseknek, sőt sok esetben az önkormányzati alkalmazottak is az elégedetlenkedők csoportjához tartoztak (Vida–Virág 2010).

Közmunkát mindenkinek

A „workfare” elvét egyre szigorúbban alkalmazó „Út a munkához” program esetében sem maradt sok idő az új jogszabályokhoz való alkalmazkodásra, az Országgyűlés 2010-ben és 2011-ben ismét jelentősen módosította az aktív korúak ellátásainak szabályozását. A legfontosabb változás a korábbi közfoglalkoztatási rendszer teljes átszabása, melynek egyik deklarált célja a viszonyosság elvének érvényesítése. A 2011 nyarán elfogadott törvényt módosítások⁹ a közfoglalkoztatást a hagyományos munkaviszonytól eltérő specialitásokat

⁷ A kirekesztő társadalompolitikai fordulat lényege ezek szerint, hogy a segélyellenes diskurzusok előbb helyi, majd kormányzati politikává váltak (Zolnay 2013).

⁸ Az önkormányzatoknak 5 százalékos önrésszel kellett hozzájárulniuk a segélyezett közfoglalkoztatásához, a többi az állami költségvetésből pótolták.

⁹ 2011. évi CVI. törvény a közfoglalkoztatásról és a közfoglalkoztatáshoz kapcsolódó egyéb törvények módosításáról

tartalmazó jogviszonyként szabályozták, így az „egyenlő munkáért egyenlő bér” elv helyére a kevésbé választhatóság lépett.

Az ellátási formákat érintő legfontosabb változás, hogy a rendelkezésre állási támogatást az ún. bérpótló juttatás¹⁰ váltotta fel. A bérpótló juttatás éves felülvizsgálata során minden segélyezettnek igazolnia kell, hogy az előző évben legalább 30 nap¹¹ időtartamban közfoglalkoztatásban vett részt, egyéb kereső tevékenységet¹² folytatott vagy önkéntes munkát végzett. A munkakényszerhez szükséges feltételek biztosítása mind a közfoglalkoztatókra, mind a közfoglalkoztatottakra jelentős terheket ró, emellett – ahogy ezt az alapvető jogok biztosa megállapítja: „(..) az emberi méltósághoz való jog védelme szempontjából elfogadhatatlan, ha valakit azért zárnak ki egy jogosultság igénybeviteléből, mert önhibáján kívül nem tudta teljesíteni az előírt 30 napos kereső tevékenységet.”¹³ Ez az ellátási forma még az előzőeknél is rövidebb életű volt, hiszen a 2011 nyarán, a közfoglalkoztatási törvény keretében benyújtott törvénymódosítások a bérpótló juttatás helyett, lényegében hasonló tartalommal, bevezették a foglalkoztatást helyettesítő támogatást, amelynek összegét – a „munkára ösztönzés” jegyében – a korábbiakhoz képest húsz százalékkal csökkentették.

Mindeközben az önkormányzatok diszkrecionális jogköre is tovább bővült, hiszen az új törvény¹⁴ – az aktív korúak ellátására való jogosultság egyéb feltételeként – a lakóköznyezet rendezettségének¹⁵ biztosítására vonatkozó szabályok előírását is lehetővé tette az önkormányzatok számára. Ezzel az érdemesség/érdemtelenség kategóriái jogilag szabályozott módon, explicite is megjelenhetnek a helyi rendeletalkotásokban.

A legújabb, 2015. március 1-jétől hatályos módosítások értelmében az aktív korúak ellátásai a települési önkormányzatoktól átkerültek a járási hivatalokhoz. Jelentős változás az is, hogy az aktív korúak ellátásán belül megszűnik a rendszeres szociális segély, aminek következtében azok is kénytelen lesznek közmunkát vállalni vagy gondoskodni a 30 napos munkaviszony megszerzéséről, akik eddig az életkoruk miatt mentesültek a kötelező munkateszt alól. Az új rendszerben már csak az egészségkárosodottakra és a 14 év alatti gyermekük napközbeni ellátását megoldani képtelen szülőkre (egészségkárosodási és gyermekfelügyeleti támogatás¹⁶) esetében nem alkalmazzák a munkára kötelezés elvét.

¹⁰ 2010. évi CLXXI. törvény 6. §. Hatályos 2011. január 1-jétől.

¹¹ A 30 napos kötelezettség munkaerő-piaci programban vagy képzésben való részvétellel is teljesíthető.

¹² Ideértve az egyszerűsített foglalkoztatásról szóló törvény szerint létesített munkaviszony keretében végzett, valamint a háztartási munkát is.

¹³ Az ombudsman 2012-ben a Munka Méltósága projekt keretében vizsgálta a közfoglalkoztatási rendszerrel kapcsolatos alapvető alkotmányossági kérdéseket és a munkajogi garanciák hiányával kapcsolatos alapjogi problémákat. Forrás: *A közfoglalkoztatás rendszerének vizsgálatáról*. AJB-3025/2012. <https://www.ajbh.hu/kozlemenyek-archiv/-/content/10180/1/a-kozfoglalkoztatasi-rendszerenek-vizsgalata-tarol;jsessionid=59D532EEB7099D6CC34B3E628FF43FFB> (utolsó letöltés: 2015. 08. 02.)

¹⁴ 2011. évi CVI. (tv.) törvény 20. §. Hatályos: 2012. január 1-jétől.

¹⁵ A rendezett lakóköznyezet magában foglalhatja „az ingatlan állagának és rendeltetésszerű használatosságának, valamint higiénikus állapotának biztosítására irányuló kötelezettséget”. Szociális törvény 33. § (7) bek.

¹⁶ Szociális törvény 37.§ (1) bek.

Esély vagy kényszer?

Az elmúlt közel két évtized jogszabályi változásainak áttekintése után egyértelműen látszik, hogy az aktív korú nem foglalkoztatottak segélyezési rendszerében egyre látványosabb módon jelenik meg az ellátásokhoz való hozzájutás feltételeinek megnehezítése, a rászorultság elvének fokozódó és sokszor önkényes érvényesítése. Az önkormányzatok által szervezett közmunka a kilencvenes években még, mint egy átmeneti, „védett munkahely” jelent meg (Zolnay 2013), ami aztán a 2009-es, 2010-es és 2011-es változtatások nyomán vált a segélyért végzendő kötelező feladattá.

Az „Út a munkához” program bevezetéséig a magyar rendszer még illeszkedett az európai aktivizáló politikák sorába. A 2009-es változtatások jelentették a fordulópont kezdetét, amit a 2010-es (és az azt követő évek), a konzervatív kormányzat által kiegészített és további szigorításokat tartalmazó törvénymódosítások vittek egy, az európai aktivizálási modellektől teljesen eltérő irányba. Ezek sajátossága az aktivizáló eszközök majdnem teljesen büntetőeszközökkel való felváltása,¹⁷ illetve a „munka alapú társadalom” ideológiájának az Alaptörvényben való rögzítése (az állampolgár köteles a közösség gazdagodásához hozzájárulni). Ez utóbbival lényegében törvényileg bebetonozták, hogy az érdemtelen és haszontalan szegény elveszítheti szociális jogait (Szikra 2014).

Szegénység – szegénypolitikák

A kutatási terepül választott városok segélyezési politikáinak összehasonlításakor abból az alapfeltevésből indultunk ki, hogy a helyi szociálpolitikai gyakorlatokat nemcsak a települések társadalmi és gazdasági helyzetében meglévő különbségek, hanem a lokális társadalmak normái és értékei is jelentős módon befolyásolják. Mindezekből következően elsősorban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy adott településen kit/kiket tekintenek a közösség támogatására érdemesnek, továbbá arra is, hogy milyen módon jelenítik meg a szociális problémákat, ebből adódóan milyen szerepet szánnak a szociálpolitikának, ezen belül is a segélyezésnek.

A vizsgálatba bevont városok, bár sok tekintetben hasonló gazdasági és társadalmi problémákkal küszködnek, mégis alapvető eltéréseket találunk a saját helyzetük megítélésében, a szociális kérdések tematizálásában. Kormoson maga a város számít megbélyegzettnek, így az itt élők, az etnikai hovatartozásuktól szinte teljesen függetlenül úgy érzik, hogy nekik többet kell bizonyítaniuk, mint az ország szerencsésebb helyzetű területein lakóknak. A terepkutatás során megkérdezettek érezhetően folyamatosan küzdenek a stigma ellen, és igyekeznek a pozitívumokat hangsúlyozni, illetve olyan településeket választanak referenciacsoportként, amelyekhez képest még az egyébként súlyos problémák is kedvezőbb színben tűnethetők fel.

¹⁷ 2014-ben a közfoglalkoztatási kiadások már több mint kétszeresét tették ki az aktív eszközöknek (Cseres–Gergely–Molnár 2014).

„E mellett a tényezők mellett gyakorlatilag egy jól kézben tartható társadalmi béke van, tehát itt nincs Gyöngyöspata, nincs Hajdúhadház, tehát itt nincsenek ilyen óriási nagy feszültségek. Feszültségek vannak, de tettelegességbe nem fajulnak.” (K_önkormányzati1)

Ivándombon ezzel éppen ellentétes a helyzet, hiszen a dél-alföldi régióban található kisváros országos és környékbeli megítélése alapvetően nem különbözik a hasonló helyzetű és nagyságú településektől, az itt élők mégis úgy érzik, hogy a helyzetük kilátástalan, és ráadásul folyamatosan romlik. Az „általános lepusztulás” képzetét csak a városba újonnan leteleplők nem osztják, ők azok, akik félig-meddig kívülállóként eltűzöttnek és megalapozatlannak tartják ezt a fajta „*elkeseredett szegénységet*.”

Az elszegényedéssel együtt járó kedvezőtlen folyamatokat Irgácson kevésbé érzik drasztikusnak, hiszen a jórészt zsellérekéből és napszámosokból álló helyi társadalomban a szegénység már a rendszerváltás előtt is jelen volt (Virág 2014). Itt egyébiránt a hetvenes éveket tekintik a település „fénykorának”, de ezt nem elsősorban az objektív körülményekkel, az akkori jóléttel hozzák összefüggésbe, hanem az azóta eltelt időszak fogyasztási normáinak a megváltozásával, a növekvő elvárásokkal, a szegénység fogalmának átértékelődésével. „*Kétfajta mosópor, két autó is kell ahhoz, hogy valaki ne legyen szegény*” (IR_szociális5).

Szólókalján a település helyzetét igyekeznek a lehető legkevésbé drámai módon megjeleníteni, és a problémák helyett az elért eredményeket, az utóbbi évek látványos beruházásait, a település fejlődését hangsúlyozni. A szegénységet „rejtteni” igyekvő stratégia nemcsak az általunk megkérdezett szakembereket jellemzi, hanem a lakosságot is.

„Ez egy rejtekező város, teljes szociális csőd akkor fog bekövetkezni, amikor a nagyszülők meghalnak majd, és kikerül a nyugdíj a családi ellátásból. Mert akinek minimális mozgástere van, mert a végzettsége ezt megengedi, az elmegy. Tehát ez egy ilyen látszatváros, Szólókalja.” (SZ_civil1)

„A gyerek tanuljon, a felnőtt pedig dolgozzon!”

A vizsgált településeken egyöntetűen azon a véleményen vannak, hogy a szociális problémák gyökere a munkanélküliségben keresendő, következésképp ha van munka, nincs szükség szociálpolitikára: „*Akkor nem kell foglalkozni a mutáns dolgokkal, akkor minden megoldódik*” (K_önkormányzati1). Az ún. szegénypolitika legfontosabb és legvitatottabb eszközének tekintett segélyezési rendszer társadalmi legitimitása ebből adódóan mindenhol nagyon alacsony.

„Azt látom, hogy az elmúlt 8 év legnagyobb hibája, hogy elhitette ezekkel az emberekkel azt, hogy nem kell nekik semmit sem tenni, mert ez jött le belőle sajnos. A saját nyomorukat tálcán nyújtják előre, hogy ezt kell nekik segíteni és nem tesznek meg semmit.” (K_önkormányzati2)

A megkérdezett szakemberek az önkormányzati segélyezés esetében azt külön is hangsúlyozták, hogy itt elsősorban a törvényi előírásoknak kell megfelelni, hiszen *„ennek megvannak a szigorú és számszerű módszerei”*. Kormoson éppen ezért a TÁMOP-os pályázatokat és a közfoglalkoztatási programokat tekintik az egyetlen olyan hathatós szociálpolitikai eszköznek, amely *„maradó értékkel”* és *„tudatformáló”* erővel is bír.

„Meg kell tanítani a 20 perces élet tervezésről a 20 naposra. Ezek az emberek nem tudnak bánni a pénzzel, ezért alakult ki az uzsora rendszer (...)” (K_önkormányzati1)

Ezzel szemben Szőlőkalja még partnerként sem vesz részt *„ilyen TÁMOP-os mélyszegényes pályázatban”*. A vállalkozói szférából érkező polgármester szemében a város jövője szempontjából a szociális célú projektek értelmetlen beruházásnak minősülnek. Hasonlóan vélekednek Ivándombon is, de itt még az elmaradott infrastruktúra fejlesztésére szolgáló beruházások sem elfogadottak a lakosság részéről:

„Sajnos még magasan szakképzett, egyetemet végzett emberek között is lehet hallani olyat, hogy... szóval, hogy miért a cigánynak csinálod, építed?” (I_önkormányzati2)

A mélyszegénység fogalmával a megkérdezett szakemberek többsége láthatóan nem tud mit kezdeni, ezt a kategóriát a tudományos szóhasználattól eltérően nem a többféle élethelyzetben megmutatkozó hátrányokkal élőkre vonatkoztatják, hanem leginkább csak azokra, akiknek nincs hol lakniuk, vagyis a hajléktalanokra. Emellett minden településen megemlítették a tanyákon élő, egyedülálló vagy beteg embereket, ők azok, akik a közöség szemében *„igazán rászorulónak”* minősülnek. Irgácson az alkoholfogyasztás olyan nyira része a hétköznapiaknak, hogy itt még a súlyos alkoholproblémákkal küzdőket sem tekintik magától értetődően érdemtelennek (Virág 2014).

Általában¹⁸ a gyakorló szociális szakemberek azok, akik a szegénység fogalmát az előzőeknél árnyaltabban értelmezik, és megpróbálják felülírni a településen általánosan elterjedt vélekedéseket, illetve az ezek alapjául szolgáló sztereotípiákat.

„Ebben a kistérségben nem csak a cigányok szegények, és nem csak a szegregátumban élők szegények. Attól, hogy egy anyuka esetleg jobb helyzetből indult, mert, mondjuk, tudtak venni lakást, vagy a szülőknél lakik, és a szülők segítenek neki, és tiszta és gondozott, tehát ránézésre nem hátrányos helyzetű, attól még simán benne van a pakliban, hogy egyébként az. (K_civil4)

A lecsúszó alsó középosztály megjelenése a segítségre szoruló körében nemcsak relativizálta a korábbi, etnikus szegényképet, hanem esetenként felül is írta azt, mint pél-

¹⁸ Ez alól csak Ivándomb kivétel, mert itt még a szociális ellátásban dolgozók is úgy tartják, hogy a cigányok már nem szegények, szemben azokkal a nem cigányokkal, akik az elmúlt években szegényedtek el (Héderné Berta–Vida 2014).

dául Ivándombon, ahol a cigányokat már nem is sorolják a szegények közé, szemben azokkal a nem cigányokkal, akik az elmúlt években szegényedtek el (Héderné Berta–Vida 2014) Ezzel együtt mindenütt megfigyelhető a szegénység morális kategóriaként való kezelése, így főként az életmód és a megélhetési stratégiák válnak a szegénységben élők megkülönböztetésének alapjává.

Miután a települések többségében azt tartják, hogy a „legjobb szociálpolitika a foglalkoztatáspolitikai”, így nem meglepő, hogy az ellentételezés nélküli szociális segélyezést igyekeznek a lehető legszűkebb keretek közé szorítani. A települések diszkrecionális hatáskörébe utalt átmeneti vagy krízissegélyt jogosultsági kritériumait jellemzően úgy alapították meg, hogy még a rászorulóknak is csak a „rendkívüli élethelyzetben” lévők folyamodjanak a támogatásért.

„...valakit kiraboltak és betegsége egyéb miatt a gyógyszerét nem tudta megvenni vagy egy rendkívüli előre nem látható betegség miatt plusz gyógyszerköltsége van.” (K_önkormányzati2)

A segélyről leszoktató stratégia sikerességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a több mint 30 ezres Kormoson mindössze havi egy-két segélykérelem kerül a bizottság elé. Összességében elmondható, hogy a vizsgált településeken a segélyezés helyett a közmunkát tekintik a szegénység enyhítését célzó univerzális szociálpolitikai eszköznek.

„Segélyesként jelentkeznek – de az átmeneti segélyt én mértékkel adom. Ha mindenkinek tudok legalább fél évre munkát adni, akkor ezzel éljen és ne segélyen.” (IR_önkormányzati1)

Közmunka

A következőkben a közmunka konszolidációjának helyi stratégiáit vizsgáljuk. Mint arra utaltunk, a konszolidáció legfontosabb jellemzőjének a differenciálási kényszer erősödését tekintjük, amelyben a különbözős stáuszú munkák és emberek elosztása zajlik. Többféle, ráadásul egymásnak ellentmondó differenciálást erősítő tényező van a közmunkaprogram jelenlegi rendszerében: többek között a bevonandók létszámának maximalizálására való törekvés (kormányzati elvárás), az intézményi munkakörök közmunkával való kiváltásának lehetősége, s ezáltal magasabb és alacsonyabb stáuszú közmunkák létrehozása, illetve a Start munkaprogram értékteremtő, helyi gazdálkodás szervezését ösztönző programjának bevezetése.

A település vezetésének célja a közmunkával kapcsolatban

Az önkormányzatoknak komoly munkaerő-gazdálkodási feladat a közmunka megtervezése, megpályázása és a lebonyolítás. Településmérettől függően több tucat vagy több száz embert kell mozgatniuk a rendszerben, a munkalehetőségeket meg- és kitalálni,

a munka elvégzését biztosítani. Az önkormányzatokra ugyanakkor nagy nyomás nehezedik kormányzati részről, hogy minél több embert vonjanak be a közmunkába (Keller–Bódis, 2012, Velkey 2014). Ennek ellenére nem feltétlen a mennyiségi szempont a döntő: azt találtuk, hogy az önkormányzatok vagy ezt, tehát a bevontak számának maximalizálását, vagy azt tartják szem előtt, hogy azokat vonják be, akik megbízhatóak, akik amúgy is dolgozni akarnak. Az, hogy végeredményben hány embert vonnak be, attól is függ, hogy éppen mekkora keret áll rendelkezésre a közmunkára. Interjúink különböző években készültek (2012 és 2015 között), és a keret évről évre változott. Ennek következtében a stratégiák is változtak egyik vagy másik irányba.

Kormos, ahol a jogosultak száma 2500 körül mozgott az interjúkészítés időpontjában, 2013 nyarán, azt a célt tűzte ki, hogy „*valamennyi Fht-re jogosult személy kerüljön a rendszerbe*”. Ezt a célt azonban messze nem tudták teljesíteni, kb. 1000–1100 közmunkaszerződést tudtak évente érvényesíteni, ami kevesebb főnek felelt meg, hiszen ebben a számban a duplumok is benne voltak.¹⁹ A jóval kisebb, mindössze 9 ezres lélekszámú Ivándombon, az Fht-re (foglalkoztatást helyettesítő támogatásra) jogosultak száma nagyon magas, 700–800 fő között ingadozik. Ez a város is azt tűzte ki célul, hogy a lehető legtöbb személyt bevonja a közfoglalkoztatásba, ami jobbra sikerült is, csak néhány ember maradt ki.²⁰ Felmerül ugyanakkor, hogy az egyszerű munkák, mint a parkgondozás esetében, a 8 órás közmunka kizárólagosságának bevezetésével még a korábbiaknál is nehezebb lesz a munkaidő kitöltése, hiszen normál körülmények között csak a jelenlegi létszám tizedének, mintegy 60–70 embernek tudnának értelmes munkát adni.

Irgács, a 6400 fős alföldi kisváros, ahol 310 a regisztrált jogosultak száma, 180 embert tudott alkalmazni. A munkaszervezéssel kapcsolatban a polgármester pozitív, azt gondolta, hogy mindig tud elegendő és megfelelő munkát biztosítani, hisz „*a dolgozni akarók*” mind bekerülnek a programba.

Szólókalja ezzel szemben már a kezdetektől más stratégiát folytat, mint az előbbi két település. Itt kerül előtérbe az a megfontolás, hogy a közmunka és az alacsony státuszú és alacsony bérszintű munkaerő-piaci munka között feszültség húzódik, ami az önkormányzat lépéseit is befolyásolja. Tehát azokon a helyeken, ahol a régióban van elérhető alacsony státuszú munka, az önkormányzatnak dilemmát okozhat, hogy mi is a közmunka célja, kit és mennyi embert célozzanak meg. Szólókalján ennek nyomán a megfontolás alapja nem az, hogy minél több embert elérjenek, hanem az, hogy milyen feladatokat tudnak biztosítani, van-e olyan értelmes munka, ami nem fogja azok szemét szúrni, akik ugyanezért a pénzért „*kőkeményen*” megdolgoznak a környékbeli gazdáknál. Ez is oka annak, hogy itt negatívan ítélték meg azt a célt, hogy lehetőleg mindenki bekerüljön a közmunkába: A hatékonyság problémája mindazonáltal nemcsak Szólókalját érinti, több településen is

¹⁹ Ugyanakkor a 8 órás foglalkoztatás irányába próbáltak mozdulni, mivel elmondásuk szerint, a 4 és 6 órás munka és a segély között olyan kicsi a különbség, hogy az nem motivál munkára egyáltalán.

²⁰ A jogszabály életbelépésekor még 4 és 6 órában is foglalkoztattak, de 2012-ben már csak 6 órában, hiszen a törvényi módosítások a 4 órás munkaviszonyt ekkor már nem tették lehetővé. A 2015 elején készült interjú idején már a 6 órás foglalkoztatási forma is megszűnt, amit azért is fogadtak örömmel, mert a 8 órás jobban illeszkedik az intézmények munkarendjéhez is.

arról panaszkodtak, hogy fel kellett venni rászorultsági alapon az embereket, ami viszont legtöbbször ráfizetés volt, hiszen nem a megfelelő emberek végezték el a munkákat.

Intézményi közmunka

A közmunka rendszere már korábban is lehetővé tette az önkormányzatok számára, hogy bizonyos hivatali munkaköröket – akár szakképzett, akár nem, akár irodai, akár más jellegű munka –, közmunkásokkal „váltsanak ki” (Virág 2014, Velkey 2014). Ez a gyakorlat – igaz, eltérő mértékben –, de minden kutatási terepünkön megfigyelhető volt. Nagyobb önkormányzat esetében, mint Kormos, azt találtuk, hogy bár jelen van ez a foglalkoztatási forma, nem nagy hangsúlyt fektetnek rá, ugyanis azt gondolják, hogy amennyiben a finanszírozás megszűnik, akkor ugyanezek a feladatok rászakadnak a normál foglalkoztatásban dolgozókra. Magyarán, itt nem alkalmazzák azt a bújtatott formát, amit Szőlőkalján láttunk, hogy a meglévő önkormányzati normál munkaviszonyt alakítják át közfoglalkoztatássá bizonyos munkakörök esetében. Szőlőkalján beismerik, hogy ez egy kényszerhelyzet, és az érintett dolgozók ezt annak is élik meg, de a munkát így is, még ebben a bizonytalanabb pozícióban is kénytelenek elvállalni.

Ugyanakkor az érdemesség/érdemtelenség kategóriái is ezeknél a munkaköröknél jelennek meg a legtisztább formában, hiszen az intézmények nagyon megválogatják, hogy kiket engednek be maguk közé, amit az esetek többségében nem a saját, hanem a szolgáltatásokat igénybe vevők (jellemzően idősek, gyerekek) érdekeivel magyaráznak. Emellett az is megfigyelhető volt, hogy ezeket a magasabb presztízsű munkaköröket csak az arra érdemesnek tartott segélyezettnek ajánlják fel, akiket ily módon csak az alacsonyabb bérezés különböztet meg a „normál” munkaviszonyban foglalkoztatottaktól. Ivándombon a hivatali munkákra igyekeznek olyan iskolázott fiatalokat felvenni, akik az itt megszerzett szakmai tapasztalatot referenciaként felhasználva nagyobb eséllyel tudnak belépni az elsődleges munkaerő-piacra. A jellemzően szociális feladatokat ellátó idősebb, kevésbé képzett munkanélküliek számára a közmunkába való bekerülés egyértelműen kiváltságos pozíciót jelent, amit az is bizonyít, hogy csak a megfelelő kapcsolati tőkével rendelkezők kerülhetnek be az önkormányzati intézményekbe.

Start közmunkaprogram

Az önkormányzatok számára a hagyományos közmunkával szemben a Start program kínálja a perspektivikusabb és pozitívabban értékelt lehetőséget. Míg a hagyományos munkák az előbbi hivatali funkciók mellett a köztisztaság, árok- és úttisztítás stb. feladataira korlátozódnak, addig a Start programban már sokféle hasznos és értékteremtő feladatra nyílik lehetőség. Bár a program jellemzően kevesebb embert tud foglalkoztatni, mint a normál közmunka, az önkormányzatok fontosnak tekintik, hiszen itt nem látszatmunkáról van szó, és emiatt a program a lakosság szemében is könnyebben elfogadtatható. Emellett az ugyancsak a munkaerőpiacról kiszoruló alsó középosztály számára teremt hasznosabb és elfogadhatóbb munkalehetőséget.

Kormoson egy fiatal, a versenyszférából érkezett, korábban vállalkozó ember a Start program vezetője. Egy önkormányzati cég szervezi és bonyolítja le a munkát. Egy igen összetett nonprofit gazdasági vállalkozást hoztak létre, ahol több mint 200 embert alkalmaznak közmunkában. Az önkormányzat több száz hektár földet és erdőt birtokolt, bár ezek nagy része vagy bérbe volt adva, vagy parlagon hevert. A program vezetője hosszas munkával felderítette, hogy milyen állapotban vannak ezek a területek, majd egy pályázatból az elhanyagolt területeket kitisztította, és így rengeteg összefüggő területe lett a településnek. Most energianövényeket termesztenek, amiből jelenleg is már több iskola fűtését oldják meg. A tervek szerint ezt még tovább növelnék, illetve erőművekbe is szállítanának, és ehhez be is léptek egy értékesítési szövetkezetbe. Emellett terveznek még más, további fejlesztéseket is lehetővé tevő gazdálkodási formákat: levendulaültetvényt (ehhez lepárlót fognak beszerezni, a fennmaradó időben pedig pálinkát állítanának elő ugyanezzel), egy szociális fatelepet. A nyereséget visszaforgatják a cégbe. Eddig veszteséges a vállalkozás, így az önkormányzat egészítette ki a hiányt, de a cél az, hogy legalább nullszaldóra jöjjön ki a mérleg. A közmunkások nagy része szakképzetlen, általában egyszerű munkákra, kapálásra, alkalmazták őket.

Szólókalja is egy jelentős Start munkaprogramot működtet. Többek között a megtermelt terményeket, főként a hosszabb távon tárolhatókat, természetbeni juttatásként szétosztják a rászorulóknak. A termény másik részét pedig értékesítik, nagykereskedőknek, bár próbálkoznak azzal is, hogy a projekt szervezői maguk árulják a piacon. A város vezetése az egyik fő erénynek azt gondolja, hogy a programban résztvevők jobban motiváltak, mivel látják, hogy a munkájuknak van eredménye, emiatt jobban dolgoznak, és így a város lakói is úgy érzékelik, hogy „*van létjogosultsága*” a közmunkának.

Irgácsnak, szemben a két fenti településsel, alig van földterülete, és ami van, az is rossz minőségű. Emiatt itt a Start program keretében járdaépítést tudtak pályázni, ami nem a fenntartható munka irányába mutat. A jövőben erdőtelepítéssel akarnak próbálkozni.

Differenciálás a közmunkába való bevonásban

A közmunkához való hozzáférés első szűrője a foglalkoztatást helyettesítő támogatás (Fht.) kritériumainak való megfelelés. Ezek sorában is külön említést érdemel az önkormányzatok egyéni mérlegelési jogkörébe utalt előírás a lakókörnyezet rendezettségének biztosítására vonatkozóan. A vizsgálatba bevont települések többsége élt is a lehetőséggel, így a mindig találó köznyelvben csak „bugyitörvényként” emlegetett szabályt beemelték a helyi rendeletekbe.

Szólókalján azért örültek a lehetőségnek, mert azt remélték, hogy a lakókörnyezet tisztán tartásának ellenőrzése alkalmat teremthet egy „valós környezettanulmány” elkészítéséhez, ily módon a jogosulatlanok kiszűréséhez is. Itt ezt olyannyira fontosnak tartják, hogy még a közfoglalkoztatásba való bekerülés szűrőjeként is alkalmazzák.

Kormoson a lakókörnyezet rendezettségének előírását és ellenőrzését a már régóta meglévő köztisztasági és közegészségügyi problémák megoldására vezették be.

„Ennek lemérhető, látható jelei voltak, amikor bevezettük, úgy szól a jogszabály, hogy évente legalább egyszer ellenőrizni kell a hatóságnak, akkor végig is mentek, és egy csomó olyan jellegű, egyébként tényleg gondot jelentő anomáliát próbáltak akkor felszámolni, mint a lakóingatlanok körül felhalmozódott szemét. A Cigány Kisebbségi Önkormányzat segítségével konténereket is tudtunk kitenni oda, ahol nagyon nagy dzsumbuj volt.” (K_szociális1)

Ivándombon sem a tisztaságra vonatkozó normák viszonylagossága miatt nem vezették be a szabályt, hanem pusztán a finanszírozás és az ellenőrzés nehézségei miatt.

A differenciálás azért szükséges, mert nem mindenki számára van közmunkára lehetőség (mennyiségi szempont), illetve nem mindenki alkalmas minden munka betöltésére (minőségi szempont). A mennyiségi szempont mögött a „segély helyett munka” elv érvényre juttatása, a segélyezett munkára nevelése húzódik meg. A minőségi szempont az önkormányzatok számára azt a dilemmát veti fel, hogy inkább a rászorultság, vagy inkább a megbízhatóság legyen a döntő a bevonásnál. Máshogy megfogalmazva, ellentmondó társadalmpolitikai célok ütköznek: a munkanélküliek munkajövedelemhez juttatása, illetve a munkavállalási hajlandóság tesztelése (Keller–Bódis 2012).

Kormos legnagyobb közfoglalkoztatója ezt így fogalmazta meg:

„Az egyik szempont a munkáltatónak a szempontja. Egy munkáltató mindig abban érdekelt, és a stabilitást keresi, ilyen megközelítésben egy munkáltatónak mindig az a jó, hogyha kipróbált emberek vannak, vagy ha nem kipróbált, akkor miután kipróbálta, már tudja, kivel van dolga. Itt jön a természetes szelekció, ha úgy tetszik, ki az, aki akar és tud is dolgozni, és ki az, aki nem is tud, nem is akar. Itt van egyfajta kiválasztódás, ez az egyik szempont, és működik hosszabb távon is. Ha kifut egy program, majd indul egy másik, akkor az új létszám feltöltésénél egy munkáltató mindig arra törekszik, hogy lehetőleg kipróbált emberekkel töltsse föl, mert azt már ismeri. A másik szempont a munkaügyi kormányzatnak, illetve munkaügyi hivatalnak a szempontja, hogy minél többen kerüljenek be.” (K_foglalkoztató1)

Ez a dilemma az intézményi és az értékteremtő munkák esetében merül fel erősebben, itt jelenik meg a munkáltató érdeke, hogy a munka megfelelően legyen elvégezve, aminek feltétele, hogy megbízható emberek dolgozzanak benne. Alapvetően elmondható, hogy az általunk vizsgált négy településen mindenütt a második, tehát a megbízhatóság a döntő a bevonásakor. Ugyanakkor az egyszerű közmunkás keretszám növekedésekor az önkormányzatok azzal találják magukat szemben, hogy a „megbízhatatlanokat” is be kell vonniuk, nem tudnak igényeik szerint szelektálni, mégis megmarad – a diskurzusok szintjén – a munkateszt-megközelítés. Folyamatosan hangsúlyozzák, hogy a megbízhatóság a legfontosabb szempont, míg a rászorultság nem, vagy csak alig jelenik meg az érvelésekben.

A települések egy részében a bevonást ezen kívül még különböző intézkedésekkel is kiegészítik, amik úgyszintén a megbízhatóság tesztelését célozzák. Kormoson egy informális nyilvántartást vezetnek arról, hogy kik azok, akik rendszeresen felkeresik az önkormányzatot vagy a közmunkát szervező céget azzal, hogy van-e munkalehetőség. Ezek az

emberek mindig könnyebben bejutnak a programokba. Ám amikor bővülnek a lehetőségek, megpróbálják azokat is bevonni, akik rég kiestek a rendszerből, de ezeket, ahogy azt a helyi közmunkaszervező mondta, „*kiközvetítik, azzal aztán nem sokra megyünk, de nemcsak mi, a cég, hanem a társadalom se, őszintén*”. Ivándombon is egyértelműen kifejtették, hogy a döntő szempont a megbízhatóság:

„Most nem mondom, hogy büntetünk, de a sorba hátrább kerül [aki lógott]. És ezt megmondjuk, nem titok, hogy azért, mert ezt csináltad.” (I_önkormányzati4)

Szólóalkalján egy kifejezetten kirekesztő helyi rendelet szabályozza a bekerülést, amely azt mondja ki, hogy

„...feltétel volt, hogy szőlőalkaljai lakos legyen, és ne legyen köztartozása. Ez nem túl esélyegyenlő projekt, hiszen aki szegény, annak valószínű, hogy köztartozása is van, de ez az alapelv, hiszen az önkormányzat az adófizetők pénzéből fizette ki a ránk eső részt, mert nem mind volt 100%-ban lefinanszírozva, és helyi elvárás volt, hogy olyan legyen, akinek nincs tartozása az önkormányzat felé, mert akkor sérülnek a helyi érdekek.” (SZ_önkormányzati1)

Ezen a településen jelent meg a legerőteljesebben az, hogy a közmunkát, a segélyezéshez hasonlóan, az adófizető lakosság szemében is elfogadhatóvá és legitimé kell tenni.

Irgácson a brigádvezetők választják ki, hogy kikkel dolgoznak együtt. Ezek a brigádok már több éve együtt vannak,

„...összezsizsolódtak, és ha nem veszik fel a munkatempót, akkor kiközösítik. Nem egyszerű bekerülni ezekbe a brigádokba. Igenis tisztítsák ki maguk közül, aki nem dolgozik, ide ne jöjjön, mert itt munka van. Már a közhasznú munkának is értéke van.” (IR_önkormányzati1)

Kiesés a közmunkából és az ellátásból

A bekerülés mechanizmusai mellett az is fontos, hogy milyen módon esnek ki emberek a rendszerből, ebben az önkormányzat hol látja saját felelősségét, illetve ennek megelőzésében a feladatát. 2011 óta a foglalkoztatást helyettesítő támogatás éves felülvizsgálata során minden segélyezettnek igazolnia kell, hogy az előző évben legalább 30 nap időtartamban közfoglalkoztatásban vett részt, vagy egyéb kereső tevékenységet folytatott. Az önkormányzatok vagy a munkaügyi központ által felajánlott munka elfogadása nem új elem az aktív korú munkanélküliek segélyezésében, de az igen, hogy erről most már az érintetteknek többnyire maguknak kell gondoskodniuk. A települések adottságai és az önkormányzatok „szociális érzékenysége” nagymértékben befolyásolja, hogy milyen lehetőségeket tudnak és akarnak biztosítani a törvényben előírt jogviszony megszerzéséhez.

Kormoson a település nagyságából adódóan nem tudtak mindenkit személyesen tájékoztatni, illetve figyelmeztetni a megváltozott szabályozásra, minek következtében pont

a leghátrányosabb helyzetűek záródtak ki a segélyezésből. Éppen ezért a városban több olyan önkéntes pont (általános iskolák, civil szervezetek) is működik, ahol a „jól informáltak” le tudják dolgozni a 30 napot. Ivándombon a jogszabály módosítását követően nagyon sokan estek ki a rendszerből, hiszen az önkormányzat nem tette lehetővé a 30 nap megszerzését, pedig erre a családsegítő munkatársa külön is figyelmeztette a település vezetését. Az önkormányzat mindössze annyit tett, hogy szóban tájékoztatta az érintetteket, illetve a határozatban „*kivastagította és aláhúzta*” az erről szóló részt. Alternatív lehetőségek híján itt a közmunkával igyekeznek biztosítani a segély feltételül szabott munkaviszony megszerzésének a lehetőségét. A közérdekű önkéntes munka Ivándombon nem számít elfogadottnak, ebből adódóan az önkormányzat nemcsak hogy nem támogatja, hanem inkább még nehezíti is a közmunkától eltérő munkaformákban való részvételt.

„Hát volt egy-két ilyen csúsztatott. a kisebbségi önkormányzaton keresztül, hogy ő közérdekű önkéntes munkában teljesítette. Vannak olyan civilszervezetek, akik bejelentkeztek a központi rendszerbe, a kisebbségi önkormányzat nem jelentkezett be, és amikor visszakértem az igazolást, hogy akkor kérem szépen, szíveskedjen igazolni, mert nem találok a rendszerben, akkor kicsit meglepődött a kisebbségi önkormányzat elnöke [nevetés] és megjijedt.” (I_önkormányzati6)

Szólókalján ezzel szemben még a közmunkában való részvétel sem támogatott, különösen akkor nem, ha valakiről kiderül, hogy „csak” a 30 nap megszerzése miatt szeretne bekerülni a programba.

„És nagyon sokszor csak azért jönnek el, van olyan, aki, mondjuk, olyan egyszerű teremtés, aki elmondja, hogy ő csak azért akar eljönni egy hónapra, hogy igazolva legyen az egy hónapja, tehát még el is mondja. Valaki úgy jelentkezik, hogy egy hónap. Nekik nem biztosítunk lehetőséget. (...) Arra, hogy dolgoznia kell 30 napot, nem figyelmeztetünk senkit, viszont senkit nem igazolunk le, aki nem dolgozik 30 napot. Nincs ilyen, én tudom, hogy van egy-két település, hogy kisírják, hogy igazolják le a 30 napot, nálunk ilyen nincs.” (SZ_önkormányzati1)

Irgácson sincs külön rendelkezés vagy lehetőség a szociális ellátásra jogosító munkaviszony megszerzésére, itt viszont az önkormányzat mindenkit külön figyelmeztet, akiknek lejárna a támogatása, így a segélyezési rendszerből kiesés egyértelműen önhibának, az egyéni felelőtlenség következményének minősül.

„...van egy másik véglet is, amelyikre már én is azt mondom, hogy az meg a huncut fajta, Pistiék, például. Egész nyáron mondtuk ezt a 30 napot, hogy tessék menni, megkaptuk a fülest a hivatalból, hogy ezt be fogják vezetni, és füle botját sem mozgatta, és most kapálózik, hogy elveszik tőle a segélyt.” (IR_civil2)

A legtöbbször a kiesés a fent említett megbízhatatlanság nyomán történik meg – vagyis megbukik a munkavállalási hajlandóság teszten – a közmunkás vagy lóg, gyakorta

táppénz formájában, vagy ittasan jelenik meg. Itt is előtérbe kerül az önkormányzat vagy cégeinek mint munkáltatónak a szempontjai a közmunka tekintetében, amik lényegében megegyeznek egy bármilyen munkáltató hatékonysági szempontjaival:

„A táppénzt nem lehet elszámolni. A pályázatba 200 emberrel azért ezek az emberek egy nonprofit cégnél ezek olyan típusúak, hogy nagyon jó indulattal 10 százalék táppénzen van, ők engem becsődöltenek rögtön.” (K_foglalkoztató)

Kormoson ezt úgy oldották meg, hogy háromhavonta újítták meg a szerződéseket, és aki túl sokat volt táppénzen, az a következő időszakban kiesik. Ivándombon is az a hallgatólagos gyakorlat, hogy a tíz napot meghaladó táppénz – kivéve, ha az illető kórházban volt – a rendszerből történő kizáródást vonja maga után. Próbáltak az orvosokra is nyomást gyakorolni, de kevés sikerrel, így csak utólag szankcionálják a „táppénzcsalókat”. A nem megfelelő magaviselet és az alkohol lehetnek még a kiesés tipikus formái. Ivándombon és Szőlőkalján is bevezették a munkahelyi szondázást, minek következtében ugyancsak sokakat kitesznek (vagy „közös megegyezéssel” elmennek) a közmunkából.

Romák a közmunkában

Az érdeemes és érdemtelen szegények etnikai kategóriákkal való megfeleltetése egyáltalán nem ismeretlen vagy új jelenség a hazai szociálpolitikában, így „természetesen” megjelenik a közmunka kapcsán is. Miután az országos és a helyi szinteken is a közmunka legelfogadottabb értékeként és céljaként éppen a „munkától elszokott” emberek reszocializációja jelenik meg leghangsúlyosabban (Koltai–Kulinyi 2013, így a kutatási terepeinken is elsősorban ebben a kontextusban említődik meg a közmunkások etnikai hovatartozása:

„Mert nem találunk, az önkormányzat nem tud olyan embert megfizetni, aki tud ezekkel az emberekkel bánni. És sajnos azt tudni kell, hogy ezek nem túl kvalifikált emberek, és nagy részük pedig cigány. Elég sűrűn van ordítózás bent a hivatalban, mert ők követelik bizony a fizetés felett a táppénzt.” (I_önkormányzati)

„Én mondanám, hogy a fluktuáció a romák körében nagyobb, én egyértelműen mondanám. Hozzáállási problémák vannak. Őnekik nem alakult ki a munka, mint szokás. Én úgy gondolom, hogy a munkavezetők között talán van roma.” (SZ_önkormányzati)

Ennek ellenére az általános tapasztalat inkább az volt, hogy az önkormányzatok színvonalnak pozícionálják magukat:

„Nem szoktam nézni (ki roma), de tippre, ahogy járok köztük, 150 biztos van. Csoportvezetőknek is 60–70 százaléka, de nem tudom pontosan megmondani, nem veszem figyelembe.” (K_foglalkoztató)

Ennek oka elsősorban az lehet, hogy a közmunka által is felerősített munkához való hozzáállást alapul vevő szelekció felülírja az etnikai kategóriát. A településvezetők és a szociális szakemberek narratíváiban éppen ezért a dolgozni tudók és arra képtelenek között húzódik a határvonal, amelyet a napközben, munkaidőben történő alkoholfogyasztás befolyásol legerősebben (Virág 2014). Ez önmagában még nem jelenti az etnikai alapú differenciálás megszűnését, hanem sokkal inkább azt, hogy annak jelentősége a közmunka esetében kevésbé meghatározó. Roma és nem roma egyaránt eshet az érdemes és érdemtelen, a dolgos és dologtalan kategóriába.

Munkaerő-piaci részvétel, átlépés a nyílt munkaerőpiacra

A közmunka mint társadalompolitikai eszköz kimondott célja, hogy visszavezesse az embereket az elsődleges munkaerőpiacra. Felmérésekből tudjuk, hogy ez nagyon elenyésző arányban történik meg – a legutóbbi kutatások szerint 10 százalék (Cseres–Gergely–Molnár 2014) –, tehát az egyik legfontosabb közpolitikai cél nem valósul meg. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a közmunkában érintettek jó része valamilyen formában – legális, félig legális vagy illegális keretek között, de – jelen van a munkaerőpiacon. A szabályozás szerint az önkormányzatok kizárhatnák a közmunkából azokat, akik foglalkoztatva vannak valahol a közmunka idején, de a tapasztalatok azt mutatják, hogy ebben is sokféle a gyakorlat (Koltai–Kulinyi 2013, Velkey 2014). Ez egyrészt lehetne a bevonás egyik kritériuma, tehát azokat részesíteni előnyben, akiknek semmilyen munka, még alkalmi és napszám sem elérhető, magyarán az önkormányzatok érvényesíthetnék ebben a rászorultsági elvet.

Ezzel szemben terepeinken azt találtuk, hogy a gyakorlat éppen az, hogy azokat, akik eljárnak napszámra vagy alkalmi munkába, az önkormányzat vagy a munkavezetők, általában a szabadságuk terhére, elengedik a munkából.

„A napszám és az informális munka nem befolyásolja a közfoglalkoztatást. Az önkormányzat eldöntheti a közfoglalkoztatási törvény alapján, hogy mikor adja ki a 20 szabadnapot. De természetesen, mivel helyben van, és ugye, kistelepülésekről beszélünk, azért mindig igyekeznek a gondokat megoldani, ha neki van ilyen típusú munkája.” (SZ_foglalkoztató2)

„Azért itt megengedik nekik, hogy akkor vegye ki a szabadságát, amikor van napszám.” (I_foglalkoztató2)

Ezeket az embereket felelősnek, magukról gondoskodóknak tartják, és emiatt is engedik meg nekik, hogy eljárjanak máshová is dolgozni, és ez az oka annak is, hogy ők nagyobb eséllyel kerülnek be – megbízhatóságuk révén – a közmunkába.

A nyílt munkaerőpiacra való átlépés lehetőségeiről az alacsony képzettségűek esetében egyöntetűen az volt a meglátás, hogy elenyésző számban fordul elő. Általában településenként néhány esetet tudtak említeni, de azt is inkább a kvalifikáltabb és fiatalabb munkaerő esetében.

A közmunkaprogram megítélése

A közmunka mai rendszerének megítélése sok tekintetben eltérő a vizsgált települések helyi szereplőinek szemében. Miközben jelen van a megbízható (érdemes) és a megbízhatatlan (érdemtelen) közmunkás képe, ami a kiválasztás módját is meghatározza, hiszen az önkormányzatoknak sokkal több embert kellene foglalkoztatnia, mint amire kerete van, addig előjönnek más, ezzel ellentétes érvek is, amelyek a rendszer visszásságait hangsúlyozzák. Ennek egyik oka, mint említettük, hogy az önkormányzatok számára a mennyiségi szempont erőteljes kormányzati hangsúlyozása jelenti a követendő irányvonalat (Velkey 2014).

A közmunkát, a döntéshozók deklarált szándékainak megfelelően, sokan tartják a munkaképesség megőrzésének vagy a munkára való (vissza)szoktatás eszközének (Keller–Bódis 2012, Velkey 2014).

„Az ember visszavezethető nagy eséllyel a munkaerőpiacra, ezt 3–4 évre tették, kinél mennyi, tehát itt a közfoglalkoztatás egy eszköz arra, hogy ezt az egyénenként változó időt ne ériék el, hogy folyamatosan munka nélkül van. Létszám szerint meghatározott, ami arra jó, hogy aki akar, egy év alatt bekerül a közfoglalkoztatásba.” (K_foglalkoztató3)

A megítélések mögött ugyanakkor legtöbbször nem ez az érv, tehát a munkaképesség elvesztése, hanem a morális megítélés áll: *„Hát mondhatom, hogy a nép leszokott a munkáról. (...) Ma menni kell a munka után”* (I_önkormányzati4) A szankciók hatástalanságát a szakirodalomban is gyakran említik (Handler 2003), de a helyi tapasztalatok szerint is a közmunka a „dolgozni nem akarókat” nem tudja megváltoztatni, azok továbbra sem fognak beállni vagy bent maradni a közmunkában.

„Hogy ezeket hogyan lehet visszavezetni, azt én nem tudom. Nem vagyok szociológus. Nincs rálátásom, de nehéz helyzetben lenne az, akinek ezt a részt mozgósítania kéne.” (K_foglalkoztató4)

A morális alapon nyugvó érvelések között találjuk azt is, hogy a közmunkáért kapható bért nem lenne érdemes megemelni, hiszen most sem dolgoznak meg rendesen ezért a pénzért, illetve nem érné meg elhelyezkedni (Velkey 2014). Néhányan úgy látták, hogy a közmunka alapvetően *ugyanaz, mint a segély*, „csak máshogy hívják”, és ugyanúgy nem váltóztat semmin, akik *„segélyre alapozzák a megélhetést”*, azok továbbra is megtehetik. Ebből adódóan a közmunka esetében is számolni kell a szegénységi csapda hatásaival, hiszen az alacsonyabb státuszú munkák a nyílt munkaerőpiacon valamivel nagyobb jövedelmet biztosítanak ugyan, ám az önkormányzati foglalkoztatásnál jóval szigorúbb és nehezebb munkakörülmények között.

„Viszont van olyan is, hogy elment a raklapgyártóhoz, kiközvetítették, és mondta, hogy ő ezt nem bírja, ő az önkormányzathoz akar jönni dolgozni. Persze, mert itt könnyebb elkapirgálni a parkban.” (l_önkormányzati6)

Mindezek mellett elhangzottak olyan érvek is, amelyek nem a moralitás szempontjából közelítettek a közmunka megítéléséhez. Elsősorban az hangzott el, hogy bizonyos hátrányos helyzetű régiókban a közmunka az egyetlen lehetőség, nincs semmilyen munkahely, tehát ez nem is lehet egy átmeneti és kiegészítő eszköz. Fontos kritikai megjegyzés volt, hogy a közmunkáknak a helyi igényekhez kellene igazodni, tehát olyan lehetőségeket biztosítani, amely valóban a helyi érdekeket, a helyi közösség céljait szolgálja. Továbbá, meg kellene szüntetni a közmunka megbélyegző jellegét, ami abból is adódik, hogy a mostani formájában a létminimum alatt tartja a rászorulókat. A hatékonyság szempontjából talán a legfontosabb érv, hogy a munkák legtöbbször más formában sokkal gazdaságosabban megoldható lenne (Velkey 2014), ugyancsak megjelent a vizsgált településeken némelyikénél.

Összegzés

A közmunkaprogram 2009-es kibővítésének célja a munkaerő-piaci reintegráció, a helyi társadalmi (és etnikai) konfliktusok enyhítése, a feketemunka visszaszorítása és a munkaerő munkavégző képességének visszaállítása volt. A 2010-es változtatások nyomán az aktivizáló eszközök erőteljesebb büntetőeszközökkel való felváltása és az érdemtelen szegények munkába állítása lett az elérendő cél. Ebben a rendszerben azok, akik nem dolgoznak (bármilyen okból is), elesnek minden juttatástól, magyarán elveszthetik alapvető szociális jogukat.

Esettanulmányunkkal azt kívántuk bemutatni, hogy milyen jellemzői lehetnek a közmunka helyi szintű konszolidációjának. A konszolidáció fogalmával azt kívántuk leírni, hogy milyen rendszer épült ki helyi szinten a rászorultak ellátásával kapcsolatban. Az önkormányzatok hatáskörei egyre szűkülnek, többek között a szociálpolitika terén is, miközben a sok problémát felvető közmunka egyre nagyobb volumene miatt egyre meghatározóbb társadalmi politikai eszközzé vált a helyi önkormányzatok kezében. A szegénység megítélése és az ehhez köthető helyi segélyezési politika erőteljesen a szűkítések és az érdemtelenek kiszűrése irányába mutat. Ebben a kontextusban a közmunka szerepe meghatározó. A morális különbségtétel, a differenciálás, ami mindig is jellemezte a helyi szociálpolitikákat a rendszerváltás óta, lényegében a segélyezés visszaszorítása és a közmunka előtérbe helyezése révén intézményesült.

Mint rámutattunk, differenciálási kényszer van a közmunkába való bevonás során, melyet többféle tényező befolyásol: a rendelkezésre álló közmunkák és a jogosultak létszáma közötti különbség, az alacsonyabb és magasabb státuszú munkakörök létrejötte és az értékteremtő közmunkák bevezetése. Az önkormányzatok a bevonás során kénytelenek differenciálni, ami nem kizárólag a szakképesített és képzetlen közötti különbségtételt jelenti. Kiemeltük, hogy a közmunkánál két alapelv, a munkajövedelemhez juttatás – mely rész-

ben a munkára nevelés elvét is magában foglalja –, illetve a munkavállalási hajlandóság tesztelése ütközik. Azt találtuk, hogy a magasabb státuszú, illetve értékteremtő munkák esetében a munkateszt az elsődleges, amit azzal igazolnak, hogy ide a munkák jellegénél fogva megbízható emberek kellenek. Ugyanakkor azt láttuk, hogy az alacsony státuszú közmunkák esetében is sokkal inkább ezt alkalmazzák, mintsem a rászorultsági elvet.

A munkatesztet az önkormányzatok mára jól bejáratott eszközökkel végzik. Ezek az eszközök legtöbbször valamilyen informális elemet tartalmaznak, vagy arra épülnek (informális nyilvántartás, szondáztatás, táppénzcsalók megállítása orvosok bevonásával stb.). Különböző tényezők határozzák meg, hogy egy önkormányzat mennyire használ kirekesztő vagy büntető jellegű eszközöket: ahol van más alacsony státuszú munkalehetőség, ott nagyon fontos, hogy a közmunkások „keményen dolgozzanak”, tehát az önkormányzat szigorúan szűri és ellenőrzi a közmunkásokat. Ahol gazdálkodás folyik közmunkásokkal, ott pedig a gazdasági érdekek miatt válik fontossá, hogy a megbízhatók legyenek a rendszerbe bekerülő. Mindezek mellett azonban talán a legfontosabb, hogy a vizsgált településeken folyamatos túlkínálat van a közmunkára várakozókból. Tehát ha a környéken kevés a napszámos, alkalmi stb. munkalehetőség és sok a segélyezett, akkor nem tudják annyira megnövelni a keretet, hogy ne legyen sorban állás, és ekkor keményebbek lesznek a bekerülés feltételei.

A jelenlegi közmunkaprogramok a szakképzettek, munkára alkalmasak számára nyújtanak némi védőhálót, még talán méltóságot is adnak, ám az is igaz, hogy túlnyomó többségüket épp ez a minimális védelem köti röghöz, tartja bent a segély és közmunka körforgásában. Mindeközben a leginkább rászorulóknak, a rendszeres és tartós munkavégzésre alkalmatlanoknak vagy „megbízhatatlannak” minősítetteknek nemcsak semmilyen lehetőséget nem nyújt a fennálló rendszer, hanem még a létfenntartásukhoz elengedhetetlenül szükséges szociális jogosultságaiktól is megfosztja őket.

FEHÉR KATALIN – KELLER JUDIT – VIDRA ZSUZSANNA – VIRÁG TÜNDE

„HA VALAKI AZT GONDOLJA, HOGY MAJD JÖNNEK ÉS MEGOLDJÁK A CIGÁNYKÉRDÉST, AZ TÉVED” – FEJLESZTÉSI PROGRAMOK HELYI TÁRSADALMAKBAN

Tanulmányunkban három kisvárosnak a marginalizált közösségek társadalmi integrációjára irányuló modellértékű fejlesztési programját vizsgáljuk abból a szempontból, hogy milyen társadalmi változásokat generálnak. Elemzésünk arra próbál választ találni, hogy az azonos pályázati keretfeltételek szerint működtetett, azonos típusú szegregált telepek és városrészek fejlesztését célzó projektek, amelyek adminisztratív szempontból sikeresnek tekinthetők, milyen eltéréseket mutatnak a társadalmi integráció megvalósításában. Nemzetközi szakirodalom alapján a fejlesztési projektek generálta társadalmi változást a helyi intézmények változásán keresztül vizsgáljuk, és áttekintjük, hogy milyen feltételek mellett képesek társadalmi integráció megvalósítását szolgáló intézményi változásokat elindítani.

Az eltérő fejlődési pályákat bejáró helyi társadalmi fejlesztési projektek elemzésében az elmúlt két évtized gazdaságszociológiai és politikai-közgazdaságtani kutatásaira támaszkodunk, melyek szerint a *társadalmi-gazdasági fejlődés* alapvetően a helyi intézményeknek a társadalom kohézióját biztosító átalakulását jelenti. Azaz a társadalmi-gazdasági fejlődés olyan intézményi változással jár együtt, amely megszakítva a tradicionális kurzusokat, magában hordozza a társadalmi változás képességét/lehetőségét. A változás, vagyis a fejlődés iránya, tartalma és sebessége, nemcsak gazdasági összetevők függvénye, hanem társadalmi és politikai tényezők együtthatása is. A társadalmi mező különböző típusú szereplői (állami vs. nem állami, civil vs. profitorientált, helyi vs. központi állami stb.) között a hatalmat többé-kevésbé egyenlő módon elosztó, a párbeszédet és partnerséget ösztönző intézmények a közösség fejlődését, társadalmi-gazdasági innovációs képességét pozitív módon befolyásolják azáltal, hogy a szereplők átláthatóságát és elszámoltathatóságát biztosítják (Grabher 2005, Stark 1999, Grabher–Stark 1997, Bruszt 2002, Boltanski–Thevenot 2006). Ezek hiányában a fejlesztések által megtermelt javakból csak a hatalmat birtokló szűk kisebbség részesül, ami hosszabb távon az adott közösség működését veszélyezteti. Ha egy szűk társadalmi csoport nézőpontja és érdekei irányítják a döntéseket, társadalmi párbeszéd nélkül, az alternatívák beszűkülnek, ami gátolja a társadalmi-gazdasági problémákat orvosló innovatív megoldási lehetőségek kibontakozását; hosszú távon az autonóm változtatásra – függőségük minimalizálására –, alkalmazkodásra való képességét gyengíti a közösségnek.

A „képessé tevő állam”

Az elmúlt több mint két évtized nemzetközi fejlesztéspolitikai beavatkozásainak tapasztalata, hogy a transznacionális szervezetek (EU, OECD, Világbank stb.) által finanszírozott fejlesztési programok hatékonysága sem a kizárólag felülről jövő, illetve csak alulról támogatott beavatkozásokkal nem biztosítható. Előbbi esetben a fejlesztések társadalmi beágyazottságának hiánya, utóbbinál pedig a helyi politikai és intézményi viszonyok megkerülése teszi fenntarthatatlanná a társadalmi változásra irányuló fejlesztési kezdeményezéseket. A nemzetközi fejlesztéspolitikai források által megerősített civil szereplők alulról jövő kezdeményezései, a horizontális koordináció szükséges, de nem elégséges tényezői a helyi fejlesztések sikeres fenntartásának (Bruszt–Vedres 2013, Evans 1995). Ugyanakkor a civilek és állami szereplők közös intézmény átalakítási tevékenysége nélkül az alulról jövő kezdeményezés csak a projekt forrás meglétéig tart (uo.).

A nacionális és transznacionális szereplők fejlesztéspolitikai intézményrendszerükön keresztül felülről „képessé tehetik” az alulról építkező helyi szereplőket a hatékony erőforrás-mobilizációt támogató társadalmi hálózatok kialakítására azáltal, hogy preferenciákat és feltételeket állapítanak meg az együttműködések intézményi és forrásszerzési lehetőségeit illetően (Evans 1995, Trigilia 2001). A keretfeltételek nemcsak az együttműködések létrejöttét, de jellegét is befolyásolhatják.

„(A)z állam bürokratikus, centralizációs és klientalista struktúráinak mennyisége és mélysége [például] kihat a helyi problémák és az állami/társadalmi kapcsolatok kezelésére. Felülről jövő kezdeményezések, amelyek hierarchikus (klientalista) alapon szerveződő hálózatokra épülnek, nem biztosíthatják a hosszú távú társadalmi tőke építését és az állami–nem állami szakadék áthidalását.” (Paraskevopoulos 2001: 20)

A külső szereplők¹ által indukált fejlesztéspolitikai beavatkozások helyi megvalósításának sikere a helyi fejlesztési kapacitások (*local development agency*) kialakításától függ. Helyi fejlesztési kapacitások alatt a helyi szereplők azon képességét/készségét értjük, amellyel a társadalmi fejlődés útjában álló problémákat (*developmental gridlocks*) közösen meghatározzák, és megoldásukra több típusú helyi szereplő közösen tervezett és végrehajtott programjával tesznek kísérletet.² A helyi fejlesztési kapacitások három egymással is összefüggő dimenzióban vizsgálhatók (Bruszt–Vedres 2013):

1. széles társadalmi érdekképviselést biztosító szektor-közi együttműködések generáló képességük;
2. forrásmobilizációs és kombinációs képességük;

¹ Ezek lehetnek transznacionális fejlesztési intézmények, mint az EU, OECD, Világbank stb., illetve a hazai állami intézményrendszer képviselői, mint az OFA stb. és/vagy alulról építkező, de nem helyi civil szerveződések.

² A helyi fejlesztési kapacitások (*local developmental agency*) fogalmáról bővebben lásd Bruszt–Vedres (2013) írását.

3. a társadalmi fejlődés útjában álló problémák tematizálása a helyi horizontális és hierarchikus állami politikai színtereken egyaránt.

A *külső és helyi erőforrásokat egyaránt használó és a helyi szereplők egymás közti együttműködésén alapuló* endogén fejlődési/fejlesztési modell „beágyazottsága” kétirányú: egyrészt illeszkedik a helyi erőforrások és adottságok (intézményi, humán, földrajzi stb.) koherens rendszerébe, valamint beépül a „külső” (regionális, nemzeti, globális) intézményi és piaci csatornába. A fejlesztés sikere tehát részben a külső környezet által indukált intézményi változásokban keresendő, amelyek növelhetik a helyi szereplők fejlesztési kapacitásait autonóm együttműködések és fejlesztési koalíciók létrehozására; ezeken keresztül minél szélesebb körű erőforrások mobilizálására és saját fejlesztési prioritásaik hatékony érdekképviseletére a fejlesztéspolitikai döntéshozatal magasabb, állami szintjein (Evans 1995, Bruszt–Vedres 2013).

A hatalmi viszonyok szerepe

A fejlesztéspolitika központi eleme az, hogy kinek áll módjában beleszólni a tervezésbe és meghatározni a fejlesztési célok prioritásait; ami a hatalom elosztásának és koncentrációjának kérdéseit feszegeti (Bruszt 2007). A hatalom intézmények által meghatározott kényszerek és ösztönzők formájában van jelen a társadalmi mezőben, amelyek szabályozzák a szereplők erőforrásokhoz való hozzáférését, és ezzel befolyásolják a szereplők egymáshoz való viszonyát, illetve meghatározzák autonómiájuk mértékét (Lukes 2005, Scott 2001, Farrell– Knight 2003). Direkt módon befolyásolja a szereplők egymáshoz való viszonyát az, amikor az intézményi környezet egyes szereplőket korlátoz a források megszerzésében. Gyakoribb azonban a hatalmi viszonyok átrendezésének indirekt módja: amikor az intézményi szabályok egyes szereplők kapacitásait úgy emelik meg (új forrásszerző alternatívákat biztosítanak számukra), hogy közben nem korlátozzák másokét (de nem is növelik forrásszerző lehetőségeiket ugyanolyan mértékben). Így hierarchikus hatalmi viszonyok képződnek a szereplők között: a privilegizált helyzetbe kerülő szereplőknek módjukban áll engedményeket kicsikarni másoktól, anélkül hogy viszonoznák azokat (pl. egyoldalúan megváltoztathatják az együttműködés játékszabályait) (Farrell– Knight 2003, Greif–Laitin 2004).

A poszt szocialista társadalmakra jellemző gyenge civil társadalom miatt Magyarországon – a nyugat-európai mintától eltérően – az önkormányzatok kezdettől fogva meghatározó szerepet töltek be helyi fejlesztéspolitikában. Együttműködési szándékaik és nyitottságuk más – nem önkormányzati – szereplőkkel és szervezetekkel való együttműködésre a kilencvenes évek vége óta azonban folyamatosan csökkent. Ez részben a helyi társadalmi és politikai vezetők, véleményformálók hibájából, részben viszont abból adódott, hogy a fejlesztéspolitikai intézményi keretek egyre kevésbé támogatták a lokális intézményi kísérletezést és a helyiek kölcsönösségen alapuló (*win-win*) együttműködési formáit (Keller 2011). A kilencvenes években a hatalmi egyenlőtlenségek az önkormányzatok és civilek

között kevésbé voltak érzékelhetőek,³ hiszen az életben lévő törvények nem preferáltak egy adott szereplőt, és így az önkormányzatok is jobban rá voltak kényszerítve a civilekkel való együttműködésre a tervezésben, illetve a források és javak elosztásában (Keller 2011). Az ezredfordulót követően azonban az Európai Bizottság nyomására az állami szereplők döntő szerepet kaptak a források elosztásának felügyeletében, illetve a megvalósításban. Ennek eredményeként a civil és önkormányzati szereplők közötti korábbi viszonylagos egymásrataltság megszűnt azáltal, hogy utóbbiak privilégiumokban részesültek a forrás-szerzés és érdekképviselet terén, míg a civilek nem kaptak azonos felhatalmazást a helyi fejlesztéspolitikában való részvételre. Ezzel a korábbi, többé-kevésbé egyenlő alkupozíció a két szektor között felborult (Bruszt 2007).

A helyi értelmezési keret: a társadalmi vállalkozó szerepe

Az ilyen *aszimmetrikus hatalmi viszonyok* privilegizált szereplői ugyanakkor helyzetüknél fogva választhatnak: kizárólag saját maguk (és csoportjuk) számára kedvező, vagy pedig *hatalommegosztó* koordinációs mechanizmusok létrejöttét segítik elő. Amennyiben nem élnek a külső intézményrendszer biztosította aszimmetrikus felhatalmazással, és hierarchiák helyett az együttműködést támogatják, az megerősítheti a többi szereplőben is az igyekezetet egy közös értelmezési keretet támogató, bizalomra épülő közösségkialakítására.

Ezeket az értelmezési kereteket olyan *társadalmilag képzett vállalkozók (socially skilled entrepreneur)* készítik elő, akik képesek egymással összeférhetetlennek tűnő csoportokat integrálni, köztük koalíciókat építeni abban az esetben is, ha a külső környezeti feltételek inkább a hierarchikus viszonyrendszert teremtenek a szereplők között (Fligstein 2001). Ezt azzal érik el, hogy a külső és helyi folyamatokat olyan kerettörténetben értelmezik (*framing stories*), amely minden részt vevő szereplő számára vonzóan hat. A társadalmilag képzett vállalkozó többfajta szerepet vállal a közösségben, ami képessé teszi őt arra, hogy hidat építsen eltérő érdekeket követő szereplők között. E mediálás közben létrejövő új értelmezési keret új alternatív utakat jelölhet ki, és ezzel korábbi korlátokat lehetőségekké változtat.

Összességében a társadalmi vállalkozótól függ, hogy mire és hogyan hasznosítja privilégiumait vagy hátrányos helyzetét. A társadalmi mező bármely részéből érkező társadalmilag képzett vállalkozónak mindig az a feladata, hogy heterogén szereplők érdekeit és értékeit egyeztesse össze az együttműködés érdekében (Crouch 2005, Sabel 1994, Bruszt 2002, Grabher 2005, Grabher–Stark 1997). A koalícióban így egyfajta *jótevényes kacofónia (benevolent cacophony)* jöhet létre, ami megerősíti a közösséget (Bruszt 2002). Eltérő érdekek és értékek összeillesztése, a döntéshozatalban biztosított egyenlő jogokon keresztül, alternatív utakat teremt a közösség számára a források és tőkefajták megszerzéséhez és megtartásához. A belső heterogenitás összehangolása (*concertation*) így növeli a helyi közösség adaptációs kapacitásait a változó intézményi környezetben is.

³ Ugyan a posztoszocialista társadalmakban igencsak gyenge civil társadalom miatt nem beszélhetünk ideális hatalommegosztásról civilek és önkormányzatok között.

Elemzési keret

Annak elemzésére, hogy azonos típusú szegregált telepek és városrészek fejlesztését célzó projektek hogyan és miért hoznak eltérő fejlődési eredményeket, négy dimenzióban vizsgáljuk.

1. *A véleményformáló személye* (bővebben lásd a következő alfejezetben).
2. *A koordinációs mechanizmus, hálózatszerzési stratégia*: a társadalmi érdekképviselet biztosító együttműködések természetét vizsgálja:
 - a) a fejlesztési hálózatba bevonás kiterjedése: mely szektor(ok), társadalmi csoportok képviselői vettek részt a fejlesztési célok és eszközök meghatározásában, illetve mely csoportok maradtak ki a hálózatokból;
 - b) a bevonás módja: a fejlesztési hálózatok működésének, döntési mechanizmusainak módjait vizsgálja. A különböző szereplők bevonhatók *formális alapokon, hierarchikus-központosított* eszközökkel egyenlőtlen döntési jogköröket biztosítva a résztvevőknek (pl. a civileknek/romáknak csak megfigyelői státuszuk van, nincs vétőjoguk, formálisan kérik csak aláírásukat). Ezzel szemben a szereplők együttműködése lehet valós tartalommal telített, *hatalommegosztó döntési mechanizmusok* szerint működő, amely *egyenlő, tetszés szerinti beleszólásra* ad lehetőséget a döntéshozatalba.
3. *A forrásmobilizációs stratégiák* jellemzői: egyszeri vagy folytonos forrásmobilizáció, több típusú forrás kombinálása a kívánt társadalmi változás elérése érdekében.
4. Fejlesztéspolitikai értelmezési keret: a társadalmi fejlődés útjában álló problémák tematizálása a helyi és állami politikai szintereken, helyi fejlesztéspolitikai értelmezési keret létrehozása.

*Pozitív fejlődési pályáiv*nek tekintjük a fenntartható társadalmi változást – a marginalizált társadalmi csoportok integrációját – generáló intézményi átalakulást. Ezek a változások a marginalizált társadalmi csoportok kapacitásainak növelését célozzák azáltal, hogy tetszés szerinti (*discretionary*) beleszólást és döntési jogköröket biztosítanak, valamint integrálják az őket képviselő szervezeteket/személyeket a fejlesztési célok meghatározásába és megvalósításába. *A negatív fejlődési pályáiv* a társadalmi marginalizáció erősödését mutatja. Az elemzési keret helyi fejlesztési kapacitások és két alapmodell biztosította skála koordinátatengelye mentén igyekszik felvázolni a három középváros eltérő fejlődési pályáit (1. táblázat).

1. táblázat: Azonos típusú szegregált telepek és városrészek fejlesztését célzó projektek eltérő eredményei a két alapmodellben

Dimenziók	Végrehajtó modell	Beágyazott fejlesztő modell
Véleményformáló személye	végrehajtói attitűd: nem vállal fel társadalmi változást és ezzel járó konfliktusokat (nincs víziója, hierarchiákban gondolkodik, szavazatszerzés a célja forrásmaximalizálással)	társadalmi vállalkozói attitűd: társadalmi változás a víziója (a változás léptékének mértékét is fel tudja mérni) mobilizációs stratégiák: bróker, barkácsolás, közös identitásépítés
Koordinációs mechanizmus, hálózatszerkezési stratégia	hierarchiára épül, rendes viszonyok asszimmetrikus hatalmi viszonyok, a hatalom kisajátítása utasítás, végrehajthatás	többé-kevésbé szimmetrikus hatalmi viszonyokra épülő együttműködések hatalommegosztás tanácskozás és dialógus
Forrásmobilizációs stratégia	egymás mellett működő projektek forrásfelhalmozásra épülő, a változás tartalma nélküli projektszemlélet nincs társadalmitőke-felhalmozás, illetve újrabefektetés	folyamatos, egymásra épülő projektek helyi fejlesztési keretbe ágyazva társadalmi változást generáló forrásfelhasználás társadalmi tőke újbóli befektetése a fejlesztési folyamat során
Fejlesztéspolitikai értelmezési keret	projektkiírás szerinti megvalósítása vagy annak céljaival ellentétes megvalósítása/elszámolása	a társadalmi probléma kezelésére hivatott projektet, a helyi fejlesztési keretbe igazítja (társadalmi beágyazottság)
Fejlesztési pályáiv	negatív fejlődési pályáiv: társadalmi marginalizáció intézményi háttér: rendies hierarchiába épülő, függőséget növelő intézmények (pl. járadékszerzésen alapuló, klientalista mechanizmusokat támogató) hierarchikus és/vagy kizárólagos (<i>exclusive</i>) fejlesztési viszonyokra épülő fejlesztési döntések eredményeként nincs társadalmi változás (egy csoportok marginalizációjának fennmaradása) hierarchián keresztül államtól való függőség	pozitív fejlődési pálya: társadalmi integráció intézményi háttér: társadalmilag beágyazott, de politikailag és gazdaságilag autonóm intézmények generálása (<i>embedded autonomy</i>), többé-kevésbé heterarchikus viszonyokra épülő fejlesztési döntések eredményeként generálódott társadalmi változás helyi autonómia fenntartása

Véleményformálók, hálózatszervezés és fejlesztési keret

A fejlesztések hatásának egyik legfontosabb tényezője, hogy milyen társadalmi környezetben valósulnak meg, és hogy az adott lokalitás vezetői és intézményei mennyiben vállalják fel a fejlesztések során létrejövő intézményfejlesztés céljaként a társadalmi változást és az ezzel együtt járó konfliktusokat. Van-e olyan közéleti szereplő az adott társadalmi térben, amely egyszerre képes felvállalni a társadalmi változással, jelen esetben a hátrányos helyzetű, kirekesztett roma csoportok társadalmi pozíciójának megváltozásával együtt járó konfliktusokat úgy, hogy közben a helyi társadalom különböző csoportjaival is képes egyeztetni, a fejlesztések érdekében különböző alkukat kötni.

Első példánkban egy, a helyi társadalomba erősen beágyazott társadalmi vállalkozó az, aki felvállalta e konfliktusokat. **Nádason**, az északkelet-magyarországi kisvárosban romák és nem romák közötti együttműködéseknek nagyon különböző formái alakultak ki az elmúlt évtizedekben, sőt a helyi tanácsban/önkormányzatban is évtizedekre visszanyúló hagyományai vannak a roma vezetőkkel való együttműködésnek. Az alig hatezer főt számláló kisváros majd' harmada roma; ebből következően a városi terek és intézmények használata szinte megkerülhetetlen a mindennapokban. Mégis, a romákat érintő integrációs törekvések tekintetében jelentős változások történtek a jelenlegi polgármester egy évtizeddel ezelőtti megválasztásával, aki tudatosan építette fel a roma integráció érdekében dolgozó szakemberek hálózatát, alakította át az intézményrendszert. Egyrészt a helyben beágyazott és elfogadott intézményeken (családsegítő és szociális központ, RNÖ, oktatási intézmények) belül személyi változásokkal vagy kiegészítő programok támogatásával igyekezett a helyi közéletben szemléletbeli változásokat elérni, másrészt az integráció érdekében új intézményeket hozott létre. Koalíciószervezői tevékenységére egyrészt jellemző, hogy az integráció érdekében végzett fejlesztéseket a szociális központ vezetőjével partnerségben, fejlesztési csapatként végezte az évek során. Mindketten a helyi társadalomba beágyazott szereplők, akik különböző érdekeltségű csoportok által elismertségnek örvendenek. Elismertségük, illetve a polgármester különböző társadalmi szerepei (családja a többségi társadalom elitjéhez tartozik, ő maga is református presbiter) jelentős mértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a roma integrációban nem vagy éppen ellenérdekelte társadalmi csoportok szempontjait és képviselőit is integrálni tudják a fejlesztési koncepciókban. A változás és a társadalmi status quo fenntartása között egyensúlyozó fejlesztési stratégia keretét Nádason a „települési szintű közösségfejlesztés” koncepciója adja:

„Ha valaki azt gondolja, hogy majd jönnek és megoldják a cigánykérdést, az téved. Ha mi nem fogjuk helyzetbe hozni őket, és nem tudjuk azt elérni, hogy tisztán és nem tetvesen, nem koszosan hozza fel a gyereket az iskolába/óvodába, akkor azt úgy fogja felhozni. Nekünk kell megoldanunk ezt a problémát.” (N_önkormányzati2)

„...a nem szegények érzékenyítésével és a társadalmi felelősségvállalás erősítésével...” (N_szociális2)

Nádason a társadalmi törésvonalak elsősorban nem a többségi nem roma, illetve roma csoportok között, hanem a társadalmi integrációban „előrébb tartó”, a többségi társadalommal évtizedek óta társadalmi és gazdasági kapcsolatokat kialakító oláh cigányok, illetve a „telepi szegények”, a romungró cigányok között figyelhetők meg. A két cigány csoport között hagyományosan soha nem volt társadalmi kapcsolat. Míg az oláh cigány családok jellemzően a város nyugati részén, ha egy-egy utcában nagyobb számban is, de nem egy tömbben, jellemzően nem romák szomszédságában élnek, addig a város másik felén élt és él egy tömbben a magyar cigányok túlnyomó többsége. A város szélén fekvő szegregátum két utcájában kizárólag, háromban nem roma szegényekkel vegyesen, de többséget alkotva magyar cigányok élnek. Az oláh cigány és a magyar cigány között nincs helyi példa vegyes házasságra, míg magyar cigányok és nem cigányok között ez egyre jellemzőbb. Nyílt konfliktusról az oláh és a magyar cigányok között nem hallottunk, bár az iskolás gyerekek között gyakran előfordul csúfolódás, verekedés. A Roma Nemzetiségi Önkormányzat (RNÖ) elnöke megkerülhetetlen a telepi romák életében, és nélkülözhetetlen a városvezetés és a többségi társadalom számára. Politikai pozíciója évtizedek óta stabil, megítélése, tevékenysége ugyanakkor a városban a romák és nem romák között egyaránt ellentmondásos. Politikai pozícióiból következően az ő javaslatán is múlik, hogy ki kerül be a közmunkába, ki kap rendkívüli segítyt; ugyanakkor építési vállalkozóként, több boltot üzemeltető kereskedőként munkát tud adni roma férfiaknak; roma és nem roma szegény családok hitelre vásárolhatnak a család boltjaiban. Talán éppen e kétséges szerepei miatt nem az RNÖ vezetője lett a városvezetés legfontosabb partnere a romákat célzó fejlesztések terén.

Az integrációs és emancipációs fejlesztések egyik színtere a városvezetés intézményformáló politikája. Ennek első fontos lépése volt a helyi RNÖ-vel együttműködve a városi művelődési házhoz tartozó kisebbségi iroda létrehozása. Az RNÖ munkáját kiegészítő, de egy, a többségi társadalom által használt térben kialakított új irodában két, általában érettségizett, jó kommunikációs képességű fiatal roma segít a rászorulóknak az ügyek intézésében: kérvényeket írnak, adóbevallásokat készítenek, rögzítik a közfoglalkoztatási igényeket, a közműszolgáltatók felé kérelmeket intéznek. Az első években szinte kizárólag az oláh cigányok közül kerültek ide fiatalok, de napjainkban, elsősorban a helyi fejlesztések és emancipációs politika hatására egyre jellemzőbb, hogy a telepről, a romungrók közül is dolgoznak itt. A helyi integrációs politika egyik legfontosabb eleme a helybeli roma fiatalok „láthatóvá tétele”, pozícióba juttatása, továbbtanulásuk segítése, azaz a helyi roma elit kialakulásának támogatása. Ezért a roma irodával párhuzamosan a családsegítő szolgálat is kapott – a közfoglalkoztatás keretei között – roma munkatársat, az óvodába is került roma dajka, az általános iskolába roma asszisztens. Mindez az érintettek számára egyéni mobilitási lehetőségeket és pályákat jelentett, a romák emancipációjának pedig egyik eszköze lett. A város nem roma lakosai így nem csak egyféle, a telepi cigány szerepében ismerhették meg a romákat, a romák különböző társadalmi pozícióban való elfogadtatása is könnyebbé vált. Ezek a lépések a romákat célzó fejlesztési projektek előkészítésének is tekinthetők.

A kisebbségi irodából indult Adélnak is a pályafutása, aki ma már az integrációs programok egyik meghatározó szereplője. Az oláh cigány asszony húszévesen még a közeli kisváros kórházában dolgozott takarítóként, onnan került a város roma irodájára, majd a család-

segítőbe, miközben leérettségizett, főiskolai diplomát szerzett (erről lásd bővebben Váradi második tanulmányát e kötetben). Munkáját, előmenetelét segítette, hogy a polgármester és a szociális központ vezetője mindig támogatta őt, partnerként fogadta el, közösségben végzett munkáját elsősorban rátermettségének, jó kommunikációs készségének és elhivatottságának köszönheti.

„A családsegítőnél elkezdett valami a fejemben megmozdulni. Anna [a szociális központ vezetője] mindig támogattott. Polgármester úr és Anna felismerte, hogy kell egy ember, aki megmozgatja a cigányokat.” (N_civil3)

A pályázatok generálásában jelentős szerepet játszott az Autonómia Alapítvány, amely a társadalmi integrációban tevékeny külső fejlesztőként, a városvezetéssel összhangban lépett be a helyi fejlesztéspolitikai mezőbe. Az önkormányzat támogatásával a roma iroda munkatársai részt vettek az Alapítvány projektgenerálást segítő képzéseiben és elindultak egy éppen kiírásra kerülő pályázaton. A második körben sikeres TÁMOP-projekt eredményeképpen a város közepén létrejövő közösségi ház lényegében az oláh cigányok közösségi tereként szolgált évekig, vezetője pedig Adél lett. Azaz a városvezetés emancipációs törekvéseinek jóvoltából Adélnak sikerült kilépnie a romák és városvezetés közötti közvetítői szerepből, és maga is fejlesztővé vált. Adél központi vezető szerepe a fejlesztésekben pozitív példát adott a romák számára; ma már egyre többen, nemcsak az oláh cigányok, de a romungrók közül is egyre fontosabbnak gondolják a továbbtanulást, felnőtt fejjel ismét elkezdenek tanulni.

Abban, hogy a szociális szakma és a roma szakemberek között fejlesztési koalíció jött létre, fontos és tevéleges szerepe volt a polgármesternek. Nádason a polgármester tudatos hatalommegosztó politikát folytat a romák integrációjának kérdésében már több mint egy évtizede. Ez tette lehetővé, hogy létrejöjjön egy olyan roma szakmai réteg, amely rendelkezik azzal a tudással és szakmai tapasztalattal, ami szükséges ahhoz, hogy tartalmi szimmetrikus kapcsolatokat tudjon működtetni. A kisebbségi önkormányzat mellett, melynek ugyan vannak információi és ismeretei a roma közösségekről, a szakmai kompetencia mindenképp elengedhetetlen feltétele, hogy valós dialógus lehessen a hatalmat gyakorló(k) és a bevont csoportok között. A polgármester társadalmi integráció iránti elhivatottságának köszönhetően a szféra és a roma helyi elit mindig számíthat arra, hogy az önkormányzat egyeztet velük, kikéri a véleményüket, és valós feladatokat bíz rájuk pályázatokban, illetve támogatja, hogy maguk pályázzanak.

A nádasai integrációs politika sérülékeny területe a közoktatás. A városban a jelenlegi oktatási szegregációs helyzet egy tudatos deszegregációs és integrációs kísérlet után alakult ki. Az általános iskolában egészen a polgármester megválasztásáig az évtizedekkel korábban kialakult, a párhuzamos osztályok közötti szelekción alapuló status quo működött: volt egy szegregált roma osztály, egy vegyes osztály, de az iskola jó hírű zenetagozatára nem kerülhettek be roma gyerekek. Hivatalba lépését követően a polgármester számos integrációs intézkedést hozott, többek között az általános iskolában bevezették az Integrált Pedagógiai Rendszert, az integráció megvalósítása érdekében megszüntették a szegregált osztályt, és vegyes, roma–nem roma osztályokat alakítottak ki. Egy-két éven belül azonban

a nem roma szülők jelentős része elvitte gyerekét a szomszédos település gyerekhiánnyal küszködő általános iskolájába. Azaz az intézményrendszer átalakítását, a lehetséges változásokat ebben az esetben egy, a helyi szereplőktől független külső intézmény akadályozta azzal, hogy a nem roma szülőknek menekülési utat kínált a konfliktusból. A status quo fenntartása érdekében biztosított „menekülési útvonal” nélkül az óvodai integrációt az önkormányzat sikeresen meg tudta valósítani. Az iskoláskorú nem roma gyerekek elvándorlását végül egy újabb helyi „menekülési útvonal” állította meg, amely ugyanakkor formailag szegregált intézményeket hozott ismét létre. A városba érkező új református tiszteletes kezdeményezésére a városban elindult egy református általános iskola, amelyik visszacsábította a szomszédos településről a gyerekeket, de első két évfolyamában csak egy-két roma gyereket vettek fel, holott sokkal többen jelentkeztek. Az állami általános iskola induló évfolyamairól viszont minden nem roma gyerek eltűnt.

„Azért is fájó ez a történet mert ugyanakkor meg mi az önkormányzat részéről tényleg hallatlan energiát fektetünk pont ebbe az elfogadás, felzárkóztatás integrációval.” (N_ökörmányzati2)

Kormos, a szocializmus időszakában intenzíven fejlődő és gyarapodó, majd a rendszer-váltást követően folyamatosan csökkenő lélekszámú, jelenleg alig 30 ezer lakosú egykori iparváros településszerkezete meghatározza a város integráció érdekében végzett fejlesztő tevékenységét. A város rendkívül széttagolt, dombok és völgyek szabdalta területén a lakosság is töredezetten oszlik el, az igen távoli végek pedig szinte eltűnnek a város szeme elől. A városban található rendkívül sok – az Integrált Városfejlesztési Stratégia (IVS) szerint 16 – szegregátum helyzete történetileg és a városszövetben való illeszkedésük szerint is igen különböző. A szegregátumok egy jelentős része az egykori ipari munkásság kolóniatelepein alakult ki. A szelektív migráció a jobb helyzetű lakosság kitelepülését és a lakhatási körülmények romlását hozta magával. Kormos esetében így az egyik legfőbb kérdés, hogy hogyan lehet az igen szűkös forrásokat a sok, egymástól távol elhelyezkedő és gyakran azonos igényekkel fellépő szegregátum között elosztani, melyik szegregált településrész lesz a város szemében fejlesztésre érdemes, és melyikről igyekszik elfelejtkezni.

Annak ellenére, hogy a városban évtizedek óta jelen vannak a szegénység és kirekesztés elleni fejlesztési programok, az érzékelhető szociális feszültségek évtizedek óta a város mindennapjainak részévé váltak. A városban az országos átlaghoz képest jelentősen magasabb a romák aránya, de mivel nagy számban élnek romák relatíve jobb helyzetben, integrált környezetben, a szocializmus időszakában gyakori és elfogadott lett a vegyes házasság romák és nem romák között, ezért a városban különbségtevés elsődlegesen nem a romák és nem romák között húzódik (lásd erről bővebben Fehér első tanulmányát e kötetben). A városi vezetők és szociális szakemberek felismerték, hogy a szociális problémákra nem lehet látványos kirekesztéssel válaszolni, ezért narratívájuk központi eleme a „társadalmi béke” fenntartása. Ennek érdekében a projektek kapcsán érdemes és érdemtelen szegényekre osztják a rászorulókat, ahol az érdemtelenek közé elsősorban a legrosszabb hírű telepeken élő családok sorolódnak, míg az érdemesek az elszegényedő egykori munkások, az alsó középosztály roma és nem roma tagjai. Az érdemes és érdemtelen szegények

felosztása tehát gyakran kapcsolódik a stigmatizált telepekhez, ezzel nemcsak egyéneket, hanem egész városrészeket zárva ki az érdemesség kategóriájából. Bár a városvezetés számos törekvése arra irányul, hogy az egykori szocialista iparvároshoz véletlenül se tapadjon a „cigányváros” stigmája, ezt folyamatosan bizonyítani is kell, ami legerősebben a fejlesztési források elosztásában mutatkozik. Annak ellenére, hogy a város nagyságrendekkel nagyobb összegeket költött a belváros rekonstrukciójára és modernizációjára, a középületek felújítására, a város lakosságával egyre nehezebb elfogadtatni a „romákat támogató” projekteket. A diskurzus mögött meghúzódó feszültségeket azonban egyre kevésbé képes a város elfedni, és egyre radikálisabb etnicizált válaszok születnek a status quo mögött dülő társadalmi konfliktusokra.⁴

Kormoson a legrosszabb helyzetben élő, a külső szemmel értelmetlennek ítélt, erősen megbélyegzett telepi lakosság képviselőit egy-két civilen és kisebb egyházon kívül senki nem vállalja. A helyi RNÖ leggyakrabban a kötelező partnerségek és néhány saját esemény szervezésével vesz részt a város életében. A legszegényebb rétegekkel szemben a vezető gyakran maga is kritikus, és értelmetlennek minősíti őket. Megfigyelhető, hogy az RNÖ bevonása részben formális, részben pedig amúgy sincs élő és valós kapcsolata a szegregátumok lakóival. Az RNÖ-t a helyiek a hatalom kiszolgálójának tekintik, nincs legitimitása, így a bevonásuk projektek tervezésébe sem változtat sokat azok elfogadottságán.

A projektek kidolgozásáért a helyi önkormányzati projektiroda felelős, de a szervezet helyi köztisztviselőkből áll, nincsenek benne helyi szervezetek, civilek vagy éppen romák. A projektiroda az az intézmény a településen, amelyik elsősorban kézben tartja a pályázati forrásokat, összeállítja a projektek szakmai stábját. Kormoson a helyi fejlesztési projektekben résztvevők és a szociális szféra között nagy az átjárás. Jellemző, hogy a szociális ágazat dolgozói a projektmunkájuk idejére fizetés nélküli szabadságra távoznak, vagy főállásuk mellett vesznek részt ezekben a fejlesztésekben. A projektiroda a projektek folyamatosságában ugyan érdekelt, de más érdekcsoportoknak vagy magának a marginalizált célcsoportnak a tervezési folyamatba való tényleges bevonásában nem.

A projektiroda által pályázott helyi telepfejlesztési program szakmai megvalósítása a társadalmi felzárkóztatás országos módszertani és felnőttképzési háttérintézményéhez került (TKKI), amelynek munkatársai részben egy külső civil szervezettel együttműködve kezdték meg a munkát. Ők foglalkoztatták azt a két-két szociális munkást, akik a telepfejlesztési projekt két helyszínén, a Béketelepen és a Tésás telepen dolgoztak. A szociális munkások nem a telepeken élő, ahhoz kötődő, beágyazott személyek lettek; bár egyikük roma származású, ám ő is középosztálybeli, szociális területen képzett, más városrészben lakó roma nő. A szociális munkásokat segítő egy, a telepen élő roma koordinátort alkalmaznak a program keretében a Béketelepen, és az ő segítségével kezdték kiépíteni a telepi kapcsolatokat. Katit egy korábbi programban ismerték meg, abban önkéntesként vett részt, és jelenleg körülbelül a közmunkás bérnek megfelelő összegért foglalkoztatják.

⁴ Fontos megjegyeznünk, hogy e kilátástalanság, az évtizedek óta megoldatlan, sőt fokozódó szociális problémák és feszültségek a Jobbik helyi előretörésének és az önkormányzati választásokon való győzelmének egyik oka.

„Egy-két családdal én már kapcsolatban álltam korábban, de Kati, úgymond, egy híd volt nekünk a kliensek meg miközöttünk, bevezetett minket, elmentünk a családokhoz, beszélgettünk velük, átbeszéltük, hogy milyen problémáik vannak, hogyan élnek a telepen, hogy érzik magukat, hányan élnek egy lakásban. Mindenféle alapkérdéseink voltak, azt kell mondani, hogy így talán Katival mentünk, ez nagy segítség volt. Elfogadtak minket ezzel.” (K_szociális5)

A szociális munkásoknak hiányzott a saját bizalmi kapcsolat és a naprakész tudás a telepek mindennapjairól, munkaerő-piaci státuszáról, habitusáról, ezeket csak egy közvetítőn keresztül sikerült többé-kevésbé pótolni. A projekt menedzserei azonban Katit nem említik a projekt résztvevői között, a teleti szegények szempontjait figyelembe vevő, integrált fejlesztéspolitikai stratégiák hiányára jellemző módon a projekt szakmai vezetője nem tekinti a fejlesztő csapat tagjának. Ellentétben a nádasi példával, itt a helyi közösség tagjainak autonóm fejlesztői szerepbe segítése a projekteken keresztül fel sem merült. Még a projektben alkalmazott Kati sem tudott a fejlesztésekben aktív résztvevőként, véleményformálóként megjelenni, a projekt során csak és kizárólag mint informátorra és helyi közvetítőre számítottak rá.

Kormoson van egy harmadik szereplője a fejlesztéseknek: a fővárosból érkezett civil szervezet, mely hosszú évek óta van jelen a városban, vesz részt a programokban és valósít meg projekteket, elsősorban az egyik legszegényebb szegregátumban. Markáns társadalomformáló igénnyel fellépve az alulról építkező civil kezdeményezés egy közösségfejlesztő modellprogram kidolgozását és megvalósítását kezdte el a kormosi Tésás telepen. Az évtizedes fejlesztési folyamat állandó tanulást jelentett a résztvevőknek és a megvalósító szervezetnek is, amely eleinte informálisan, önkéntesekkel dolgozott, majd a programok sűrűbbé válásával egyre inkább formálissá vált. A program karizmatikus vezetője számos fontos kapcsolatot működtetett a projekt érdekében, és erőteljes lobbitevékenységet folytatott országos és helyi szinten egyaránt. Ennek köszönhetően sok pályázati forrás, köztük a komplex telepprogram is a településre és a Tésás telepre irányult. E program tervezése és megvalósítása kapcsán a nagyon különböző és végső soron összeegyeztethetetlen fejlesztési megközelítések miatt olyan ellentétek és konfliktusok keletkeztek a város és a szervezet között, hogy utóbbi ki is szállt a programból.

A kudarc egyik oka, hogy a társadalmi vállalkozóként, de a városban idegenként megjelenő értelmiségiek céljaik elérése érdekében nem tudtak hosszú távú, stabil szövetséget kötni a helybeli befolyásos csoportokkal vagy intézményekkel. Mindig a helyi struktúrán és intézményeken kívül mozogtak, saját intézményrendszer kiépítésére pedig sem forrásaik, sem kapacitásaik nem voltak, ami egy idő után ellehetetlenítette tevékenységüket. Társadalmi beágyazottság híján, a kívülről érkező fejlesztő nem érzékelte a helyi társadalmi változás lehetséges tempóját, a változás érdekében megkötött kompromisszumok és alkuk szükségességét. A város kirekesztő gyakorlata ellen a helyiek szemében gyakran konfrontatív módon fellépő fejlesztő az eltérő nézetek összehangolása helyett saját szempontjait igyekezett a helyi társadalmi közegben érvényesíteni. Ennek ellenére a város által megvalósított komplex telepprogram részben a civilek szemléletére épül, e tapasztalat erősen rányomja a bélyegét a mostani fejlesztési gondolkodásra.

Rónakeresztesen, az alföldi kisvárosban viszonylag magasra, 1800–2000 főre becsülik a cigányok számát, de településen belüli arányuk a tíz százalékot sem éri el. A cigány családok – egy-egy ritka kivételtől eltekintve – egy tömbben, a város szélén elhelyezkedő „cigányvárosban” élnek, amit látható, jól érzékelhető éles határvonal választ el a várostól. Az elmúlt évtizedben a várospolitika minden törekvése arra irányult, hogy a város szélén elhelyezkedő „cigányváros”, az ott élő szegények, szociális problémáik láthatatlanok maradjanak a többségi városlakók számára. Ennek eszköze a „cigányvárosban” élő családok tér- és intézményhasználatának korlátozása, a városrész felügyeletének, ellenőrzésének átruházása a helyi roma vezetőkre (lásd erről bővebben Virág utolsó tanulmányát e kötetben).

A városszéli telep nem része a városnak, a városról való gondolkodásnak. A polgármester „nem látja” a szegregációt, sőt véleménye szerint nincs szegregált iskola, és nem szenvednek hátrányt a roma gyerekek az esetleges iskolák közötti minőségbeli különbségek miatt. Mindeközben az adatok azt mutatják, hogy az egyházi általános iskolák megjelenésével, a párhuzamos intézményrendszer kialakulásával egyre világosabban érzékelhető a nádasihoz hasonló „menekülési útvonalak” igénybevétele a közoktatásban: a középosztálybeli, tehetősebb nem roma gyerekek és néhány roma gyerek az egyházi iskolákban tanul, míg a hátrányos helyzetű roma gyerekek számára az állami általános iskola marad. A város vezetése hasonlóképpen hátrítja a lakóhelyi szegregáció kérdését is, nem lát különösebb problémát sem az elkülönülés, sem a telepek körülményeit illetően.

„A város középső része jómódúnak számít. Nincsenek elhanyagolt részei a városnak. A cigány családok is családi házakban laknak, nem feltétlen telepeken.” (R_önkormányzati1)

A városban a gyenge RNÖ-n kívül nincs más roma, civil vagy szakmai szervezet, amely képviselni tudná a romák és szegények érdekeit, amelyiket az önkormányzat partnernek tekintene a fejlesztési pályázatok tervezésénél. A városban nem jöttek létre ilyen szervezetek, nem volt terük, lehetőségük kifejlődni és megerősödni. Bár a polgármester jónak ítéli meg a kapcsolatot a RNÖ-vel, a kisebbségi vezetők egy része teljesen másképpen éli ezt meg. Véleményük szerint nem hívják meg őket az egyeztetésekre, nem veszik figyelembe a véleményüket, általában csak a beleegyező nyilatkozatukat kérik a pályázatokhoz. Mellőzöttségüknek többször hangot adtak, de hiába. Az RNÖ döntéshozatali jogköre a városban arra korlátozódik, hogy a roma közösség tagjairól eldöntse, ki érdemes az önkormányzat támogatására és jóindulatára, és ki nem. A városvezetése a RNÖ-re és vezetőjére leginkább úgy tekint, mint a roma és a nem roma közösség közötti kapcsolattartóra, akinek megvan a közösségen belüli befolyása, és a többségi hatalom elsősorban azt várja el tőle, hogy felhasználva ezt a befolyást a romák között „rendet tegyen”. Ennek az aszimmetrikus, hierarchikus viszonynak a következménye az is, hogy a különféle képviseleti hangok, kritikák nem juthatnak el a tervezési folyamatot végzőkhöz, azok nem tudják a tervezés folyamatát befolyásolni. A városházán működő tervezési iroda mellett működik egy másik osztály, amelynek feladata az ilyen típusú projektek megtervezése. Ennek vezetője teljesen megvan elégedve a folyamatokkal, elmondása szerint a tervezés során rendszeresen találkozik

tak a kisebbség képviselőivel, civilekkel. Itt természetesen soha nem hangzottak el kételemek, kritikák a projektekkel kapcsolatban, úgy is mondhatjuk, hogy formálisan mindennek megfelelt a projektek előkészítése. Mindenkinek az az egyetlen érdeke, hogy a projektet beadják, és azok a feltételeknek megfelelően nyerjenek.

Az, hogy a roma integrációt célzó fejlesztési pályázatok megírásához, tervezéséhez az önkormányzat alig talált megfelelő szakembert, jelzi, hogy az ilyen típusú projektek kihívást jelentenek ott, ahol az integráció mint elérendő társadalmpolitikai cél nem jelenik meg a pályázatokon kívül a fejlesztési célok között. Nincs, vagy csak nagyon limitáltan van elkötelezett, kompetens szakmai csoport, amelyik az ilyen projektek tervezését, lebonyolítását meg tudná oldani. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a szereplők között nincs valódi dialógus, a tervezéstől kezdve a megvalósítás fázisáig a feladatokat kiosztják, és akik kapják, azok pedig végrehajtják.

A három település közül tehát egyedül **Nádason** ágyazódtak be a marginalizált társadalmi csoportok integrációját célzó fejlesztési törekvések a helyi társadalom szövetébe. Ebben a városban a társadalmi integrációra irányuló projekteket annak a fejlesztési keretnek a koncepciójára fűzték fel, amely egy „települési szintű közösségfejlesztés” víziójának megvalósítását tűzte ki célul. A helyi városvezetésnek és különösen az integráció érdekében elkötelezett polgármesternek köszönhetően a városban olyan intézményi változások sora ment végbe az elmúlt években, amelyek a marginalizált közösség kapacitásainak növelését célozták. Ezek között kell említeni a kisebbségi irodát, valamint a szociális központot, mely szervezetek maguk is több típusú helyi szereplőt (nem roma, oláh cigány, romungró közösség képviselői) integrálnak munkatársként. A társadalmi vállalkozóként tevékenykedő polgármester koalíciószervező tevékenységének révén ezek a szervezetek is tagjai annak a több szektor képviselőit (oktatás, roma érdekképviselet, családsegítő szolgálat, önkormányzat) integráló fejlesztési csapatnak, amelynek működését olyan hatalommegosztó döntési mechanizmusok jellemzik, amelyek beleszólást és döntési jogköröket biztosítanak a marginalizált társadalmi csoportok képviselőinek is.

Ezzel szemben sem **Kormoson**, sem **Rónakeresztesen** nem történtek az integráció irányába mutató intézményi változások. Ezekben a településeken a pályázati tervezést és megvalósítást a városvezetés hivatali szervezetébe ágyazott önkormányzati projektirodák végzik, amelyek célja a projektek adminisztratív megvalósítása. Kormoson az integrációra irányuló fejlesztések is az érdemes-érdemtelen szegények diszkurzív víziója szerint szerveződnek. Rónakeresztes fejlesztéspolitikai értelmezési keretét a társadalmi kirekesztés és szegénység problémájának ignorálása – „láthatatlan szegregáció” – jellemzi. Kormoson és Rónakeresztesen a fejlesztések tervezésében és megvalósításában a helyi nem roma középosztály képviselői vesznek csak részt, romákat csak szükség esetén és elsősorban a pályázati eljárásrendnek való megfelelés érdekében vonnak be. Ebből adódóan a partnerek együttműködése csak formális alapokon nyugszik, a fejlesztési célok meghatározásába nem szólhatnak bele, döntési jogkörük nincsen. A heterogén szereplőkből álló fejlesztési koalíciók hiányára jellemző, hogy Kormoson a fejlesztésekben összekötőként alkalmazott, a telepen élő roma koordinátort a projektirodát működtető menedzserek nem tekintik a fejlesztő csapat tagjának. Kormos esetében a több típusú szereplőből álló fejlesztési koalí-

ció hiánya a fővárosból érkező civil szervezet működése kapcsán különösen szembetűnő. A település fejlesztő közösségének töredezettsége a civil szervezet és a helyi önkormányzat közötti koalíció hiánya, egy az eltérő nézeteket és érdekeket összehangoló társadalmilag képzett vállalkozó, illetve a települési szintű közösségfejlesztés víziójának hiányával magyarázható. Nádassal ellentétben Kormoson és Rónakeresztesen az önkormányzat nem arra használja a fejlesztéspolitikában kapott döntéshozatali privilégiumait (Keller 2011), hogy partnerként elfogadva a marginális helyzetben lévő célcsoport képviselőit, tetszés szerinti beleszólást biztosítson a fejlesztésekkel kapcsolatos döntésekbe, és ezzel erősítse autonóm fejlesztői kapacitásukat, hanem hogy saját nézetei és érdekei mentén (az alsó középosztály lecsúszásának megakadályozása) definiálja a fejlesztések célját és eszközeit, koordinálja megvalósításukat.

Forrásmobilizációs stratégiák

Forrásmobilizáció alatt nemcsak a pályázati források megszerzését, hanem azok alkalmazásából nyerhető és újra befektethető társadalmi, illetve kulturális tőke források mobilizációját is értjük. Általános tapasztalat, és ez így van vizsgált városainkban is, hogy a térbeli és társadalmi integrációt célzó fejlesztési projektek összegszerűen a városokba érkező fejlesztési forrásoknak csak kis töredékét teszik ki, ennél sokkal komolyabb összegeket költöttek el a városközpont felújítására, az egészségügyi és közoktatási intézmények korszerűsítésére, közművesítésre, utak kiépítésére. A forrásmobilizációs stratégiák tekintetében ugyanis mindhárom város vezetésének elsődleges célja a város egészének, elsősorban a többségi társadalom által használt terek rendezettsége és élhetővé varázsolása, a többségi társadalom által (is) használt intézmények korszerűsítése. Mindhárom város vezetésének fontos, hogy minden társadalmi csoport a súlyának megfelelően részesüljön a fejlesztésekből, azaz a fejlesztések egyik indirekt célja a választópolgárok többsége elégedettségének kivívása, a legitimitáció fenntartása.

A szegénység és kirekesztettség mérséklését célzó pályázati lehetőségek elérése tekintetében jelentős különbség van abban, hogy Kormos és Nádas LHH⁵ kistérségben helyezkedik el, így számukra több területileg célzott speciális pályázat is elérhető. Ezzel szemben Rónakeresztesen csak a standard szegénységet és térbeli kirekesztést célzó pályázatok voltak elérhetőek, elsősorban a komplex telepprogram, a Biztos Kezdet Gyerekházak, illetve a szociális városrehabilitációs pályázat.

Nádason, bár a város vezetése elkötelezett a roma integráció ügyében, bizonyos esetekben mégis a város érdekei kerülnek előtérbe. Itt az IVS öt különböző szegregátumot határol le, amelyek közül a város bármelyik területre adhatott be szociális városrehabilitációs pályázatot. Ebben az esetben a város vezetése úgy döntött, hogy nem a ténylegesen telep-

⁵ Gazdasági és társadalmi mutatók alapján lehatárolt leghátrányosabb helyzetű térségek, dedikált fejlesztési forrásokkal. 2015 áprilisában megváltozott a kedvezményezett települések besorolása és a besorolás feltételrendszere [105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelet].

ként számon tartott városszéli szegregátumra, hanem egy, a város központjához közelebb eső szegregátumra fókuszál.

„Az volt a koncepció, hogy olyan területet találjunk, ami a városközponttól nem távoli, és gyakorlatilag egy tömbbe lehessen a fejlesztést megvalósítani. Ugye, ennek az érdekessége, hogy ez két nagyon jól fejlődő városrész a városközpont, illetve a református templom és környéke között helyezkedik el.” (N_önkormányzati2)

Ebben az esetben – a helyi roma szereplőket megkerülve – a fejlesztési projektet arra használták, hogy a többségi társadalom két fontos szimbolikus terét, a városközpont és a református templom közötti részt felújítsák, ezzel a többségi társadalom által használt tereket egységesítsék, kitágítsák.

A romákat érintő fejlesztési pályázatok esetében elsősorban a fokozatosságot, az alulról való építkezést tartották szem előtt. A pályázatok generálásában jelentős szerepe volt az Autonómia Alapítványnak és az Alapítvány képzésein keresztül kialakított kapcsolatrendszernek, illetve az önkormányzat támogató, „helyzetbe hozó” emancipációs politikájának. Ennek eredményeképpen az oláh cigány asszonyok vezetésével megalakult civil szervezet számos kisebb pályázatot valósított meg, például a Roma Education Fund támogatásával vagy a Glaxo CSR (corporate social responsibility) tevékenységének köszönhetően. Az első nagyobb TÁMOP-os pályázaton nem nyertek, majd második próbálkozásra egy külsős céggel együtt pályáztak, és nyertek. E pályázati konstrukciót az Autonómia Alapítvány munkatársai nem támogatták, tapasztalataik alapján a kezdő roma civil szervezeteket segítő cégek gyakran érdemi munka nélkül elviszik a támogatási összeg jelentős részét, a megvalósítás kényszere pedig a településen marad. Hiába látták be a helyiek, hogy ez a konstrukció nem kedvező számukra, a következő pályázatnál is hasonló konzorciumba kényszerültek, hiszen a pályázathoz szükséges szakmai vezetőt, a megfelelő végzettségű munkatársakat helyben nem tudták megtalálni. Mindez egy fontos strukturális problémára hívja fel a figyelmet: periférikus helyzetű településeken gyakran még a helyi intézményekben sincs megfelelő humán kapacitás nagyobb volumenű fejlesztési projektek pályázására és lebonyolítására, a kezdő roma civil szervezetek pedig szinte esélytelenek külső segítség nélkül, ugyanakkor a fejlesztésekre specializálódott cégek nem feltétlenül érdekeltek a projektek maximális megvalósításában, helyi sikerességükben.

A folyamatos képzések eredményeképpen a jelenleg futó komplex telepprogram szakmai vezetője már a kisebbségi irodában közfoglalkoztatottként kezdő Adél lett. Szakmai kompetenciája ugyan megkérdőjelezhetetlen, de a város vezetése és elsősorban a többségi társadalom e hihetetlen gyors mobilitást már nehezen tolerálja, megjelentek az „egy cigány nem lehet egy százmilliós projekt felelős vezetője” típusú vélemények. Ezzel párhuzamosan, az előző TÁMOP-projekt végeztével az addig a roma integráció központjának tekintett, roma asszonyok által vezetett közösségi házban különböző programokkal megjelentek a többségi társadalmat képviselő civil szervezetek, amit egy integrációs sikernek is tekinthetnénk, hiszen a házban egymás mellett működnek roma és nem roma civil szervezetek és programok, ha egyidejűleg a ház vezetője és a konyhában dolgozó közfoglalkoztatottak nem cserélődtek volna ki. Jelenleg a ház vezetője egy helybeli nem roma asszony,

és a konyhában is kizárólag nem romák dolgoznak. Vagyis a város központjában álló régi parasztház a többségi társadalom reprezentációjának, a városi terekért folytatott szimbolikus küzdelmeknek egyik színterévé vált. Mindez a fejlesztési projekt során helyzetbe hozott sérülékeny társadalmi csoport instabil helyzetét jelzi: folyamatos támogatás híján a különböző társadalmi csoportok közötti folyamatos politikai és szimbolikus küzdelmekben könnyen elveszíthetik megszerzett a pozícióikat.

Kormoson a tényleges integrációval járó konfliktusokat, kompromisszumkénszereket kerülő fejlesztési stratégia jellemzője, hogy a magas pályázati aktivitás nem társult az évtizedek során kialakult gyakorlatok és szemlélet változásával. A fejlesztések során bár létrejöttek új intézmények és szolgáltatások, megvalósítói gyakran a városi intézményrendszerből időlegesen a fejlesztési programokba átkerült, a középosztályhoz tartozó szociális szakemberek, akiknek a társadalmi integráció iránti elhivatottsága gyenge. Így bár a kilencvenes években létrejött szociális intézményrendszer formailag új elemekkel bővült, de tartalmát tekintve a társadalmi változást elősegítő és az ezzel járó konfliktust felvállaló elem nem került bele. Azaz a városban kialakult egy olyan projektosztály, amelynek elemi érdeke a fejlesztési programok folyamatosságának biztosítása, de a megvalósítás során, a projektek sikerességének biztosítása érdekében, a problémás helyzetek optimalizálásával, illetve a társadalmi béke fenntartásának érdekében az érdeemesek és érdemtelenek megkülönböztetésével, az alsó középosztálynak nyújtott szolgáltatásokkal a változatlan szemléletű intézményrendszerrel éppen a legszegényebbeket, a leginkább rászorulókat hagyja ki ezekből a forrásokból.

A településen az egymásra épülő forrásallokáció az általunk vizsgált két programban jelenik meg. Mind a Béketelep, mind a Tésás telep részt vett a komplex telepprogram modelljének számító Bizalom és Munka programban, mely tekinthető a jelenlegi fejlesztések közvetlen előzményének. Emellett Béketelepen szociális városrehabilitáció, illetve a komplex telepprogramot kísérő lakhatási beruházást is lehetővé tevő pályázat is megvalósult. Az egyes programokhoz alkalmazkodó közösségfejlesztési programok, klubfoglalkozások, egyéni fejlesztések és képzések is beindultak. Valamennyi fejlesztésben a leghangúlyosabb, a fejlesztés egész folyamatát végigkísítő programelem a telep műemléki házainak felújítása, így a folyamatos célzott pályázással a telep szembeötlően meg tudott újulni. A programok során kialakuló és a későbbi fejlesztések során használható humán tőke és helyi kapacitás fejlesztésére a projektek nem fektettek hangsúlyt, hanem kifejezetten a lakhatási környezet megújítására összpontosítottak.

Tésás telepet ennél jóval régebbre visszanyúló forrásallokáció jellemzi, melynek kezdeményezői és későbbi mozgatórugói a külső civil fejlesztők lettek. A 2000-es évek közepétől éves rendszerességgel alkotótáborokat szerveztek Tésás telepen. A kezdetben részben adományokból működő tevékenység fenntartását és bővítését folyamatos forrásszerzés követte. A munkához szükséges finanszírozás több forrásból, többek között az OSI és a Máltai Szeretetszolgálat kifejezetten rugalmas terepszemléletű támogatási modellprogramjából származott. Ezen források lehetőséget nyújtottak arra, hogy hosszú távú fejlesztések induljanak Tésáson: közvilágítás, fürdőház, közösségi tér és focipálya épült, mikrohitelprogramot szerveztek, illetve minden egyes lakóházon történt fejlesztés. Ezek a fejlesztések az itt élő családok szemléletét is formálták: nyitottá tette őket a különböző

kezdeményesek, fejlesztések elfogadására, az abban való aktív részvételre. A programokban nemcsak „célcsoportként” vettek részt a családok, hanem a partnerként fogadták el ötleteiket, a rugalmas szemléletű programok képesek voltak reflektálni a helyi igényekre. Későbbiekben az eltérő megvalósítói szemléletből fakadó komplex telepprogramban ezt nem tudtak megfelelően kamatoztatni.

Rónakeresztesen a város vezetése nem szeretne szembesülni a városszéli telepen sűrűsödő szociális és etnikai problémákkal. Az elmúlt időszakban a városvezetés fejlesztési elképzelései elsősorban a városközpont megújítására és a közintézmények korszerűsítésére fókuszáltak. A fejlesztések többsége 2008 óta elsősorban infrastrukturális beruházásokra irányult, a belső területeken, a városközpontban történtek felújítások, átalakítások, építkezések. Az egyetlen integrációt célzó fejlesztés a telep mellett létrehozott Biztos Kezdet Gyerekház (lásd a következő alfejezetben). Az IVS-ben lehatárolt szegregátumokkal, azaz a városszéli teleppel a város annyiban foglalkozik, hogy benyújtották a komplex telepprogramra és a szociális városrehabilitációra irányuló fejlesztési pályázatokat (és azokat meg is nyerték). Gyakorlatilag ezzel „adminisztratíván” a város teljesítette vállalt kötelezettségeit. Az etnikai és szociális problémák észlelésének teljes elutasítása, a felszínre kerülő problémák „adminisztratív” kezelése a társadalmi változások esetleges lehetőségét sem veti fel a város vezetői számára.⁶

Az önkormányzat és a helyi romák érdekeit egyedülként megjelenítő RNÖ viszonya egy erősen hierarchikus, aszimmetrikus viszony. A roma képviselőlet értelmezése, mely a helyi szegregációból és kirekesztésből adódó devianciák, társadalmi problémák „bennfentes” kezelésére szűkül, az alapvetően alá-fölérendeltségi viszonyban értelmezhető roma-nem roma kapcsolat fenntartásához és megerősítéséhez vezet (lásd erről bővebben Virág utolsó tanulmányát e kötetben) Egyrésztől nem meglepő, hogy a fejlesztési források esetében is a korábban kialakult hálózatok és koordinációs mechanizmusok működnek tovább a romák bevonása kapcsán. Másrésztől viszont fontos, hogy ezek a volumenüket tekintve a szegregátum számára hatalmas források, melyeket az EU biztosít annak érdekében, hogy elősegítse és támogassa a társadalmi integrációt, a hierarchikus viszonyok fenntartásához járulnak hozzá.

A három város forrásmobilizációs stratégiáinak elemzése jól illusztrálja a két fejlesztési alapmodell eltéréseit. **Nádason** a fejlesztéspolitikai kerethez illeszkedő, egymásra épülő és szinergikus hatást gyakorló projektek további új intézmények létrejöttét segítették elő (kisebbségi iroda, közösségi ház, roma programvezető státusza). A projektek segítségével nemcsak a humán és kapcsolati tőkére szert tevő roma származású fejlesztői réteg kapacitásai növekedtek, de a helyi roma kisebbség életviszonyai, a többségi társadalommal való kapcsolatok is módosultak. Ezzel szemben **Kormoson** a magas pályázati aktivitás nem célozta a helyi roma közösség kapacitásainak építését. A civil szervezet és az önkormány-

⁶ A szociális és etnikai feszültségekkel együtt járó társadalmi problémák figyelmen kívül hagyása teret hagyott a Jobbik által képviselt, e problémák megoldására „egyszerű” és „kézenfekvő” javaslatokat kínáló nézetek terjedésére. 2014 őszén ebben a városban is a Jobbik nyerte meg az önkormányzati választásokat.

zat fejlesztési projektjei egymással párhuzamosan, de nem szinergiában működtek, és így a források szétforgácsolódtak. A legszegényebbek élethelyzetének javítására összpontosító projektforrások a helyi fejlesztéspolitikai intézményrendszeren átcusorogva az alsó középosztály számára alakítottak ki szolgáltatásokat. **Rónakeresztesen** még a kormosi projektosztály kialakításához hasonló törekvések sem jelentek meg: nem voltak előzetes integrációs pályázatok, és a jelenleg működő integrációt szolgáló fejlesztés forrásai is a kialakult hivatali szervezet mechanizmusai szerint kerültek felhasználásra.

Ugyanakkor a három város fejlesztési forrástérképén jól látható, hogy a városközpont felújítására nagyobb összegeket mobilizáltak, mint a társadalmi integrációt támogató projektekre (2. táblázat). Az átlaghoz képest nagyobb arányú roma népességű Kormosra már közvetlenül az ország uniós csatlakozását követő pályázati ciklusban (2004–2007) számos pályázati forrás érkezett, amelyek intézményi háttere ekkor még színesnek tekinthető, hiszen a pályázatok megvalósítói között az önkormányzat mellett civil szervezetek és egyházak is voltak. A második fejlesztési ciklusban (2007–2013) – az országos trendnek megfelelően (Keller 2011) – már túlnyomórészt az önkormányzat kezelte az uniós fejlesztési forrásokat mindhárom városban. Nádas és Rónakeresztes ebben az időszakban kezdett csak a társadalmi integrációt segítő források mobilizálásához. Nádason 2010 után egyfajta tudatos építkezés figyelhető meg az integrációs forrásmobilizáció terén, ám még ezek az összegek is eltörpülnek a városba érkező más típusú források mellett.

2. táblázat: Az elmúlt évtized társadalmi integrációt elősegítő és városrehabilitációt támogató EU-s finanszírozású fejlesztési projektjei és keretösszegeik a három városban

Nádas	Kormos	Rónakeresztes
2004–2007 közötti fejlesztési időszak		
	2004 – HEFOP: Hátrányos helyzetű emberek alternatív munkaerő-piaci képzése és foglalkoztatása, 106 199 100 HUF Kedvezményezett: civil szervezet	
	2005 – ROP: Városi területek rehabilitációja, 729 534 150 HUF Kedvezményezett: önkormányzat	

folytatódik

Nádas	Kormos	Rónakeresztes
	2006 – HEFOP: Modellértékű tanoda típusú (extrakurrikuláris) tevékenységek támogatása a hátrányos helyzetű tanulók iskolai sikeressége, 18 680 400 HUF Kedvezményezett: civil szervezet	
	2006 – HEFOP: Nők munkaerőpiacra való visszatérésének ösztönzése, 30 175 452 HUF Kedvezményezett: civil szervezet	
2007–2013 közötti fejlesztési időszak		
2010 – ÉAOP: Funkcióbővítő integrált települési fejlesztések, 432 169 879 HUF Kedvezményezett: önkormányzat	2008 – HEFOP: A társadalmi beilleszkedés elősegítése a szociális területen dolgozó szakemberek képzésével, 10 668 776 HUF Kedvezményezett: önkormányzati intézmény	2009 – TÁMOP: A korai beavatkozást középpontba helyező Biztos Kezdet programok elterjesztése országos szinten, kiemelt figyelemmel az LHH térségekre, 46 461 429 HUF Kedvezményezett: önkormányzat
2011 – TÁMOP: Közösségi felzárkóztatás a mélyszegénységben élők integrációjáért, 116 202 967 HUF Kedvezményezett: önkormányzat	2009 – ÉMOP: Funkcióbővítő település rehabilitáció, 680 816 013 HUF Kedvezményezett: önkormányzat	2010 – ÉAOP: Funkcióbővítő integrált településfejlesztések, 984 914 322 HUF Kedvezményezett: önkormányzat

folytatódik

Nádas	Kormos	Rónakeresztes
2011 – ÉAOP: Funkcióbővítő integrált települési fejlesztések a komplex telepprogrammal segített LHH kistérségekbe, 124 287 500 HUF Kedvezményezett: önkormányzat	2009 – ÉMOP: Leromlással fenyegetett városi lakótelepek (pl. panelek) integrált akcióterületen alapuló rehabilitációja, 439 499 220 HUF Kedvezményezett: önkormányzat	2013 – TÁMOP: A leghátrányosabb helyzetű csoportok munkaerő-piaci esélyeinek növelése érdekében motiváló képzések és kapcsolódó szolgáltatások támogatása munkaerő-piaci szolgáltatóknál, 52 796 708 HUF Kedvezményezett: civil szervezet
2013 – ÉAOP: Szociális célú városrehabilitáció, 391 076 884 HUF Kedvezményezett: önkormányzat	2010 – TÁMOP: Képzés-foglalkoztatás hátrányos helyzetűeknek, 116 865 820 HUF Kedvezményezett: civil szervezet	2013 – TÁMOP: Komplex telepprogram (komplex humán szolgáltatás hozzáférés biztosítása), 134 976 694 HUF Kedvezményezett: Önkormányzat
2013 – TÁMOP: Egészségre nevelő és szemléletformáló életmódprogramok – lokális szintek, 9 979 900 HUF Kedvezményezett: önkormányzat	2010 – TÁMOP: Képzés-foglalkoztatás hátrányos helyzetűeknek, 309 301 335 HUF Kedvezményezett: önkormányzat	2013 – ÉAOP: Szociális célú városrehabilitáció (szegregátumok komplex fejlesztése), 382 687 716 HUF Kedvezményezett: önkormányzat
2013 – TÁMOP: Komplex telepprogram (komplex humán szolgáltatás hozzáférés biztosítása), 140 602 000 HUF Kedvezményezett: önkormányzat	2011 – ÉMOP: Településfejlesztés a komplex programmal segített leghátrányosabb helyzetű kistérségekben, 341 088 248 HUF Kedvezményezett: önkormányzat	
	2012 – TÁMOP: Integrált térségi programok a gyerekek és családjaik felzárkózási esélyeinek növelésére: Gyerekesély program a kistérségben, 470 620 127 HUF Kedvezményezett: önkormányzat	

Nádas	Kormos	Rónakeresztes
	2012 – TÁMOP: Komplex telepprogram (komplex humán szolgáltatás hozzáférés biztosítása), 35 985 000 HUF Kedvezményezett: önkormányzat	
	2013 – ÉMOP: Szociális célú városrehabilitáció, 338 913 719 Kedvezményezett: önkormányzat	
	2014 – TIOP: Lakhatási beruházások támogatása, 199 625 893 HUF Kedvezményezett: önkormányzat	
	2014 – TÁMOP: Roma emberek képzésbe ágyazott foglalkoztatása a szociális és gyermekjóléti ellátórendszerben, 11 218 372 HUF Kedvezményezett: civil szervezet	

A megvalósítás és a fejlesztési pályáiv

Az alábbiakban három, a társadalmi integrációt elősegítő fejlesztési programot tekintünk át: azt vizsgáljuk, hogy a megvalósításban milyen mértékben és hogyan vettek részt különböző típusú szereplők. Külön figyelmet szentelünk annak a kérdésnek a felderítésére, hogy a marginális helyzetben lévő és így a fejlesztések célcsoportjaként definiálható romákat milyen mértékben és hogyan vonták be az emancipációjukat szolgáló fejlesztések megvalósításába.

Tapasztalataink szerint a Gyerekesély program keretében megvalósuló közösségi ház és a komplex telepprogram során kötelező elemként megjelenő „csillagpont” (a szövegben egyszerűen közösségi ház) nagyon hasonló funkciókat tölt be: egy adott telep lakóinak nyújtott szolgáltatásokon, programokon keresztül formálja, képessé teszi a közösséget. A Biztos Kezdet Gyerekház is különböző szolgáltatásokon alapul, de ebben az esetben a célcsoportot csak a telepen élők egy része, a kisgyerekes családok alkotják.

Nádason a kistérségi Gyerekesély program keretében közösségi házat hoztak létre, amelyhez egy, a város határában elhelyezkedő telep szélén megvásárolt családi házat újí-

tottak fel. A telepen élő családok így szinte minden nap elsétálnak a ház mellett, amikor a városba indulnak. A szociális szakmában és a fejlesztésekben dolgozó szakemberek szinte naponta találkoznak a telepen élő családokkal. A projekt szakmai vezetője korábban a közeli kisváros gyerekotthonában dolgozott, majd a városi gyerekjóléti szolgálat munkatársa volt öt éven keresztül, így a telepen élő családok majd’ mindegyikét személyesen ismeri. A háznak két romungró munkatársa van, mindketten a telepen élnek, amely kiválasztásuk fontos szempontja volt.⁷ A szakmai vezető és a munkatársak személyének köszönhetően a szociális szakembereket elsősorban nem hatóságként, hanem segítőként érzékeli a szegény roma családok döntő többsége. A város vezetése szimbolikusan és anyagilag is támogatja a settlement ház tevékenységét. A polgármester és a református lelkész részt vettek a megnyitóünnepségen, és azóta is heti rendszerességgel látogatják a házat.⁸ A ház egyik legerősebb közösségformáló tevékenysége az önkéntes munka. Mivel a városban nagy gond, hogy nem tudnak mindenkit közfoglalkoztatásban alkalmazni, sokaknál probléma a 30 ledolgozott munkanap éves igazolása. Ennek orvosolására a munkanélküliek a családsegítő szolgálattal szerződve a settlement házban önkéntesként dolgoznak: rendbe teszik az udvart, parkosítanak, virágokat ültetnek.

„Nincs takarító, gondnok vagy karbantartó, hanem ezeket önkéntes munkában el látják a helyi lakosok. Így nincs is probléma, hogy valaki fizetésért van ott, más meg ingyen.” (N-civil1)

Az udvar egy részén konyhakertet alakítottak ki, ahol a megtermelt zöldségekből a settlement házban főznek maguknak. Az ilyen típusú működés szinte folyamatos nyitva tartást igényel. Hivatalosan a ház reggel nyolc és este hat óra között tart nyitva, szombaton délután négyig. A téli estéken azonban, amikor azt látták, hogy az emberek szinte csak azért maradnak a házban, tévénnek, beszélgetnek, mert ezzel is spórolnak a fűtésen, igény szerint nyitva tartottak. A 30 nap ledolgozása kényszerként indult ugyan, de lehetővé tette több, addig távolságtartó nagyon szegény család, valamint a telepen élő nem roma nyugdíjasok megszólítását, akik így a ház aktív tagjaivá váltak.

A közösségi ház működését a helyi roma családok viszonyainak és problémáinak alapos ismerete jellemzi; a pályázati kiírásban szereplő szolgáltatásokat mindig a helyi igényekhez igazítják. Így történt ez a közösségi házak egyik legnagyobb szakmai vitát kiváltó tevékenysége, a helyben való mosás és fürdési lehetőség felkínálása kapcsán is. A telepiek között több családban ellenérzést váltott ki ez a lehetőség, néhány asszony felháborodva mondta, hogy „tudunk mi mosni, mit képzelnék rólunk”. Ezért a ház vezetősége vásárolt néhány

⁷ Egyikük most készül érettségire, a másik főiskolára jár; ezt a házban végzett munkájuk időbeosztásánál mindig figyelembe veszik, és folyamatos támogatást kapnak a továbbtanulásra.

⁸ A református pap bibliáorát tart a gyerekeknek, a polgármester pedig hetente megjelenik, hogy közösségi beszélgetéseken részt vegyen. Egy ilyen eseményen felajánlotta, hogy a közösségi házba járó családok kertjét az önkormányzat ingyen felszántja, és a házból ingyen kölcsönözhető szerszámokkal a telepiek megművelhetik kertjeiket. Tavasz terepmunkánk során a közösségi házba tízperceként állítottak be emberek: vagy egy kapát hoztak vissza, vagy éppen szükségük volt valamire, a kertek többsége be volt ültetve, a növények védelmében több helyen új kerítést építettek.

hagyományos tárcsás mosógépet és centrifugát, amit a telepiek ingyen kölcsönözhetnek a házból. Ez egyrészt ténylegesen megkönnyíti az addig kézzel mosó asszonyok napi teendőit, másrészt nem kellett a sokszor szegényes ruháikat a közösségi térbe, mások elé bevinni. A helyi igényekhez való rugalmas alkalmazkodás lehetővé tette, hogy a pályázati kiírásban mereven szerepeltetett higiéniai szolgáltatások – ellentétben a használat nélkül álló rónakeresztési mosógéppel – értelmet nyerjenek a telepiek életében. Szintén a helyi viszonyokhoz igazodva hozta meg az önkormányzat azt a mélyszegénységben élő telepi családok és a többségi társadalom egymás iránti érzékenyítésének eszközeként szolgáló határozatot, amellyel a közösségi ház bekerült a gyerekJóléti szolgálat jelzőrendszerébe. E megkérdőjelezhető döntés szerint a családgondozó kötelezheti arra a családot, hogy a gyerek érdekében használják a ház szolgáltatásait.⁹ Hasonlóképpen vitatható, de a helyi földrajzi adottságokhoz és szükségletekhez igazodva döntött az önkormányzat arról, hogy a családsegítő szolgálat kihelyezett ügyfélszolgálatot telepítsen a közösségi házba. A családsegítő szolgálat telephelye a város másik részén található, így a szolgáltatás helybe vitele megkönnyíti a telepiek életét, noha szakmai szempontból szegregált szolgáltatásnak minősül.

Kormoson, ahol kevés előzménye van a városi intézmények és szegregált közösségek közötti bizalmi viszonyon alapuló együttműködésének, a komplex telepprogramban a Béketelepen és a Tésás telepen is párhuzamosan folynak fejlesztések. A két telep mérete, társadalmi összetétele és fejlesztői gyakorlata különbözik, csakúgy, mint a város céljai a két helyszínnel. Ebből adódóan a telepprogram megvalósítása eltér a két helyszínen. Béketelepen annak ellenére sem alakultak ki a lakók és a projekt működtetői közötti megfelelő kapcsolatok a projekt végrehajtása során, hogy nem egy teljesen kieső, szegregált térről, hanem egy etnikailag, társadalmi státuszában vegyes telepről beszélünk. Annak ellenére, hogy egy egymásra épülő, folytatólagos fejlesztési munkáról van szó, a korábbi programok nem hoztak létre olyan közösséget, amelyre a mostani tevékenység alapulni tudott volna. A közösségi ház fix nyitvatartási idő szerint hol délelőtt, hol délután várja programokkal a betérőket, bizonyos napokon pedig egész nap itt vannak a szociális munkások. A program legnagyobb előnyének a szociális munkások és a projekt menedzserei is a telepen való folyamatos, napi jelenlétet tartják.

Béketelep etnikailag és társadalmi státusz szempontjából is vegyes fejlesztési célterület, amelyből adódóan a programot övező ellentétek nemcsak a város más területein élők és a telepiek között merülnek fel – ahogy Nádas vagy Rónakeresztés esetében –, hanem a telepen belül élők között is. Dacára annak, hogy a program az etnikailag és életkorilag vegyes telepi lakosság egészét igyekszik megszólítani, a város társadalmi rétegződése szempontjából az alsó középosztályhoz tartozó telepiek közül sokan – romák és nem romák egyaránt – megbélyegzőnek tartják a szociális program helybeli működését, és elutasítják azt, mondván, a program kizárólag a cigányság vélt igényeire reflektál. Ebből adódóan a közösségi házban szervezett eseményekre általában nehéz volt bevonni a résztvevőket.

⁹ A telepi gyerekekkel szemben a legerősebb ellenérzés mind a roma, mind a nem roma szülők részéről az, hogy az óvodában és az iskolában elhanyagoltan jelennek meg. E kényszerítő intézkedés hatására többen jelezték, hogy sok családnál megváltozott a helyzet.

A program keretében egyéni fejlesztési tervek készültek, illetve 36 ember részt vehetett építőipari képzésen, majd a frissen szerzett tudásukat felhasználva a telepi lakások felújításában. Létrejött egy asszonyklub, mely a helyi nők problémáit igyekszik közösségi módon feldolgozni. A klubfoglalkozás elsősorban a legszegényebb rétegnek nyújtott támogatást és megbecsültséget, míg mások inkább azért látogatták, hogy ne vessék a szemükre a passzivitást. Mivel ismert volt, hogy a programmal összefüggésben megvalósul a házak felújítása, a lakók nem akartak „rossz pontokat szerezni”. Emellett szerveződött nyári angoltanulás gyerekeknek, illetve többféle kézműves-foglalkozás. Akad egy-két idős, nem roma lakos, aki segítőként vesz részt a foglalkozásokon.

A ház által szervezett szolgáltatások és programok nem veszik figyelembe a helyi sajátosságokat, megmaradnak a leggyakrabban használt programok megismétlésénél. Egyik ilyen programelem a konyhakertek létesítése, kiskertek felvirágoztatása. Ezzel a program Béketelep egy jelképes konfliktusába avatkozott be, hiszen az „öslakos” és az újonnan beköltöző lakosság a kiskertek használatán és gondozottságán keresztül húz erős határt a két csoport között. A kiskertek állapota a helyi diskurzusokban a régi idealisztikus állapotokkal és azok végzetes leromlásával kapcsolatban újra és újra felmerül. Eszerint az újonnan érkezők nem becsülik sem a kiskertek adta esztétikai, sem pedig a gazdasági lehetőségeket. A kiskertprogram sikere a projektgazdák és bizonyos lakosok szerint is elsősorban, míg a kritikák leginkább a beavatkozás túlzott „gyengességét” kifogásolják – ez a programelem nem nyújt segítséget a mélyszegénységben élő családoknak, és inkább a telepiek megosztottságát erősíti a közösségi részvétel biztosítása helyett.

A telepprogram legjelentősebb része azonban nem a béketelepi közösségi házban folyó munkához kapcsolódik. Egy kiegészítő pályázat révén a korábban felújított lakások mellett, számos épületet – egyenként 4–6 lakással – felújítanak építőipari képzésben részt vett helyi lakosokból verbuválódott brigádok segítségével. A tervek szerint a telep házainak felújításával új lakosokat, az alsó középosztályhoz tartozó, nehéz helyzetű, ám munkajövedelemmel rendelkező bérlőket költöztetnek a telepre. Így az telep helyzetének javítását, a „város szövetébe való integrációját” részben egy lakosságcserével képzelik el.

Tésás telep a „kívülről” jött fejlesztők terepe volt, ahol a civil szervezet az évtizedes munkája során egy partneri viszonyt igyekezett kialakítani a telepen élőkkel. Megközelítésükben a telepet szerették volna megnyitni, egyrészt úgy, hogy a telepiek intézményi és személyes kapcsolatai megerősödjenek a város felé, másrészt hogy külső szereplők és a város lakosai hosszú távon eljussanak Tésásra. Az alkotótábori programok során más társadalmi rétegekhez tartozó, általában budapesti, értelmiségi önkéntesek mellett művészek, hírességek is megjelentek egy-egy eseményen, a táborok idején pedig egy magas színvonalú, gazdag program folyt Tésáson. Időszakosan helyi (kizárólag) roma önkéntesek is csatlakoztak a szervezőkhöz, ám a tésásiakhoz való viszonyukban a helyi hierarchiák tükröződtek, ezt pedig nehéz volt a szervezőknek kezelni. Emellett a program működése során igyekeztek a városi vezetőket is megszólítani, azonban a négy polgármester közül mindössze egy tett eleget személyesen a civilek meghívásának.

Noha az induló komplex telepprogram részben a korábban folytatott munkára alapult, a pályázat megvalósításában megjelenő szemléletmód és a korábbi fejlesztési elv nagyon hamar összeütközésbe került a programok megvalósítói között.

Tésás lakossága életében a lassú és kitartó munkával kiépített kölcsönös bizalom, a további fejlesztések közös alapját jelentő nyitottság azonban az új típusú fejlesztéssel párhuzamosan megváltozott. Ez a program nem egy nyelvet beszélt a korábbi, partneri alapon szerveződő, következetes munkával. A korábban létező, sokszor hangsúlyozott és következetesen betartott (informális) szabályokat az új program nem vette át, a helyi viszonyok ismeretének hiányából fakadó bizonytalanságok és következetlenségek miatt a lakók bizalmatlanul kezelték és lebecsülték az új programot. A korábban is működő kiskertprogram új szabályai felborították a stabil rendszert, melyet úgy alakítottak ki, hogy mindenki igazságosnak érezhesse. Emellett a súlyos gondokat okozó uzorakölcsön mikrohitelkezelés kezelése híján *„abban a pillanatban leuralták a dealerek, uzorások és a helyi kiskirályok az egész közösséget”* (K_civil7) A civilek régóta rugalmas eszközökkel és alapos helyismerettel mérsékelni tudták a mélyszegénység okozta szélsőséges helyzeteket, ebbe azonban a komplex telepprogram keretei között a szociális munkások nem tudtak beavatkozni.

A projektiroda a fejlesztői munka Tésáson való ellehetetlenülését szintén az eltérő hozzáállásnak tulajdonítja, ám nem a partneri viszonyt, hanem a korábbi fejlesztés következetlenségét – avagy a civilek szempontjából a helyzetek rugalmas kezelését – emeli ki.

„Pontszerű támogatások, programok voltak, és ezekből nehéz kinevelni az ott élőket, hogy nem csak az adományt kell várni, hanem tenni is kell érte.” (K_szociális1)

A civil szervezet fejlesztési programja korábban hosszú távú terveket fogalmazott meg arra nézve, hogy a tésási munka mintája lehet a telepiek telepfelszámolás nélküli integrációjának. A komplex telepprogram jelenlegi folyamatában bár megvalósítják a programkiírás szerinti elemeket, de nem tekintik megvalósítható célnak a tésásiak integrációját: a telepet menthetetlennek ítélik, innen elsősorban „kiemelni” szeretnék az arra érdemes személyeket, akik aztán máshova, így többek között a Béketelep konszolidált környezetébe költözhetnek.

Rónakeresztesen a Biztos Kezdet Gyerekházak program 2009-ben indult. A projektnek helyet adó épület a katolikus általános iskola szegregált tagiskolájának szomszédságában található, a szegregátum szélén, de annak legszegényebb részeitől ahhoz messze fekszik, hogy kisgyerekekkel gyalog kényelmesen megközelíthető legyen. A Biztos Kezdet Gyerekház tehát egyfelől egy romák és nem romák által vegyesen lakott utcában található, másfelől egy erősen negatív megítélésű, stigmatizált intézmény szomszédságában, ami meghatározza és szimbolikusan ki is jelöli a pozícióját – maga a ház is stigmatizált a városlakók szemében.

Az induláskor a ház napi irányítását egy korábban munkanélküliként közfoglalkoztatásban dolgozó nő vállalta, aki azonban hamarosan gyesre ment. A jelenlegi vezető feladata volt, hogy megtalálja az utódot, ám az akkori pedagógusok, óvónők és más városbeli szakemberek között nem talált olyat, aki elvállalta volna a feladatot. Így végül ő maga lett a vezető; nyugdíjas pedagógus lévén motivált is volt abban, hogy állást találjon. Emellett a helyi politikai életbe is erősen beágyazott személyként a polgármester bizalmát élvezte, a terület helyi képviselőjeként pedig fontosnak tartja a szegregátumban élők sorsát.

A Biztos Kezdet program a kiírásában is javasolja a roma munkatársak felvételét, ezáltal is elősegítve, hogy az intézmény beágyazottan tudjon működni adott területen. A rónakeresztesi ház három állandó munkatársának egyike a helyi RNÖ vezetője, akinek személye a bizalom építése helyett a tekintélyelvűséget erősíti. *„Tartanak tőle, mert ő a közmunkaprogramban is vezető, és megmondja neki, hogy akkor holnap nem jössz dolgozni”* (R_civil1). Jól jellemzi a helyi viszonyokat, hogy a nemi szerepek hagyományos értelmezéséhez sok esetben erősebben kötődő családok között egy gyerekekkel foglalkozó intézményben az RNÖ tekintélyelvű férfi vezetője lesz a „roma munkatárs” – akinek a szerepe tekinthető egyfajta közösségi felügyelőnek is. Azzal, hogy ő kapuóri szerepet tölt be szinte valamennyi szegény, roma lakosságot megszólító programban (közmunka, projektek), legitimálja és elősegíti azt a nagyon erős hierarchiákra épülő rendszert, melyben a szegény romáknak nincs közvetlen kapcsolata az intézményekkel.

A Biztos Kezdet Gyerekház másik roma alkalmazottja egy fiatal nő, aki diplomás szociális munkásként dolgozott már a munkaügyi központban, családsegítőben, más projekteken is, de állandó alkalmazásba soha nem vették fel a városban, mert *„azt sem szeretik, ha túlképzett a roma”*. Korábban évekig a Cigány Kisebbségi Önkormányzatban (CKÖ) tevékenykedő édesapjához hasonlóan ő is elhivatott a romák integrációja iránt, így a program céljaival és a segítő munkával is nagymértékben azonosulni tud.

A Biztos Kezdet Gyerekház különböző fórumokon igyekezett elérni a célcsoportjának számító legszegényebb családokat, vonzóvá tenni számukra a szolgáltatásokat. A szórólapok osztogatása, a közösségi eseményeken való megjelenés mellett a roma munkatársak és a védőnő is igyekezett személyesen felkeresni a családokat. A ház női roma munkatársát a roma családok hatóságként érzékelték, gyakran összekeverték a gyermekjóléti és családsegítő szolgálat munkatársaival, és féltek: ha a gyerek körül hiányosságokat észlelnek, akkor annak következménye lesz. Ez is megerősíti, hogy egy erősen hierarchizált, kirekesztően alapuló helyi társadalomban az együttműködésre és egyenrangú kapcsolatokra épülő intézményi berendezkedés idegen minden fél számára. A helyi közösség tagjainak a ház munkájába való bekapcsolódásának nincsen bejáratott intézményi formája; ez elsősorban a jelenlegi vezető személyes kapcsolatain múlik. A szomszédos utcákban lakó idősök alkalomadtán segítenek, ám a helyi telep lakosság önkéntes segítőként nem jelenik meg a házban.

A programok kialakítása a projekt adta kereteken belül szerveződik. Bizonyos kötelezően előírt szolgáltatásokat – mint a mosási lehetőség – a helyiek egyáltalán nem vesznek igénybe. A vezető szerint a legszegényebbek szégyellik behozni a ruhákat, hiába jelentene könnyebbséget és anyagi megtakarítást is az itteni mosás. A felismert problémák ellenére a helyzetet – a nádasi példával szemben – Rónakeresztesen nem sikerült kezelni. Itt a roma és legszegényebb családokat nemigen sikerült behozni a házba. A Biztos Kezdet Gyerekházak a programja szerint a szegregátumban élő, hátrányos helyzetű családokat igyekszik elsősorban megszólítani, ám a ház minden hátrányos helyzetű család számára nyitott. Ez azonban azzal járt, hogy a ház célcsoportjává végeredményben a nem roma, alsó közép-

osztálybeli, lecsúszó családok váltak, akik a piaci szolgáltatásokat nem tudják megfizetni.¹⁰ A roma családok kialakult napirendje nem esik egybe a ház merev nyitvatartási idejével: amikor a foglalkozások vannak, akkor kell az asszonyoknak az otthoni munkákat elvégezni. A mélyszegénység miatt nem megoldás egy családnak a napi egy-két óra melegezés és egy-két szelet kenyér, mivel gondoskodni kell a megélhetésről a többi időben is.

A rónakeresztesi Biztos Kezdet Gyerekház esetében jól látszik, hogy a megvalósító személyek nem számolnak a megvalósítással összefüggő hosszú távú integrációs célokkal, vízióval. Míg a ház vezetője elsősorban a szabályoknak megfelelő szervezésre törekszik, az RNÖ-képviselő autoriter szerepben jelenik meg ezen a helyszínen is. Egyedül a projekt fiatal roma munkatársa gondolkodik a program kapcsán az integráció lehetőségeiről és hasznáról a telepiek szemszögéből. Noha fontosnak tartják a legszegényebbek megszólítását, nem tudtak olyan rugalmasan alkalmazkodni a helyi körülményekhez, hogy őket valóban elérjék. Így a ház nem csupán a pályázati kiírás szabályszerű megvalósítására törekszik, hanem a fejlesztés végrehajtói modelljét jeleníti meg azáltal, hogy nem követ egy, a társadalom jelenlegi rendjét megbontó, integratív célrendszert, hanem a meglévő társadalmi hierarchiakat reprodukálja.

Összességében tehát míg **Rónakeresztesen** a legszegényebbek helyett az alsó középosztálynak nyújtott szolgáltatások nem szándékoltan jelennek meg, addig **Kormoson** a teljes elszegényedés előtt állók segítése kifejezett célként jelenik meg. Bár a város a fejlesztési stratégiájában és számos helyen hangsúlyozza a Béketelep fejlesztésének fontosságát, ez a vízió nem esik egybe a projektkiírás szerinti célokkal, a környezet és a jelenlegi lakosság együttes fejlesztésével. Ilyen tekintetben a fejlesztés egy végrehajtói modellt jelenít meg, mely nem törekszik a mostani társadalmi struktúrák megtörésére, az egyenlőtlenségek és a szegregáció felszámolására, hiszen a Béketelep környezetének fejlesztését az alsó középosztályhoz tartozó lakossággal együtt látja, lemondva a jelenlegi lakók problémáinak tekintett részéről. A programok tervezésében nem, de a megvalósításban részt vesznek – más városrészből érkező – romák, akik a telepen élő családokkal csak közvetítőn keresztül tudnak kapcsolatot létesíteni, és nem érdekeltek a telep, az ott élők hosszú távú fejlesztésében.

Nádas példázza az egyenrangú kapcsolatokon alapuló beágyazott fejlesztési modellt, amely a város szimbolikus támogatása mellett a lehető legnagyobb mértékben az általa jól ismert helyi lakossági igényekhez alkalmazkodva alakítja az intézményt és szolgáltatásait a program nyújtotta kereteken belül, adott esetben külső helyi erőforrásokat is integrálva. A telepről választott munkatársak nemcsak a mindennapi működést és kommunikációt könnyítik meg, de erősítik a közösségi ház legitimitációját is a telepen. A partneri segítői viszony ebben a modellben is folyamatosan megkérdőjeleződik például a jelzőrendszerbe való bevonással, ám pont az integrációért dolgozó, a helyi viszonyok egyensúlyát ismerő munkatársak tudják a projekt eredeti céljainak megfelelően irányítani a megvalósítást.

¹⁰ A Biztos Kezdet ház vezetője szerint a hátrányos helyzet nem csupán anyagi hátrányt jelent. Az is hátrányos helyzetűnek tekinthető, aki bár autóval érkezik, nincs otthon szülői, nagyszülői segítsége a gyermekneveléshez, egyedül marad a felmerülő kérdéseivel is.

Összegzés

Írásunk arra igyekezett választ találni, hogy azonos típusú, a társadalmi integrációt elősegítő fejlesztési projektek hogyan és miért hoznak eltérő eredményeket három hazai város esetében. Elemzésünk során áttekintettük, hogy milyen társadalmi környezetbe ágyazottan formálódott az a fejlesztési keret, amelyben a három integrációs program megvalósult. A társadalmi integrációt szolgáló fejlesztési programok megvalósításának elemzése kapcsán áttekintettük a városok fejlesztési kapacitásainak alapját adó együttműködési hálózatokat, koordinációs mechanizmusokat és forrásmobilizációs stratégiákat.

Esettanulmányaink igazolják azt a hipotézist, miszerint egy közösség társadalmi-gazdasági fejlődése olyan intézményi változások eredménye, amelyekben a helyi szereplők heterogén érdekeket integráló koalíciókat kovácsolnak össze, és a döntéshozatali jogosultságokat többé-kevésbé azonos módon osztják szét a különböző típusú szereplők között. Eseteink közül egyedül Nádason figyelhető meg olyan hálózatszervező stratégia, amely a különböző társadalmi helyzetben és pozícióban lévő csoportok (polgármester, református lelkész, privilegizált oláh romák, marginalizált romungrók) együttműködését szorgalmazza, előtérbe helyezi a romák emancipációját. Ezzel szemben Rónakeresztesen és Kormoson az együttműködési hálókat erősen szelektív jellegűek, amelyeknek legfontosabb jellemzője, hogy az egyébként is kétséges legitimitású helyi RNÖ-ket csak adminisztratív módon vonják be a tervezésbe, és a megvalósítás során is csak a projektnek való megfelelés érdekében alkalmaznak romákat. A „közjó” fogalmának meghatározásában az alsó középosztály érdekei elsődlegesek, mert a fejlesztési projektek tervezésében és megvalósításában a középosztálybeli projektmenedzserek (Kormos) és szociális munkások (Rónakeresztes) vesznek kizárólag részt.

Az a folyamat, ahogy a források mobilizációja a három város esetében eltérő intézményfejlődési pályákat eredményezett, részben azzal magyarázható, hogy a végrehajtói modellt követő Rónakeresztesen és Kormoson a pályázati források megszerzésén kívül nem ment végbe a társadalmi és a kulturális tőke mobilizációja, felhalmozása: a többségi és marginalizált, illetve a közties alsó középosztály társadalmi csoportjai között nem épültek ki, mélyültek el bizalmi együttműködésre alapuló kapcsolatok, inkább további feszültségek és érdekellentétek bukkantak a felszínre. Ezzel ellentétben Nádason még a marginalizált helyzetű romungró közösségen belül is elindultak változások, illetve nemcsak a többségi társadalom és a romák között épültek tovább bizalmi kapcsolatok, de a korábbi évtizedekkel ellentétben a romungrók és az oláh cigányok között is.

A társadalmi integrációt célzó fejlesztési programok (EU-s és hazai finanszírozású egyaránt) nem biztosítottak olyan szabályozási környezetet, amelyben objektív mércék alapján nyomon követhetővé váltak volna a fejlesztési források felhasználásának módjai és eredményei. Többek között ennek tulajdonítható, hogy az eredeti programcéloktól eltérően Kormoson és Rónakeresztesen szelektív koordinációs és hálózatszervezési stratégiákat alkalmaztak, ami végül a társadalmi megosztottságot erősítette, valamint ahogy ezeken a településeken nem a marginalizált csoportok a programok hasznélvezői. Esettanulmányaink igazolják azt a hipotézist, hogy az állam és nemzetközi fejlesztési rezsimek által felállított intézményi környezet befolyásolja a fejlesztések érdekében szerveződő

együttműködési hálózatok jellemzőit, és így támogatja vagy korlátozza a társadalmi tőke felhalmozását, illetve azon keresztül további forrásmobilizációs lehetőségeket. Kormoson és Rónakeresztesen nem tapasztalható ellenállás a hazai (külső) intézményrendszer kirekesztő mechanizmusainak a mérséklésére. Ezen a két településen a helyi fejlesztési kapacitások a hazai intézményi gyakorlatnak megfelelő hierarchikus elvek szerint szerveződtek, a marginalizált csoportok emancipatorikus érdekeitől távolságtartó fejlesztéspolitika valósult meg.

Ezzel összefüggésben esettanulmányaink azt a feltételezést is alátámasztják, hogy egy társadalmilag képzett vállalkozó képes olyan helyi fejlesztési keretet létrehozni, amely mérsékelni tudja a külső (állami) politikai és intézményrendszer kirekesztő mechanizmusait. A nádasi polgármester ilyen társadalmi vállalkozónak tekinthető, aki képes nemcsak a többségi társadalom és a helyi roma közösség érdekeit összehangolni, de az etnikailag megosztott roma közösségen belül is képes közvetíteni azáltal, hogy a fejlesztési hálózatba mindhárom társadalmi csoport képviselőit bevonja. A nádasi polgármesterrel szemben Kormoson nincs olyan véleményvezető, aki felvállalná a status quo megbolygatását. Rónakeresztesen szintén a status quo fenntartása érdekében a társadalmi integráció hiánya láthatatlanná vált.

Összességében tehát a helyi fejlesztési pályáiv ideáltipikus formája a heterarchikus kormányzáson alapuló, a külső fejlesztési intézményrendszer gyakorlataitól, illetve a helyi érdekcsoportoktól függetlenedni tudó (autonóm), de a helyi társadalom szövetébe beágyazódott fejlesztői tevékenység. Egy-két ponton ettől eltérve, de pályáivének tendenciáit tekintve ez a modell jellemzi a nádasi fejlesztéspolitikát. Ezzel szemben a végrehajtott modellben a helyi érdekviszonyoktól függő, hierarchikus intézményi rend szerint működnek a fejlesztési programok. A helyi érdekviszonyoktól távolságot nem tartó fejlesztéspolitika következménye Kormoson és Rónakeresztesen az, hogy nem történt olyan intézményi változás, amely a marginalizált romák emancipációját és társadalmi integrációját szolgálta volna. Ezért ezeken a településeken a fejlesztési pályáiv stagnálásáról, míg Nádason – az integráció alkalmankénti akadozása ellenére – pozitív fejlődési pályáivról beszélhetünk.

VÁRADI MONIKA MÁRIA

ROMA NŐK A PROJEKTVILÁGBAN: PORTRÉK

Keretek: színterek, szereplők

Nádason a „romaügy”, a szegénységben élő romák integrációjának elősegítését célzó lokális szakma- és fejlesztéspolitika több szintérhez és szereplőhöz kötődik. A legnagyobb hatalommal bíró, legjelentősebb szereplő kétségtelenül a kisváros polgármestere, aki 2002-es első megválasztásakor látott neki a „társadalmi felzárkóztatás” nádasi modelljének megvalósításához. E politika legfontosabb, bár nem kizárólagos terepe a közoktatás volt; a szegregáció lebontása az óvodákban sikeresen megvalósult, ezzel szemben a szabad iskolaválasztás, a közoktatási intézmények állami fenntartásba vétele, valamint az egyházi iskola létrehozása az elmúlt években eltörölték a helyi antiszegregációs törekvések eredményeit. Az állami fenntartású nádasi általános iskola néhány év leforgása alatt gettóintézménnyé vált.

A helyi integrációs politika szakmai hátterét a szociális alapellátási központ, pontosabban annak elkötelezett, városszerte nagy elismerésnek örvendő vezetője biztosítja, aki a szegénység mérséklését szolgáló projektek kidolgozásában és megvalósításában nemcsak meghatározó, de nélkülözhetetlen szerepet játszik. Az alapellátási központ vezetőjének további fontos törekvése, hogy közfoglalkoztatottként roma fiatalokat alkalmazzon, akik szakmai tapasztalatot szerezhetnek a családsegítés és gyermekjólét területén, és ahogy nem egy példa mutatja, kedvet kaphatnak a szociális szakirányú továbbtanuláshoz is.

A város művelődési házában, annak szervezeti struktúrájába illesztve kapott helyett a roma iroda, amelyet a polgármester és a roma önkormányzat hozott létre, s ahol hosszabb-rövidebb ideig közfoglalkoztatottként dolgoznak érettségizett vagy középfokú végzettséggel nem, de jó kommunikációs képességgel rendelkező roma fiatalok. A feladatuk elsősorban a telepen élő szegény romungro cigányok „ügyes-bajos dolgainak intézése”: például segítenek hivatali ügyekben, adópapírokat töltenek ki, kérvényeket írnak. A fiatalok emellett aktívan közreműködnek a művelődési ház rendezvényeinek szervezésében.

A helyi roma politizálás, érdekképviselő legnagyobb befolyású szereplője nem csupán a kisebbségi önkormányzat elnöke tisztét látta el 1994 és 2010 között – majd ezt a funkciót a fiának adta át –, de egyben 1990 óta az egyetlen választott roma a városi képviselő-testületben és ciklusok óta a szociális bizottság elnöke. A képviselő a polgármester, a városi önkormányzat teljes bizalmát élvezi, minden romákat érintő szociális, oktatási, fejlesztési kérdésben a városvezetés partnere, aki szociális bizottsági elnökként, építési vállalkozóként, több „cigányboltot” üzemeltető kereskedőként közvetítő, ellenőrző, fegyelmező,

amolyan kapuóri szerepet tölt be a telepi romák életében, illetve a többségi és kisebbségi városlakók között.¹

A település szegény, mindenekelőtt a telepen élő romák élethelyzetének, mobilitási esélyeinek javítását szolgáló projektek (lásd Fehér–Keller–Vidra–Virág tanulmányát e kötetben) központja és részben megvalósításának helyszíne a „Ház”, a kisváros központjában álló szépen felújított parasztház.

Roma nők a „Házban”

A Házban nagy a mozgás, jönnek-mennek az emberek: közmunkások, önkéntesek, projektalkalmazottak, különböző programok résztvevői. A Ház társasági központja a tágas konyha, ahol az egyik projekt keretében a roma asszonyok közösen főztek, tanultak egymástól. Ide ülnek be az emberek egy kávéra, ebédelni vagy csak beszélgetni, itt főznek maguknak és a vendégeknek. A Ház a vezetőjének nemcsak a futó projektekről van tudása, de jól ismeri a helyi roma közösségeket is. Ő *Adél*, a harmincas évei derekán járó, határozott fellépésű, energikus oláh cigány asszony. A Házban tett első látogatásunkkor² nemcsak Adéllal ismerkedtünk meg, hanem két másik roma asszonnal is a Ház munkatársai közül. A törékeny *Edit* elkísért bennünket a cigánytelepre, a jókedvű *Ilona* a konyhában tüsténkedett, mesélt és főzött nekünk is, a Budapestről érkezett kutatóknak. Mindhárman feltűnő jelenségek, csinos, divatosan, választékosan öltözködő nők – a ruhák, a hosszú haj, az ékszerek árulkodnak viselőik oláh cigány identitásáról.³ Már az első, ismerkedő beszélgetésekből kiderült, nem mindennapi asszonyokkal, sorsokkal találkoztunk. Magától értetődően felkeltették az érdeklődésünket, meg akartuk tudni, hogy roma nőként hogyan jutottak el a Házig, az uniós projektekig, honnan indultak és hol tartanak, miként tekintenek vissza az eddig megtett újtjukra – vagyis kíváncsiak lettünk az életük történetére. Mindhármukkal készítettünk interjút, a beszélgetésekre a Házban került sor. Az interjúk eltérő hosszúságúak és mélységűek, van, amelyik töredezettségre sikerült. Az élettörténetekből kibon-

¹ Az ő javaslatán is múlik, hogy ki kerül be a városi közmunkába, ki kap rendkívüli segílyt. Ha vállalkozásának van megbízása, munkát tud adni roma férfiaknak, roma és nem roma szegény családok hitelre vásárolhatnak a család boltjaiban. A telepen pedig nem egy család számára épített szocpolos házakat. Megkerülhetetlen a telepi romák életében – és nélkülözhetetlen a városvezetés számára. Őt hívja a rendőrség, az iskola, ha probléma merül fel, hozzá fordul „a magyar ember, hogy a szomszéd nem kaszálja a kertjét. Ahol ott vagytok, ott megoldódik a probléma. [A telepi romák] tartanak tőlem. Hallgatnak rám, inkább azt mondom.”

² Az első látogatásra 2013 késő őszen került sor, az interjúk is ekkor készültek. A következő látogatások alkalmával is jártunk a Házban, és beszélgettünk a három asszonnal, ezekről a beszélgetésekről a közös terepnaplóban készítettünk feljegyzéseket.

³ „Míg mondjuk egy magyar kislány járhatott miniszoknyában, mi nem. Mi, egy cigány kislány sem. (...) Vagy például a hajviselet. (...) Nekünk azért általában hosszabb hajunk van [mint a magyar cigányoknak], tehát nem volt jellemző az, hogy egy oláh cigány kislánynak rövid a frizurája...” Ilona többek között ezzel mutatott rá az oláh cigány lányok neveltetésének sajátosságaira.

takozó képeken olyan asszonyok jelennek meg, akiknek sok határt kellett átlépniük⁴ saját közösségeiken belül és kívül, nagy erőfeszítésekre és küzdelmekre volt szükségük ahhoz, hogy megtalálják és megvalósítsák önmagukat.

A női portrék háttérében felsejlenek a város roma közösségei, az egyszerre hagyományörző és rendkívül mozgékony oláh és a szegénységben, kirekesztettségben élő teledi romungro cigányok világa. E közösségekből indultak és/vagy a hozzájuk fűződő kapcsolatokban, viszonyokban határozzák meg önmagukat, identitásukat. Ezek a női életutak nemcsak önmagukban és önmagukért érdemelnek figyelmet, hanem mert a roma közösségekben és a helyi társadalomban megjelenő új női szerepről adnak képet, amely lehetővé teszi a roma nők bekapcsolódását a romákról szóló és romákat érintő döntésekbe, folyamatok alakításába. S azokat a korlátokat és határokat is sejtetik, amelyeket az alapvetően (nem roma) férfiak által uralt lokális közéletben e nők nem léphetnek át.

Adél: „...nekem az egész gyerekkoromtól kellett harcolnom...”

Adél élete egyértelműen felfelé ívelő karrierként írható le, ő rendkívül nagyot lépett előre a generációs mobilitási úton. Adélt hallgatva egy olyan élet tárul elénk, amelynek sarokköve és szervező ereje a folyamatos küzdelem az önmegvalósításért és a korai gyökerű elhivatottság. *„Én mindig azt éreztem, hogy kell valamit tennem a népemért. Segítő szándék, ez a gyámolítás volt bennem.”* Édesapja családja a város egyik vegyes, romák és nem romák lakta utcájában élt, mindig is szarvasmarhával – hízlalással és kereskedéssel – foglalkoztak, édesanyja szegényebb sorban, az azóta felszámolódott oláh cigány telepen nőtt fel. Édesapját az egyik jelentős helyi ipari üzem egyik legjobb munkásaként tartották számon, de alkoholizmusa majd betegsége, az anya depressziója rendszeres családi viták, konfliktusok forrása lett. Szülei végül elváltak, mindketten új életet kezdtek.⁵ Adél szereti és tiszteli a szüleit, de fontosnak tartotta megemlíteni nekünk a gyermekkorához tapadó negatív élményeket, mert ezzel nyomatékosan rámutat arra, milyen messziről indult, milyen nehézségekkel kellett már gyermekként megküzdenie.

A hagyományos oláh cigány családban a tanulás nem jelent meg értéként, édesanyja folyton perlekedett vele, *„minek tanulok annyit, úgyse leszek tanárnő”*. Adél az általános iskola elvégzése után először varrónőnek tanult, később OKJ-s képzés keretében kereskedőszakmát szerzett, leérettségizett, szociális asszisztens lett, néhány éve pedig egyszerre végezte az esélyegyenlőségi menedzser és a szociálpedagógia szakot.

⁴ A lokális közösségi szabályokat megszegő, illetve a társadalmi mobilitás útjára, a roma politika porondjára lépett roma nőkről írt újabb antropológiai és szociológiai tanulmányok visszatérő metaforája a határátlépés/határátlépők, amely utal a földrajzi, társadalmi, etnikai és szimbolikus határok átlépésére és arra az árra is, amelyet e nőknek e határok átlépéséért fizetniük kell (Bakó 2008, Feischmidt 2013a, Kóczé 2010).

⁵ Edittől, Adél sógornőjétől tudjuk, hogy Adél szülei és öccse a rendszerváltás utáni években üzletemeltek, vállalkoztak.

„Mindig vörös keresztet akartam lenni. Volt az a film, hogy Elfújta a szél. Scarlett O’Hara – nagyon elegáns nő volt, van egy rész, amikor beáll vörös keresztnek. Öt-hat éves voltam, amikor láttam ezt a filmet, ahogy harcolt, ahogy azt mondta, hogy soha többet nem leszek éhes. Nagyon megfogott.”

Adél húszévesen egy közeli városi kórházban kezdett el dolgozni, takarítónőként.

„Aki hosszan bent volt, az hozzám nőtt, mindig azt mondták, hogy ha én bemegyek, életet viszek a kórterembe. Volt, hogy megfészültem az öreg mamikat, pedig takarítónő voltam.”

Az évek múltán, már szociális ápolóként a kórteremben is dolgozhatott, aztán egyszer a sebészetben egy megműtött fekélyes láb láttán rosszul lett, és úgy döntött, mégsem lesz ápoló. 2003 jelenti az egyik fordulópontot Adél pályáján. A 2002-ben megválasztott új polgármester javaslatára közmunkásként vették fel a nádasi szociális alapellátási központ család gondozói csoportjába, ahol az intézményvezető asszonnyal máig tartó, gyümölcsöző szakmai és szoros emberi kapcsolatot alakított ki.⁶ Egy év múltán átkerült a városi művelődési házban működő roma irodára, az itt töltött idő alatt került kapcsolatba a városi intézmények vezetőivel és ismerte meg mélyebben a szegény romungro cigány családokat, különböző programokat szervezett a romatelepre, ehhez támogatókat keresett a vállalkozók között – „akkor megmozdult valami”. Adél életének következő jelentős fordulópontja 2008-ra datálódik, amikor egy nyertes városi pályázatnak köszönhetően Nádason megjelent az Autonómia Alapítvány munkatársa, aki a városi vezetőket asztalhoz ültetve igyekezett tisztázni a roma iroda és Adél feladatait, munkakörét. „Szívügyének tartotta az én helyzetemet.” Ettől kezdve felpörögtek az események, az Autonómia által szervezett műhelymunkáknak köszönhetően kitágult a világ, új kapcsolatok születtek fontos, a romaügyben dolgozó szakemberekkel, majd az első nyertes nádasi pályázatok, amelyek kidolgozásában és megvalósításában Adél aktívan részt vett, s amelyeknek köszönhetően a Ház vezetője lett, és különböző projektek megvalósításában tölt be fontos pozíciót. Büszkén, öntudattal mondja: „2003-tól 2011-ig közmunkás voltam. Azóta van állásom, amióta csináltam magamnak.”

A küzdelmes és sikeres életút eseményeit elbeszélve Adél mintegy mellékesen említi, hogy kilenc éve külön él a férjétől, aki „nem tolerálta a sok jövés-menést, hogy mentem a munka után, hogy eltartsam a gyerekeimet, amire ő nem volt képes”. A férj jelentéktelen mellékfiguraként bukkan fel az ő nekünk elmesélt történetében.⁷

⁶ Anna, az alapellátási központ vezetője és Adél együtt dolgoznak a projektek kidolgozásán és megvalósításán, mindketten hangsúlyozzák, hogy egyenrangú felekként működnek együtt.

⁷ Egy 53 diplomás roma és nem roma nők körében nemrég lefolytatott interjú kutatás tapasztalatai szerint a diplomát szerzett roma nők mobilitásának egyik „rejtett ára”, hogy nehezen találhatnak maguknak megfelelő partnert, házastársat, ebből következően körükben magas a válások száma is. A hagyományörző (oláh és muzsikus cigány) közösségekből érkező diplomás nők körében gyakoribb, hogy az azonos kulturális háttér miatt a saját közösségből választanak vagy keresnek partnert. Ilyen esetekben a hagyományos és a modern értékek közötti feszültségek eredményeznek konfliktusokat, válást (Durst–Fejős–Nyíró 2014).

A Házban induló első projekt keretében kisgyermeket nevelő roma nőket az anyaklubban többek között arra tanítottak, hogy rendszeresen olvassanak mesét a gyerekeiknek, játsszanak velük. Adél e projekt kapcsán a hagyományos roma női szerepek, a családon belüli viszonyok megváltoztatásának lehetőségeiről beszél.

„A cigány asszonyok, főleg, ha mélyszegénységben élnek, kevés önbizalommal rendelkeznek. Ott van az a kisebbségi komplexus, hogy szegény, és cigány is. Elvetettség. (...) Mindenki onnan [a projektből] termelődött ki – elkezdtek másként gondolkodni. Olvasás, mese – hazajön az apuka, azt látja, hogy az anya türelmes a gyerekekkel. Azt is tanultuk, hogyan kezeljük a férfiakat. A nő tudja megváltoztatni a dolgokat otthon. Nálunk ez teljesen más. Ha egy cigány férfi megenged valamit,⁸ az már nagyon nagy dolog.”

Adél a maga emancipálódását, önállósodását, anyagi és szellemi függetlenedését a „népe”, s főként a roma nők helyi történetébe, helyzetébe ágyazottan értelmezi. Önmagát a roma nők számára kínáló új szerep hiteles példájaként állíthatja a közösség elé.⁹ Adél azt is a sikerének tekinti, hogy Editet és Ilonát bevonta a Ház munkájába, s hogy a közös munka révén az ő életükben is sikerült változásokat elindítania.

Edit: „...kirepültem a kalitkából...”

Edit hármuk között a legfiatalabb, és ő az, aki házassággal került Nádasra. 1985-ben született, tizenöt éves koráig egy Nádastól nem messze fekvő falu romungrók lakta cigánytelepén élt szüleivel és négy fiatalabb testvérével. Szüleinek nincs szakmája, édesapja a nyolcadik osztályt is felnőttként fejezte be. Több munkahelyen dolgoztak, és a „*magyaroknál mezőgazdasági munkát végeztek*”. Az általános iskola befejezése után Edit, édesanyja kérésére, egészségügyi szakközépiskolában tanult tovább, s noha szerette az iskolát és jól is tanult, férjhez ment. „*Az iskola szárnyakat adott – de a szerelem nagyobb volt.*” Istvánt egy rokonlátogatáson ismerte meg, két év múltán, tizenöt évesen ment férjhez hozzá, István szórakozni hívta, de diszkó helyett Nádasra hozta őt haza. A szöktetés után Edit már nem mehetett vissza a szüleihez. Az első gyermekét nem tudta kihordani, a második, Virág születésekor tizenhét éves volt. A kislány hároméves koráig sokat betegeskedett, sok időt töltött kórházban. A házassága után Edit próbálta folytatni tanulmányait, de nem bírta. Néhány éve azonban úgy döntött, hogy befejezi a középiskolát, és a nádasi gimnáziumban esti tagozaton leérettségizett. Sógornője, Adél pedig elhívta a Ház első jelentős projektjébe, amelyben Edit szegény, kisgyermekes roma anyukák mentoraként dolgozott. Ezután egy roma mediátorprogram következett, amelynek első szakaszában képzésen, tréninge-

⁸ Például, hogy a felesége eljárhasson az anyaklubba.

⁹ Már a terepmunka lezárását követően jegyezték be azt a nádasi roma nőszervezetet, amelyet Adél hozott létre.

ken vett részt, emellett a Házban folyó más projektekbe is bekapcsolódott, találkozásunk idején éppen közmunkásként, s várta a mediátorprogram folytatását.

Edit, akit csak néhány perce ismertünk meg, már az első találkozásunkkor, útban a cigánytelep felé, megosztotta velünk, hogy élete legfontosabb, mindent megváltoztató, sőt traumatikus eseményének azt tartja, hogy romungro nőként egy oláh cigány családba és környezetbe került, s hogy erre bizonyosan nem került volna sor, ha ismeri az oláh cigány hagyományokat, szokásokat. A vele készített interjú során is gyakran visszatért arra, hogy mit jelentett számára a két roma világ közötti határ gyanútlan átlépése. Edit édesanyja maga is oláh cigány származású – rokoni kötődésekkel Nádashoz –, de átvette romungro környezetének szokásait, és otthon is magyarul beszélt. Amikor István udvarolni kezdett, a szülők éppen István oláh cigány volta miatt hevesen tiltakoztak a kapcsolat ellen – a szülői ellenállás csak erősítette Edit szerelmét –, de édesanyja nem mesélt neki soha arról, hogy milyenek az oláh cigány szokások, amelyeket maga is elhagyott. A két világ, a két család közötti kontraszt az anyagi javakban, a megélhetési stratégiáikban, értékrendekben és az e világokhoz kötődő érzelmekben is megmutatkozott. Míg Edit szegénységben nőtt fel, addig Nádason jó anyagi körülmények közé került, semmiben nem szenvedett hiányt. Párja családját „*tipikus cigány seftes*” családként jellemzi, míg Edit családjában „*szentírás, hogy az van, amit két kézzel megkeresünk*”. Míg a kisgyermek Edit boldogságban nőtt fel, addig a férjes asszony boldogtalanságban élt.

„Szóval megfordult (...), mikor ide kerültem (...) mindenem megvolt, de nem voltam boldog. Mindig keserű voltam. Mert nem az voltam, aki valójában én vagyok.”

Edit az új családjában bezárva érezte magát. A bezártság és a szabadulás vágya gyermekkorának egy szakaszát is jellemezte, hétéves korától neki kellett ellátnia, gondoznia kisebb testvéreit, amikor szülei dolgoztak, napszámba jártak. „*Vágytam kifelé*” otthonról, néha meg is szökött – igaz, csak a második szomszédig jutott. Úgy érezte, hogy Nádason még jobban bezárult körülötte a világ, mint otthon, gyerekkorában. Nehezebbé esett úgy viselkedni, ahogy azt egy „tipikus” oláh cigány asszonytól elvárják;

„Hát hogy szó szerint a szomszéd háztól tovább nem megy, van egy látáskörük, ami-ben ők magabiztosak, és nem akarják, hogy más legyen.”

Nem szerették, ha elmegy otthonról. Edit azt kiharcolta magának, hogy ne kelljen szoknyát hordania, és továbbra is nadrágban járhasson – de a haját nem vághatja le.

„Az oláh cigány lányok mindent elviselnek. Én nagyon alázatos vagyok, túlságosan is, de vannak helyzetek, amiket nem tudok benyelni. És István azért szeretett belém, mert nem vagyok az a tipikus oláh cigány lány.”

Edit boldogtalansága és lázadása kifejezéseként gyakran hagyta ott hosszabb-rövidebb ideig a férjét, s költözött haza szüleihez.

„Sokat hagytam itt, de mindig visszajöttem – szerettem. Tíz évig éreztem azt, hogy nagyon keserű az életem, ez nem nekem való, nem hiszem, hogy Isten ezt a sorsot szánta nekem, és körülbelül három éve van az, hogy [sóhajt] kirepültem a kalitkából, elkezdtem újra tanulni, nagyon sikeres pályát futottam be, ilyen rövid idő alatt. (...) Most kezdek újra boldog lenni.”

A történet azzal teljes egész, hogy István¹⁰ támogatja felesége törekvéseit, nem akadályozta sem a tanulásban, sem abban, hogy kilépjen a háztartás falai közül. Edit emancipációs küzdelme, „kirepülése” az őt korlátozó keretek közül nem járt együtt párkapcsolata felbomlásával.¹¹

Ilona: „...én letről kezdtem újból...”

Ilona 1975-ben született, ő a „legidősebb” beszélgetőtársunk. Szép gyermekkorra, szereteteli légkörre emlékszik. Édesapja eljárt Budapestre dolgozni, édesanyja itthon jószágot nevelt. Általános iskolás korú lehetett, amikor édesapja felhagyott az ingázással, s az egyik helyi üzemben helyezkedett el, ekkor édesanyjuk is munkába állt. Ilona és húga korán beletanultak a házi és ház körüli munkába. A rendszerváltással a család vállalkozni kezdett, az édesapja „földmunkával” foglalkozott – az országszerte akkoriban induló infrastrukturális beruházásoknál –, édesanyja pedig piacozni kezdett, „cipőzött”, vagyis cipőket árult. Ilona, mint mondja, nagyon szófogadó gyerek volt. Szívesen lett volna varrónő, de már tizennégy évesen beszipantotta az üzlet. Anyjával mindig járt piacra a környező nagyobb városokban, és a nyolcadik osztály befejezését követő nyáron már cipőt árult egy rokona nádasi üzletében. Nagyon megszerette ezt a világot, nem is vágyott másra: az emberekkel való kapcsolat éppen olyan fontos volt neki, mint az, hogy gyorsan lehetett pénzt keresni.

Tizennégy évesen lett szerelmes Tamásba, két év udvarlás után férjhez ment, azaz Tamás megszöktette – „gyalog szöktem, szakadó esőben” –, de két nap múlva már ment az anyjával piacozni. Tamás „jószágosó családból” jött, s a fiatal pár az első pillanattól üzletelt. A szöktetést ünneplő vendégek a hagyományhoz híven italt hoznak magukkal, azokat eladták, az ital árából cipőt vettek, a cipő árából egy lovat, a ló árából egy kis parasztházat – Ilona és Tamás már néhány hónappal a házasságkötésük után saját háztartást alapított, elköltözött a férj szüleitől. Néhány évig „cipőztek”, volt időszak, amikor a környéken hat cipőboltot is elláttak áruval, egy idő után Ilona Nádas központjában saját üzletet nyitott. Mindent együtt csináltak a férjével, aki egy idő után autókkal is üzletelt. Ilona büszke arra, hogy férje távollétében a piacon maga is eladott autót, anélkül, hogy vezetni tudna. Tamás tehetséges üzletember, „mindenből pénzt tudott csinálni”, volt rá példa, hogy télen mezít-

¹⁰ István négy osztályt végzett, már felnőttként fejezte be az általános iskolát. „Az üzleti világot szereti, abban nagyon otthon van, arra érez rá nagyon” – mondta róla Edit, a felesége. István, más nádasi oláh cigány vállalkozókhöz hasonlóan, az építőiparban dolgozik, a terepmunka idején egy alföldi kisváros térkövezését végezte a munkásaival.

¹¹ Legalábbis az interjú készítéséig. Azóta Editet elhagyta a férje, egyedül neveli kislányát. Erről azonban nem beszéltünk vele legutolsó találkozásunkkor, 2015 márciusában.

láb jött haza, mert eladta a lábáról a márkás csizmáját. *„Jó páros voltunk mi...”* Szépen haladtak előre, gyarapodtak. Egyetlen fiúk, Tomi nehezen, sokára jött a világra, Ilona ekkor tizennyolc éves volt.

A közös üzletelés idejére életének boldog, nyugodt időszakaként tekint vissza Ilona. Aztán Tamás is nagyobb üzletet látott a „földmunkában”, és nagyobb léptékben kezdett vállalkozni, infrastrukturális beruházásokon lett generálkivitelező, betéti társaságot hozott létre Ilonával, volt, hogy 50–60 munkást is vitt magával munkára – nagyobb lett a lépték és nagyobb a kockázat. Ugyan jobban éltek: nagyobb ház, új autó, ékszerek, de ez az élet már több stresszel, izgalommal járt, s Ilona kiszorult a vállalkozásból, noha továbbra is mindent megbeszéltek a férjével, közvetlen rálátása már nem volt a vállalkozásra.

Az egyik távoli munkája során Tamás beleszeretett egy nem roma („magyar”) nőbe, Ilona elengedte, elváltak. Tamás új családot alapított, de a válás után is *„jó páros”* maradtak, a férje *„ennyi évvel a válás után is rám merné bízni az életét, pénzét, mindenét”*. Minden ingatlant, minden vagyontárgyat, amit a válása után szerzett, Ilonára íratott. Ilona szoros, eltéphetetlen szövetségként beszél a férjével való kapcsolatáról, tizennégy évvel a válásuk után is. Néhány évvel ezelőtt Tamás becsődölt. *„Ha a jót elvettem mellette, veszek a rosszból is”* – Ilona, hogy kisegítse a bajból, mindent eladott, amit együtt szereztek, s amit a férje ráíratott: házat, autót, üdülővárosi apartmant, varrodának álmodott épületet, ékszereket. *„Egy élet munkáját, nagyon sokat, nagyon sokat.”* Ilonának nem maradt semmije, csak az adósággal megterhelt ház, amelynek törlesztőrészleteit a közmunkás bérből nem tudja fizetni. Férje e segítségnek köszönhetően talpra állt, azóta, ha csak teheti, anyagilag is támogatja Ilonát. Tomi informatikusnak tanult a középiskolában, de nem érdekelte igazán. Nem is fejezte be tanulmányait, mert negyedikes korában megnősült, egy közeli városban élő romungo vállalkozó családból származó lánnyal költözött össze, de nem éltek sokáig együtt.¹² Tomit is az üzlet érdekléi igazán, már háromévesen üzletelt a játékautóival, s apjához hasonlóan mindenből tud pénzt csinálni. Az apja vette maga mellé, vitte magával üzleti útjaira, nyaranta dolgozni, egy ideje már önállóan is végzi a munkát, egy építésvezető mellett ő irányítja a munkásokat. Ez azt is jelenti, hogy Ilona ritkán látja a távol dolgozó fiát.

Az elveszített vagyon mellett az üzlet is tönkrement a válás idején, a „cipőzés” már nem ment jól. Mikor már semmije sem volt, Ilona jelentkezett a munkaügyi kirendeltségen, elvégzett egy dajkaképző tanfolyamot, *„és gyakorlatilag onnantól kezdve mindig vagy közmunkán, vagy így vagy úgy, dolgozom”*. Adél javaslatára került közmunkásként az egyik óvodába, 2012 júliusától Adél hívására a Házban dolgozik – jellemzően közmunkásként és önkéntesként. Amikor az első közmunkás bérét a kezébe kapta, felsóhajtott: *„Istenem, én régen egy óra alatt kerestem ennyit!”* S neki, aki mindig önálló volt, egy-egy projektben akár három főnöke is van.

¹² Nádason nem jellemző az oláh és romungro cigányok közötti házasság, a más közösségből érkező házastársak jellemzően nem helyi születésűek, másutt nevelkedtek – ezt példázza Edit története is. Tomi egy olyan család leányával költözött össze, amelyik különböző, Ilona szerint igen kétése üzletekből él rendkívüli jómódban.

Ilona számára a munka, amelyért minimális fizetséget vagy semmit nem kap, gyógyító tevékenység; lelkesen beszél arról, hogy gyakorló foglalkozáson lévő dajkaként, az óvodai konyhalányszerepből kilépő közmunkásként, vagy a nyári gyerektábor önkénteseként mennyi szeretetet kapott a gyerekektől, ami enyhíti a fájdalmait, és amiből táplálkozni tud. Saját munkájának lényegét is abban látja, hogy szeretettel fordul a gyerekek, felnőttek felé. A Ház, ahol szakácsművészetének, mosolygós, derűs személyiségének és melegségének köszönhetően – benyomásaink szerint – központi szerepet tölt be, Ilona szerint

„...nagyon egy szerethető munkahely, nagyon jó közösség, nagyon jó hangulat van (...), itt nagyjából mindig, nagyon sok a közmunkás, de itt még mindenki szeretett lenni. Tehát nekünk itt ilyen családias ez az egész légkör.”

Ilona akkor is naponta bejár, amikor éppen nincs fizetett állásban.

Cigányként élni: hagyományok, identitások értelmezése

Adél, Edit és Ilona személyes történeteinek keresztül a nádasi oláh cigány közösség életére is ráláthatunk. E közösség megélhetési stratégiáit a mindenkor kínálkozó lehetőségekhez való rugalmas alkalmazkodás, a vállalkozó szellem, a „*talán a vérünkben van*” üzleti tehetség jellemzi. A három asszony életében mutatkozó közös vonások a(z oláh) cigány hagyományokban gyökereznek. A nők életének fordulópontját jelentő házasság elválaszthatatlan a lányszöktetés „intézményétől”. A szöktetésre Edit esetében – ahogy ez más roma közösségekben is a leggyakoribb ok (lásd Bakó 2009) – azért került sor, mert Edit szülei ellenezték a kapcsolatukat. Ilona a szöktetést a lányokkal szemben támasztott szigorú erkölcsi követelményekkel összefüggésben magyarázza.

„Hát nálunk¹³ azt tudni kell, hogy egy oláh cigány kislánynak tisztességesen¹⁴ kell férjhez mennie, tehát nálunk nincs ilyen, hogy ott alvós buli. Azért mennek nagyon sokan fiatalon férjhez.¹⁵ Én is talán azért mentem tizenhat évesen férjhez. (...) hát most már más világ van, de minket nagyon, az anyukám erre tanított. Hogy nagyon az erkölcs, ezt nem szabad, ez tilos, ilyet nem szabad, és így éltünk, és mind a mai napig így élek.”

¹³ A beszélgetések során sokszor magyaráztak nekünk, nem romáknak, hogy megértsük az oláh cigány világ sajátosságait, ezért a mondatokat gyakran indították többes szám első személyű névmásokkal (mi, nálunk).

¹⁴ A szüzesség követelményéhez lásd Neményi (2000) írását.

¹⁵ Az udvarlás is szabályok mentén, a lány szüleinek engedélyével és a szemük előtt zajlik.

Másik érve a szöktetés mellett igen praktikus: az esküvő sok pénzbe kerül, s ők ezért nem akartak lakodalmat.¹⁶

A korai házasság korai gyermekvállalással is jár, „*gyakorlatilag mi, amikor férjhez mentünk, amikor jön a gyerek, akkor jön. Nincs védekezés, nincs semmi, első gyerek*”. Ezért is fájdalmas, ha az első gyerek születése késlekedik. Ugyanakkor a roma nők termékenységevel, gyermekvállalási stratégiával foglalkozó más kutatási tapasztalatokkal szemben (Neményi 2000¹⁷). Nádason az oláh cigány nők reprodukciós viselkedése a többségi társadaloméhoz áll közel. Mind oláh cigány beszélgetőtársaink, mind a város nem roma szakemberei arról számoltak be, hogy az oláh cigány családok egy-két gyermeket vállalnak. A nádas oláh cigány élettörténetek arra is rámutatnak, hogy a reprodukciós stratégiák a szocializmus időszakában változtak meg; míg a nagyszülői generációban hat-nyolc gyerek született, és a szülők is többen vannak testvérek, a hetvenes években és azután született nemzedékek már csak egy-két, ritkábban három gyermeket vállalnak. Szisztematikus kutatást e változásról nem készítettünk, de feltételezzük, hogy a reprodukciós stratégiák összefüggenek a romákat a többségi társadalomhoz fűző kapcsolatok erősségével (Durst 2010, és lásd még Váradí másik tanulmányát e kötetben); a közös városi gyári munkahely szerepét éppen úgy említenünk kell, mint azt, hogy az oláh cigány családok jelentős része ekkor már nem roma szomszédságban élt.¹⁸

Edit és Ilona is beszélt arról a nőekkel szembeni hagyományos elvárásról, hogy az aszszonynak túrnie kell a férje félrelépéseit, a férfi hűtlensége miatt nem bomolhat föl a házasság. Edit lázadt ez ellen, mint mondta, nem tolerálta a „*kurvázást*”, Ilona pedig maga döntött a válás mellett, amikor a férje más nőbe lett szerelmes.

„Nagyon nehéz volt. Nagyon nehéz volt. Ugye, az én anyukám, hogy nincs válás, nincs, fiam, mert cigány lányokat úgy neveltek, hogy a férfi, ha megcsinálja, megcsinálja, de ti nők, de ti sose! Tehát minket így neveltek.”

¹⁶ „*Hát, nálunk ez egy cigány hagyomány. Tehát nálunk nincs olyan, hogy összeköltözni. Most már lehet, akad talán, de még mindig nem. Tehát vagy lakodalom van, vagy elszökés.*” Ilona saját fia a példa a hagyomány fellazulására, ő összeköltözött a párjával.

¹⁷ A Neményi Mária által vezetett kutatásban meginterjúvolt roma nők termékenységi szokásai összességében eltértek a többségi társadalom tagjaitól, az eltérés az oláh és a beás cigányok körében mutatkozott jelentősnek. Ezenkívül azt is tapasztalta, hogy a gyermekek számának tekintetében az oláh cigányok a leginkább hagyománykövetők, tudatosan vállaltak több gyermeket. Neményi természetesen óva int attól, hogy a néhány településre korlátozódó kutatás eredményei alapján a roma nőkről általánosító következtetéseket vonjunk le (Neményi 2000).

¹⁸ A telepet maguk az oláh cigány családok számolták fel azzal, hogy a település belső utcáiba vagy Budapestre költöztek.

A mindent elviselő női szerep elutasítása vagy akár a válás mindazonáltal nem jár szankciókkal a közösség felől, vagy akár a családon belül.¹⁹

Mindhárom asszony életének fontos része a zene, ének, tánc, mint egy olyan nemzedékeken átívelő, élő hagyomány, amely cigány identitásuk egyik fontos forrása. A nádasi oláh cigányok zenei és tánckultúrája országos ismertségnek örvend. A széles publikum Nádashoz a populáris, az autentikus zenével már kevés közös vonást mutató változatot képviselő énekes família nevét köti, a népzene és néptánc iránt érdeklődő szűkebb közönség egy innen elszármazott híres táncost, a helyi együtteseket, „adatközlőket” ismeri.²⁰ Ilona ebben a közegben nőtt fel.

„Én, mi mindig táncoltunk. Mi gyakorlatilag úgy születünk. Mi már hatévesen is színpadon táncoltunk, az én apukám az nagyon, nagyon nagy táncos volt, meg az egész A. galeri. (...) Az én apukám meg a testvérei meg a nagyapám voltak az állandó adatközlők.”²¹

Ilona és a húga édesapjuk együttesével már gyerekként járták az országot, részt vettek a nyári táborokban, ahol maguk is adatközlők voltak, vagyis tanították a tánc lépéseket a híres megyei néptáncegyüttes tagjainak. Ilona folytatta édesapja munkáját, férjével vitte tovább a táncegyüttest, amely azonban a válásukkal felbomlott. Ilona már bánja, hogy a fiát nem engedte táncművészeti irányban továbbtanulni – Tomit az üzlet mellett a tánc érdekelte igazán –, mondván, abból nem lehet megélni. Ma úgy gondolja, hogy ha engedte volna kibontakozni, biztosan eljut a diplomáig, s az élete más irányt vesz.

Ilona ma a maga örömeire táncol, Adél azonban, hogy a cigányügy Nádason ne csak a szegénységhez, a telepi projektekhez kapcsolódjon, s hogy az oláh cigány hagyomány a város intézményesített kulturális világában is megjelenjen, 2003 óta klubot szervez cigány gyerekek számára, a kis táncosok rendszeresen fellépnek a város és a környék rendezvényein. Akárcsak a zene, az oláh cigány kultúra, az istenhit is az asszonyok életének egyik fontos értelmezési kerete.

„Én azt mondom, hogy minden cigány gyakorlatilag hisz Istenben. Mindig hittünk Istenben. Mindig. Pici korunktól. Talán kimondhatom, hogy minden cigány családban.”

¹⁹ Ilona férje a válás után elköltözött a városból, de néhány év múltán az új családjával visszaköltözött. „Mikor hazaköltözött, az nagyon szégyelltem a cigányság előtt, azt nagyon, most meg örülök, hogy itthon van, mert a fiának nagy szüksége van rá. Akkor nagyon szégyelltem, mert mondják, hogy egy faluban két asszony, tehát ez nálunk nem jellemző. Főleg anyukám előtt szégyelltem, hogy meg ne lássa, hogy – jaaaj. Igaz, hogy nem ismerte [a másik asszonyt], most már ismeri, de nem, egyáltalán nem zavar...”

²⁰ Az oláh cigány kultúra országos ismertségre szert tett képviselői – zenekar, táncos, mesemondó – a város honlapjának „Akikre büszkék vagyunk” oldalán is szerepelnek, van, aki díszpolgári címet is kapott. A művelődési ház igazgatója az autentikus oláh cigány zenéről a város közös kulturális hagyományaként beszélt.

²¹ Az egyik nagybácsi ismert táncos és gyűjtő volt.

Edit római katolikus volt és maradt, ő nem jár templomba. A nádasi oláh cigány közösség hagyományosan görög katolikus volt, a húsvéti pászkaszentelés.

„...egy nagy ünnep volt nekünk, fiatal lányoknak, akkor nagyon szépen felöltözünk, és mentünk szentelni, gyalog, akkor még reggel hat órakor volt a szentelés, hideg is volt, mi akkor is magas sarkú cipőben meg szép ruhásan mentünk.”

Visszatekintve Ilona úgy látja, hogy ezt a vallásosságot a kiüresedett formalitás jellemezte, Isten áradó jelenlétét a Hit Gyülekezetében találta meg.²²

Nádason jószerivel a teljes oláh cigány közösség, szegény és jobb módú családok egyaránt megtértek a Gyülekezetbe.²³A családban először Ilona férje volt, aki egy közeli falu gyülekezetébe látogatva megtért, Ilona eleinte hallani sem akart róla, férjét is elszakította a gyülekezettől. Ilona visszatekintve úgy látja, ha nincs benne ez a megátalkodott ellenállás a gyülekezettel és férje megtéréseivel szemben, akkor talán Tamás sem tévedt volna más útra, s közös életük másként alakul. A válás időszakában Ilonánál rosszindulatú pajzsmirigy-daganatot diagnosztizáltak. Budapesti kezelése alatt egyszer úgy érezte, meg fog halni, de „*a jóisten szeretett engem nagyon*”. Ilona meggyógyult, kontrollra sem jár vissza. Ilona a betegsége után tért meg.²⁴

„Megy az istentisztelet, és a végén elmondja a pásztor, hogy aki érzi a szívében, hogy szereti az Urat, és az Úr hívja, az jöjjön ki ide, és mondja el a bevezető imát. És én nem tudom, hogy hogyan mentem ki (...). De én ott voltam, elmondtam a bevezető imát. És az, aki nem éli át, az nem bírja felfogni, hogy milyen érzés. Azt éreztem, hogy ez az öttonnás teher, fájdalom, ami bennem van, az eltűnt. Tehát azt éreztem, hogy nincs. Igaz, nagyon-nagyon sírtam.”²⁵

²² A romák körében pasztorációt folytató szabadkeresztény egyházak, gyülekezetek „*túl (...) lelkeségi funkciójukon, a társadalmi elismerés letéteményesei, mind a teljes erőforráshiánnyal küzdő, mind a gazdasági erőforrásokkal immár rendelkező, a szimbolikus erőforrásoktól, elismeréstől, méltóságtól elzárt emberek számára*” (Feischmidt 2013a). Más kutatási terepünkön is beszélgettünk a gyülekezetbe járó romákkal. Szemben Nádassal, Rónakeresztiesen a romák etnikai szempontból vegyes gyülekezetekbe járnak, számukra a gyülekezet az egyetlen hely, ahol a nem romákkal egyenrangúnak érzik magukat, ahol nem éri őket megkülönböztetés.

²³ A helyi gyülekezet 1996-ban alakult, azóta egy nádasi oláh cigány vállalkozó a pásztor, aki, mint maga mondotta, megtérése előtt léha, könnyelmű életet élt. Hozzá kell tennünk, hogy megtérése ellenére nem minden oláh cigány jár ma a gyülekezetbe, benyomásaink szerint a gyülekezeten belüli törések, konfliktusok miatt. Minderről azonban mélyebb kutatás híján csak benyomásaink vannak.

²⁴ Ilona példája is szemlélteti azt a tapasztalatot, hogy a megtérés előzménye gyakran egy kapcsolati konfliktusok, traumák, veszteségek nyomán kialakuló „határhelyzet” és/vagy valamilyen alapvető változást követő „helykeresés” (Bögge 2007).

²⁵ A Hit Gyülekezetében megtért több roma interjúalanyunk is hasonló élményről számolt be. A nádasi gyülekezet pásztorja így beszélt erről: „...és akkor megéreztem Isten jelenlétét. Volt felhívás, kiementem, elmondtam a megtérő imát, hát mondom, ennyi az egész, és amikor visszamentem a helyemre, olyan bűnbánat fogott el, hogy úgy zokogtam, mint egy két éves gyerek.” (Lásd még Bögge 2007.)

Arról beszél, hogy a gyülekezeti alkalmak feltöltik őt, ilyenkor békességet, szeretetet érez, és reménységet kap, hogy megváltozik, jobb lesz az élete. Ilona megtérése, hite fényében az isteni gondviselés eredményeként értelmezi az őt ért megpróbáltatásokat és újrakezdett életét, s ez lehetőséget ad arra, hogy élettörténetének és személyiségének integritását megőrizze és felmutassa.

„A jóisten lehet, hogy nekem ezt az életet szánta, amit most csinálok, mert nagyon szeretem csinálni. Mert ha mi maradtunk volna abban, én soha nem dolgozhattam volna ilyen helyen. (...) a Jóisten egy tiszta lapot nyitott nekem [a válasz, a betegség, a vagyon és megélhetési forrás elvesztése], jó, akkor ezt az életet eltöröljük, kezdünk egy új életet.”

„Én nagyon büszke vagyok arra, hogy cigány vagyok”

A projektvilágba bekapcsolódott asszonyok roma identitásuk megerősítését kapták azoktól a nem helyi, jellemzően a fővárosból érkező nem roma emberektől, akikkel a projektek kidolgozásában, megvalósításában részt vesznek, akiktől támogatást kapnak. Említettük már, hogy Adél életében fordulópontot jelentett az Autonómia Alapítvány munkatársának megjelenése, az alapítvány pályázatírói képzésén nemcsak a tudása, szellemi horizontja tágult, de örömmel vette tudomásul, hogy a romaügy nem a maga személyes ügye.

„Nagyon elcsodálkoztam rajta, hogy vannak olyan emberek, akik a cigányokért harcolnak. Egy a cél, ez nagyon imponált nekem.”

Mindhárom asszony említett olyan nem roma nőket, akik elindították őket egy tanulási folyamaton, erősítették önbecsülésüket, támogatták őket ambíciók megvalósításában. Ilona, aki az egyik projektben kezdettől önkéntesként vett részt a gyerekház munkájában, nem csak a projektvilág szemléletét, nyelvét, eszközeinek használatát – *„amikor először mondták, hogy flipchard tábla, néztem rémülten”* – ismerte meg és sajátította el.

„Ezek, akik lejártak, ezek igazi emberek voltak. Tehát ezek elfogadtak minket úgy, ahogy voltunk. Tehát iskolázatlanul [nevet] gyakorlatilag, hát ugye ezek mind vezető, diplomás emberek voltak, akik lejártak, és minket, cigány asszonyokat próbáltak tanítani, meg egy utat mutassanak nekünk, és én azt mondom, hogy tényleg nagyon hálás vagyok nekik. (...) Maga az, hogy egy fiatal cigány lány meg egy cigány asszony tud vezetni egy gyerekházat. Ez nekik köszönhető. (...) Szerintem emberiséget is meg szelidséget, tehát láttuk azt, hogy ők hogy viselkednek velünk. És mi megpróbáltuk ugyanúgy – gyerekekkel, szülőkkel.”

Edit önbizalmát, roma identitását a külföldi utazások, a más országból származó romákkal való találkozások is erősítették, külön élmény volt számára, hogy a konferenciákon mindenki cigányul beszél.

„Mindegy, hogy ki hol cigány, de mégis egyek vagyunk. Nem ismerem, soha nem láttam, de ha rám néz, tudja, hogy az vagyok. (...) Büszke vagyok arra, hogy cigány vagyok. Én nagyon büszke vagyok a nyelvünkre, büszke vagyok arra, hogy cigányként itt tartok.”

Az asszonyokat a külső, a helyi roma közösségen és lokalitáson túlnyúló, nem roma, illetve a tágabb roma közösséghez kötő (bridging) kapcsolatok nemcsak szakmai fejlődésük, a projektvilágba való belépésük, vagyis egy fontos tanulási, szocializációs folyamat szempontjából meghatározóak, de pozitív önképük és cigány identitásuk megerősítésében is perdöntő jelentőségűek. Nem véletlenül, hiszen ezekben a kapcsolatokban a nem romák a romákat segítő szakmai és személyes szerepben jelennek meg, számukra s az általuk képviselt policy számára Adél, Edit és Ilona cigánysága érték. Túl a személyes rokonszenveken és érintettségeken, a Nádason megjelenő nem romák is érdekeltek a közös projektek sikerében, számukra a roma asszonyok helyi beágyazottságból eredő tudása, kompetenciái²⁶ nélkülözhetetlenek, s ezeket folyamatosan el is ismerik.

Ez is oka lehet annak, hogy nekünk, érdeklődő, velük szemlátomást rokonszenvező nem roma kutatóknak cigány identitásukról magától értetődő természetességgel, büszkeséggel beszéltek. Cigány és szakmai identitásuk elválaszthatatlanul egybefonódik, a cigányok, szegények támogatását tartják (jelenlegi) hivatásuknak, feladatuknak. Adél romaként és szakemberként így fogalmazta meg hitvallását.

„Én nagyon büszke vagyok arra, hogy cigány vagyok. Így másképp látom a világot. Így én is csak egy vagyok a sok közül, de olyan, akinek az életének van értelme, hogy népét segítse.”

Ő az, aki – elbeszélése szerint – kezdettől tudatosan készült erre a segítő szerepre, és lépett egyre előrébb a maga számára kitűzött úton, keresve a segítségnyújtás neki megfelelő szakmáját. Edit és Ilona nem készültek erre a szerepre, noha Edit – édesanyja vágyainak, elvárásainak megfelelően – egészségügyi pályát választott, félbeszakított tanulmányait mégsem folytatta ezen a területen. Edit néhány projekteken eltöltött év után úgy érzi: *„Isten azt a hivatást szánta nekem, hogy mások építkezzenek belőlem.”* A kereskedőből közmunkássá lett Ilona számára pedig az óvodában, a gyerekházban végzett munka, a másokon való segítség egyben öngyógyítást jelent.

Arról, hogy romaként hátrányt szenvedett az életében, Edit számolt be. Az általános iskolai osztályában egyedüli cigány volt, akit társai kiközösítettek, s akit nagyon sok kudarc-

²⁶ A helyi tudás és kompetenciák az egyenrangúság érzését adhatják, s olykor kompenzálhatják a „tanult pestiek” fölnye miatt érzett frusztrációt, kisebbségi érzést. Ilonával együtt neveltünk azokon a történeteink, amelyek arról szóltak, hogy melyik pesti vendégnek mi mennyire ízlett, vagy azon, hogy egy alkalommal egy vézna fiú valamelyik projektből a telepen járva annyira megijedt egy részegen hadonászó férfitől, hogy az erős testalkatú Ilona mögé bújt, amíg az leszerelte az illetőt. Hozzá kell ehhez tennünk, hogy mi is éppen úgy támaszkodtunk az asszonyok tudására, beágyazottságára, mint bármely más „pesti”. (A kutatói szerepről és annak lokális percepciójáról lásd a Németh Krisztina módszertani fejezetét e kötetben.)

élmény ért, ezért tanulni sem szeretett, „*elvették a kedvemet*”. Aztán egy történelemórán kapott hármas – „*az nagyon jó jegy volt*” – szárnyakat adott neki, az eredményei javultak, a tanulást megszerette, osztálytársai is barátkozni kezdtek vele.

„Feleltem. És olyan volt a tanár, hogy nagyon jól magyarázott. És közel éreztem magamhoz, mert barna bőrű volt, ilyen cigány kinézete volt. És ő soha nem bántott engem.”

Szemben az oláh cigány Adállal és Ilonával, Edit roma identitása összetettebb, szülei után romungrónak és oláh cigánynak is tartja magát, s noha romungro környezetből érkezve küzdött meg a nádasi oláh cigány hagyományokkal, a cigány nyelvet könnyen és gyorsan megtanulta, „*imádtam, sajátomnak érzem a nyelvet, sokkal inkább, mint a magyart, a roma nyelven sokkal jobban ki lehet fejezni érzéseket*”. Míg ő maga büszke cigányságára, a lánya identitását illetően ambivalensnek mutatkozik. Ennek forrása egyfelől a félelem, féltés; Virág az apjára hajaz, sötét a bőre, „*látszik rajta, hogy cigány*”, s emiatt megkülönböztetések érhetik, ahogy őt is érték, akin pedig nem is látszik a származása. Virágot a helyi közösségben az apja után oláh cigánynak tekintik.

„Nyolcéves koráig azt mondta, hogy ő magyar, egy éve mondja, hogy ő oláh cigány. Mikor mondom neki, hogy van benne kis romungro is – ő nem akar olyan lenni.”

A tízéves Virágnak a telepi romungro gyerekekről van tapasztalata, akik az osztályelső, „*mulya*” kislányt gúnyolják, csúfolják – „*te büszke oláh cigány*” – és megverik.

A telepi romungro és a város utcáiban vegyes etnikai környezetben élő oláh cigányok közötti kulturális, anyagiakban, életmódban, megélhetési stratégiákban, gyermekvállalási szokásokban megnyilvánuló különbségekről a nádasi interjúk egész sorában hallhattunk. A két nádasi cigány közösség között házasságra nincs példa, a közösen használt intézményekben, például az iskolákban a kapcsolatok nem mentesek feszültségtől, konfliktusoktól. Az asszonyok olyan projektekben dolgoznak, amelyeknek „*célcsoportját*”, ha nem is kizárólag, de zömében telepi szegény romungro családok alkotják. Adél pontosan számba veszi a gyakran hallott különbségeket, amelyek azonban meggyőződése szerint hamarosan eltűnnek, nem kis részben a remélhetőleg egymásra épülő projektek sorozatának eredményeként. Adél a szegény telepi romákról empatikusan és a tanult, szociális és közösségi munkában jártas szakember szemléletével beszél.

„Megyek az utcán, látok egy cigány embert, hogy szomorú, és tudom, hogy miért szomorú, annyira át tudom érezni a helyzetüket. (...) Nagyon sok lelki probléma van az erőtlenségben. A közösség mögött is sok minden van, miért nincs ereje felállni s megkapálni a kertjét.”

Ilona iskoláskorából,²⁷ kereskedőként és a helyi romákat alkalmazó vállalkozó feleségként, majd az óvodában dolgozva sokakat ismert a romungrok közül, de mielőtt a projektvilágba bekerült volna, soha nem járt a telepen. Az óvodában gyakran dühös volt azokra a telepi anyukákra, akik koszos ruhában hozták a gyerekeket – ha ő ki tudja mosni a ruhát, a másik miért nem.²⁸

„Most már megértem. Mert nincs víz, nincs ez, nincs az... és hiába kimossa a ruhát, hol szárítja? (...) Míg nem jártam be hozzájuk, ezt nem értettem.”

Ilona részt vett az egyik projekt adatfelvételi szakaszában:

„...kérdőíveztünk, és akkor láttam – döbbenet! Soha nem jártam lent. Nagyon hideg volt, és anyaszült meztelenül kint a sárba [egy kisgyerek] – hát le voltam dőb-
benve.”

Az asszonyokat hallgatva az a benyomásunk támadt, hogy a többségi társadalomból érkező kollégáikhoz hasonló tekintettel néznek a telepi, mélyszegénységben élő romungrokra, hasonlóan is beszélnek róluk, a telepi világról.²⁹ A telepi felnőttekkel és gyerekekkel való foglalkozás az oláh cigány asszonyok számára is a tanítást jelenti, amelyet egyfajta emancipációs, civilizatorikus megközelítés jellemez; rá kell vezetni őket a többségi normák és szabályok, szokások és alapvető higiéniai gyakorlatok elsajátítására. Adél büszke arra, hogy családgondozóként a telep mindenki által leginkább problémásnak tartott családjánál is volt sikerélménye: az udvarukról négy traktorra való szemetet szedtek össze, s a nagycsaládot összetartó nagymama is csak tőle fogadott el tetűirtó szert. Ilona az óvodában WC-használatra, megfelelő mosakodásra, evőeszköz használatára tanította a telepi kisgyerekeket. Mindketten hangsúlyozzák azonban azt is, hogy a telepiekkel – a két roma csoport között lévő különbségek és feszültségek ellenére – könnyebben szót értettek, mint nem roma kollégáik, akik általában örömmel is veszik azt a közvetítő szerepet, amely köztes helyzetükből mintegy magától adódik.

A gyerekház kapcsán Ilona így beszélt:

²⁷ Neki is ugyanazt mondták a „*lentie*”, vagyis a telepiek, mint most Virágnak: „*Büszke oláh cigány!*”, és nem volt ritka a verekedés sem.

²⁸ A tisztaság-koszosság nagyon fontos kategóriapár a nádasi oláh és romungro cigányok szegénységet összehasonlító elbeszélésekben. Nem roma és oláh cigány beszélgetőpartnereink egyaránt hangsúlyozták, hogy bármilyen szegénységben éljenek is, az oláh cigányok mindig tisztán járatják a gyerekeiket.

²⁹ Egy egykori védőnő, szociális szakember Ilonához hasonló módon idézi fel első telepi látogatásának sokkoló élményét. „*A második munkanapomon [nevet] mentem ki a telepre, és igazából én nagyon megdöbbentem. Védőnőként voltam falusi, illetve városi gyakorlaton, és úgy gondoltam, hogy nekem az, hogy cigánytelep, az az, olyat már láttam én is, és volt egyfajta elképzelésem róla. És amikor én kimentem ide a cigánytelepre, akkor én, én nagyon megdöbbentem, mert nem azt láttam, amit más településeken, hanem sokkal rosszabb körülményeket, és azt volt az első gondolatom: így élhetnek emberek!? Tehát az nekem egy nagyon, nagyon, nagyon rossz...*”

„És azért azt láttuk, hogy tőlünk jobban elfogadták [a tanácsokat, a tanítást]. Nekünk talán jobban hittek? Vagy nekünk is bizonyítani akartak? Vagy lehet, hogy jó példa is voltunk előttük, hogy ha mi cigányként bekerültünk oda, ő is bekerülhet. Bármikor, ha úgy tanul vagy úgy viselkedik. És azért úgy jó volt látni, hogy már azért tiszta ruhában elhozták – meg én nagyon sokszor vittem nekik ruhát, fésültem őket...”

Adél és Ilona, helyi beágyazottságukból, tapasztalataikból és a régi gyökerű ismeretésekből fakadóan biztonsággal mozognak a telepen és a telepiek között, az esetleges konfliktusokat is kezelni tudják, s úgy tűnik, hogy segítők, „tanító” szerepeiket a telepiek is elfogadják. Edit egy más település romungro telepén felnőve óhatatlanul a saját korábbi környezetével veti össze nádas telepi romákat.

„Sokkal másabbak, mint az otthoni telepi cigányok. Ezek vadak... rosszak... Csúnyán hangzik, mert velük dolgozom, de rosszak. Vadak. Nem hallgatnak meg. Nem hallgatnak, nem vesznek figyelembe, nem vesznek figyelembe a szavaidat, nem értik meg.”

Edit szavai mögött a fiatalsága, a helyi beágyazottság hiánya, tapasztalatlanság és határozatlanság húzódik meg. Éppen első találkozásunk idején történt, hogy az egyik kisebb projektben fát kellett szétosztania a telepi családok között, s természetesen azok, akinek nem jutott, rendkívüli módon sérelmezték ezt, a Házba is jártak hozzá panaszkodni és kérni. Ezt a helyzetet ő még nehezen tudta kezelni és feldolgozni.

Korlátok, határok

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a három asszony között hierarchikusak a viszonyok, s ebből feszültségek, konfliktusok is akadnak. Adél a „főnök”, aki bevonta a projektekbe, a Ház munkájába Editet és Ilonát, az ő domináns és szenvedélyes személyisége néha feszültségeket generál. Ilona és Adél gyerekkoruk óta ismerik egymást, egy utcában nőttek fel.

„Adél nincs itt velünk gyakorlatilag. Reggel esetleg beköszön, elmondja, kinek mi a feladata, és ő folyamatosan úton van, jönnie-mennie kell. Hát, neki nyilván szigorúbban kell, én picit nehezebben viselem, hogy ha velem nem úgy beszél, de talán ez azért van, mert én vele nőttek fel. (...) Ő is szokott velünk kiabálni, vagy hogyha rendezvény van, akkor ő nagyon feszült, és akkor nagyon parázik, és akkor hajlamosabb nem úgy szólni, ahogy kell, nyilván én ezt nagyon nehezen viselem, de hát utána már csak röhögünk rajta.”

A belső, rejtett feszültségeken túl és mindenekeelőtt látnunk kell azt az egzisztenciális bizonytalanságot, amely ha különböző mértékben, de mindhárom asszony életének jellemző vonása. Adél hosszú, közmunkásként eltöltött évek után jutott el addig, hogy projektek révén sikerült magának fizetett állást teremtenie. Őt már, kapcsolati hálója bővülésének köszönhetően, hívják a településen kívüli projektek megvalósításában való közreműködés-

re is. Edit és Ilona életében a projektekben való fizetett munka váltakozik az önkéntes munkával és a közfoglalkoztatással. Edit abban reménykedik, hogy a mediátorprojekt lendíthet a szakmai karrierjén. Ilona, aki örül minden munkalehetőségnek, nem táplál ambíciókat, számára a közfoglalkoztatásban való visszatérő részvétel a leginkább reális és belátható perspektíva.³⁰ A bizonytalanság a projektvilágtól elválaszthatatlan sajátosság, a folyamatos pályázás mellett sincs garancia arra, hogy egyik projekt követi a másikat, biztosítva többek között a megvalósításban résztvevők folyamatos foglalkoztatását. Nagy az egzisztenciális tétje annak, hogy ki milyen mértékben vehet részt a projektek előkészítésében és ki kerül a stádba, kinek jut fizetett projektállás, kinek önkéntes munka.

„Ha a saját környezetedből válsz ki, nem ismernek el. Olyan egy-két éve elfogad az oláh cigány közösség. Bizonyítja a munkásságomat, hogy 170 milliót nyertünk el. Ez itt van mögöttem. Van diplomám, több szakmám.”

A közösségből való kilépés, a tanulás, a diplomaszerzés, a hagyományostól eltérő, új női szerepek választása feszültségekkel kísért folyamat (lásd Durst–Fejős–Nyíró 2014, Kóczé 2010), akkor is, ha a társadalmi mobilitást térbeli mobilitás kíséri, s akkor is, ha a tanulást nem kíséri elköltözés. Adél helyben maradt, és az a segítő szerep, amelyet magára vállalt, elkerülhetetlenül konfliktusokhoz vezet, mert források – támogatások, szolgáltatások – és lehetőségek, mindenekelőtt foglalkoztatási lehetőségek elosztása felett rendelkezik, még ha ez a rendelkezési hatalom igen korlátozott is egy olyan helyi társadalomban, ahol mind a források, mind a lehetőségek szűkösen hozzáférhetők. A Házba bekerülni képzési programban vagy közmunkásként sokak vágya. A pályázati kiírásoknak megfelelően a projektek kedvezményezett célcsoportja jellemzően a települési családok közül kerül ki, amit a szegénységben élő oláh cigányok nehezményeznek. Beszélgettünk olyan oláh cigány asszonnyal, aki azért volt csalódott, mert Adél, akit egyébként a barátnőjének tart, ígérete ellenére nem vonta be egy projektbe se, s nem hívta közmunkára.³¹

A roma közösségek felől tekintve nem látszik, hogy mennyire korlátozott Adél mozgásteret, mennyire függ a helyi hatalomtól, amelyet a polgármester testesít meg. A polgármester volt az, aki Adélt kiválasztotta, mert „*kell egy ember, aki megmozgatja a cigányokat*”, a polgármesteren múlt, hogy Adél a Ház vezetője lett, ahogy az is, hogy mely projektek, milyen munkatársakkal kapnak szabad utat a városban, s ő az, aki teljesíti Adél közmunká-

³⁰ Ilona a beszélgetésünk alatt hangot adott alacsony iskolai végzettségéből fakadó frusztráltságának, amelyet azzal kompenzál, hogy hangsúlyozza, a projektekben elvárt kompetenciák az ő esetében a személyiségéből, belülről fakadnak. „*Én tényleg azt mondom, hogy ezt a fajta munkát, hogy emberekkel bánt az ember, az nem tanulható, ez vagy benne van valakiben, vagy nincs. Én mindig olyan kellemetlenül éreztem magam, jaj, hogy de milyen, hogy nem vagyok diplomás, nem vagyok egy végzett ember, tehát nekem nincsenek ilyen iskoláim, de azért azt tapasztaltam, hogy lehet, hogy ami neki nem sikerült a két diplomával, az nekem sikerült. Szinte a nyolc osztállyal, mert ezen, az ilyen munkaterületen csak szívvel-lélekkel lehet.*” Ezzel az érveléssel, ha nem is tudatosan, de Ilona arra mutat rá, hogy nélkülözhetetlen szereplője a Ház projektjeinek.

³¹ Ugyanakkor azt is tapasztaltuk, hogy a Házban közmunkásként dolgozó romungro telepiek szerint az oláh cigány közmunkások előjogokat élveznek velük szemben.

sok iránti kérését. A polgármester integrációs politika iránti elkötelezettségét nem osztja feltétlenül a képviselő-testület, amelynek tagjai a roma projekteket sem kedvelik különösebben (lásd ehhez Fehér–Keller–Vida–Virág tanulmányát e kötetben). A roma integráció melletti széles politikai konszenzus hiánya bizonytalanná teszi a Ház sorsát és Adél, valamint a munkatársai egzisztenciáját.

Az egzisztenciális szorongásra, a munkalehetőség elvesztésétől való félelemre Edit példája vet éles fényt. Edit nagyon elégedetlen a város (állami fenntartású) drámai mértékben szegregálódó általános iskolájával, ahol a kislánya osztályában mindössze két nem roma tanuló jár, s ahol Virágot folyamatosan bántják a telepi gyerekek. Szíve szerint már elsöben is a helyi református iskolába íratta volna a gyermekét, de ezt máig nem meri megtenni, mert fél, hogy a lépés a munkájába kerülne.

„A polgármester úr keresztbe tudna húzni. Persze ezt nem mondta így, csak azt mondta: »Edit, neked az a feladatod, hogy összetartsd a közösséget.« Inkább alkalmazkodom, hogy dolgozhassak és a gyerekeket el tudjam tartani. A polgármester nem munkaadóm, de sokat tudna nekem ártani.”

Nem kell ahhoz személyes rossz tapasztalat, hogy ez egzisztenciális félelmek eleve legyenek.

Az asszonyok közül Adél kapcsolódott be a helyi politikába a roma érdekképviselő te repén, 2002 és 2010 között a cigány kisebbségi önkormányzat tagja volt, 2010-ben már nem indult. A települési önkormányzatra nem is gondolt, mert az *„pénzről és hatalomról szól, mind olyanok ülnek ott, akik vállalkozók, tele vannak pénzzel, engem ott kicsinálnának”* – látja reáisan a helyzetét.

A Ház és a városi képviselő-testületben ülő roma politikus, illetve a kisebbségi önkormányzat között természetesen létezik együttműködés, ez már a projektek miatt is elkerülhetetlen, a felszín alatt azonban ellentétek feszülnek. Annak ellenére, hogy az elnyert nagy támogatási összegű projektek révén Adél fontos helyi szereplővé lépett elő, a projektvilágot jellemző bizonytalanság, a polgármestertől és képviselő-testülettől való függése sérülékennyé teszik az ő és kollégái pozícióját. A cigány közösségek számára szétsztható források feletti részleges, korlátozott döntési és rendelkezési pozíció nem hasonlítható össze azzal a hatalommal, amellyel a helyi romákat különböző utakon és módokon függőségben tartó roma vállalkozó, képviselő rendelkezik. Utóbbi beágyazott a lokális nem roma politikai struktúrákba és érdekviszonyokba is – ez a Házzal és lakóiról nem mondható el.

„Értem csak Anna [a szociális alapszolgáltatási központ vezetője, akihez szoros szakmai és baráti kapcsolat fűzi]³² és a polgármester harcolna. Én kettejükben bízom, de majd tavasszal kiderül...”

³² Az Anna által vezetett intézmény társulási fenntartásban működik, a foglalkoztatási és döntési jogkörrel a fenntartó önkormányzatok rendelkeznek.

2014 tavaszán ért véget az a projekt, amelynek keretében Adél a munkatársaival életre keltette és tartalommal töltötte meg a Házat. Ekkorra kiderült az is, hogy a két évvel korábban beadott következő nagy pályázat is támogatást nyert, tehát beindulhat. A polgármester a projekt vezetésével a pénzügyi világban szakmai tapasztalatokat szerzett nem roma asszonyt, Nórárt bízta meg – akinek azonban nem volt diplomája, így e feladatot a vonakodó Adélra bízta, aki, érthető módon, ragaszkodott volna a Ház vezetéséhez. Az alapszolgáltatási központ vezetőjének javaslatára a helyzetet először úgy oldották meg, hogy papíron mindenki a projekt szabta elvárásoknak megfelelő pozíciót töltötte be, a gyakorlatban viszont a másikkal kapcsolódó feladatokat látta el (vagyis Adél papíron projektvezetőként működött, lényegében a házat vezette, Nóra éppen fordítva). Hamar kiderült, hogy ez a helyzet nem fenntartható, kompetencia- és szakmai identitásproblémák, konfliktusok merültek fel már a projekt értelmezése körül is. A polgármester végül döntött, és a nyilvánosság előtt is kijelentette: a Ház vezetője hivatalosan és ténylegesen is Nóra lesz. Adél és roma kollégái számára ez a döntés sérelmes volt. Adél és Ilona fizetett dolgozói az új projektnek, idejük jelentős részét is a Házban töltik, az ott betöltött szerepük és pozíciójuk azonban megváltozott, s emiatt az új vezetővel végül kialakított – és előttünk többször hangsúlyozott – jó viszony ellenére is érezhetően feszengenek. Ráadásul a Ház funkciója és a város életében betöltött szerepe is jelentős fordulatot vett. Az új vezető, aki egyben az egyik városi civil szervezet aktív tagja, kinyitotta a házat a nem roma civil szervezetek előtt, akik örömmel és elégtétellel veszik azt birtokba.

Nóra szerint a „magyarok” megjelenése a Házban a romák integrációját szolgálja, hiszen ha közösen használják ezt a városi teret, megismerik és könnyebben elfogadják egymást. Ezzel indokolja azt is, hogy a konyhába kizárólag nem roma asszonyokat vett föl közmunkásként. A bármilyen őszinte meggyőződésből fakadó integrációs érvelés hátterében azonban tetten érhető a város többségi lakosainak rosszallása, elégedetlensége amiatt, hogy a város központjában álló Házat jól láthatóan romák használták, lakták be. A nyitás a többség felé ezt az „aránytalanságot” hivatott helyrebillenteni.

A Házat korábban az önkormányzat vette meg azért, hogy egy helyi (nem roma) hagyományokat bemutató tájházat alakítson ki benne. Forrás hiányában azonban erre nem volt lehetőségük, kapóra jött tehát a roma integrációt segítő projektekre kapott támogatás, ami lehetővé tette a felújítást is. A vezetőváltás, az integráció új narratívája lényegében a nem romák szimbolikus térfoglalását eredményezi; a nem roma szervezetek, a nem roma nádasiai „visszakapták” a Házat, amit kezdettől a magukénak tekintenek, s ahol a romák, e váltás felől visszatekintve, végső soron megtűrt vendégek voltak csupán. Mindennek ára a roma szegénység mérséklését, a társadalmi befogadást szolgáló projekt szakmai tartalmának jelentős csorbulása, végső soron a romák kiszorulása az egyelőre még közösen használt térből.

FEHÉR KATALIN

SZIMBOLIKUS HATÁROK ÉS SZOCIÁLIS GONDOSKODÁS INTÉZMÉNYI SZEMMEL

A városi szegények helyzete a rendszerváltást és különösen a gazdasági válságot követően jelentősen romlott. A gazdasági kényszerek szorításában élő társadalmi csoportok életében egyre fontosabb szerepet töltenek be azok az intézmények, melyek a jóléti ellátások megszervezésében és nyújtásában szerepet vállalnak (Allard–Small 2013). Kormos, az észak-magyarországi volt monoindusziális iparváros a rendszerváltást követően gazdasági kényszerpályára került. A forráshiányos önkormányzat ma már érdemben semmit sem tud kezdeni a tömeges méretű szegénységgel és a vele szükségszerűen együtt járó szociális problémákkal. A három évtizede halmozódó szociális feszültségek sajátos alkalmazkodási stratégiát alakítottak ki az intézményi szereplők között. A forráselosztás helyi szereplői, az önkormányzat, a szociális és egyházi intézmények, valamint a civilek határozzák meg azt a játékkeret, ahol az erőforrásokért folytatott küzdelem során erőteljes kategorizációs minták alakultak ki. A befolyásos társadalmi csoportok az érdekérvényesítésre kevésbé képes rétegek érdekeinek háttérbe szorításával éppen azokat hozzák hátrányos helyzetbe, akikről a jóléti intézmények közvetítésével a közösségeknek gondoskodniuk kellene (Ladányi 2006).

Kormos jelenlegi helyzete elválaszthatatlan sajátos történetétől. Az aprócska falu a 19. század második felében kezdett fejlődni, amikor a környéken található barnaszételepek mellett egy vaskohászati és acélgyártó üzemet nyitottak. A gyorsan fejlődő gyárnak a fellendülő termelés biztosításához állandó és egyre növekvő számú munkaerőre volt szüksége, így igyekeztek a munkásoknak minél jobb körülményeket teremteni. A második világháborút megelőzően a gyár gondoskodása rendkívül erős volt: segítette a munkásai és tisztviselői boldogulását, támogatta a szórakozásukat, művelődésüket, és kiterjedt jóléti intézményhálózat tartott fenn (Nagy 2012). A város különböző részein telepszerű munkáskolóniák épültek, illetve jelentősen fejlesztették a városi infrastruktúrát, iskola, kaszinó és könyvtár is nyílt (Csontos–Vass 2001). Szociális téren az életszínvonal magasan tartásával valóban jelentős vívmányokat sikerült elérni, ugyanakkor a helyi társadalomban már-már kasztszerűen elkülönültek a különböző státuszú dolgozó munkások és tisztviselők, a gyár szociálpolitikájának pedig kifejezett célja volt a munkások egységének megtörése, illetve patriarchális függésben tartása (Szabó 1938). A gyár gondoskodása a második világháborút követően jelentősen alábbhagyott, és mind kevesebb forrást költöttek a munkások jólétét szolgáló intézményekre. Ennek következtében a háborút követő évtizedben jelentős problémák alakultak ki a városban mind az élelmezés, mind a lakhatás területén. A hatvanas évektől kezdve ismét feléledt a korábban visszafogott lakásépítés, a lélekszámában dina-

mikusan növekvő település lakásínsége pedig némileg enyhült. A gondoskodás ismételt kiterjesztéséhez feltehetően hozzájárult a korra jellemző paternalista gondolkodásmód, mely a rendszer bázisát adó nagyüzemi munkásság életkörülményeinek javítását prioritásnak tekintette (Valuch 2010). Annak ellenére, hogy a szocialista évek alatt a nehézipar és az ezeket kiszolgáló dinamikusan növekvő városközpontok az időszak kedvezményezettjeinek számítottak, Kormos mégsem élvezte pozíciójának előnyeit, mert míg a források főleg az új, „csinált” városokba áramoltak, Kormos elsősorban a már meglévő városi infrastruktúrájára támaszkodott (uo.). Ennek köszönhetően a rendszerváltáshoz és az azt megelőző acélgyári lejtmenethez már egy „felélt” infrastruktúrával érkezett a város. A rendszerváltástól kezdve pedig Kormos lett a szocializmus bukásának egyik tankönyvi példája.

Kormos népessége a város ipari központ jellegének köszönhetően egészen a '80-as évekig folyamatosan emelkedett, a gyár helyzetének romlásával, a munkanélküliség emelkedésével párhuzamosan a lakosság szám csökkenni kezdett. A legprosperálóbb '80-as évek eleji időszakhoz képest 2011-re a város a lakosságának több mint egyötödét elvesztette. Az elvándorlás azonban szelektív volt: a várost elhagyók elsősorban a jobb helyzetű, szakképzett volt gyári dolgozók voltak, akik az ország más régióiban is el tudtak helyezkedni, a városban pedig az alacsonyabb státuszú, szakképzetlen, többségében roma lakosság maradt. 1993-ban, amikor a statisztikák szerint a munkanélküliség tetőződött a kistérségben, a munkakeresők száma elérte a korábbi gyár teljes létszámát. A migráción kívül menekülési útvonalat jelentett a munkaerőpiacról a korai rokkantnyugdíjazás, mely Kormoson átlagon felüli volt. Emellett a munkaképes lakosság egy része a fekete- és szürkegazdaságba helyezkedett el (Alabán 2004, 2012).

A lakhatási kérdések a rendszerváltást követően elsősorban technikai problémaként merültek fel, az adósságok, a leromló állapotú épületek miatti gondok kezeléseként kezdődtek meg az első épületbontások és kilakoltatások. A '90-es évek második felétől bukkant fel a helyi politikai diskurzusokban a telepek mint a város peremén elhelyezkedő legrosszabb helyzetű terek problémája. Elterjed a hír, hogy más településekről roma családokat költöztetnek Kormosra, így közvetlenül a cigány lakosság számának feltételezett növekedése állította a telepi lakhatás és ezzel összefüggésben a roma lakosság kérdését a diskurzusok középpontjába. A település érzekelte azt a rendkívül negatív képet, amit külső megítélése tükrözött, és ennek hatására a vezetők elkezdtek a városkép javításán gondolkodni. A kampány során Kormost elkeresztelték az újrakezdés városának, illetve elindult egy városfejlesztési kezdeményezés, amelynek része volt egy ideális, élhető város koncepciójának kidolgozása, és ami elsősorban a város fizikai megjelenésének javítását szorgalmazta. Az újrakezdés imázsának kialakításához kapcsolódóan Kormos városrehabilitációs tervet készített, mely a '90-es években elsősorban a „szégyenfoltot” jelentő telepek és leromló lakónegyedek „megtisztítását”, felszámolását célozták, azaz az országos visszhangot is kiváltó épületbontásokat, és ezzel összefüggésben a szegény, gyakran lakhatási jogcímüket elvesztett volt önkormányzati bérlők kilakoltatását. A szegény, munka nélküli és a megélhetésért küzdő családok helyzete az önkormányzat részéről azonban nem oldódott meg a kilakoltatásokkal, hiszen ugyanezek az emberek a lakhelyük lebontása után megjelentek más bérleményekben, telepeken, hasonlóan problémás lakhatási helyzetekben. Ezen intézkedések már elsősorban a település roma lakosságát érintették. A rendszer-

váltást követő gazdasági konszolidáció pozitív hatásaiból nem részesülők, akik helyzetére a helyi politika sem tudott megoldást találni, hamarosan bűnbakká váltak (Vidra 2008). A roma népesség kisebbségi jogainak és a szegénységből fakadó elosztáspolitikai jogosultságainak létrehozása a rendszerváltást követően elmaradt, ennek hatására a leszakadók szegénysége kisebbségi üggyé vált, azaz etnicizálódott (Szalai 2000). A szegények érdemesség és érdemtelenység szerinti megosztása a túlzottnak tartott szociális gondoskodással összefüggésben került a közbeszédbe. A városban eltérő szerepet betöltő személyek más-más diszkurzív elemekkel éltek e csoportok leírásánál. Míg a képviselő-testületben megjelent a szociális probléma etnicizálódása, addig a szűkös források elosztásáért felelős szociális bizottság és a cigány kisebbségi önkormányzat képviselői is érdemtelen-érdemes felosztás alapján írták le a szegényeket. A családokkal leginkább mindennapi, meghatározott célokért dolgozó intézmények (pl. családsegítő, munkaügy) sem etnikai, sem érdemességi alapon nem kategorizálták a velük kapcsolatban állókat, ehelyett az ő szemükben a megoldandó feladatok tükrében jelentek meg (Vidra 2008).

Tanulmányom a város intézményeiben dolgozók narratíváin keresztül mutatja be, hogyan látják a Kormos történetébe ágyazott megbélyegzettséget és a különböző társadalmi csoportok helyzetét, illetve a település társadalmának jelenlegi állapotát. Ezután a városi intézmények és szereplők által a szegényekre alkalmazott kategorizációkat vizsgálom, illetve azt, hogy az általuk használt társadalmi határképzés hogyan jelenik meg a fejlesztési projekteken. Végül a szociális gondoskodás eltérő értelmezéseit és gyakorlatait veszem sorra az önkormányzati intézmények, az egyházak és a szociális projektek körében.

Ellentétes percepciók és küzdelem a városról alkotott képzet felett

A megbélyegzett „vörös város”

Kormos, akár hétköznapi beszélgetésben, akár egy szakmai vitában hangzik el a neve, általában a reménytelenség és a szocialista múlt árnyékában meghúzódó, kiürülőben levő szürke iparvárost jelképezi a beszélgető felek számára. A kormosiak és kifejezetten a kormosi politikai elit a mások által meghatározott narratíva áldozatának látja magát, és e képet igyekszik saját „történetébe” illeszkedővé alakítani. Számukra a narratíva meghatározó elemét képező szocialista múlt mind ideológiailag, mind a város képe szempontjából rendkívül terhes. A város vezetésének narratívája szerint Kormos soha nem volt „vörös város”, hanem komoly polgári múltja van, amelyet a szocialista időszak és az azt követő megbélyegzés elfeledtetett mind az itt lakókkal, mind a várost kívülről figyelőkkel.

„Olyan polgári élet volt itt, hogy állatkert volt, vidámpark, korcsolyapálya, különböző kerthelyiségek, szórakozóhelyek. Tehát dicső polgári múlttal rendelkezik, olyan színháztermünk van, ami az ország hatodik legnagyobb színházterme, tehát egy csomó minden itt volt először.” (K_önkormányzati1)

Ezzel szemben a kialakult kulturális, szabadidős és szociális intézményrendszer egységeit a második világháború előtt kiterjedt szociális gondoskodást és aktív munkáspolitikát folytató gyár hozta létre és működtette. Ezek az intézmények tehát egy gondosan ápolott munkáskultúrában, a gyár paternalista gondoskodása keretében jöttek létre. A polgári múlt narratív megteremtése része a „vörös város” képének megtörésére tett kísérletnek, amellyel a vezetés a település közkeletű történetével helyezkedik szembe.

Kormosnak a médiában betöltött kiemelkedő szerepét a gyár felszámolását és az azt követő szociális mélyrepülést dokumentáló, itt fogatott filmek alapozták meg. A filmek többek között bemutatták a gyár fokozatos leépítését és bezárását, a telepi élet nehézségét, a tömbökből való kilakoltatást, illetve azokat a megküzdési stratégiákat, mellyel a helyiek az újonnan kialakult helyzethez alkalmazkodtak.

„Ebben már a média az 1980-as évektől nagyon nagy szerepet játszott. Hiszen Kormosról egy fekete képet vezetett be. (...) Mi egy ilyen jól identifikált földön fekvők voltunk, akikbe nagyon szívesen belerúgott bárki. Kellott egy »nagyon lesajnáljuk« város. Nem ilyen rossz a helyzet, mint ahogy azt szeretik lefesteni rólunk, csak szeretnek botrányt csinálni.” (K_önkormányzati1)

Amellett, hogy a település vezetői fontosnak tartják a település narratív keretezését, Kormos jelenlegi helyzetét nagymértékben annak a gazdasági és politikai környezetnek is tulajdonítják, amely a rendszerváltást követően „cserben hagyta” a várost. A helyi gyár függésében élő települést más, erősebb lobbierőjű városokkal szemben az akkori országos döntéshozatal megmentésre érdemtelennek ítélte, így gazdasági és szociális problémáival magára maradt. A munkásmúlt újraértelmezése a mai napig tart: a gyár részben elhagyott és fokozatos bontás alatt álló területén megjelentek a kulturális tevékenységeket végző egységek és az ipari örökségvédelem a város középtávú stratégiájának részévé vált.

A település megítélése kritikus kérdés a helyiek számára, hiszen amellett, hogy az eltérő értelmezések politikai tevékenységüket is keretezi, személyesen is érintettek a bizalmatlanság és a megbélyegzettség mindennapi tapasztalatában. A település egyik területi képviselője így számol be az országos eseményeken való benyomásairól:

„A rácsodálkozás, amikor tudatosan a velem szemben ülőben, hogy én honnan jöttem. Kormosról. Az a sajnálkozás, ha valaki Kormosról jön, akkor duplaannyit kell letenni az asztalra, mert ő egy csökkent értékű helyről jön.” (K_önkormányzati2)

Kormoson társadalmi béke honol?

A város nyilvánvalóan nehéz helyzetében, mely a kedvezőtlen közlekedési elhelyezkedéséből, gyenge gazdasági erejéből és széles társadalmi rétegek szociális hátrányából fakad, a szűkös erőforrásokért folytatott harc kiéleződése akaratlanul is feszültségek kialakulásához vezetett. Ugyanakkor kutatásunk idején a város vezetői és az intézmények képviselői is hangsúlyozták, hogy a városban társadalmi béke honol. E társadalmi béke elsősorban azt jelenti számukra, hogy nem alakult ki nyílt konfliktus a város rendkívül vegyes etnikai és

szociális helyzetű lakosai között, a helyzet eddig nem radikalizálódott, sikerül kontroll alatt tartani a szemben álló érdekeket és szélsőséges hangokat.

A helyi civil szféra legjelentősebb képviselője a társadalmi béke más értelmezését látja dominánsnak Kormoson. E szerint a békés egymás mellett élés a fennálló társadalmi struktúrák megőrzését, azaz a fennálló egyenlőtlenségek és társadalmi törésvonalak konzerválását és a status quo fenntartását jelenti.

„Hát ők ezt gondolják, hogy is szokták mondani: hát hiszen mi évek óta egymás mellett élünk. És akkor mindig azt szoktam mondani, hogy igen, egymás mellett, ez egy nagyon helyes kifejezés, hogy egymás mellett. Totálisan semmi átjárás.” (K_civil7)

A társadalmi békéről szóló jelenlegi diskurzus valós háttere megkérdőjeleződik, hiszen több olyan, feszültséggel járó esemény is volt a város életében, melyek mindenképpen jelzik, hogy a békés felszín alatt erőteljes indulatok fortyognak.

„Hogy mennyire kiélezett a konfliktus, ebben én óvatos lennék. Azt, mondjuk, hogy lehet, hogy vétünk kisebb-nagyobb hibákat, de ebben a városban társadalmi béke van. Vannak esetek, amik nagy port kevernek, vagy irritálják a lakosságot, ez tény. Alapvetően én még most is azt mondom, hogy a békés egymás mellett élés mindig megvalósul, bár látok zavaró jeleket. (...) Azt mondtam, hogy a társadalmi béke felszíne alatt az egyre sűrűsödő feszültség tapinthatóan növekvő. Ahogy szaporodnak ezek a bosszantó kisebb és sajnos nagyobb bűncselekmények, irritálja az embereket.” (K_önkormányzati2)

A városban nagy visszhangot és erős társadalmi reakciókat is kiváltó események a társadalmi egyenlőtlenségek, az „igazságos” elosztás értelmezéséhez, illetve a városról alkotott szimbolikus percepciók fölött kialakult ellentétekhez kapcsolódtak.

Az egyik ilyen eset a nagy felzúdulást és politikai csatározást kiváltó közkiűszűkítésekhez és -lezárásokhoz köthető. Az önkormányzati döntés értelmében a hosszú nyári kánikula ellenére számos városi kút nem, vagy csökkentett vízhozammal működött, ami tekintettel a nagyszámú – elsősorban telepeken elhelyezkedő – vezetékes ivóvízzel nem ellátott háztartásra, komoly problémát okozott számos háztartásban. Az akkor egy hónapja élő korlátozásokat végül a panaszok és az országos felzúdulás hatására néhány nappal később felfüggesztették. A képviselő-testület indoklása szerint az intézkedés célja a takarékosabb vízfogyasztás és a jogellenes használat (locsolásból), autómosásból vagy a csap folyatásából származó pazarlás) korlátozása volt, azaz a közjavak „igazságosabb” elosztása. A polgármester kommunikációjában azonban az intézkedés rendteremtésként jelent meg, ami a szimbolikus hatalomgyakorlás és határmegvonás jó példáját mutatja. A morális rend fenntartása érdekében a társadalmi csoportok közötti szimbolikus határképzés az egyenlőtlenségek megteremtésében és a forráselosztás irányításában is közvetlen szerepet játszhat (Lamont–Pendergrass–Pachucki 2015). A botrány kirobbanását követő vizsgálatok megerősítették, hogy az intézkedés számos ponton kifogásolható volt, többek között a telepeken élő, vezetékes vízzel nem rendelkező roma lakosságot közvetetten diszkrimi-

nálta (Ombudsmani jelentés 2013). A közkutakra mint elsődleges ivóvízforrásra támaszkodó telepek leírásakor a rossz anyagi helyzet, az ebből fakadó eladósodás és az ivóvíz kizárólag közkutakról való beszerzése hamar önhibává, egyéni választássá, a jóléti szolgáltatásokkal való visszaéléssé alakul az elmesélésekben, összesen a pazarló magatartásokkal. Ezen a diszkurzív stratégián keresztül válik a közkutakat használó személy egy hirtelen fordulat-tal törvényen kívülé.

„Az is rossz hír a bulvársajtónak, hogy én annak is a polgármestere vagyok, aki rendszeresen fizet. Tehát nemcsak azzal kell foglalkozni, aki csak követelőzni tud, és egyébként semmit nem tesz meg azért, hogy beálljon a sorba, és a többségi társadalomnak írott-íratlan törvényeit elfogadja, hanem azzal is kell foglalkoznom, aki viszont, ha nehezebbre esik is, de teljesíti a kötelezettségeit, és fizet mindenért, és nem pazarol.” (K_önkormányzati1)

A másik ellentmondásos kérdés a városba építendő milliárdos értékű roma oktatási és kulturális központ volt. A helyi önkormányzat a projekt megvalósítása mellé állt, mert a beruházás tisztán állami forrásból jött volna létre, ahogyan egy évtizedig a fenntartása is, így a településre érkező tőke szempontjából a beruházást egy jó lehetőségnek látták. Ezzel szemben szélsőséges hangok könnyen meglovagolták a szociális feszültségektől terhelt hangulatot, és a „cigánysátor” néven emlegetett projekt ellen hangolták a lakosságot, tüntetést szerveztek és aláírást gyűjtöttek egy helyi népszavazásért. A legfontosabb érv, amely a köztudatban is gyökeret vert, hogy Kormos nem lehet „cigány főváros”, illetve a központ ne vonzzon ide még több roma lakost. Végül a felzúdult közhangulat hatására az önkormányzat kihátrált a projekt mögül. A kiírt népszavazást ennek ellenére szabály szerint megtartották, az amúgy érvénytelen szavazáson a projekt elleni voksok jelentős többségbe kerültek. Ebben az esetben a „cigányváros” bélyegét és az ezzel kapcsolatos felzúdulást elkerülendő a település egy jelentős forrást utasított el.

Más esetben is feszültségeket generálnak a városba érkező pályázati források az itt lakó, eltérő státuszú csoportok között. Sokan úgy értelmezik, hogy ezen források jelentős részét a roma lakosság kapja, és az érdemes és érdemtelen szegénység kategóriái alapján ezt nem tekintik igazságosnak. Emellett a különböző roma fókuszú programok azt az amúgy is meglevő félelmet erősítik, hogy Kormos „cigányváros” lesz az országos diskurzusokban.

„Az emberek azt látják, hogy: Megint pénzt, mire? Romákra? Hiába kezdi el az ember azt mondani, hogy is van ez? Itt dolgozik, mondjuk, harmincöt ember [egy adott munkahelyen], egy sem roma, ez a harmincöt ember ez rendes fizetést kap.” (K_önkormányzati2)

A terepmunkánk befejezése után Kormoson az önkormányzati választásokat követően a szélsőjobboldali polgármester került hatalomra. Ez az esemény jól rávilágít arra, hogy a társadalmi béke diskurzusát egy feszültségekkel teli helyi társadalom jellemzésére használták, mely különböző országosan figyelmet kapó botrányok hatására is teret engedett a szélsőséges és radikális megoldásokat ígérő politikai erőnek.

A helyi társadalom határmegvonási mintázatai

A szimbolikus határok megalkotása a társadalmi szereplők fogalmi különbségtétele, melylyel emberek, terek, társadalmi gyakorlatok között tesznek különbségeket és alkotnak rájuk vonatkozó kategóriákat. Lehetőségünk van az egyének vagy csoportok viszonyát, annak dinamikáját nem a csoportok belső tulajdonságain, hanem az általuk alkotott határokon keresztül vizsgálni. A határképzés során megfigyelhető a csoportok közötti egyenlőtlenségek létrehozása és az a folyamat, amellyel az erőforrások megszerzéséért, pozícióik legitimitásáért, a magasabb társadalmi státuszért, illetve ezek intézményesítéséért versenyeznek. A szimbolikus határok képzése a szűkös erőforrásokhoz való egyenlőtlen hozzáférés társadalmi különbségeinek tárgyiasult, megvalósuló formáivá és gyakorlataivá válnak (Small–Newman 2001, Lamont–Molnár 2002).

A kormosi helyi intézményrendszer kategorizációs mintáit vizsgálva több markáns törvonal fedezhető fel: egyrészt az érdemesnek és érdemtelennek tartott szegény csoportok, másrészt a telepi és nem telepi lakosság között történik diszkurzív határmegvonás. Így egyszerre érvényesül a társadalmi rétegződés és a térbeli pozíció mentén létrejövő kategorizáció a településen. Mindezek mögött azonban ott húzódik a romák és nem romák közötti különbségtétel, hiszen az érdemtelen és a telepi szegény a közbeszédben a romák megjelenítésére szolgál.

Kormos jelenleg több, eltérő céllal létrehozott szociális programnak is otthont ad. Fontos látni: amellett, hogy így más településeknél jelentősen nagyobb forrásokhoz, ezen keresztül pedig beavatkozási lehetőséghez jut, ezek a források még mindig elenyészőek ahhoz, hogy valamennyi szegregált, leszakadó, a települési szociális ellátásból kieső terület lakosságát elérjék velük. Ilyen szempontból lényeges kérdés hogy megnézzük: hova és milyen szempontok alapján telepítette a város a különböző projektalapon finanszírozott szolgáltatásokat? Az alábbiakban a társadalmi rétegződés és térbeli pozíció szerinti szimbolikus határképzési mintázatot mutatom be, és megvizsgálom, hogyan jelennek meg ezen mechanizmusok a helyi szociális fókuszú projektek kialakításában, a társadalmi és térbeli egyenlőtlenségek, társadalmi határok újratermelésében.

Érdemes és érdemtelen szegények

Kormoson a becslések szerint a lakosság közel harmada roma származású. Részben az ipari múltnak, részben pedig a magas népességbeli arálynak köszönhetően a kormosi emberek és ezen belül a kormosi romák is a fizikai munkára rátermett és dolgozni akaró embereként jelennek meg az elbeszélésekben.

„Itt az embereknek megvan az a gondolkodásmódja, hogy nem félnek a melegtől a fizikai munkától, a túlórától, a hétvégi munkától. Itt dolgozni fognak.” (K_önkormányzati1)

Az elbeszélésekben gyakran megjelenik, hogy Kormoson a romák hagyományosan részt vettek a munkaerőpiacon, a gyári munkában, illetve más területeken dolgoztak. A rend-

szerváltást követően néhányan meg tudták tartani a munkaviszonyukat, míg elsősorban a szakképzetlen, gyári hierarchiában legalul elhelyezkedő, esetleg nem is a gyárban foglalkoztatott munkások hamar kiestek a munkaerőpiacról. Jelenleg – tekintve a városban lakó roma lakosság magas arányát is – számos roma dolgozik szerte a városban, és a dolgozók ezen csoportját gyakran megemlítik a helyiek, akár mint a munkaerő-piaci diszkrimináció ellenpéldáját. Így a fizikai munkától vissza nem riadó, keményen dolgozó munkás képébe egyaránt beletartoznak a romák és nem romák is. A város jövőjét több elbeszélés szerint akár erre a lakossági kvalitásra is építhetné, amellett, hogy ez az érvelés is erősíti a település igazságtalan cserbenhagyottságát. A munkaerőpiacon jelen levő roma csoporton kívül a helyi narratívákban megjelenik egy másik, végletesen leszakadt és általában érdemtelenségű csoport. Ők – különösen pedig a munkában, „tisztas” megélhetésben vagy a megélhetésért való küzdelemben élő csoport szemében – e narratíva szerint önhibájukból nem boldogulnak, és így saját döntésük révén maradnak a társadalmon kívül. Az egyik legfontosabb különbségtétel az érdemes és érdemtelen szegények között munkaerő-piaci integráltságukon és ezen keresztül társadalmi státuszukon alapul. Így érdemesnek elsősorban a rendkívül rossz munkaerő-piaci helyzetű városban a foglalkoztatottakat tekintik.

A volt szocialista országokban jelen levő adaptációs diskurzus a piacgazdasági átmenet gazdasági és társadalmi változásaihoz alkalmazkodni képtelen csoportok – leggyakrabban a volt munkásosztály – helyzetét és az individualizálódó körülmények közötti sikertelenségét legfőképpen az egyének saját felelősségének tekinti. Mivel az adaptáció hiányát és az ebből fakadó hátrányokat egyre inkább a társadalom peremére sodródó személyeknek róják fel, az adaptációs diskurzus az egyenlőtlenségek ilyen fennállását igazoltnak véli, és maga is legitimálja (Riabchuk 2009). Az adaptációs diskurzus képviselőjévé leginkább a helyben jól boldogulók, így többek között a helyi politikai elit vált, akik részben ezen az érvelésen keresztül igazolták az egyenlőtlenségek növekedését.

Az érdemtelennek bélyegzett lakosságról szóló narratívákban megjelenő dologtalan, munkakerülő életmód gyakran összekapcsolódik az elvárások nélkül osztogatott „bőkezű” segélyekkel és az azt keretező jóléti rendszerrel is. Azt egyik szociális szakember vagy önkormányzati szereplő sem látja tisztán, hogy milyen lehetőség van a leszakadó rétegek helyzetének javítására – az érvelés azonban az egyéni, adaptációs sikertelenség diskurzusait erősíti.

„Elsősorban megpróbáljuk megtartani azt a féle egyensúlyt a városban, hogy ne legyen érdemtelenül adomány célba juttatva, mert az semmilyen motivációt nem okoz, elégedetlenséget okoz. Tudatformálásra nagy szükség van, el kell magyarázni az embereknek, hogy kell megtanulni tervezni. Meg kell tanítani őket a húsz perces élet tervezésről a húsz naposra.” (K_önkormányzati1)

A szegénység megítélése a településen relatív, sokan ellentmondást látnak abban, hogy csak a telepi, főleg roma szegénységre esik a közfigyelem, amikor a magas közműköltésekkel terhelt panelházakban is számos rászoruló ember él. Az érdemtelen és érdemes lakosság térben való narratív megjelenítése és szembeállításuk státszbeli különbségeket is hordoz.

„Mélyszegénységnek számít-e az, hogy valaki nyolc-kilenc gyermekével és férjével egy szoba-előtér lakásban tengeti az életét. A férje rokkant, ő maga éppen dolgozik, de mivel alkalmi foglalkoztatásban van, vagy éppen a város által működtetett köz-foglalkoztatásban, amikor épp nincs rá szükség, akkor elengedik, és csak segélyek vannak, családi pótlék. Hozzáteszem, hogy náluk a családi pótlékból származó jövedelem akkora, hogy az egy-kétgyermekes családok megirigyelnék. (...) De ott van a kisnyugdíjas, özvegyi nyugdíjból élő, rokkantnyugdíjból élő, aki egy-két szobás, összkomfortos lakásban él, de olyan csekély bevétellel, hogy az ember nem fogja föl, hogyan lehet 30–40 ezer forintból megélni. De nem is lehet.” (K_egyházi2)

Gyerekprogramok – határok a társadalomban

Gyakran maguk a szociális szakemberek is igazságtalannak és az érdemteleneket jutalmazónak látják a pályázati források jelenlegi elosztását. Ez az álláspont hatással van a városban megjelenő fejlesztési programok kialakítására is. Kormoson a hátrányos helyzetű csoportokat célzó egyik jelentős beavatkozási pontot a gyerekesély program jelenti. A pályázat egy hosszabb, hároméves periódusban nyújt támogatást különböző, fiatalokat célzó tevékenységek megvalósítására, melynek Kormoson része új közösségi terek létrehozása és működtetése, a többi településen pedig mozgó szolgáltatásokkal és foglalkozásokkal jelenik meg a program.

A program szakmai vezetőjének, aki korábban gyermekjóléti szakemberként dolgozott, kifejezett célja volt, hogy ne csak a legszegényebb rétegek, hanem a rászoruló, ám nem szélsőséges élethelyzetben levő szegény családok gyerekei is részt vegyenek a programban.

„Ebben a kistérségben nem csak a cigányok szegények, és nem csak a szegregátumban élők szegények. Attól, hogy egy anyuka esetleg jobb helyzetből indult, mert, mondjuk, tudtak venni lakást, vagy a szülőknél lakik, és a szülők segítenek neki, és tiszta és gondozott, tehát ránézésre nem hátrányos helyzetű, attól még simán benne van a pakliban, hogy egyébként az. Mert nem tudja megvenni a gyerekeknek a gyógyszert, amikor beteg, és az anyukájától kell kölcsönkérni. Nem szeretem ezeket a kategóriákat, hogy ha panelban lakik, akkor ő nem hátrányos helyzetű.” (K_civil4)

Az, hogy a program nem a legszegényebbeket célozza, jól mutatja a kistérségi településeket érintő nyári táboroztatás megszervezése. Valamennyi részt vevő önkormányzat lehetőséget kap arra, hogy a településen élő gyerekek közül néhányat nyáron táborozni küldjön. Az összességében héthetes nyaralásban a gyerekek forgórendszerben vesznek részt. A pályázat lebonyolítójának azonban kikötése volt, hogy csak azokat a gyermekeket küldhetik a településekre, akiknek a szülei dolgoznak, így nem tudják a nyári felügyeletüket megoldani, és emellett szociálisan rászorulóként definiálhatók (azaz ebben az esetben rendszeres gyermekvédelmi kedvezményben részesülnek). Noha a cél a hátrányos helyzetű gyerekek fejlődésének segítése és a társadalmi problémák újratermelődésének csökkentése, azok a gyerekek kiszorulnak a programból, akiknek a szülei nem dolgoznak, és egy nyá-

ri tábort minden bizonnyal nem engedhetnek meg maguknak. A program így leginkább a dolgozó szegényekkel azonosítható, érdemes kategóriába sorolt családok gyermekeinek érdekét szolgálja.

A programok Kormoson két helyszínen szerveződnek: az Ifiházban, ahol az iskolás fiataloknak nyújtanak szabadidős foglalkozást, és a Közösségi Házban, ahol a legkisebb, óvoda előtt álló, illetve az óvodás-kisiskolás korosztálynak szóló programokat tartják. A két helyszín három eltérő társadalmi réteget tudott megszólítani, amit már a helyszínválasztás is megelőlegezett. A Közösségi Ház a város egy központi utcájában levő, volt óvodaépületben helyezkedik el. A terület maga is egy szegregátum része, ám a közelben vannak jobb helyzetű területek is hozzá. Az Ifiház a város egy központi, panelházas övezetében települt, relatíve messze a legrosszabb helyzetű városrészekről és telepektől.

A kora gyermekkori fejlesztést segítő Biztos Kezdet szolgáltatás mint egy kevésbé fontos projektem jelenik meg a komplex gyerekprogram egészében. A Közösségi Házban levő helyszínrre jelenleg leginkább középosztálybeli anyák (és alkalomadtán apák) hozzák el gyerekeiket egyfajta óvoda előtti foglalkozásra, fejlesztésre, és a maguk részéről kapcsolódásra. Nem is feltétlenül a közelből érkeznek, külső városrészekből is bebusoznak vagy autóznak az érdeklődők.

„Tény, hogy a kormosi Biztos Kezdetnél nem a klasszikus Biztos Kezdet által célzott, halmozottan hátrányos helyzetű cigány kör jelent meg Kormoson. (...) Itt senkit el nem küldünk, és senkire nem erőszakoljuk rá, hogy jönni kell.” (K_civil4)

A program lehetőséget nyújt a gyerekeknek a szülői felügyelettől való elszakadásra. Az idejárók jellemzően mind hároméves kortól rögtön beiratkoznak az óvodába. A Biztos Kezdet szolgáltatás elsősorban a középosztályi és alsó középosztályi családoknak nyújt segítséget és szórakozást, és nem éri el feltétlenül azokat a családokat, ahol a kora gyermekkori fejlesztés kritikusan fontos lenne.

A Biztos Kezdet kicsiket fejlesztő szobája mellett van a Közösségi Ház kamaszoknál fiatalabb gyerekeket kiszolgáló része. A program a Biztos Kezdet házzal egy térben, ám időbeli elcsúszással szerveződik. Eleinte egy magasabb státuszú közösséget igyekeztek a vezetők bevonni, ennek érdekében az egyik szomszédos iskola diákjainak iskolaújság-szerkesztés apropóján médiafoglalkozást szerveztek. Ezeket a jobb helyzetű gyerekeket azonban nem sikerült hosszabb távon is megtartani, mert számukra a ház nem nyújtott olyan szolgáltatást, amelyhez máshol nem juthattak hozzá. Ezzel szemben a számítógép előtt töltött idő nagy érték volt a szomszédos területekről érkező, hátrányosabb helyzetű gyerekeknek, akik végül a ház rendszeres látogatói lettek. A két eltérő háttérű csoport között a kezdeti ritka közös alkalmakkor hamar feszültségek és „villongások” keletkeztek a legegyszerűbb dolgokon is, például hogy kinek a zenéje szóljon. Végül az állandó szolgáltatások lettek a döntőek abban, hogy kiket ér el a program, akik jelen esetben a szomszédos szegregátumban élő gyerekek lettek.

A gyerekek legidősebb korosztályának szóló Ifiház a projekt szakmai vezetőjének szívügye, a koncepcióval régóta fontolgatott terveket valósították meg. A hely kifejezetten a „kulcsos” gyerekeknek akar perspektívát nyújtani az utcai bandázások, alkalomadtán a kri-

minalitás felé terelő programtalan időtöltés helyett. A helyszínt egy panelházas övezet volt kocsmaépületében találták meg, ahol különböző szórakozási lehetőségeket biztosítanak a betérőknek, többek között van biliárd, tollas, csocsó és különböző társasjátékok. Egy szociális munkás felügyelete vagy részvétele mellett tudnak a gyerekek itt játszani. A legtöbben a környékről érkeznek, de egy-egy távolabbi telepről is akadnak látogatók. A fiatalok valamennyien nappali tagozatos diákok, a belépés feltétele ugyanis az aktív tanulói jogviszony.

„Nem gondolom, hogy a helynek a feladata lenne a 17 éves, iskolából kikerülő, esetleg már családapaként funkcionáló fiatalnak a szórakoztatása, az egy teljesen más típusú programelem kell, hogy legyen. (...) Engem nem érdekel, hogy hátrányos helyzetűek. A gyakorlatban sem érdekel, tehát ha egy gyereknek délután nincs felügyelete, elfoglaltságra vágyik... A bűnözés, az utcai lógás nem a hátrányos helyzet függő. Pont annak a gyereknek nincs folyamatos felügyelete, akinek anyja-apja dolgozik. Ha egy gyereknek arra van szüksége, hogy segítsenek neki a történelemleckében, akkor engem nem érdekel, hogy hátrányos helyzetű-e, akkor mi segítünk neki. Én nem vizsgálom, menjenek be, legyenek felügyelet alatt, ne keveredjenek bele semmibe.” (K_civil4)

Az Ifiház létrehozása a város egyik legjobb iskolájának diákönkormányzatából verbuválódott tanulók közreműködésével kezdődött. A csapat részt vett a régi kocsmá átalakításában, festésében, a hangulatot meghatározó jelképek közös megalkotásában, és a használat szabályrendszerének kialakításában is. A fiatalok valamennyi csoportjának csak ezt követően nyílt meg a már elfogadott rendszer szerint működő hely. Az alacsonyabb státuszú gyerekek integrációja a jobb státuszúak közé az Ifiházban ezzel a módszerrel problémamentes volt, utóbbiak pozitív referenciacsoportként jelenhetnek meg. A pozitív csoportdinamikában azonban fontosak a közösség társadalmi arányai is, azaz a jobb helyzetűek jelentősen többen vannak az Ifiházban, mint a rosszabb helyzetűek.

„Béketelepről feljárnak ahhoz a diákcsapathoz, aki leérettségizett, főiskolára jár, aki egy kis húzóerőt biztosít a számukra – hogy nem feltétlenül kell lealacsonyodnom a haverjaimhoz. (...) Ha van 14–15 leérettségizett diák és ők [a peremterületekről, telepekről érkezők] pluszba 4–5-en ott vannak, akkor olyan társaságban vannak, ahol magának a kommunikációnak a stílusa is egészen más.” (K_szociális3)

Az erőltetett integráció – ez esetben direkt társadalmi keverés – nem célja a program vezetőjének, és noha ez az Ifiházban előkészített rendszerben megvalósult, a Közösségi Ház gyermekeinél sikertelen volt.

„Tudomásul kell venni, hogy Kormoson olyanok a társadalmi arányok, a szegények, a gazdagok stb., a cigány, a magyar, hogy együtt kell élnünk, a lehető legbékésebb formában kell együtt élnünk. Az erőltetett integrációnak semmi értelme nincs. Ezek a gyerekek tökéletesen elfogadják egymást, ez jól látszik az Ifiházban.” (K_civil6)

A program szervezői fontosnak látják, hogy a teljes gyermekkori életszakaszt felöleli a programjuk, noha a gyakorlatban nem azonos helyzetű gyermekeket érnek el az egyes programelemek.

A három korosztályt megcélzó programok szervezése és az elért gyerekek társadalmi háttere jól mutatja, hogy Kormoson a projektek kialakításában is megjelenik a társadalom érdemtelen és érdemes kategorizációja. A gyermekprogramok nem a legszegényebb rétegeket célozzák meg, így például a 18 év alatti, iskolából kimaradó, nem dolgozó fiatal szülős családok kiesnek. Ehelyett inkább az alsó középosztálynak, a dolgozó szegények gyermekeinek igyekeznek programokat nyújtani, noha például a Közösségi Ház középső korosztályt megcélzó programjai végül őket érték el.

Érdemes és érdemtelen szegények a térben

Kormoson jelenleg 16 különböző méretű, lakosság számú, hivatalosan szegregátumnak minősített városrész található, azonban ennél jóval nagyobb területre terjed ki a közbeszédben telepként megjelenített városrészek aránya. Az önkormányzatnak körülbelül 900 lakása van a településen, melynek egyharmada komfort nélküli (HEP 2013). Szinte valamennyi szegregátumban találhatóak önkormányzati lakások, de a megbélyegzett, leromló telepeken a lakások közül a legleromlottabbak szinte teljesen önkormányzati tulajdonban állnak, míg a jobb helyzetűekben ez az arány kisebb. A telepek helyzetét nem csupán az önkormányzati tulajdon jelenléte befolyásolja, hanem azok városon belüli elhelyezkedése is – a leromlottabb telepek a város peremén, a központ öt kilométeres körzetén túl, eldugottabb területeken találhatóak –, ebből kifolyólag a lakóknak a városi intézményekhez, munkalehetőségekhez való hozzáférése is nehezebb. A posztszocialista városok jelképes, kulturális értelemben vett tájképi átalakulása során a társadalmi polarizálódás a térben is megjelenik, és a városi környezet új formái pedig kijelölik, hogy mely társadalmi csoportok tartoznak a városhoz, és melyek nem (Czepczyński 2008). A folyamat, amely során a település döntéshozói és lakói szelektív módon meghatározzák, hogy mely városrészeket, épületeket ítélnek megőrzendőnek és fejlesztendőnek, tükrözi az adott területről alkotott személyes percepcióikat, attitűdjeiket. Kormoson a Béketelep az a városrész, amely a város szemében „menthetőnek” tekintett telepek közé tartozik, és részben az önkormányzati tulajdon túlsúlyának köszönhetően az önkormányzat felvállalta a hosszú távú fejlesztését. Ezzel szemben más, főleg önkormányzati bérlakásokból álló telepet nem tekintenek menthetőnek, ezeken a területeken nem folyik felújítás, hanem a romló állapotú ingatlanokat inkább kivonják a forgalomból.

A tagolt térbeli és társadalmi struktúrához kötődően Kormoson a telepi szegények váltak az érdemtelenek könnyen definiálható csoportjává. Ez az önkormányzati lakáskiadási gyakorlatokban is megjelenik: bizonyos városrészek és lakástípusok a lakosok egy részének nem jelentenek lakhatási opciót. Szociális bérlakásként a település a komfort nélküli lakásokat adja ki, ezek azok az épületek, melyek általában rossz állapotú, közművekkel gyengén ellátott telepeken helyezkednek el. A városvezetés lakáspolitikája szabályozza a különböző telepek státuszát és a beköltözők városi társadalomban elfoglalt helyét azért, hogy meghatározza, mely beköltözők mely városrészekben lakhatnak. A piaci alapon

kiírt lakáspályázatokat licitálással lehet megnyerni, azaz minél többhavi lakbért kell előre letenni a leendő lakónak. Ahhoz, hogy valaki a komfortos lakásokért pályázhasson, munkajövedelemmel vagy stabil nyugdíjjal kell rendelkeznie, így – bár más forrás a közmunkásokat is idesorolta – látszik, hogy ez rendkívül korlátos lehetőség, mely sokak számára biztosan nem áll nyitva. A munkaerőpiacra integrált, érdemesnek tekintett lakosok lehetőségei tehát térben is elválnak az érdemtelennek tartottaktól. A szociális bérlakásokat megüresedés esetén a szociális névjegyzékben szereplő személyeknek ajánlják fel, ahova adott jövedelmi határ alatt kerülhetnek be a lakosok. A lista azonban több mint egy évtizede volt legutoljára frissítve, így az azóta érkező igénylők a gyors kiadási kényszer miatt¹ is esélytelenek. A tartósan munkanélküliek, a munkaerőpiacról kiszorulóak, az ilyen családokban felnövő fiatalok elsősorban a megbélyegzett telepek között tudnak mozogni. A telepi lakosok effajta kizárása azonban nem veszi figyelembe, hogy Kormoson – akár csak más településeken – a telepek, kirekesztett városrészek valójában számos, különböző státuszú, eltérő belső kapcsolati rendszerrel és szervezettséggel, egyenként helyi sajátosságokkal bíró entitásokat képeznek, melyek azonban a helyi intézmények szemében nem válnak el egymástól (Small–Feldman 2012). Ennek megfelelően lakóinak eltérő mértékű a mindennapi megélhetést és a munkaerő-piaci elhelyezkedést segítő kapcsolati hálója. A lakáskiutalásoknál jellemző, hogy nem mindenki vágyik valamennyi városrészbe – általában településrészen belül szeretnek a lakók költözni, hiszen itt vannak szociális, társadalmi kapcsolataik, rokonaik, ami személyes védőhálójukat alkotja. Emellett a korlátozott lehetőségek ellenére ezek a családok sok mindent megtesznek azért, hogy jobb helyzetű, magasabb státuszú városrészbe vagy kolóniatelepre költözhessenek (lásd bővebben Fehér másik tanulmányát e kötetben).

A cigány kisebbségi/nemzetiségi önkormányzat tevékenységét Kormoson alapvetően a többségi diskurzusok által dominált cigánypolitika jellemezte, mely elfogadja, hogy a cigányság egy jelentős része beilleszkedni képtelen, és önhibájukból eredően hátrányos helyzetű (Vidra 2008). A jelenlegi kisebbségi önkormányzat vezetője a többségi diskurzushoz igazodik:

„Én kapom a hideget-meleget, azt mondja nekem: »Menjen már maga, maga csak a Tésást patronálja, azokat a cigányokat, akikhez autóval mehet a pénz, akkor is olyanok maradnak« – mondja nekem a rendes cigány. Aki meg a telepen lakik – hát nem segít, minek vannak maguk! Azt hiszik, hogy szociális osztály vagyok, hogy én itt osztogatom a pénzt. (K_ önkormányzati3)

Ő is az érdemesnek és érdemtelennek tekintett romák megkülönböztetését használja, ami a többségi társadalom számára a hiteles roma képviselőnek tekintett forrásból tovább erősíti a kialakult szimbolikus határokat.

¹ A lakásosztály igyekszik ezeken a távoli, gyakran zárt mikrotársadalommal jellemezhető telepeken gyorsan kiadni a megürülő szociális bérlakásokat, mert az elmeséléseik szerint gyakori, hogy a szomszédok elkezdik a lakásokat megbontani, a használható részeket kivenni, aminek hatására a lakásokat hosszú távon is kivonják a forgalomból.

Telepprogramok – határok a térben

A telepprogram célja egy lakóterület rehabilitációja és lakóinak szociális, munkaerő-piaci „felzárkózásának, illetve a település életébe történő integrációjának”² elősegítése. Kormoson két helyszínen indult ilyen program, ezek közül az egyik a még menthetőnek ítélt Béketelep, míg a másik, Tésás telepi helyszínen a program a megkezdett civil tevékenységre épül. Béketelep a különböző városfejlesztési dokumentumokban mint felújítandó, megőrzendő, műemléki értékekkel rendelkező és jelenleg vegyes társadalmi státuszú és vegyes etnikumú helyként szerepel, és az utóbbi években több fejlesztési programnak is otthont adott. Tésás ezzel szemben a szélsőséges leszakadás, az érdemtelen és roma szegények által lakott hely szimbóluma a közbeszédben. Utóbbi telep negatív képe részben annak tudható be, hogy az itt működő, országosan ismert civil szervezet évtizedes munkája (lásd később) nem ért el a város szemében látványos sikereket. Így e helyről alkotott percepció része, hogy rendkívüli mennyiségű források áramoltak ide egy évtizeden át, ám ennek „nincs látszatja”.

Béketelepen a 130, jellemzően félkomfortos lakásból (Csontos-Vass 2011) körülbelül 40 újult meg három különböző program során. A projektgazdák megfogalmazták, hogy a felújított lakások új lakói hozzájárulnak majd az előnyösnek tartott társadalmi folyamatokhoz, a telep „városi szövetbe való újraintegrálásához”, azaz a terület státuszjavításának a kulcsát egy részleges lakosságcserében látják. A pályázat azonban a felújított lakások használatát bizonyos szabályokhoz köti, így azonos bérleti díj mellett szociális bérlakásként kell azokat tovább használni. A kívánatos lakosságcseréhez a felújított lakásokat a teljes városra vonatkozó szociálisbérlakás-szabályozás alól kivonják, és új kategóriát hoznak létre számukra. Az új lakókat a telepen belülről, illetve a pozitív változások hírnökeiként kívülről is szeretnék toborozni. A szociális intézményrendszereken keresztül már elindult a megfelelő lakók keresése, a tervezett kiválasztási feltételek már körvonalazódtak, ám a bérbeadás kutatásunk idején még nem valósult meg.

„Ha olyan kerül a látókörbe, aki saját tulajdonú lakásban él, de devizahiteles csapdába került, van munkája, csak a nagyon magas költséget nem tudja fizetni; vagy olyanok, akik elköltöztek a szülőktől; gyerekekkel albérletben laknak, de azt nekik sok fizetni, vagy aki még nem költözött el szülőitől, sokan laknak egy panelban, vagy nem panelban, de olyan körülmények között. (...) Ha olyan van, aki rászorultsági alapon belefér abba, hogy szociális bérlakás, de van stabil jövedelme, még ha alacsony is [akár közmunka], akkor azoknak egy ilyen is segítségnyújtás.” (K_szociális1)

Míg Béketelepen tehát elindult a lakóingatlanok felújítása, a telep státuszának megváltoztatása, Tésáson ilyen szempontból nem történtek lépések, a terület rehabilitációja a városvezetők szemében értelmetlennek tűnik. Itt elsősorban a létfeltételek fenntartására, illetve az egyik legnagyobb problémát jelentő eladósodásra koncentrálnak a prog-

² http://palyazat.gov.hu/download/43040/Palyazati_utmutato_Komplex_telep-program.pdf (utolsó letöltés: 2015. 07. 24.)

ramok, így kártyás villanyórákat szereltek fel, illetve – tekintve, hogy a telepi lakásokban nincs folyóvíz – fürdőház fenntartását finanszírozzák a közösségi programok, gyermekfoglalkozások, kiskertprogram és klubalkalmak mellett. (Bővebben lásd Fehér–Keller–Vidra tanulmányát e kötetben).

A megvalósuló programok is jól mutatják, hogy a nagyjából azonos keretfeltétellel kikiírt pályázatok lehetőséget engednek a helyi intézményeknek, hogy saját percepcióik és kialakult szimbolikus határaik szerint alakítsák a beavatkozásokat. A kormosi intézmények narratíváikban elsősorban a telepi és nem telepi, illetve az érdemes és érdemtelen kategóriákat használják, emögött azonban ott húzódik a már korábban, a '90-es évek második felében a közbeszédben kialakult etnicizált szegénység. Míg a gyerekprogramokban a társadalmi vagy munkaerő-piaci státusz alapján definiált érdemesség jelent egy olyan határképző erőt, ami a programokba bevonandókat elválasztja az onnan kirekesztettekől, addig a telepprogramok térben jelenítik meg az érdemes és érdemtelen kategóriákat. A létrejött térbeli és társadalmi szimbolikus határok az eltérő fejlesztési irányokon (előremutató vs. fenntartó), valamint az érdemes csoportok prioritizálásán és az érdemtelenek kizárásán keresztül hozzájárulnak a szegénység újratermeléséhez.

Szociális gondoskodás vagy gyámkodás?

Szabó Zoltán (1938) a kormosi gyár századforduló körüli helyzetét elemezve kiemelte, hogy hiába sikerült megfelelő szociális helyzetet létrehozni az itt dolgozók számára, a társadalom megosztottsága erős, a feudális viszonyok, megrögzött alá-fölérendeltség pedig a patriarchális gondoskodásból eredő függőségben, gyámkodásban termelődik újra.

A város munkásmúltjából a jelenlegi vezetés büszkén emeli ki az elsősorban a háborút megelőző éveket jellemző, a gyár nyújtotta színvonalas szociális gondoskodást mint a város egyik karakteres, évtizedeken-évszázadokon átívelő jellegzetességét.

„Visszatérve a múltra, akkora szociális gondoskodás volt itt. A lakótelepi dolgokra gondolok, vagy ha valaki családi házat akart építeni, a kohászat ingyen gondoskodott az építőanyagról, gépeket adott, fuvarszkózt adott, tehát egy nagyon magas szociális gondoskodás volt. De ez nem most lett kitalálva 1960-ban, hanem ez a 150 éves [gyár] fejlődésével együtt volt.” (K_önkormányzati1)

A település identitásához mindig is hozzátartozott a szociális ágazat erőssége: Kormos büszke volt arra, hogy részt vett különböző szociális mintaprogramokban (pl. tanoda), és a helyi önkormányzat is hagyományosan támogatta a szociális szférát (Vidra 2008).

A gyámkodás és kontroll szociális gondoskodásként való megjelenítése a mai szociális munka helyzetét sok esetben jellemzi (Bugarszky 2011, 2014). Ahogy azt a '30-as évek végén Szabó Zoltán is megfigyelte, a szociális gondoskodás legfőbb jellemzője Kormoson, hogy egy jótevő karitatív, ám a fennálló hierarchiakat tükröző attitűddel közelít a lakossághoz. Amennyire az intézményekben jelen levő erős szociális megközelítés hozzájárulhat a város pozitív képéhez, ugyanannyira a lakosság egy részének függőként feltüntetett,

mintegy gondoskodásra szoruló voltát is magában hordozza – összekötvé a már-már természetesnek tekintett és elvárt paternalizmussal. A város cselekvési terve is a gyári munkások függőségét említi az adaptációs kudarc egyik alapjaként. A szociális gondoskodás, gyámkodás, a kontroll és a partneri viszonyon alapuló képessé tétel (*empowerment*) minden intézményi szereplő tevékenységében más-más arányban, vegyes és eltérő értelmezés szerint jelenik meg Kormoson. Az alábbiakban az önkormányzati intézmények, egyházi intézmények és végül a szociális fókuszú projektek funkcióit vizsgálom. A gondoskodás típusának kialakítása, illetve a kontrollfunkcióval való bővítése részben az intézménytől és azoktól a struktúráktól függenek, melyekbe ezek az intézmények betagozódottan működnek. Emellett azonban a tevékenységüket nagyban azok a szimbolikus határok is befolyásolják, melyeket működésükkel maguk is újratermelnek.

Önkormányzati intézmények

Az önkormányzati intézmények tevékenységei – mely a családsegítő és gyermekjóléti szolgáltatásokat, a lakásosztály tevékenységét és a munkaerő-piaci integrációt célzó programokat is lefedi – sok tekintetben leereszkedő, gyámkodó hozzáállással közelítenek azokhoz a családokhoz, akiknek a szociális ellátását szervezik, emellett bizonyos területeken megjelennek a kontroll- és a büntető jellegű intézkedések is. Az alábbiakban a szegény családok életét kritikusan befolyásoló kormosi intézkedéseket nézzük végig: a bérlakások és hátralékok kezelésének gyakorlatát, a rendezett lakókörnyezethez és a közmunkához kötött segélyezés jelentőségét, a munkaerő-piaci programok szelekcióját és a fejlesztési projektek szociális szférára gyakorolt hatását.

Nagy gondot jelent az önkormányzat intézményei számára a bérlakások kezelése és a fizetési morál fenntartása. Bizonyos településrészeket a lakások kiadásával foglalkozók így jellemezik: *„mondhatni, hogy senki nem fizet”*. Megoldásnak mind az önkormányzat, mind a szociális szféra dolgozói a hosszadalmas jogi eljárásokkal szemben egy-egy „elrettentő” kilakoltatást látnak, ami a többi tartozó lakót fizetésre ösztönöznél. Az elmesélések szerint a kilakoltatások soha nem történnek meg, mert mire eljut oda a jogi folyamat, a lakók távoznak, vagy rendezik a hátralékukat. A rendszeres lakbértartozás egy tudatos stratégia is lehet a pénztelenség átmeneti megoldására, azonban a lakásosztály úgy látja, hogy *„akik már nagyon sokkal tartoznak, azoknak úgy gondolom, hogy semmi keresnivalójuk ott”* (K_önkormányzati4). Pont az előbb-utóbb rendezett hátralékok miatt a szakemberek feltételezik, hogy a lakók jelentős része tudna fizetni, amennyiben nagyon rá lenne erre kényszerítve. Ez azonban nem feltétlenül van így, hiszen a bérlakásokban lakók jövedelmi forrásai rendkívül ingadozóak (lásd Fehér másik tanulmányát e kötetben). Az eladósodás kezelésének bevett módja az adósságkezelési szolgáltatás, ami azonban Kormoson nem működik. A hátralékok mértéke városszerte magas, azokban az években, amikor működött az adósságkezelés, nagyon sokan igénybe vették. Ezzel szemben van egyfajta „belső”, informális adósságkezelési gyakorlat, amely során az önkormányzati bérlakásokban lakbérrel eladósodott lakók előnyt élveznek a számukra bevételt jelentő uniós programokban vagy a közmunkában, így a tartozásokat ezek a lakók könnyebben tudják törleszteni.

„Igen, de itt az adósságkezelés keretén belül nekünk úgy működik, hogy ha lakbértartozása volt itt a Béketelepen az ügyfélnek, akkor könnyebben jutott közhasznú munkához, és ha aláírta, hogy a hátralékát törleszti tízezer forinttal, akkor bekerült ebbe a programba egy együttműködési megállapodás aláírásával, és akkor nem került kilakoltatásra. Közben folyamatosan fizetni kellett a rezsi költségét és a jelen bérleti díjat is. Csak az volt kötelező, hogy a hátralékát azt törlessze. Ez kicsit olyan ízű volt, hogy a [vagyonkezelőnek] a hátralékát csökkentené.” (K_szociális4)

A fennálló adósság csökkentéséhez nem az érintett lakó és a központi költségvetés (illetve kis részben az önkormányzat) járul hozzá az adósságkezelési szolgáltatás keretében, hanem a közmunkások által megkeresett (központilag finanszírozott) bérekből fizetik ki az önkormányzati szervezeteknek. Az adósságkezelés fókuszja így a rászoruló lakók nehéz helyzetének kezeléséről áttevéődik a lakásgazdálkodás problémáinak a megoldására, szociális kérdésből pedig a közvagyon jó gazdájának racionalitással és igazgatási szemlélettel irányított területévé válik. Ezt a családsegítő munkatársai látják, ám a végrehajtásába nem tudnak beleszólni, a lakók érdekeit figyelembe vevő adósságkezelés pedig annak ellenére elmarad, hogy ezt a szakemberek szükségesnek tartják.

A rendezett lakókörnyezetre vonatkozó rendelet a segélyezést erőteljes kontroll alá rendeli, és csak azok szegény családok kaphatnak szociális támogatást, amelyek rendben tartják a kertjüket. A segélyezés mellé rendelt kontrollt Kormos esetében nem a szociális szakemberek gyakorolják, hanem egy hatóságot, a közterület-felügyeletet vonták be erre a feladatra.

„Mielőtt megállapítják az ellátást, először kimegy a közterület-felügyelet, megnézi, hogy megfelelnek ezeknek a követelményeknek, és utána állapítják meg az ellátást. Vagy ha nem felel meg, akkor szóvá teszik az ügyfélnek, és akkor következő alkalommal kimehet még egyszer a közterület-felügyelet, és ha rendbe' van, akkor megkapja az ellátást.” (K_szociális4)

A tömeges ellenőrzések természetes ellenérzéseket keltenek, melyet az egyik területi önkormányzati képviselő is jól érzékel, ám a hatósági jelenlétet nem megszüntetni igyekeznek, hanem saját, személyes „emberi” mivoltával feloldani.

„Ezt úgy lehetett erkölcsileg elfogadhatóvá tenni, hogy a területi képviselők mentek az ellenőrzésen. Nekem is két-három nap volt, nem mindegyiknél voltam, de a legelső napon és utána két napon végig mentünk, és beszélgettünk, elmondtuk, mi az ami... láttunk sok mindent.” (K_önkormányzati2)

Egy munkahiányos térségben a közfoglalkoztatásnak elsősorban járulékos előnyei vannak, amelyek nem közvetlenül az elsődleges munkaerőpiacon való boldogulást, mint inkább a megélhetést, a mindennapi életszínvonalat emelik. A közmunkában való részvétel, mint a segélyezés egy másik feltétele, a szociális szempontokon túl szintén erősen kénytelen gazdálkodási szempontokra is támaszkodni. Így például a gyakori betegség vagy való-

színítható kimaradás a közmunkaszerződés hosszabbításának elmaradását vonja maga után, ami pedig mind a megélhetésre, mind a segélyezésre hatással lehet.

Ugyanígy a munkaügyi képzések, melyek a munkanélküliek elhelyezkedését segítik – hasonlóan más indikátorokkal és sikermutatókkal fémjelezett programokhoz –, számos önellentmondást tartalmaznak, így a „célcsoport” is máshogy definiálható a kiírás és a gyakorlati megvalósítás szempontjai szerint. Amennyiben például a képzésben részt vevőknek a későbbiekben meghatározott arányban el kell helyezkedniük, a program megvalósítóinak azokat kell előnyben részesíteniük, akiknél látják a lehetőséget a gyors elhelyezkedésre, azaz megtörténik a jelentkezők lefölezése, ami magában hordozza az eltérő természetű problémákkal küzdő munkanélküliek hátrányos kezelését (Váradai 2015).

Az egyenlő és igazságos elosztás jelentőségét és kényességét Kormoson egyes képviselők egyéni mérlegelésére bízott szociális intézkedések alaposan szabályozott volta jól mutatja. Annak ellenére, hogy a '90-es és 2000-es években a segélyezés volt az a témakör, ahol valamennyi szociális szereplő az érdemtelenül célba juttatott támogatásokat hangsúlyozta (Vidra 2008), ez a közbeszéd a mai politikusokra és szakemberekre kevésbé jellemző. Az, hogy kik és mennyire „jogosan” fordulnak a szociális bizottsághoz átmeneti segélyért, a bizottság egy tagja így kommentálja:

„Volt egy-két életvitelszerűen segélyre berendezkedett, akin látszott, hogy az elmúlt két évben már nyolcszor [jött], és hasonló dolgokkal, de azért általában méltányoltuk. (...) nemegyszer kitéve magunkat a szemrehányásnak meg a fiskális szemléletű bizottságok[nak], lásd pénzügyi bizottság, nem mindig volt megértő ezekkel a rendeletekkel.” (K_önkormányzati2)

Amellett, hogy az egyik tag bőkezűnek értékeli az átmeneti segélyekről döntő bizottságot, az önkormányzat csupán szűk egyéni mérlegelési jogot hagyott számukra. Lehetséges, hogy a szociális bizottságban felülreprezentált egészségügyi szakemberek hatására az egészségügyi területek váltak kiemelten támogatottá, emellett ezen a részterületen, ahol a rászoruló „érdemessége” megkérdőjelezhetetlen, így kis eséllyel generál társadalmi feszültséget.

„A rendkívüli élethelyzet, ha valakit kiraboltak, és betegsége vagy egyéb miatt a gyógyszerét nem tudta megvenni, vagy egy rendkívüli előre nem látható betegség miatt plusz gyógyszerköltsége van. Ilyen jellegűekre kell gondolni. Azért nagyon empatikus a bizottság, mert három orvos, ápolónő, védőnő van benne, tehát nemegyszer kaptuk meg, hogy túl lágyszívűek vagyunk.” (K_önkormányzati2)

A projektek azon túl, hogy önállóan, az általuk meghatározott szociális célok és megcélzott területek révén hatást gyakorolnak a város térbeli és társadalmi egyenlőtlenségeinek kialakult rendszerére, a szociális gondoskodás hagyományos intézményeit átalakító és ezen a megváltozott szolgáltatáson keresztül kifejtett tevékenységük is meghatározó. Mind a komplex telepprogram, mind a különböző gyerekprogramok indulásával számos szakember a projektek időtartamára fizetés nélküli szabadságra távozott a családsegítőből

vagy a gyerekjóléti szolgálatból. Ezt kollegiális okokból és a közismerten alacsony fizetések miatt a vezető kezdetben támogatta, azonban a folyamat dominanciája mára megálljt parancsolt a gyakorlatnak.

„Így is sínyli a szakmai munka azt, hogy a jó szakemberek elmennek, és nincsenek ebben az ágazatban, én azt gondolom, hogy a továbbiakban ezt nem fogom felvállalni, mert akkor nekem mérlegelni kell, hogy a szakmai munka marad-e, és a gyerekek, akik arra várnak, hogy őket ellássák, vagy pedig az, hogy a pályázatban át tudjon menni az a dolgozó. Én azt gondolom, hogy itt az a fontosabb, hogy az ellátási kötelezettségét úgy teljesítse az intézmény, hogy az kifogástalan legyen.” (K_szociális2)

Akad azonban arra is példa, hogy a gyermekjóléti szolgálat munkatársai állásukban maradván jelennek meg a projektek alkalmazásában. Ilyen esetben gyakran ugyanazokkal a lakosokkal kerülnek kapcsolatba, csak éppen egy másik szerepben.

Az előbbi példák bemutatják: amellett, hogy a szociális szféra folyamatos finanszírozási gondokkal küzd, a helyi önkormányzatok a gondoskodás szempontjai mellé egyre több, szemléletében gyökeresen eltérő funkciót helyeztek. Egyre hangsúlyosabb a gazdálkodási szempontok érvényesülése a szociális szemlélet terhére, a segélyezetségi jogosultság hatósági ellenőrzésének megjelenése. A szociális szolgáltatások kiürüléséhez pedig Kormoson hozzájárul a szociális szakemberek fejlesztési programok általi időleges elszívása.

Egyházi szervezetek

A szociális kérdések jelentősége abban is megmutatkozik, hogy több egyházi szervezet tevékenységében évek óta jelen van a szociális gondoskodás. Általában a segítettek kiválasztásának – mint a legkritikusabb kérdésnek – mára már alaposan kidolgozott procedúrái vannak. Kormoson a szegény, roma lakosság érdekében szociális jellegű tevékenységet elsősorban a görög katolikus, illetve a pümkösdista közösség végez, mindkettő más-más modellt működtet.

A görög katolikus egyház tevékenysége egy szociálisan elkötelezett, karizmatikus vezető személyéhez köthető.

„[Az] atya jár ki a telepekre, focizik és beszélget a gyerekekkel, hogy a társadalmi normáknak megfelelően éljenek. (...) Bármelyik telepre, Szentimrére nagyon sokat járt, Veretesbe, Tésásra is. Ha kimennék a telepekre, akkor Kormoson nem igen lenne olyan hely, ahol ne ismernék a nevét. Nagyon ért a gyerekek nyelvén, öt gyereket is nevel.” (K_szociális3)

Ezt a személyes kapcsolatot, melyet az egyház képviselője tart fenn az egyes telepeken élő családokkal, nagyon sok intézményi szereplő megemlíti mint példaértékű tevékenységet, ami azonban rendkívüli módon egy személyhez kötött. Ugyanakkor a romák integrációja annak ellenére, hogy az egyházon belül létezik kifejezetten cigány misszió

a közösségen belül, nem teljesen elfogadott. A helyben szerveződő szociális és közösségi programok nem kifejezetten romáknak szólnak: sok iskolában tartanak hittanórát, vannak közösséget erősítő programok, ezek keretében pedig klubfoglalkozásokat is szerveznek.

„A ministránsaim között két állandó cigány gyerek van, aki ministrál, és akkor utána felveszik a többiek is a ruhát, de a feszültség benne van a levegőben. (...) Most van éppen a baba-mama klub tíztől. Hál' istennek oda is bekapcsolódott néhány cigány anyuka, nyilván konszolidált anyuka, akik a Békéről való anyukák, és még itt is volt egy orrhúzogatás. Megtörtént az, hogy eljöttek, az egyik anyuka semmi gond, eljött velem még egy anyuka, következő csütörtökön nem volt senki. Embargót hirdettek. Utána kommunikáltunk ide-oda, és úgy elsimult a dolog, de van egy ilyen része is a dolognak.” (K_egyházi2)

A programokon és a közösségi életbe bekapcsolódó romák jelenléte azonban nem mindig elfogadott, feszültségeket okoz, melyeket bizonyos mértékig személyes szinten tudnak kezelni. Ehhez azonban szükséges az elkötelezett vezető tudomása és ráhatása is.

Mint minden intézményben, itt is megjelenik az eseti adományosztásra való igény, melynél felmerülnek az egyéni mérlegelésen alapuló érdemesség kritériumai, illetve az adományosztásnak a fenntarthatatlansága.

„Olyan volt, hogy gyógyszer kell, akkor elkérem a receptet, és kiváltjuk. Ha élelmszer kell, akkor kaját adunk, nagyon ritkán bocsátunk el valakit üres kézzel. Ha valaki nagyon szemtelen, akkor megmondjuk neki, hogy hetente egyszer jöjjön, ne minden nap, mert vannak itt mások is.” (K_egyház2)

Az egyik telepen az egyház közreműködésével sikerült megszervezni friss és olcsó kenyér helybe való kiszállítását az ott lakó családoknak úgy, hogy a résztvevők heti rendszerességgel összeadták a költségeket. Ez a pozitív modell azonban összeomlott egy idő után, amikor bizonyos családok elkezdtek nem fizetni, illetve felvetődött a gyanú, hogy valaki nyereszkedik a rendszeren. A szakszerű hozzáállás, a rendszerszintű programok beindítása még várat magára.

„Vannak dolgok, amiket nem értek, egy ösztönös szeretet vagy vonzalom van a cigányok felé, de nem tudom igazán, hogy kell ezt csinálni, ez lesz és ez lesz a jó megoldás, és ilyen eredményt fogunk elérni. Ezen így nem találunk fogást.” (K_egyházi2)

Az egyszemélyes, kevés támogatást élvező integráló készítés még nem ad lehetőséget a roma lakosság közösségbe fogadására.

Az egyházak, amellet hogy szociális programokat vezetnek, adományosztást vagy más anyagi jellegű segítséget szerveznek, fontos szerepet tölthetnek be a szegény családok további, eltérő jellegű segítésében is. Egy támogató közösség rendkívül fontos lehet a napi megélhetési problémákkal küzdő családok esetében, akiket a közösséghez tartozás megerősíthet. Ugyanígy fontos a romák integrációjának kérdésében, hogy a helyi társada-

lomnál kisebb saját vallási közösségükbe befogadják őket. Ebben a tekintetben azonban az itt elemzett – nyitottabb szemléletű és aktívabb – egyházak sem értek el átütő eredményeket.

A pütkösdi közösség vezetőjének a romák irányába személyes viszonyulásának változását vitte tovább munkájába:

„Volt egy indulat bennem, ami azt mondatta, hogy nem, cigányokkal nem. Aztán ezen változtatott az, amikor Jézussal találkoztam, és onnantól kezdve befogadóvá és elfogadóvá váltam a cigányság felé, és a mai napig nagyra becsülöm a szolgálatukat és munkájukat. Hiszen ebben a gyülekezetben körülbelül ugyanabban az arányban jelennek meg, mint a városban, de olyan szintű életmódbeli változáson mentek keresztül, ami sok magyar számára példaértékű lehetne társadalmi szinten, és akár országos szinten is.” (K_egyházi1)

A görög katolikus programok szervezésében tapasztalt etnikai ellentétek azonban a pütkösdi gyülekezeti életben is felszínre kerülnek. Hiába törekszik az egyházi vezető az integrációra, a cigány lakosság megszólítására, ezt a közösség csak kismértékben, a rögzült társadalmi hierarchiák és gyakorlatok megtartása mellett tolerálja.

„A kormosi magyar gondolkodás ez. Nem jövök, mert sok a cigány. Ha belekezd a gyülekezet egy konkrét cigány misszióba, és ennek következtében a cigány lakosság jó része megtölti a gyülekezetet, onnantól kezdve a magyarok nem fognak bejönni. Akik ide járnak, akik szeretik Jézust és szeretik a cigány embereket, azok elfogadják, de ezzel együtt a magyar misszió megszűnik. Azt mondtuk, hogy ahogyan eddig nem tettük és eddig is általános missziót folytattunk, ezután is ezt fogjuk tenni. Erre a megoldás úgy kínálkozott, hogy egyeztetve a gyülekezet tagságával, a cigány missziót képviselő munkatársakkal, illetve az egyházközpont elnökségével, úgy döntöttünk, hogy egy önálló gyülekezetet hozunk létre, mint anyagyülekezet, kiküldéssel beállítunk egy új gyülekezetet, és ők végezzenek cigány missziót, ha nekik ez a felhívásuk, és úgy érzik, ebben tudnának tenni valamit, akkor azt önálló gyülekezetként tegyék meg.” (K_egyházi1)

A pütkösdi cigány gyülekezet működése azonban a nem cigányok által dominált nagy gyülekezettől igencsak elvált, saját rögzös útra lépett gyakori vezetőváltással, átszervezésekkel és adott esetben közösségszakadásokkal tarkítva. Szerepük fontossá vált bizonyos telepi közösségekben, elsősorban pedig a legszegényebb kormosiak számára (lásd Fehér másik tanulmányát e kötetben).

Már a '90-es évektől jellemző, hogy az emberek egzisztenciájuk elbizonytalanodásával a gyülekezetekhez fordultak lelki és közösségi segítségért. Az évek során a pütkösdi egyház egy jól szervezett rendszert vezetett be a szociális gondoskodás közösségen belüli biztosítására. Jelenleg egy szociális munkacsoportnak van egy elkülönített szociális pénztára, amelybe nagyjából a gyülekezet bevételeinek 10 százaléka kerül. A munkacsoport az önbevalláson alapuló pályázatok segítségével kiválasztja a gyülekezet tíz legrászorultabb

családját, akik egy éven át havi rendszerességű támogatást kapnak. Emellett a gyülekezet tagjai kölcsönt is igényelhetnek.

„Amennyire lehet, rugalmasak és érzékenyek vagyunk ezen a téren, de figyelünk arra, hogy ez mind a gyülekezet tagjainak is és látogatóinak az adományaiból történik, és jól gazdálkodjunk ezzel, és ne visszaéljünk, és ne elherdáljuk, hanem ahány helyen csak lehet, annyi helyen tudjunk segíteni.” (K_egyházi1)

A közösség tagjai szociális intézményekkel (hajléktalan emberek, idősek számára fenntartott szállás, családok és gyermekek átmeneti otthona, szegény gyerekek által látogatott óvoda) is kapcsolatot tartanak, ajándékokat, adományt, személyes gondoskodást szerveznek az intézmények gondozottjainak. Noha az egyház helyi vezetője a gondoskodás leghatékonyabb módjának a saját közösségükbe való bevonást tekinti, a gyülekezet ellenállása miatt ezt a megoldást mégsem tudja mindenkire – így a helyi romákra sem – kiterjeszteni.

Az egyházi szervezetek elsősorban személyes kapcsolatokon alapuló, egyszeri segítséget nyújtanak a náluk jelentkező rászorulóknak, illetve bizonyos kiválasztott intézményeknek vagy telepeknek. Fontosnak tartják a szegények megszólítását, de a velük való érintkezést a paternalista alapokon nyugvó gondoskodás határozza meg. A vallási közösségen belül tényleges integrációról nem nagyon beszélhetünk, a támogatók és támogatottak nem lehetnek egyenrangú szereplők, mert a meglévő társadalmi hierarchia lebontására a helyi közösség nem nyitott, azaz romák és nem romák egyenrangú tagokként nem tudnak megjelenni.

Projektalapú szociális munka

A komplex gyermekprojekt társadalmi hasznosulásával kapcsolatban a program vezetője a szociális szakemberekre gyakorolt áttételes hatásokat emeli ki. Amellett, hogy az ilyen programok a gyerekek helyzetére is ráirányítják a figyelmet, azok a szakemberek, akik adott esetben a szociális ellátásból érkeznek néhány évre, a projektbeli munka hatására egészen új perspektívából szemlélhetik azokat a helyzeteket, amelyeket korábban az adott intézményi szabályrendszer alapján mechanikusan kezeltek.

„Van egy hely, ahova bejöhetnek, ahol észreveszik azt, hogy ezen a kisfiún nincsen télikabát még mindig, és esetleg adnak rá egyet – ezek fontos dolgok. És úgy, hogy nem kell, hogy érdekeljen minket, hogy hogy kellene beavatkozni a családba ahhoz, nem a mi dolgunk, hogy szülőket esetleg presszionáljuk. Mi kifejezetten a gyerekekkel foglalkozunk, ha szülő jön be segítségért, segítünk. Mindezt úgy, hogy nem kell érte igazából valamit megtennie, hogy mi segítsünk. Teljesen más szemlélet, mint mondjuk a gyerekjólét. (...) Volt olyan ötlet, hogy be kell vonni gyerekjólétet, és ők kötelezővé teszik – mondtam, hogy ott bukik el az egész, egy alacsony küszöbű ellátás, ahova a gyerekjólét hajtja be az embereket, nem gondolom, hogy el fogja érni a célját, annak nincs értelme. Én azt sem tartom célszerűnek, hogy biztos kezdetes

a gyerekjóléttel megy ki családhoz, nem szabad összekeverni a jogszabály által kötelezően ellátandó alapellátásokat egy alacsony küszöbű ellátással.” (K_civil4)

Ezekben a programokban a szociális ellátórendszer gyámkodó és kontroll alatt tartó hozzáállása alól mentesülnek a szakemberek, így megszabadulnak az adott esetben számukra is terhes, mindenre kiterjedő figyelemtől, a szabályozott igazgatási eljárásoktól és a rendészetihez közelítő szemlélettől (lásd a „fedőemelőt asszonyok” által végzett szociális munkát³).

Kormoson egy évtizede működik egy kívülről érkezett, a szociális intézményrendszerbe nem betagozódott, ám munkájában országosan elismert civil szervezet. Népszerűsége szert tevő munkájukat Tésás telepen folytatták, ahol karizmatikus vezetőjük először dokumentumfilmesként jelent meg, majd rendszeresen visszatérve nyári fejlesztő alkotótáborokat szervezett. A tábor rendszeressé válásával a telep életének más aspektusaira is elkezdtek reflektálni a programok: fürdőházat hoztak létre a telepen, kártyás villanyórakat szereltek fel, megnyitottak egy közösségi helységet. Később szociális munkásaik állandó jelenlétet is biztosítottak a telepen, közös lakásfelújításokat, mikrohitelezést és kiskertprogramot szerveztek. A tevékenység célja egy mintaprogram megalkotása volt, amely modellként szolgálhat más, hasonlóan hátrányos helyzetű helyek közösségi fejlesztéséhez. A munka országos visszhangját mutatja, hogy a komplex telepprogramot részben a tésási tapasztalatokra alapozták. Később a telepen folytatott önkormányzati és civil közös projekt sikertelensége miatt a civilek elhagyták a telepet. Azóta átfogó tehetséggondozó programba kezdtek városszerte, amely hátrányos helyzetű általános iskolás gyerekek érettségéhez és továbbtanuláshoz segítségét és folyamatos kísérését tűzte ki céljául. (A civil szervezet tevékenységéről bővebben lásd Fehér–Keller–Vidra–Virág tanulmányát e kötetben.)

A civil szervezet tésási programjukban alkalmazott megközelítése, melyben a partneri viszony kialakítása a cél, gyökeresen eltér a település többi, gyámkodást és kontrollt kombináló szociális hozzáállásától.

„Nálunk együttműködés kialakítása van, nem toborzás. Elmondjuk, hogy ezt fogjuk tudni csinálni, ehhez ti mit szóltok, megfelelő lesz-e a gyerek, hogy ebbe be tudjon kapcsolódni, utána elkezdjük az együttműködés menetét kidolgozni. Mi elmondjuk világosan, hogy mit tudunk adni, mi az, amit nem tudunk, és hogy mit várunk tőlük, hogy ők tudjanak adni – ez nyilván alakul a menet folyamán, de azért ezt tisztázzuk.” (K_civil7)

Az egyenrangúságra törekvő kapcsolatépítést nem csupán az önkormányzattal volt nehéz elfogadtatni, hanem magukkal az érintettekkel, a program résztvevőivel is.

³ „A szociális munka az alsó középosztálytól lefelé élők segítőjéből, húsz évvel hazai újjászületése után, azok üldözőjévé vált. A barátságos látogató asszonyok utódai hűtőajtókat nyitogató, fazékfedőket emelő, gyámügyi határozatok gyomorszorogató stílusában kommunikáló büntetésvégrehajtók lettek” (Bugarszky 2011).

„Küzdöttek mindig is ez ellen az egyenrangúdsdi ellen. Sokkal egyszerűbb, hogy jön valaki, elintézi, és le is lehet cseszni, ha nem intézi el. Lehet imádni, és letaszítani a trónról, hogyha kell.” (K_civil7)

A településen ez a civil szervezet vállalja fel leginkább a legszegényebb telepi lakosság érdekképviselését (pl. a közkütszűkítési botrányban). Konfrontatív, jogvédő szemléletüktől vezérelve többször összeütközésbe kerültek a település vezetésével, illetve bizonyos szociális szakembereivel, akik ennek megfelelően távolságtartással és ellenszenvvel figyelik a munkájukat. A civilek többször keresték és keresik az intézményi együttműködések lehetőségét, erős kapcsolatok az eddigi munkájuk során nem jöttek létre. A szociális munka általuk képviselt megközelítése az önkormányzati intézmények szemében nem hatásos, és az érdemtelennek ítélt csoportokat támogatja, így tevékenységük helyi szinten nem kap elismerést. A helyi intézményi rendszerbe való betagozódás nélkül, a lokális törekvések ellenében való munka hosszú távon ellehetetlenül.

„Mert hiába történik meg piciben valahol valami, mégiscsak egy város életébe kapcsolódik be szervesen. És ha ellene hatnak, ami ott történik – márpedig ellene hatnak –, akkor gyakorlatilag szartalicskázásban veszel részt kicsi örömmel, meg azzal az örömmel, hogy jó, amit csinálsz, csak igazából ez így nem fog menni, tekintve a valós helyzetet.” (K_civil7)

A civil szervezet képviselője a helyi szociális célú fejlesztési projekteket is kritikusan szemléli, véleménye szerint azok már elvesztették a valódi fókuszukat, és ahelyett hogy a hátrányokkal és kirekesztéssel sújtott családokat segítené, egyre inkább a középosztályi szociális dolgozók érdekeit helyezi előtérbe, az alacsonyán fizetett szociális szféra hiányait pótolja.

„Azután van a struktúrák fenntartása: nem az az elsődleges cél, hogy hogyan tudnánk a cigánytelepekre vizet vinni, erre pályázott, de nem ez fog lebegni a szem előtt, hanem hogy ki legyen a szakmai vezető, ki legyen a projektmenedzser, miért ő legyen, annak mennyit fizetünk. Amikor megpályázzák a pénzeket, akkor megpróbálnak megfelelni a kiírásnak, majd a módosítások során a hangsúlyok áttolódnak.” (K_civil7)

Ezt a szemléletmódot erősíti meg az a tendencia, amely során a fejlesztési projektek a szociális ágazat időleges kiürüléséhez vezetnek, illetve az érdekesnek ítélt alsó középosztályt támogatják.

Összegzés

Kormoson a szociális gondoskodás hagyományosan a város koházati üzeme által támogatott és felvállalt feladat volt, melyet később a várossal azonosítottak. A szociális terület közbeszédben való jelenléte ennek megfelelően mindig is hangsúlyos volt, hiszen itt jelennek meg a társadalmi egyenlőtlenségek növekedésével kiéleződő térbeli és társadalmi törésvonalak. Kormos intézményi diskurzusainak és maguknak a szociális intézményeknek, szereplőknek a tevékenységén keresztül képet kaptunk arról, hogyan áll összefüggésben a helyi szegénységről alkotott narratíva és a programok lokális tervezése, megvalósítása. Az intézmények által használt törésvonalak és határmegvonások azok, amelyek párhuzamosan megjelennek a szociális céllal működő projektek helyi végrehajtásaiban. Míg általánosan használt megkülönböztetés az etnikai kategorizáció, ez Kormoson a különböző településrészek által megjelenített érdemesség és az eltérő társadalmi és munkaerő-piaci státuszú népcsoportok közötti határmegvonásban mutatkozik meg. A helyi szociális gondoskodás fókuszában jelenleg a lecsúszó alsó középosztály áll, így lett a helyi program fókusza a még menthető Béketelep, és így települtek a komplex gyerekprogram tevékenységei a település jobb helyzetű városrészeibe. A különböző városi intézmények, egyházak, civil szervezetek és projektek más-más módon közelítenek a szegény családokhoz, a szociális gondoskodás a tevékenységekben keveredik a gyámkodással, a kontrollal és a partneri viszonyal. Az önkormányzati intézményekben a gyámkodás és a kontroll dominanciája válik jellemzővé, ami a hierarchikus kapcsolatokon keresztül hozzájárul a térbeli és társadalmi határok újratermeléséhez. A vizsgált egyházak jellemzően paternalista és alkalmi segítséget nyújtanak. Mindkét megközelítés a meglévő társadalmi rend és határok fenntartását erősíti, és elfogadja és fenntartja az önkormányzati intézmények által használt szimbolikus határokat. A civil szereplők, így a projektben dolgozók részben felszabadulnak a szociális szférában jelen levő gyámkodó mechanizmusok alól. Ezzel azonban nem szakadnak el azoktól a szimbolikus határoktól, melyek a különböző intézményeket és a projekteket is jellemzik. Az általánosan alkalmazott szimbolikus határoktól eltérő gyakorlatokat folytató civil szervezet munkája többek között az eltérő megközelítésmód miatt is hosszú távon fenntarthatatlan. A gondoskodás és fejlesztés itt vizsgált mechanizmusai hozzájárulnak a szimbolikus határok újratermeléséhez és a meglévő társadalmi egyenlőtlenségek, hierarchiák újratermeléséhez és fenntartásához.

VIDA ANIKÓ

„HÁT RAJTUNK KI SEGÍT?” A SZOCIÁLIS ELLÁTÁSBAN DOLGOZÓK HELYZETE ÉS SZEGÉNYSÉGGÉPE EGY DÉL-ALFÖLDI KISVÁROSBAN

Az (alsó) középosztály lecsúszásával, státuszfenyegetettségével foglalkozó tanulmány a szociális ellátásban és igazgatásban dolgozó szakemberek helyzetére és szegénység narratíváira fókuszál. Ennek egyfelől praktikus okai vannak: az intézményi interjúk döntő része ebből a körből került ki. Másfelől a terepkutatás során a megkérdezett szakemberek többször jelezték, hogy a szegénység témája őket is érinti, és érezhetően azt is nehezményezték, hogy mindenki csak a mélyszegénységben élők helyzetére kíváncsi.

Az utóbbi években végbement szociálpolitikai fordulat, a jóléti konszenzus felbomlása következtében a korábban is meglévő szegény- és cigányellenes közhangulat, „*a segélyellenes diskurzusok előbb helyi, majd kormányzati közpolitikává váltak*” (Zolnay 2013: 19.) Az újfajta társadalmi és politikai elvárásoknak való megfelelés kényszere részint konfliktusba kerülhet a segítő hivatás szakmai és etikai normáival, részint „*értő fülekre található*” a szakemberek körében, illetéknéppen szentesítve a már korábban is meglévő attitűdöket, gyakorlatokat (Bugarszki 2014: 68).

A szakmai és hivatalnoki szerepkör együttes betöltéséből eredő bizonytalanságokat és dilemmákat tovább fokozza a szociális munkakört betöltők alacsony társadalmi presztíze (horizontális szegregáció), a segítők és a segítettek sok szempontból hasonló helyzete (Szalai 1999), valamint a középosztály státuszának utóbbi években bekövetkezett látványos romlása is.¹ A Tárki kutatói egy nemrég megjelent tanulmányukban arra hívták fel a figyelmet, hogy míg 2001-ben az ún. „leszakadók” osztályán belül a szakmunkás végzettségűek voltak túlsúlyban, addig 2012-ben a szellemi és értelmiségi pozíciót betöltők. A „leszakadók” ebben az értelmezésben sodródó pozíciót foglalnak el a munkásosztály és a középosztály között² (Kolosi–Pósch 2014).

A szociális ellátás különböző szegmenseiben dolgozók társadalmi státuszának felvázolása ilyen módon egyszerre szolgálhat adalékkul a 2008-as gazdasági válságot követő, tömeges biztonságvesztéssel járó társadalmi folyamatok, valamint a relatív depriváció és

¹ A GfK Piackutató Intézet és az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont 2014-ben, a magyar társadalom osztályszerkezetének feltárását célzó közös kutatásában összezsugorodott és eltűnőben lévő középosztályról számolt be (hivatkozva Kolosi–Pósch 2014).

² Az összehasonlítás alapjául a Háztartás Monitor 2001 és 2012 közötti időszakra vonatkozó adatai szolgáltak. A pozíciócserét a kutatók azzal magyarázták, hogy 2012-ben jelentősen megnőtt azoknak az aránya, akik a magyar és a világgazdasági válság következtében szakadtak el korábbi, középosztályi pozíciójuktól (Kolosi–Pósch 2014).

a szegény-, illetve cigányellenes attitűdök³ közötti összefüggések megértéséhez. Az, hogy a segítők miként élik meg a saját helyzetüket, azért is fontos, mert ők azok, akik a szegényekkel napi szinten kapcsolatba kerülnek, ezáltal mintegy közvetítői szerepet töltenek be a többségi társadalom és a peremhelyzetben élők között. Ezzel együtt arról sem szabad elfeledkezni, hogy – bár ezt az érintettek nem mindig így élik meg – a szociális szakemberek egyben a hatalom képviselői is, és a segítő/támogató szerepkör mellett – esetenként helyett – beavatkozó, korlátozó és kontrollfunkciókat is ellátnak. Így nem tűnik túlzónak az a megállapítás sem, miszerint a szociális szakmához szükséges készségek és tudások elsajátításával a szakemberek egyúttal arra is jogosítványt szereznek, „*hogyan a szegények sorsa felett napi döntéseket hozzanak*” (Szalai 1999: 54). Ennél erősebb és épp ezért vitatható az a látélet, amely a szociális professzió magyarországi alakulását a korábban konszenzusos szakmai és etikai normák megkérdőjeleződéseként, még inkább teljes visszarendeződéseként értelmezi: „*A szociális munka az alsó középosztálytól lefelé élők segítőjéből, húsz évvel hazai újjászületése után, azok üldözőjévé vált*” (Bugarszki 2011).

A terepmunka során a szegényekkel kapcsolatban álló intézmények munkatársaival készült tematikus (fókuszcsoportos és strukturált) interjúk. Az interjúk alanyai között egyaránt voltak magasan kvalifikált, felsőfokú végzettségű szociális szakemberek, valamint kevésbé iskolázott szociális gondozók, továbbá szociális munkakört betöltő, ám szakképzetlen közmunkások is. A szegényekhez, szegénységhez való viszonyulásuk mellett szó esett a személyes mobilitásukról, a szakmaválasztás körülményeiről, a pályaképükről, valamint saját helyzetük megéléséről is. Ez utóbbi témakörnél elsősorban a szakemberek szubjektív társadalmi státusztára voltam kíváncsi, továbbá arra is, hogy milyen megélhetősi stratégiáik, illetve jövőképük van.

A szociális ellátórendszer intézményei és szinterei

Ivándomb az ország déli részén, a szerb határ közelében helyezkedik el. A város a rendszerváltás előtt a térség mezőgazdasági központja volt,⁴ mára viszont a település egészére jellemző az elszegényedés és a térségi átlagot messze meghaladó munkanélküliségi ráta. Az elmúlt két évtizedben mintegy kétezer fővel csökkent a kisváros lélekszáma, amely ma már a tízezer főt sem éri el.

³ Ivándombon a 2014-es választásokon a Jobbik volt a második legnépszerűbb párt.

⁴ A városban a rendszerváltás előtt két nagy létszámú és kiterjedt területen gazdálkodó termelőszövetkezet is működött, amelyhez még hozzátartozott a térsék közös vállalata, egy kézműipari termelőszövetkezet és egy költségvetési üzem is. A térség a mezőgazdasági jellegű munkakörök mellett számos egyéb foglalkoztatási lehetőséget is kínált az itt élőknek. Így például a ktsz-nek (kézműipari termelőszövetkezet) egy buszra való kőműves brigádja is volt, tartozott hozzá egy varroda is, ami ez idő tájt közel száz nő számára biztosított munkát. A szomszédos kisközségben a térszék közeli vállalat egy hatalmas pincészetet is működtetett. Mára ezekből szinte semmi sem maradt, illetve a „kiprivatizált” szövetkezeti vagyomból újraindított mezőgazdasági vállalkozások ugyanazon területeken minimális létszámot foglalkoztatnak.

A város képviselő-testülete a szociális, gyermekvédelmi és egészségügyi feladatok ellátását 1996 februárjától közhasznú nonprofit formában⁵ működteti, amely – ha nem is egyedülálló – de semmiképpen nem nevezhető szokványosnak a szociális szolgáltatások területén. Az új szervezeti forma profilbővüléssel is együtt járt, a városban ekkor – a kötelező alapellátási feladatokon felül – már idősek otthona, éjjeli menedékhely, nappali melegedő és családok átmeneti otthona is működött. A kft. 1996 óta a megyei egészségbiztosítási pénztárral kötött szerződés alapján otthoni szakápolást is végez. Az éjjeli menedékhely megnyitását követően, szintén pályázati pénzből, kezdte meg működését a családsegítő szolgálat, amelyet a gyermekjóléti szolgálat létrehozása követett, de ehhez már az önkormányzat saját forrásait is igénybe kellett venni. Az intézmény profiljának folyamatos bővítésében nemcsak a szociális szolgáltatások kilencvenes években végbement expanziója (Bugarszki 2011), hanem a menedzszerszemléletű intézményvezető kapcsolati tőkéje is szerepet játszott:

„Hát én elég jó kapcsolatokat tudtam kiépíteni a főiskolán, a minisztériumban, és akkor én minden pályázaton becsöngettem. (...) A minisztériumból kaptam az engedélyt, nem is alakíthattuk volna ki 10 fő alatt, de addig beszélgettünk a főosztályvezetővel, hogy nem is volt szó róla, hogy hány férőhelyes, csak hipp-hopp lesz itt egy éjjeli menedékhely, nem is hajléktalanszálló, csak éjjeli menedékhely.” (I_szociális13)

A szociális szakellátás napirenden lévő intézményi és ellátásszervezési átalakítása azonban mára éppen ezeknek, a település számára nem kötelezően előírt feladatoknak a teljesítését veszélyezteti, hiszen a városnak nincs elegendő saját forrása a hiányzó állami normatíva kiegészítéséhez. A magas működési költségekre hivatkozva a közelmúltban már két olyan intézményt is bezártak – bentlakásos kollégium⁶ és családok átmeneti otthona –, amelyek mintegy utolsó mentsvárként szolgáltak a legnehezebb helyzetben lévő családok és gyerekek számára. Hasonló sorsra jutott a hátrányos helyzetű gyermekek társadalmi integrációját (napközi, korrepetálás, nyári táborok, kirándulások) elősegíteni hivatott Alternatív Klub is, amelynek működését ez idáig pályázati forrásból biztosították, ám az önkormányzat nem tudja vagy – a helyi szakemberek szerint – nem is akarja előteremteni⁷ a további működéshez elengedhetetlenül szükséges költségeket. Az Alternatív Klubban folyó munkát egyébiránt az összes megkérdezett szociális szakember a kevés sikertörténet⁸ egyikeként említi.

A szociális szolgáltatások tudatos leépítésének szándékát látszik erősíteni az a tény is, hogy az önkormányzat tulajdonában lévő, szociális pályázati forrásokból kialakított in-

⁵ Az intézmény már 1996 előtt is, az országban elsőként, közhasznú formában működött, 1996-tól mindössze annyi változást történt, hogy kft.-vé alakultak.

⁶ A kollégium korábban az összevont önkormányzati oktatási intézmény – általános iskola, gimnázium és szakközépiskola – részeként működött.

⁷ A szakemberek itt a szomszédos, hasonló helyzetű – szintén a járáshoz tartozó – településre hivatkoztak, ahol a program a pályázat lezárása után is folytatódni fog.

⁸ A klubban naponta átlagosan 30–50 gyerek fordult meg.

tézmények és szolgáltatások helyét egyre inkább profitorientált piaci szereplők⁹ veszik át. Az éjjeli menedékhely, a nappali melegedő, valamint a szociális otthon esetében még nem tisztázódott, hogy ki, illetve kik lesznek a fenntartói. Így még az is előfordulhat, hogy a pályázatokból jól felépített szakosított ellátás a jövőben gazdátlan marad, miután az igen összetett szociális intézményt sem a katolikus egyház, sem a Máltai Szeretetszolgálat nem tudja vagy nem is akarja egészében átvenni, a református egyház pedig egy többségében katolikus vidéken nem szívesen bővítené intézményeinek körét. Mindezekon túl a korábban innovatívnak és rugalmasnak számító szervezeti forma mára egyértelműen hátrányos az intézménynek, hiszen 2014. január elsejétől a nonprofit szociális intézmények működési költségeit már nem fedezi az állam.

A nem kötelező, ún. szakellátások megszűnésével a helyi szociális és egészségügyi intézmény profilja várhatóan már csak a Szociális törvényben előírt alapfeladatok (étkeztetés, házi segítségnyújtás, idősek klubja, családsegítő szolgálat, gyermekjóléti szolgálat) ellátására fog korlátozódni. Ugyanakkor azt is fontos megjegyezni, hogy a családsegítő szolgálatokban is egyre kevesebb ügyfél jelenik meg, hiszen 2009 óta az aktív korú nem foglalkoztatottaknak már nem kötelező a beilleszkedési programokban való részvétel, így a tartós munkanélkülieknek a családsegítő szolgálatok helyett már csak a munkaügyi központokkal kell együttműködniük. A 2015. március 1-jével életbe lépő változások, nevezetesen a rendszeres szociális segélyben részesülők foglalkoztathatóvá minősítése, a rendszeres szociális segély kivezetése a rendszerből, várhatóan még tovább fogja csökkenteni a családsegítő szolgálatok ügyfélkörét.

A szociális szakemberekkel folytatott beszélgetésekből az derült ki, hogy a legtöbb és legsúlyosabb problémával a gyermekjóléti szolgálatok munkatársai találkoznak a napi munkájuk során. Talán az sem véletlen, hogy ezen a területen a legnagyobb a fluktuáció, a felsőfokú szociális végzettségű munkatársak pályaelhagyása. A település szociális helyzetének egyértelmű romlását mutatja, hogy az utóbbi másfél évtizedben egyre több a magatartási problémával küzdő gyerek. Ezen problémák kezelése messze meghaladja a szociális szakemberek kompetenciáját, ám a szomszédos nagyobb városban is csak egy gyermekpszichiáter¹⁰ dolgozik, akihez fél évet kell várni a bejutásra.

A legutóbbi évek kedvezőtlen fejleményei közé tartozik az is, hogy 2014-ben jelentősen emelték a házi segítségnyújtás gondozási díját,¹¹ aminek következtében csökkent a piaci szolgáltatásokhoz képest eleve rugalmatlanabb és immáron drágább önkormányzati szociális gondoskodás iránti kereslet.

„Na most, hogyha egy olyan idős, aki nem egy órát, kettő órát, három órát igényel, hanem 6–8 órát, vagy akár éjszakai felügyeletet, akkor a hozzátartozó sajnos inkább

⁹ A Családok Átmeneti Otthonát a szennyvizeseknek adták bérbe, míg egy másik épületrészben a DÉMÁSZ és a DÉGÁZ tart ügyfélfogadást.

¹⁰ A hátrányos helyzetű családok esetében még a pszichológus/pszichiáter szakember sem jelent(ene) hatékony segítséget, hiszen a gyerekek tüneteit kiváltó és fenntartó problémák egymásra épülnek és egymást erősítik.

¹¹ Ivándombon 2014-ben már több mint 700 forintot kellett fizetni egyórányi gondozásért.

megveszi a piacon óránként 500 forintért a maszekot, minthogy tőlünk megigényelje azt, ami időhöz van kötve és jóval drágább.” (I_szociális9)

A kapcsolati és politikai tőke szerepe még a korábbiakhoz képest is felértékelődött, így a szociális intézmény vezetőjének már abba sincs beleszólása, hogy kiket vesz fel közmunkára.¹² A közmunkások foglalkoztatását szervező önkormányzati köztisztviselő viszont a „kínálati oldal” problémáit emelte ki. Elmondása szerint nagyon nehezen találnak olyan megbízható embereket, akiket ki mernek közvetíteni, pontosabban „be mernek engedni” az oktatási, egészségügyi és szociális intézményekbe.¹³ Ráadásul a képzetlen közmunkások alkalmazása, az állandó fluktuáció egy sor olyan szakmai és etikai problémát is felvet, ami elkerülhetetlenül minőségromláshoz vezet a szociális szolgáltatások területén.

A segítők személyes és szakmai mobilitása

A szociális szakemberek többsége tősgyökeres ivándombi, így nemcsak az általános iskolát, hanem a középiskolát is helyben, illetve néhányan a szomszédos nagyobb városban végezték el. Mindössze két olyan segítő foglalkozású szakemberrel beszélgettem, akik csak felnőttkorukban költöztek a településre, esetükben a földrajzi mobilitás egy lefelé irányuló társadalmi mobilitással járt együtt, hiszen korábban nagyvárosban éltek, ráadásul a versenyszférában dolgoztak.¹⁴ Nem meglepő módon a településen élők mentalitását, a helyi normákat és kulturális magától értetődőségeket is éppen ezek a szakemberek ítélik meg a legkritikusabban:

„Amikor beléptem Ivándombra, hatalmas nagy kőkerítések, nagy vaskapuk, tehát erődtítmények és ilyen lezárt utcák. És utána bekerültem ide dolgozni, és azt látom, hogy mindenki információéhes, és megy a pletyka a másíkról, a háta mögött. És nagy információéhség van, hogy inkább kitalálunk valamit, mert nem látunk be, és mindent tornyozunk el, hogy rólam aztán nehogy, senki se.” (I_civil3)

A település mezőgazdasági jellegéből adódóan a szociális szakemberek zöme paraszti származású, amit nyíltan, mondhatni büszkén, csak a legmagasabb munkakört betöltő szakmai vezető vállalt fel. Az apák és az anyák foglalkozási státuszában nem volt jelentős eltérés, jellemzően olyan, szakképesítést nem igénylő munkaköröket láttak el, amelyek – a mezőgazdasági tevékenységgel kiegészítve – a város „fénykorában” biztos megélhetést kínáltak, de már akkor is a rétegződési hierarchia alján helyezkedtek el (takarító, karbantartó, tsz-dolgozó, háztartásbeli, raktáros stb.) A felsőfokú végzettségűek és a gondozá-

¹² Ezt az információt először a szociális és egészségügyi intézmény igazgatójától hallottam, de magón kívül az egyik közmunkás is megerősítette.

¹³ A szociális és egészségügyi kft.-hez 2015-ben 15 főt közvetítenek ki közmunkára. A túlnyomó többségük szakképzettséget nem igénylő munkakört tölt be, így például takarítanak, ebédet hordanak.

¹⁴ A radikális váltásban mindkét szakember esetében magánéleti okok játszottak szerepet.

si feladatokat ellátók társadalmi háttere a szülők iskolai végzettségét tekintve hasonló, ugyanakkor azok a szakemberek, akik egyúttal valamilyen vezetői pozíciót is betöltenek az intézményben, jellemzően olyan családokból származnak, ahol már a szülők is vezető beosztásban (cégvezető, telepvezető, raktárvezető) dolgoztak. A származás és a kapcsolati tőke kiemelt fontosságát jelzi tovább az a tény is, hogy az egyik ilyen szakember a jelenlegi alpolgármester lánya, míg a másik a jegyző felesége.

Az elsősorban a parasztsághoz köthető „szokásörző és hagyománykövető”¹⁵ értékrend normáihoz igazodva, a helybéli szociális szakemberek iskolai végzettsége – a szociális pályára való kerülésüket megelőzően – mindössze egy lépcsőt emelkedett a szülők generációjához képest. Mindazonáltal ez nem helyi – és még csak nem is magyarországi – sajátosság, hiszen mind a pályán lévők, mind a szociális munkás szakos hallgatók körében magas az első generációs értelmiségiek aránya (Fónai–Patyán–Szoboszlai 2001). Az ivándombi szociális ellátásban dolgozók többsége „tipikus női” pályára felkészítő – ápolónő, gondozónő, könyvelő, adminisztrátor, varrónő, fodrász – szakközépiskolát vagy szakmunkásképzőt végzett. Az érettségi bizonyítványt viszont – a legidősebb korosztályhoz tartozó szociális gondozókon kívül – mindenki megszerezte. Voltak ugyan néhányan, akik megpróbálkoztak valamilyen főiskolával (diplomás ápoló, tanító), de egy-két év után abbahagyták a tanulmányaikat.

„Nem volt az olyan egyenes” – a szakmaválasztás körülményei

A szociális szakemberek pályaképére vonatkozó korábbi kutatási eredményekhez hasonlóan, az ivándombi szociális ellátásban dolgozók szakmába kerülése is inkább egy kényszerű pályamódosítás, mintsem tudatos választás eredménye. A sokszor még középfokú végzettséghez sem kötött szociális gondozók jellemzően egy rövidebb-hosszabb ideig tartó állástalanság és a munkaügyi központ által felajánlott képzés elvégzése után, mondhatni, jobb híján váltak hivatásos gondozóvá. A képzés elvégzése önmagában persze még nem jelent(ett) garanciát az elhelyezkedésre, hiszen egy falusias kisvárosban az is sokat számít, hogy ki mennyire van beágyazódva a helyi viszonyokba.

„A férjem beszélgetett az igazgatónővel, és kérdezte, hogy nem volna-e nekem itt valamilyen állás. Akkor mondta, hogy valamilyen konyhai kisegítői állás volna, és hogy vállalnám-e. Akkor mindenki gondozónak volt írva, nem is tudom meddig volt ez, és akkor utána lettem takarító. Most gondozó vagyok, elvégeztem ezt az iskolát. Szociális gondozó és ápoló szakot végeztem. Tavaly novemberben vizsgáztam.” (I_foglalkoztató4)

A pályára „sodródott” szociális gondozók mellett olyan szakemberekkel is találkoztam, akik egy tudatos stratégia részeként, a jövőjükbe való befektetésként fogták fel a szociális szférába kerülést.

¹⁵ Lásd Kapitány Á.–Kapitány G. (1983) írásában.

„Közben elkezdtem ezt az iskolát, mert amit a Videotonban végeztem, arra itt szükség nincs, mert ipar itt nincs. És akkor elkezdtem ezt a szociális gondozó iskolát. Magánúton, teljesen magánúton, mert úgy gondoltam, hogy erre itt nagyobb szükség van, mint az én könyvelői képzettségemre. Ez OKJ-s tanfolyam, de nem munkaügyi központos.” (I_foglalkoztató3)

Ugyanez az előrelátó stratégia jellemezte azt a segítőt, aki még időben felmérte, hogy a kínai boltok megjelenése tönkretelheti a ruhaüzletüket, ezért – a biztonságos megélhetést választva – „egy hirtelen jött ötlet alapján” került a szociális intézménybe. Itt először a hajléktalanszállón dolgozott, miközben elkezdett egy szociális gondozó tanfolyamot, amiért meg is rótták, mondván, miért képezi magát alul. Amikor jelentkezett az egyik szociális szakembereket képző főiskola szomszédos városba kihelyezett tagozatára, éppen három műszakos nővérként dolgozott. Miután a munkaköréhez nem kellett a diploma, így a főiskolát saját szabadideje terhére végezte el.

A felsőfokú végzettséget igénylő munkakört betöltők (családsegítő és gyermekjóléti szolgálatok munkatársai, családok átmeneti otthonában dolgozók) körében is többségben vannak a munkanélküliség és a bizonytalanság elől menekülők. Az egészségügyből vagy a versenyszférából érkezők esetében a már említett tényezők mellett a családi és a munkahelyi szerepek összehangolásának lehetősége és egyben kényszere is szerepet játszott a szakmaváltásban.

„Amikor csináltuk a vállalkozásunkat, akkor is én hajnali ötkor útra keltem, utána 7-kor hazaszaladtam elindítani a gyerekeket, utána délben összekotyvasztottam valami kis kaját, aztán vissza a munkahelyre, este mire hazaértek, vacsora, vissza. Ez ment olyan két évig és rájöttem, hogy ez így nem működik.” (I_szociális8)

A külső kényszerektől mentes pályamódosítás nagyon ritka. Erre egyetlen példát találtam, nevezetesen a fővárosból „leköltöző” szakembert, aki pályája elején egy jól menő reklámügynökség produkciós vezetőjeként dolgozott, de három év után „megcsömörölt”, nem látta értelmét a munkájának. Ezt követően egy csepeli családsegítő szolgálatnál helyezkedett el, majd megismerkedett a jelenlegi férjével, akivel Ivándombon vásároltak házat. A költözést jelentősen meggyorsította az az állásajánlat, amelyet egy ismerősük szerzett a helyi családsegítő szolgálatnál.

„Először én nem is tudtam, hogy mit szerzett nekem, mert itt aztán, utólag látva, óriási nagy érték a munkahely. Ez Pestről nézve nem volt akkora nagy... nem is értettem ezt a szituációt.” (I_civil3)

A szakemberek pálya- és jövőképe

A szociális szakma professzionális voltát még ma is sokan kétségbe vonják, mondván, ehhez nem kell különösebb tudás, elég, ha valaki „szereti az embereket” és szívesen foglalkozik az ügyes-bajos dolgaikkal. A megkérdezett segítők is ezzel az előzetes „tudással” felvértezve érkeztek a szakmába, ám a főiskola elvégzése a többség számára meghatározó jelentőségűnek bizonyult. Nem annyira az elméleti ismeretek jelentettek újdonságot, hanem sokkal inkább az az inspiráló közeg, amibe belekerültek, kiszakadva a hétköznapi rutinjából. A különböző szerepek összehangolását, a munka melletti tanulást valamelyest megkönnyítette, hogy az akkoriban igen elismertnek számító fővárosi főiskolának éppen a szomszédos nagyobb városban volt a kihelyezett tagozata, ahová szinte csak olyanok kerültek be, akik már dolgoztak a szakmában.

A főiskolás évek meghatározó voltát jelzi, hogy a pályaelhagyáson komolyan gondolkodó szociális szakember volt az egyetlen, aki máig sem érti, hogy miért kellett a „*svéd jóléti rendszertől kezdve mindent megtanulniuk*” (I_szociális7), és a kötelezően előírt szakmai gyakorlatokat is teljesen felesleges kinként élte meg. Az elméleti tudások és a gyakorlati tapasztalatok összevetését, a folyamatos visszacsatolási lehetőségeket a szakemberek utólag még akkor is hasznosnak tartják, ha a szociális munka etikai elvei nem mindig voltak összhangba hozhatók a gyakorlati tapasztalataikkal.

A szociális gondozók pályaképét a gondozói tanfolyam elvégzése kevésbé befolyásolta. A szakmában eltöltött idő számukra inkább egy olyan attitűdváltozással járt együtt, amelyet az élet végével, a folyamatos leépüléssel való szembesülés hozott magával. A gondozók egymás között ezt úgy fogalmazták meg, hogy ezen a pályán tulajdonképpen a saját jövőjükből égnek ki.

„És az ember elgondolkodik rajta, hogy egyszer valószínűleg mi is, sőt biztosan, mi is oda fogunk kerülni. Időskorban már csak a leépülést látja az ember, az óvodában pont az ellenkezőjét, hogy fejlődik a gyerek. Szóval csak a leépülés és a szomorúság.” (I_szociális12)

Az idősellátásban dolgozó szakemberek nagyon bizonytalanok a jövőjüket illetően. A többségük maradna ugyan a szakmában, de ha tehetnék, elköltöznének másik településre vagy akár még külföldre is. Ez utóbbit – a Székesfehérvárról áttelepült segítőt kivéve – a többség az életkora és a röghöz kötöttsége miatt nem tartja reális alternatívának. Mindössze egy olyan segítőtvel beszélgettem, aki sem a szakmájából, sem a településről nem vágyódik el, ő csupán a vállalkozói igazolvány kiváltásán gondolkodik.

A több évtizede pályán lévő, nyugdíjkorhatárhoz közelítő diplomás szakemberek karriertervei között érthető módon már nem szerepel a szakmaváltás. A leginkább lehetőséghiányból és kiszolgáltatottságból eredő lojalitás mellett az erős szakmai elköteleződésre is találunk példát.

„Képzeld el, hogy nem gondolkodom más munkakörben. Én ezt tanultam, én ezt tudom, és hogy nem tudnék másba gondolkodni. Amikor engem hívott a polgármes-

ter a gyerekesélybe szakmai vezetőnek, akkor én mondtam neki, mert azzal kezdte, hogy ő nagyon-nagyon tudja, hogy én ebben nagyon otthon vagyok. Mondtam neki, hogy ezt jól gondolod. Az biztos, hogy engem a szakmában nem fog tudni senki kidumálni itt, Ivándombon. Tehát én, amit erről tudni lehet, én mindent tudok. Mert én akartam is tudni. Tehát én nem mennék el máshova dolgozni.” (I_szociális8)

A muszájból pályán maradók és a váltani nem is akarók között félúton helyezkedik el annak a szakembernek a stratégiája, aki – amennyire csak lehet – igyekszik felkészülni egy kikényszerített pályaváltásra.

„Én azt gondolom, hogy ha ebből kikerülnék, mert ugye állandóan mondják, hogy leépítés várható és egyéb, akkor én inkább a kertészetet vagy valamiféle öfenntartó... mert nálunk ez a családi gyökér is, lehet, hogy megpróbálnék valami fóliás termesztést vagy saját lábra állni. Mert nekem évek óta, ilyen vészhelyzetre felkészülve, nekem van ez a szoc. ápoló és gondozóm, és ez németre le van fordítva, meg a németet szoktam nézegetni, meg vannak telefonszámaim, úgyhogy azért... mivel so-kaig nem engedhetem meg magamnak, hogy munkanélküli legyek.” (I_szociális5)

Az idézett interjú azt is jól példázza, hogy az itt élők mentalitásában a mai napig fellelhetők a település „virágkorára” visszavezethető vállalkozói, parasztpolgári mentalitás nyomai, ami – mint majd később kiderül – nemcsak a mindennapi megélhetést teheti könnyebbé, hanem egy újabb szakmaváltáshoz is elegendő municiót nyújthat.

„Én se élek bármelyik ügyfélnél jobban”

Az már a terepkutatás kezdetén nyilvánvalóvá vált, hogy a szakértőként megkérdezettek a saját helyzetüket legalább annyira aggasztónak vélik, mint a klienseikét, illetve ügyfeleikét. Ahogy egyikük megfogalmazta: csak annyi fizetést szeretne kapni, hogy 25-én ne azt kelljen számolgatnia, hogy befizeti a csekket vagy enni vesz otthonra. A többségükben ez egyértelmű frusztrációt és szorongást okoz, még akkor is, ha nehezen tudják összeegyeztetni az elvárt szakmai és etikai normákkal.

„Mert amikor bejön az ügyfél, és azt mondja, hogy nem tudtam kifizetni, és akkor nem mondhatod azt, hogy én sem. [nevet] Magyarországon nem él sokkal jobban egy diplomás szociális munkás, mint a kliens. Sőt, sokszor azzal szembesülsz, hogy sokkal rendezettebb és gondozottabb, frissen fodrászolja. Te meg dugdosod a kezded, mert éppen feltörte a kapa. Én azt gondolom, hogy annyival nem élünk mi jobban, sőt sok esetben, sokkal rosszabbul. Egy-két éve még ez rosszabbul esett, de megtanultam kezelni.” (I_szociális5)

Köztudott tény, hogy a szociális szférában dolgozók 2008 óta nem részesültek béremelésben, az ágazatban foglalkoztatottak jelentős hányadának a fizetése még a létminimumot sem éri el. A segítők és a segítettek közötti szociális távolságok csökkenése, pontosabban a lecsúszástól való félelem más-más reakciókat vált ki a segítőkben. A többség szégyelli, kínosnak érzi, hogy a kliensekkel együtt kell „turkálniuk”, de olyan attitűddel is találkozom, amikor a munkahely nyújtotta viszonylagos biztonság részint felülírja az egzisztenciális kiszolgáltatottság miatti elégedetlenséget, részint arra emlékezteti a segítőt, hogy milyen gyorsan át lehet kerülni az asztal túoldalára. A segítők elbeszéléseiből azonban az is kiderül, hogy az együttérzés sokkal inkább a hasonló státuszúaknak szól, azok, akik „beleszülettek” a szegénységbe, már kevésbé számíthatnak az alsó középosztályhoz tartozók szolidaritására.

„Engem mindig az ráz meg, szokták mondani, hogy mindenki magából indul ki, amit már mondtam, hogy az ráz meg, amikor olyan emberekkel találkozom, akik középfokú végzettségűek, nagyon sok szakmunkás, akik munka nélkül maradtak, és akik ilyen ötvenpár évesek. (...) A másik, az a nehezebb sors, az a nagyon mély szegénység, az egy külön téma. (I_szociális6)

A rétegződési hierarchiában alacsonyabb helyet elfoglaló szociális gondozók a diplomás szakemberekhez képest elégedettebbek a saját anyagi helyzetükkel. Ennek egyik oka az lehet, hogy az általuk gondozott egyedülálló idősök – anyagi helyzetüktől szinte teljesen függetlenül – az egyetlen olyan társadalmi csoport ma Magyarországon, akiknek a közösségi támogatásra való rászorultságát és érdemességét nem szokás kétségbe vonni. A másik ok az lehet, hogy alacsonyabb társadalmi státuszukból adódóan, nem a diplomások, hanem a segéd-, illetve szakmunkások jelentik számukra a referenciacsoportot.

Emellett azt is nagyon fontos megjegyezni, hogy a megkérdezett szakemberek mindegyike végez valamilyen jövedelemkiegészítő tevékenységet, aminek köszönhetően többségük – még ha jelentős erőfeszítések árán is – megengedheti magának az anyagi privációk index egyik legfontosabb tételének számító, évi egyhetes nyaralás finanszírozását is. Az interjúkból kirajzolódott megélhetési stratégiák – háztáji gazdálkodás, önellátásra való berendezkedés, önkiszákmányolás, a családtagok munkaerejének maximális kihasználása – erősen emlékeztetnek az előző korszak informális és második gazdaságára (Szalai 2007), és nagymértékben támaszkodnak a valaha virágzó mezővárosi parasztpolgári mentalitásából adódó tudástökére is.

„Hát jószágaim vannak, rengeteg, mindenféle baromfim van, disznókat hizlalok, ami nekünk kell meg a gyerekeknek, az megvan, tehát nem kell a boltba mennem húsért. (...) A férjem is dolgozik, jól van, a gyereket segítjük, de... A férjem is azért elmegy maszekolni, mert ő ács meg kádár, hordókat javít, most jönnek majd a kis maszek (...) Ebből pótoljuk.” (I_szociális10)

Elöregedő településről lévén szó az idősök ápolása, gondozása – a hivatalos munkaidőn túl is – fontos bevételi forrás a házi segítségnyújtásban dolgozók számára. Az önkor-

mányzati alkalmazottak mindegyike végez „privátban” is gondozást, de van olyan szociális gondozó, aki maszek fodrászként vagy varrónőként egészíti ki a keresetét.

„Attól, hogy szegénynek néz ki, nem biztos, hogy az”

Ivándombon általánosan elterjedt az a vélekedés, hogy a település folyamatosan csúszik lefelé. A város helyzetét még azok is negatívan ítélik meg, akik a saját anyagi helyzetüket jónak – vagy legalábbis stabilnak – tartják. Annak ellenére, hogy Ivándomb nem tartozik az etnikailag homogén,¹⁶ ún. gettótelepülések (Virág 2010) sorába, mégis erősen érzékelhető az „elcigányosodástól” való félelem, amit a helyiek már-már apokaliptikus vízióként láttatnak:

„És borzasztóan el van öregedve Ivándomb, annyi itt az idős ember, hogy Ivándomb, nem adok tíz évet, és el fog tűnni a térképről (!) De könyörgöm, mindig csak a cigány a betelepülő. Akkor mi lesz itt egy öt éven belül szerinted? Az öregek kihalnak, a fiatalok meg vagy elmenekülnek, és sátrat vernek, ha más lehetőségük nincs, mondjuk, egy más településen, vagy beépülnek, mert kénytelenek lesznek, mert máshogy nem fogják elfogadni, vagy a cigány összefog, és meggyilkolja az összes megmaradt magyart.” (I_szociális11)

Az előbbi idézet egy olyan alacsony státuszú, gyermekeit egyedül nevelő anyától származik, akinek – a város egyik legrosszabb hírű, szinte csak cigányok által lakott utcájában élve – egyszerre kell megküzdenie a munkatársak lesajnáló megjegyzéseivel, valamint saját és közvetlen lakókörnyezete előítéleteivel.

„Kezdetben. Amikor mi odakerültünk, akkor ott van egy ilyen nagy uzsoracsalád egyébként, tehát ők ilyen utca főnökei, utca császárai... és körülbelül, amikor a sok hagyományos birka közé a fekete betéved. Ők voltak akkor még csak egyedül ott, mint romák. (...). Módosabbnak mutatják magukat kifele, de az első években velük voltak személyes konfliktusaink. Egyszerűen nem bírták elviselni, hogy magyarként mi odamentünk.” (I_szociális11)

A terepmunka során megkérdezett szakemberek többsége nem ért egyet a szegregátumok hivatalos lehatárolásával sem,¹⁷ szerintük a szegénység nem helyhez kötött, sokkal

¹⁶ A megkérdezett szakemberek szerint a lakosság 10–20 százaléka lehet roma származású. A pedagógusok az általános iskolás korú gyerekek körében ennél jóval magasabbra, körülbelül 30 százalékra becsülik az arányukat. Azt már persze nehéz eldönteni, hogy ebben mekkora szerepet játszik a cigány és a magyar lakosság eltérő korstruktúrája, illetve a társadalmi távolság indikátoraként is felfogható „felülbecslés”. Az mindenestre tény, hogy a 2001-es népszámlálás során mindössze 328 fő – hozzávetőlegesen a lakosság 3 százaléka – vallotta magát cigány vagy roma származásúnak, míg tíz évvel később már valamivel több, mint ötszázán (Héderné Berta-Vida 2014).

¹⁷ A legfrissebb adatok alapján Ivándombon 7 szegregátum található, ezt megelőzően 8 szegregátumot tartottak nyilván. Ezekben él/élt az összlakosság durván 10 százaléka.

inkább általános elszegényedés van. A másik gyakran hangoztatott érv szerint az utóbbi öt évben a cigányok szinte már minden utcában megjelentek. Ennek ellenére a helyiek mentális térképén a belvárosi utcák még mindig „jó helynek” számítanak, míg a város északi peremterületét – különösen néhány utcát – egyértelműen szegény, még inkább „cigány” területekként tartanak számon. Ezek azok a városrészek, ahová senki sem akar költözni, az ott élők pedig hiába menekülnének, nem tudják eladni a lakást. Meglepő módon a szociális szakemberek döntő része – kivéve a gyermekjóléti szolgálat munkatársait, akiknek ez hivatalból kötelező – szinte egyáltalán nem ismerik ezeket a területeket, így személyes tapasztalatok híján csak a városban kerengő történetekkel és a helyi lap rendőrségi rovatával tudták indokolni a közbiztonsággal való elégedetlenségüket.

A helyi társadalmon belüli törésvonalak – a szakemberek narratíváiban – éppen a megélhetési stratégiák tekintetében mutatkoznak meg a legélesebben. Eszerint meg lehet különböztetni egy jellemzően cigány és nem cigány alkalmazkodási típust a munkanélküliséghez, illetve az ebből adódó szegénységhez való viszonyulása terén. A szakemberek elbeszéléseiből kirajzolódó szegénységkép erősen szubjektív jellegű, a hangsúly sokkal inkább a szegénység megélésére, mintsem az objektív körülményekre kerül. A településen szinte mindenki osztozik abban a közkeletű vélekedésben, hogy a cigányok túlélési stratégiái adaptívabbak, így a szegénység mintegy kulturális sajátosságként, az életforma részeként jelenítődik meg.

„Ők nem depressziósok. Nem anyagilag jobban, hanem lelkileg jobban élik meg ezt a szegénységet. Jó, lehet, hogy nekik a kultúrájuk ezt diktálja, vagy ezt szokta meg, nem tudom, ők azért teljesen másképp veszik ezt a kérdést. Az évszázadok során azért hozzászoktak ahhoz, hogy ekhós szekérrel jártak, meg mindenhol kirekesztettek voltak, nem tudom, hogy mitől.” (I_foglalkoztató3)

A cigányok szegénységéről alkotott képet nemcsak a kulturális sztereotípiák alakítják, hanem a különböző illegális megélhetési stratégiákat is hozzájuk kötötték.

„Az egész utcából ketten vannak, akik áramszámlát fizetnek, az összes többi nem. Ellenben akiknek nincs áram, azoknak, mint a karácsonyfa, ki van világítva házuk, villanyfűtővel fűtenek. (I_szociális1)

A bűnös és az önhibás szegénykép alól a cigányság esetében még a gyerekek sem kapnak felmentést.

„A gyermekszegénység leginkább abból származik, hogy az etnikum nagy része gyesből, családi pótlékból, anyasági támogatásból él. És, ugye, nincs mellette munkahely. A gyermektől veszi el a pénzt a saját megélhetésére, a cigarettájára, az alkoholjára stb. És nőnek, nagyobb az igényük, megszűnik a gyes, akkor kénytelen a gyerek... [itt nem mondja, csak mutatja, hogy mire kénytelen a gyerek: lopni] (I_önkormányzati2)

A szociális transferek igénybevétele, a „jóléti függőség” nem tartozik ugyan az illegális tevékenységek közé, viszont ütközik a többség normáival, ennél fogva a segélyből élés csak a cigányság esetében jelenik meg erkölcsi fogyatékoságként.

„Eleve több gyerek van, több családi pótlékot kap, fölveszi az összes segélyt, seperc alatt tudják azt, hogy nem egy háztartásban lakunk, külön vagyunk, közben egyben vagyunk. Mindenféle forrást kitalál, ami állami finanszírozású és ő hozzájut.” (I_szo-
ciális5)

Ennek az ellenkezőjére is van példa, amikor éppen a főiskolán elsajátított elméletek segítenek a többségi normáktól eltérő viselkedések és attitűdök megértésében.

„De az a szegénységi csapda, azt akkor értettem meg, amikor ezt megtanultam elméletben, akkor értettem meg az ügyfelemnek a viselkedését, hogy miért viselkedett úgy. Holott előtte felháborított, mert jött azzal, hogy bolond lenne ő azért a hetvenvalahány ezerért elmenni dolgozni. És ez a szegénységi csapda, ez segített helyrerakni, hogy miről van szó.” (I_szo-
ciális6)

A megküzdési stratégiák terén vélt különbözőség „természetesen” a többséghez tartozók erkölcsi magasabbrendűségét igazolja, így a magyarok elszegényedéséről szóló beszámolók elsősorban az „áldozat tematikát” erősítik, melyekben hangsúlyos szerepet kapnak az életszínvonal esésével járó egészségügyi és mentális zavarok is.

„Itt mindenki már a Xanaxot úgy eszi, mint más a cukrot. Ráiszik, és puff! jó, az narkónak is elmegy és elég hatásos is. Egyik problémából jön a másik, meg az öngyilkosság, mert amikor már nem látja a végét.” (I_szo-
ciális13)

A magyarok egzisztenciális lecsúszásához ugyanakkor a cigányok anyagi felemelkedésének észlelése is társul. A cigány most már nem feltétlenül egyenlő a szegénnyel.

„Jártunk toborozni, és képzeld el, hogy pozitívan csalódtam. Azt, amit mondanak, hogy V., tudod, olyan rettegettként. Figyelj, elég rendezett udvarok, még ha kívülről sokszor a szemét meg minden, de elég komolyan felszerelve, műszaki cikkekkel.” (I_szo-
ciális5).

A két csoport gazdasági és térbeli „közeledése” érinti a szegénységhez kapcsolódó attribúciós folyamatokat is: ezek szerint a magyar azért szegényedett el, mert a rendszer-váltáskor elveszítette a munkáját, míg a cigány azért tud fennmaradni, mert megélhetési stratégiaként a gyerekszülést választja (Héderné Berta–Vida 2014).

Összegzés

A település egészét érintő általános elszegényedési folyamatok, és különösen a már korábban megszerzett pozíciók elvesztésétől való félelem, valamint az alsó középosztály egyre bizonytalanabbá váló egzisztenciális helyzete alapvetően átformálta a szegények társadalmán belüli határvonalakat. Ivándombon újradefiniálódott a szegénység, pontosabban az érdeemes szegénység fogalma is, így itt csak azokat tekintik szegénynek, akik az elmúlt években szegényedtek el, vagyis azokat a „nem cigányokat”, akik „önhibájukon kívül” kerültek ebbe a helyzetbe. Ez ugyanakkor azt is jelenti, hogy a cigányság még arra a szimbolikus elismerésre sem számíthat, ami jó esetben a velük való együttérzésben és szolidaritásban nyilvánulhatna meg. A szegénység etnikai jellegétől való megfosztása, a nyomorúságos körülmények között élők helyzetének relativizálása ilyen módon egyfajta legitimáló funkciót is betölthet a közösségi segítségnyújtás és a szociális támogatások megvonásához, ezzel együtt a hatósági és kontrollfunkciók megerősítéséhez.

HÉDERNÉ BERTA EDINA

„MINTHA MÁKKAL BESZÓRTÁK VOLNA” – ROMÁK MOBILITÁSA ÉS A KÖZÉPOSZTÁLY SZUBJEKTÍV BIZTONSÁGÉRZETE EGY DÉL-ALFÖLDI KISVÁROSBAN

„**A** cigányok gondjai megoldódnának, ha végre elkezdénének dolgozni” – vélekedik a magyarországi nem cigány társadalom elsöprő többsége¹ (Bernát et al. 2012). Az állítás azt a széles körű társadalmi konszenzust élvező vélekedést írja le, hogy a cigányok lusták, ingyenélők és csak a segélyre várnak.

Hazánkban a romákról szóló vélemények, minden ismert vizsgálat alapján, egyöntetűen negatív színezetűek (Balassa 2006, Bernát et al. 2012, Fábián–Sik 1996). Sem érzelmi töltetükben, sem tartalmukban nem mutatnak különbséget. Nem jellemző, hogy a számos elutasító ítélet mellett legalább egy dimenzióban a pozitív oldal felé mozdulna el a közvélekedés. A magyarországi cigány társadalom sokrétűsége és sokszínűsége nem jelenik meg e véleményekben, ítéletekben. A mindennapi kommunikációban és egyre inkább a nyilvános diskurzusokban a romák az esetek többségében homogén és nemkívánatos csoportként jelennek meg.

Tanulmányomban² arra keresem a választ, hogy egy valaha szebb napokat látott kisvárosban a cigányság egyértelműen kimutatható földrajzi és gazdasági mobilitása milyen hatással volt a helyi középosztály cigány képére: változott-e a romákról szóló vélekedések tartalma és színezete? Továbbá azt is megvizsgálom, hogy a romák megváltozott társadalmi pozíciója hogyan befolyásolta a mindennapi élet mentális forogatókönyveit, a középosztályhoz tartozók szubjektív biztonságérzetét.³

¹ 2011-ben a megkérdezettek 82 százaléka értett egyet a fenti állítással, de az utóbbi 10 évben csupán egy alkalommal mutatott ez az érték 80 százalék alatti: 2008-ban 78 százalékos támogatottsága volt az állításnak.

² Tanulmányom elkészítéséhez felhasználtam a Vida Anikó által felvett interjúkat is. Köszönöm, hogy biztosította számomra ezeket az értékes forrásokat!

³ A szubjektív jólét és biztonság tekintélyes szakirodalma többször felhívja figyelmünket vizsgálati tárgyának ideiglenes jellegére (pl. Durayappah 2010). Tanulmányomban a jólét szubjektív érzete és olyan univerzális társas motívumok közötti kapcsolatból indulok ki, mint a kontroll és az énfelnagyítás (Fiske 2006b).

A városról

Vizsgálatom helyszíne egy dél-alföldi mezőváros, Ivándomb. A település múltját, gazdasági-társadalmi fejlődését viszonylagos prosperitás jellemezte. Történelmi hagyományai által és többszintű oktatási intézményeivel a szocialista korszak végére a régióban többfunkciós központtá vált. 1990 előtt a térségben építőipar, könnyűipar, faipar, számos téves és élelmiszer-feldolgozó üzem is működött. A város fejlődését ugyanakkor az egész vidéki társadalomra illő kettőség jellemezte. Az itt élők a második gazdaságban való részvétellel mérhetően jobb életfeltételeket tudtak maguknak teremteni, mint a nagyobb városok lakói, viszont a rendszerváltás okozta sokk mértékét lényegesen felerősítve, a rurális területeket érintő strukturális hátrányt kellett megélniük (Kovács 2012, Ladányi–Szelényi 1997). A rendszerváltás okozta gazdasági traumát a mai napig nem tudták kiheverni.

A legutolsó népszámlálás alapján a városban 9034 lakos él. A demográfiai adatokat két, egymással ellentétes irányú mozgás alakítja: a helyi előregedő népesség csökkenő lélekszám felé mutat, míg a hátrányos helyzetű családok folyamatosnak tekinthető beköltözése emelkedő tendenciát vetít előre. A beköltözés okai között a „kisebbségi helyzet, mint push faktor” (Feischmidt–Zakariás 2010), illetve a kényszerköltözés (Ladányi–Virág 2009) említhető meg. Mindkét esetben jellemzően mások által cigánynak tekintett családok betelepüléséről van szó. A városban nem talákoztunk, nem hallottunk olyan betelepülőőről, aki a vidéki életforma alternatívája miatt költözött volna ide.⁴ Sokkal inkább a szegényebb családok kényszerköltözését tapasztaltuk: a nagyobb, akár távoli városokban felhalmozott adósságai elől menekülve bérelnek, sőt akár vásárolnak roppant olcsó ingatlanokat.⁵

„Az ingatlanárak nagyon alacsonyok, tehát az a vonzó, az alacsony ingatlanárak, és interneten keresztül találnak rá ezekre az ingatlanokra. És leköltöznek, csak éppen erre nem számítanak, hogy még nehezebb valamilyen szinten a megélhetés, mert nem tudom, hogy Pesten hogy lehet megélni, nincs viszonyítási alapom, de gondolom, hogy ezzel a szándékkal érkeznek vidékre.” (I_szociális)

⁴ A településre nem költöztek a vidéki élet kedvelői, viszont néhány közeli kisebb faluba igen. Ez a jelenség nem független a tárgyalt témánktól: a beköltözők között nyugdíjas nyugat-európai házaspárok is találhatóak. Ők egy nyugodtabb, csendesebb élet reményében jöttek ide. A megvásárolt ingatlant felújították, ezzel is emelve az adott település általános színvonalát. Az adatközlők egy része a vizsgált kisváros végérvényes „lecsúszását” látja igazoltnak abban is, hogy az ő településükre még nem költözött jobb módú család, csupán adóssággal küszködő.

⁵ Több adatközlő is állította, hogy belvárosi, jó állapotú magánház már 500 ezer forintért is vásárolható.

Bár éppen az adatfelvétel időszakában számos látványos beruházást hajtottak végre a városban,⁶ a helyi szakértők emelkedő munkanélküliségről, a közmunkaprogram valódi integráló jellegének a hiányáról és csökkenő forrásokról számoltak be.

A helyi munkalehetőségeket, ahogyan általában az agrárfüggő, leszakadó vagy stagnáló térségekben, elsősorban a mezőgazdaságban való részvétel határozza meg. Településünkön sem sikerült kihasználni a természeti adottságokat, illetve a paraszti munkához kapcsolódó ismeretek, készségek örökségét. Napjainkban a rendszerváltást megelőző időszakhoz képest lényegesen kevesebben részesülnek az agrárium nyújtotta javakból, munkalehetőségekből.

A beköltözésekről

A városban az 1980-as évek közepéig a vasúti átjáró mögötti „sorokon” éltek a romák. Az 1970-es évek végén kezdődő telepfelszámolás keretében minden korábbi lakóingatlant megszüntettek (ledózeroltak), és a város szélén lévő utcák végére költöztették a családokat.

„Gyakorlatilag, amikor a szocializmusban szétszórták a Zenész sorról a családokat, bedobáltak minden utcára, az utca végére egy cigány családot. Tehát az önkormányzat megvett egy házat, és minden utca végébe az utolsó vagy utolsó előtti házba szétszórták a cigány családokat.” (l_szociális1)

Többadatközlőnk emlékei szerint emögött nyíltan megfogalmazott pedagógiai szándék húzódott meg: a „magyarokkal” egy utcába kerülő romák majd eltanulják a szomszédaitól a kívánatos életvitelt. Az 1980-as évektől tehát az addig minden szempontból a városon kívül megtelepedett csoport tagjai közelebb kerültek a városhoz, az itt élő családokhoz, bár földrajzilag még mindig egy jól meghatározható helyen éltek.

A telepfelszámolást felidéző elbeszélésekben megjelenik az új feltételekhez alkalmazkodni képtelen, ha úgy tetszik, civilizálatlan cigány ember képe.⁷

„Füüdőszobás, parkettás házak voltak, mert gyerekkoromban emlékszem arra, hogy az egész falu ettől buzgott, hogy fölszedték a parkettákat, és eltűzelték rögtön az első télen, ezzel indítottak. [helyeslés]És aztán utána volt ez, mondom, hogy megvettek házakat, utcákat az önkormányzat, vagy hát akkor még a tanács, és akkor az utca végére szétrakták a cigányokat.” (l_szociális1)

⁶ Megújult a központi távolsági autóbusz-megálló, rendezték a városias jelleget hangsúlyozó parkot. Ugyanakkor, belesimulva az országban több helyen is megmutakozó anomáliák sorába, uszodát építettek, miközben az ivóvízhálózatot nem alakították ki, a csatornázás nem megoldott. Az uszodát időközben a fenntartásához szükséges pénzügyi háttér hiánya miatt bezárták.

⁷ Lásd még Stewart (1994: 78) írását.

A parketta eltüzelésére vonatkozó városi legenda az egyik legintenzívebben élő sematikus történet, mellyel a többségi társadalom a romák elmaradottságát igyekszik illusztrálni. Tulajdonképpen azt a célt szolgálja, hogy igazolja az elutasító magatartás jogosságát: hiszen a történet bizonyítja azt, hogy a romák elmaradottak, civilizálatlanok, és éppen ezért bárminemű integrációs törekvés hiábavaló.

„Zenész sor mögött laktak az oláh cigányok, akiknek tilos volt azon az úton átmenniük. Azoknak slégen volt egy kitaposott út, csak ott jöhettek el. (...) Utána voltak ezek a „CS-lakás” akciók, na akkor lettek szanaszét rakva a városban, és ekkor kezdődtek a balhék, nem volt ez jó önekik sem, meg nekünk se, a városnak se, én hagytam volna. Például a volt tanácselnök, az csináltatott ide rendes árnyékszékét, eltüzeltek, ettől kezdve vasbetonból csináltatott, ajtó nélkül.” (I_önkormányzati4)

A telepfelszámolás mellett három különböző indíttatású beköltözés alakította a városban élő cigányok földrajzi elhelyezkedését. Az 1970-es években egy közeli kisvárosból közel 50 cigányt telepítettek be, az akkor még létező cigánytelephez tartozó utcába költöztették őket. Hasonlóan a napjainkban tapasztalhatóhoz, az emlékezet szerint a „helyi” és az „idegen” cigányok nem keresték egymással a kapcsolatot. Számon tartották, hogy kik az őslakosok és kik a beköltözők, a két csoport az első években semmilyen formában nem keveredett egymással.⁸ Az évtizedek alatt a közös iskola, munkahely és a vegyes házasságok elmosták a két csoport közötti határokat: az egyik elismert helyi politikai vezető „jobbkeze” is valamikori beköltöző család gyermekeként nőtt fel, illetve a helyi viszonyokban jelentős erőforrásokkal bíró uzorás család történetében is fellelhető az idetelepülés motívuma. Ennek a migrációnak az emlékét ma már a helytörténeti munkákon kívül csak az emlékezet őrzi.

A 2000-es évek közepén további két, egymástól független háttérű beköltözés zajlott le a településen. Az intenzívebb helyi ellenállást kiváltó „etnikai importra” 2005-ben került sor, amikor egy közel 100 kilométerre fekvő nagyváros felszámolandó telepéről 16 családot költöztettek el, s közülük 10 családot lvándombra. Azóta azonban már többen visszaköltöztek.⁹ A kikényszerített lakóhelyváltást semmilyen integráló tevékenység nem kísérette: sem a „befogadó” település, sem a beköltöző, helyüket kereső emberek nem kaptak célzott támogatást az új helyzet konstruktív kezelésére. Sem a helyi oktatási-nevelési intézmények, sem a szociális ellátórendszer munkatársai, sem az érintett „jövevények” nem tudtak beszámolni létező kapcsolatokról. Annak ellenére, hogy évek óta a városban élnek, a beköltöző családok csak egymást ismerik, a városi élet meghatározó szereplőit nem, és a városi oldalról szintén ilyen tartalmú válaszokat kaptunk. A szociális és gyermekjóléti-gyermekvédelmi intézmény munkatársaival készült interjúkból is egyértelműen kiderült,

⁸ Fontosnak tartom megjegyezni, hogy mindkét csoport az oláh cigánysághoz tartozott, azon belül a másárokhoz és a csurárokhoz.

⁹ A 2005-ben levezényelt akciót komoly sajtóvisszhang kísérte. Az első, önkormányzatbarát közlések sikeresztöriről írtak, míg a megkérdezett elköltöző családok kényszerített városelhagyásról, kötelezően nevükre íratott lakhatatlan ingatlanokról. A „lelépési” pénz létezését adatközlőink is megerősítették.

hogy azokról a családokról, akik az előző településen már kapcsolatban álltak az ellátórendszerrel, az aktákat megkapták, de a kötelező kapcsolatfelvételen túl nem dolgoznak velük, a személyes segítségnyújtás lehetőségeit nem „erőltetik” rájuk.

Az egyik család nő tagja arról számolt be, hogy gyermekeiket (akik közül az egyik a 8. osztályba, a fiatalabb a 6. osztályba került volna) a köztudottan elsősorban cigány gyerekek által látogatott általános iskola központi intézményébe nem, csupán a szomszédos településen működő tagintézménybe vették fel. Az iskola igazgatója helyhiányra hivatkozva utasította el a beiratkozási kérelmet. Így a gyerekek, ahelyett hogy pár perc sétával eljutnának az iskolába, mindennap közel egy órát töltenek autóbusszon (I_családi5). A családnak a településen háztulajdona van, kertjüket művelik, háztájit tartanak, azaz több attribútum mentén a „tisztes” jelzőt is megérdemelhették. Ehelyett a mindennapokban informális és formális kirekesztést tapasztaltak: mind a szomszédok, mind a helyi társadalmi élet szereplői kerülték a velük való kapcsolatot. A helyi lakosságból csupán az asszony egyik, már korábban idetelepült testvérével találkoztak rendszeresen.

Ez utóbbi etnikai importtól függetlenül, a gazdasági ellehetetlenülés következtében több, gyakran cigány származású család is beköltözött, illetve költözik be a városba, többnyire kapcsolatok, helyismeret nélkül, és a városi társadalom periferiáján élnek.

„Nagyon-nagyon erőteljesen tapasztaljuk, ezt a jövők-megyek, költözők. És mindig azt fogalmazzák meg, hogy a munka után jönnek, igazán nem tudjuk, hogy honnan gondolják, hogy itt van jobban munkalehetőség, mert nincs.” (I_szociális1)

„Budapest alól valahonnan jött egy család, és a Fürdő utcában vásároltak egy ingatlant. És megkérdeztem tőlük, hogy miért pont Ivándombra jött, és azt mondta, hogy a családorvos ezt javasolta, hogy itt ez nagyon jó hely. A gyerekek allergiája van, asztmája van, és ezért jöjjön Ivándombra. Majdhogynem, azt gondolom, bizonyos települések kampányt folytatnak annak érdekében, hogy megszabaduljanak ezen rétegektől.” (I_iskola1)

Az adósságspirálba keveredett egyének, családok migrációja és a célzott etnikai import folyamatosan csökkenti a romák és nem romák közötti térbeli távolságot. A helyi többségi társadalom már az 1980-as években megélte a számára biztonságot nyújtó földrajzi elkülönülés fellazulását. Akkor azonban ez még „elviselhető” mértékű volt: a városszéli utcákba költöztették be a telepről kikerülő családokat. Az elmúlt évtizedben azonban a beköltöző családok „helyfoglalását” nem irányítja senki, a nem romák, a többségi társadalom elvesztette a kontrollt a beköltözések felett. A roppant mértékben devalválódott ingatlanokat könnyen megszerzik az eladósodott családok is. Ilyenformán a „magyar” lakos az egész városban, bármelyik utcában találkozhat cigány emberrel. A földrajzi elkülönülés teljes hiánya félelemmel tölti el a helyi középosztályt. „*Mintha mákkal beszórták volna*” – fogalmazott az egyik interjúalany arra a kérdésre, hogy a városban hol élnek romák (I_iskola1).

„Gyakorlatilag minden utcában lakik cigány család most, már a szocializmusban beköltöztek, de költöznek összebb, húzódnak összebb. De gyakorlatilag mindenhol található.” (I_szociális1)

„Körbevesznek bennünket. Körbe. [egyetértés] Tehát a belvárosban azért már kezdenek a belső utcákba is... És egyre beljebb.” (I_szociális1)

Mindezek kapcsán a középosztálybeli válaszadók a város teljes és visszafordíthatatlan ellehetetlenülését vizionálták. Ők nemcsak egyéni, hanem kollektív szinten élik meg kilátástalanságot és fenyegetettséget:

„Most újabb települészámolási programok vannak, és mi már látjuk azt, hogy ugyanezt fogja eredményezni 20 év múlva, tehát ott, ugye, azt az egyet szétrobbantották, lett öt, most újabb települészámolás lesz, ebből most lesz 8 vagy 10. De ugyanúgy ki fogja a cigány lakosság magánk alakítani a saját kis szegregátumát. Tehát gyakorlatilag egy szélmalomharcot folytatnak. És nemhogy célt érnének, hanem még több szegregátum fog kialakulni.” (I_szociális1)

A helyi társadalmi csoportokról és az etnikai csoporttagság értelmezéséről

A városban alapvetően a munkához való hozzájutás és az etnikai származás mentén szerveződnek a társadalmi kapcsolatokat szabályozó mentális csoporthatárok. Ugyanakkor a szegény nem feltétlenül cigány, illetve a boldoguló nem feltétlenül többségi származású (Feischmidt 2013b).

A helyi társadalom elitje általában jelentős mezőgazdasági vállalkozókból és egyben önkormányzati vezetőkben áll, tehát a helyi források elosztása felett ők döntenek. A városban 3–4 nagyobb mezőgazdasági vállalkozóról számoltak be: ők földekkel, azok megműveléséhez szükséges gépparkkal rendelkeznek. A kisebb gazdák mellett ők a napszámosok állandó foglalkoztatói. Az önkormányzatban betöltött pozíció és a mezőgazdasági termelésben betöltött szerep két, egymást megerősítő lehetőség a hatalom gyakorlására. Erre kiváló példa a polgármesteri hivatalban dolgozó szociális tanácsnok. Gyermekkorától a városban él, korábban pedagógus, majd polgármester is volt. Jelenleg egy sajátos funkciót lát el: a jogszabályi felhatalmazásokat megkerülve a segélykérelmek felett dönt:

„Ennek a megállapítása, kimenni, helyszínelni... És akkor ebbe is besegítettem a munkatársaknak. Kimentünk megnézni, hogy az ingatlan környezete, kertje – a vezető meg én – bejárást tartunk. Oda szoktunk kimenni, hárman is írjuk alá, hogy a véleményünk alapján... És akkor nem kell így testület elé vinni, hanem a testület felhatalmazott engem.” (I_önkormányzat4)

„Itt egy ember van, aki még zsebből is ad pénzt, azt tudja kicsoda? [A tanácsnok neve hangzik el.] Ezt istenemre mondom. Főleg, én is. Nincs itthon semmi, vagy gyógyszeremet ki akarom váltani, szoktunk nála dolgozni a háznál, takarítunk, ezt-azt csinálni, nagyon rendes az egész családja.” (l_családi3)

A tanácsnok személyes ítélete és kapcsolatai döntő súlyúak egy-egy ellátás megítélésakor is. Neki is van tekintélyes birtoka, akik ott dolgoznak napszámban, bátran számíthatnak a segélyre is.

A földbirtokot tulajdonoló önkormányzati vezetők mellett meg kell még említeni egy mezőgazdasági szociális szövetkezetet gründoló és működtető cigány családot. A szövetkezet termények előállításával és részleges feldolgozásával foglalkozik, közel 100 fő részére biztosít állandó jelleggel munkát. A szövetkezet vezetője mára már a helyi kisebbségi önkormányzat elnöke, politikai szempontból a „nagy” önkormányzat pártjával szimpatizáló roma csoport tagja. Az agrárium mellett néhány kiskereskedelmi és szolgáltató egység található még a városban: ezek mindegyike az üzemeltetőt és családját képes csak eltartani. Ebbe a munkáltatói-munkavállalói körbe sorolható a korábbi cigány kisebbségi önkormányzat elnöke. Ő két kisboltot üzemeltet és egy szórakozóhelyet, így a saját családján kívül még két főt foglalkoztat.

Viszonylag biztos, bár nem túl magas színvonalú megélhetést az állam, illetve az önkormányzat által kötelezően ellátandó feladatokhoz kötődő intézmények nyújtanak: polgármesteri hivatal, nevelési-oktatási, egészségügyi és szociális intézmények. Az „állami” szektor napszámosai általában jövedelemkiegészítésre kényszerülnek: vagy saját tulajdonú földet művelnek, háztájit tartanak, vagy idényjelleggel dolgoznak a mezőgazdaságban. A biztos munkából származó jövedelmek lehetősége itt véget ért.

Azoknak, akik ezekhez a forrásokhoz nem tudnak hozzájutni, és nélkülözik a saját anyagi és kapcsolati tőkét, az erőteljesen bizalomfüggő napszám és a közmunka nyújthat bevételt. Az állami szektorhoz kapcsolható közmunka területén 2014-ben 784 főt foglalkoztattak. A foglalkoztatottak jelentékeny hányadát a helyi programokat koordináló önkormányzati szakember cigányként ítélte meg. Bár az önkormányzati feladatokat ellátó intézmények folyamatosan jelezték igényüket alacsony iskolai végzettségű munkatársak iránt, a koordináló nem tudta kiközvetíteni őket az ellátandó feladat bizalmi jellege miatt. Már az ebédhordás vagy a takarítói munka is olyan magas szintű bizalmat feltételez, amit cigány ember nem élvez a településen. A munkáltatók szóbeli közléseikben egyértelműen megfogalmazták, hogy cigány embert nem fognak alkalmazni az adott munkakörökben.

Ivándombon komoly mértékben csökkent a mezőgazdasági termelők kör, s bár hallottunk bizonyos kézimunka-igényes növényfajták újratelepítéséről, úgy tűnik, a napszám igen korlátozott számú munkavállaló számára jelent valódi megoldást. A mezőgazdasági idénymunkák esetében szintén fontos az interperszonális kapcsolat: régi ismertségek, jól bejáratott munkaadó-munkavállaló viszonyokról hallottunk. Az újonnan beköltözőnek semmi esélye bejutni a napszámos körbe.

A bizonytalan napszámos munkához, illetve a közmunkához sem jut tehát mindenki hozzá. Az ezekből a lehetőségekből kiszorulók között is meglehetősen magas a romák aránya. Az ő esetükben szinte fel sem merül a bizalmat igénylő napszám lehetősége, és

segélyben, illetve a gyakran jutalmazás eszközeként szolgáló közmunkaprogramban (Vidra 2012) is csak elvétve részesülnek. Idetartozik a helyi „öslakos” szegregált lakókörnyezetben¹⁰ élő romák egy része, továbbá az újonnan betelepült családok. Az ő jövedelemszerzési lehetőségeik a bizonytalan közmunkán, kisebb megbízásokon kívül a gyűjtögetés, lomizás, vasazás és egyéb, illegális tevékenységek szűk körében maradnak.

Az adatfelvétel során az etnikai származás különböző értelmezéseivel találkozhattunk. Az adatközlők legkönnyebben – ha úgy tetszik, automatikusan – a peremre szorult, „ingyenélőnek”, lustának tartott egyének esetében kapcsolták össze a munkához való hozzájutást és az etnikai származást.

„És azok a cigány családok, azt is kell látni, az a cigány család, aki kevésbé talál magának munkát, annak otthon a kertje is rendezetlen, mert nagyon kevés az a cigány család, aki, mondjuk, a házához tartozó kertet megműveli. A kertet arra használjuk, hogy a szemetet valahova elrakjuk.” (I_szociális1)

A többségi származású adatközlők a napszám és a közmunka kapcsán hasonlóan automatikusan beszéltek az adott személynek tulajdonított etnikai csoporttagságról. Ezekben a közlésekben magától értetődő módon kapcsolódott össze a közmunka a cigánysággal és a megbízhatatlansággal, bűnözéssel.

„A lakosok panaszkodnak, hogy ahol az árokásós brigád megjelent, az ott ücsörgött fél nap, és kifigyelte [a házakat]. Tehát onnantól kezdve másnap, harmadnap, két hét múlva már itt voltak a betörések.” (I_önkormányzati6).

A munkajavakhoz biztosan kapcsolódó, egzisztenciális értelemben stabil háttérű roma egyénekről szóló jellemzésekre viszont az interjúk során vagy később, vagy egyáltalán nem került szóba az ő származásuk. Amennyire egyértelmű volt a segélyből élő vagy a közmunkás státusz és a cigányság összekapcsolása, asszociációja, annyira nem volt természetes a gazdaságilag sikeres egyén és a cigány származás társítása. Ha szóba is került az említett egyének cigánysága, akkor is a válaszadók, mintegy igazolva a fennálló sztereotípiákat és ezáltal a csoporthierarchiát, azt hangsúlyozták, hogy „ő már szinte nem is cigány”. Ezzel az értelmezéssel a többségi társadalom képviselői a cigány szóhoz kapcsolódó színezetet és tartalmakat érintetlenül hagyták. A fáradtságot nem kímélő mezőgazdasági munkavégzés, a szinte önsanyargató paraszti életforma, mint elismert értékek, a cigány csoporttagságtól eltávolított egyénekhez társultak, és ezáltal nem kerültek be a romákról szóló le-

¹⁰ A szegregátumoknak volt egy érzékelhető rangsora a városban. Két „telepről” egybehangzóan mindenki azt állította, hogy ott élnek a legszegényebbek: ezekben az utcákban egy-két újonnan beköltözött „magyar” család mellett csak romák laktak. A többi szegregátumnak nevezett terület azonban mind etnikailag, mind az épületek színvonalát tekintve igen heterogén volt: új, kétszintes házak és vert falú régi kis lakok álltak egymás mellett, nagyon sokféle státuszú lakóval.

írásokba.¹¹ Azáltal, hogy a sikeres romákat a többségi közbeszédben szinte megfosztották a cigányságuktól, nemcsak érintetlenül hagyták a cigányokról szóló masszív és egyöntetűen negatív sztereotípiatartalmakat, hanem meg is erősítették azokat.

Az etnikai származásról szóló nyílt kommunikáció tehát a gazdasági sikeresség mentén differenciálódik: a sikeres és eredményes személyekről a többségi társadalom mintegy etnikailag semleges módon kommunikál, míg a kiszolgáltatott helyzetben lévőkről – akik élethelehetőségeik okán követik a társadalmi hierarchiára vonatkozó megszokott forgatókönyvet – etnikai színezettel.¹²

A középosztály szubjektív biztonságérzetéről

Az előbbiekből úgy tűnik, hogy a munkaerő-piaci változások érintetlenül hagyták a romákról szóló sztereotípiatartalmakat. Bár egyértelműen állíthatjuk, hogy a város társadalmában néhány roma egyén gazdaságilag kifejezetten sikeres, többen pedig elfogadható életszínvonalat tudnak maguknak biztosítani, azt is ugyanilyen bizonyossággal állíthatjuk, hogy az ő társadalmi mobilitásuk nem indított el pozitív fordulatot a romákról szóló közvélekedésben. Az adatközlők többsége, annak ellenére, hogy ismer, foglalkoztat, vagy együtt dolgozik cigány származású munkavállalóval, a romákkal kapcsolatos kérdésekre egyöntetűen negatív jelzőkkel válaszol. Mi akadályozhatja meg a romákról szóló vélekedések pozitív irányú elmozdulását?

Feltételezésem szerint néhány roma család felfelé irányuló mobilitása nemcsak hogy nem értelmeződött pozitívan, hanem hozzájárult a településen élők szubjektív biztonságérzetének csökkenéséhez. Állításomat elsősorban a középosztályhoz tartozókra vonatkozóan vélem érvényesnek. Meglátásom szerint erőteljesen megrendült az igazságos világba (Lerner 1980)¹³ vetett hitük. Értelmezésükben a „hagyományos” társadalmi rend, az „igazságos világ” egyik építőköve a többségi-kisebbségi kapcsolatok hierarchikus felépítése, melyben a „magyar” rendelkezik kizárólagos hatalommal a források felett. Ebben a tradicionális vélekedésben és értelmezési keretben a többségi társadalomhoz tartozó egyénnek mintegy veleszületett joga munkához jutni és jól élni, míg a cigány embertől az várható el, hogy a „magyarok” által kialakított szabályokhoz igazodjon. Húzza meg magát, maradjon a háttérben (a vasút mögött), de semmiképpen se legyen sikeresebb, mint a „jóravaló” magyarok. A városban azonban a kisboltokat üzemeltető cigány ember is magyarokat foglal-

¹¹ A paraszti életforma és cigány származás között hagyományosan nagy távolságot érzek még gyakran a tudományos társadalom is. A paraszti élethez kapcsolható értékek és magatartások megvonása egy csoporttól a többségi társadalom számára erkölcsi alapot nyújt a külső csoporttal szembeni elutasító magatartásokhoz.

¹² A jelenség valószínűleg többféleképpen magyarázható. Az itt bemutatott okok mellett biztosan megemlíthető a politikai korrektségre való törekvés. A gazdaságilag potens és a politikai életben is megjelenő romákról a többségi társadalom tagja talán politikailag inkorrektnek tartja az etnikai származás megemlítését, míg a csoporthierarchiában egyértelműen „alul” elhelyezkedők irányában nincsenek ilyen természetű gátlásai.

¹³ Az igazságos világ elméletéről bővebben lásd pl. Berkics (2008) írását.

koztat, a szociális szövetkezet elnöke is több magyar család jövedelme felett rendelkezik, és a „magyar” nincsteléneknek hitelező uzsorások is cigányok. A középosztály társadalmi rendről szóló személyes, megszokott forgatókönyvei érvényüket veszítették.

Számukra a rendszerváltás óta tartó gazdasági kiszolgáltatottság azzal az élménnyel társult, hogy egy olyan csoport tagjaival kényszerülnek osztozni a munkajavak szűkös forrásán, mely felett ők korábban kizárólagos kontrollt gyakorolhattak. A potenciális munkavállalók körének bővülése, a csökkenő munkalehetőségek világában a folyamatos kiszolgáltatottságot megélő, kapaszkodó középosztály számára egyértelműen növelte a státuszfenyegetettséget. Azok a romák, akik már nem csak úgy jelennek meg a településen, mint az utca végén lakó, megtúrt szomszéd, hanem mint sikeres vállalkozó, valódi gazdasági potenciált testesítenek meg.¹⁴ A gazdaságilag eredményes romák jövedelmi, vagyoni helyzete és az általuk foglalkoztatottak széles köre egy ekkora városban nem megkerülhető politikai tényező. Életútjuknak, „felemelkedésüknek” pedig éppen azok voltak tanúi, akik napjainkra megtapasztalták az egzisztenciális kiszolgáltatottságot. A középosztályhoz tartozó „magyar” emberek munkaerő-piaci státuszuk fenyegetettségét élik meg egy korábban hagyományosan alárendelt csoport tagjainak a felemelkedése, térbeli és társadalmi mobilitása miatt.

Ez az élmény a magyarországi társadalomban a romákhoz társítva atipikus fenyegetettségnek nevezhető. A romák, hagyományosan kirekesztődve a tisztas munká és a gazdasági javak elosztási pozícióiból, nem jelennek meg a magyar munkavállalókkal való összevetésben versengő félként.

Ivándomban azonban a középosztálybeliek jelentékeny hányada azt tapasztalhatta, hogy míg ő „tisztas magyarként” ki van szolgáltatva főnöke, munkáltatója kegyeinek, egy-némely cigány láthatóan előbbre jut: házat újít fel, új kocsit vásárol, és persze a felesége tele van arannyal. A két csoport közötti különbséget adatközlőink így fogalmazták meg:

„Én például, amit így tizenpár év távlatában bátran ki merek jelteni, a cigány családok följöttek bizonyos szintre. Amíg tizenévvvel ezelőtt volt a városban 2–3 olyan épület, amibe bement az ember, merthogy olyat soha nem csinált, hogy én ide nem megyek be, bemegyünk, de hát bizony azért voltak erős főnntartásaink, amikor a patkány köszönt a konyhaajtónál, szóval ilyen apróságok. De a cigány családoknál most már nem lehet ilyet látni. (...) Ellenben azt látjuk, hogy a magyar családok iszonyú sebességgel zúgnak lefele, a lakáskörülményeitől kezdve. Elveszti a munkáját, onnantól kezdve koszos, rendetlen, ápolatlan önmagára, környezetére nézve, mindenre, és most már vannak olyan magyar családjaik, ahová az ember nagyon óvatosan megy be, hogy hozzá ne ragadjon valamihez. (...) És látjuk most már, hogy a magyar családok is elmennek az uzsoráshoz. A cigány uzsorástól kérnek.” (I-szociális1)

¹⁴ Észak-amerikai vizsgálatok igazolják a „törekvő” ázsiaiakkal szemben erősödő társadalmi elutasítást, melyet az elemzők a státuszfenyegetettséggel magyaráznak. A két történet, természetesen, igen kevés dimenzióban vethető össze (Fiske 2006a).

A felfelé mobilitás nem csak az etnikai származás és a gazdasági eredményesség sajátos összekapcsolódása okán vezet a középosztályhoz tartozók elbizonytalanodásához. A negatív érzéseket az is erősítheti, hogy a sikeres romák olyan tevékenységek révén jutottak biztos jövedelemhez, melyeket a magyar társadalom elítél. Hazánkban a „vállalkozó” kifejezés egyöntetűen negatív konnotációjú (Hunyady 2010): a boldoguló, a munka világában sikeres egyénekről szóló vélekedésekbe szorosan beleszövődik az erkölcsösség hiányának feltételezése (Berkics 2008). A moralitásbeli hiányosságok tulajdonítása megakadályozza azt, hogy az eredményes, sikeres emberek¹⁵ mások számára értékteremtő közösségi szereplőként jelenjenek meg. Ennek következtében a helyi középosztály nemcsak azt élte meg az elmúlt évtizedben, hogy egy addig általa kontrollált pozícióban tartott csoport tagjai gazdasági fölényt szereztek vele szemben, hanem azt is, hogy ezt javarészt olyan csatornák révén érték el, melyeket ők „kétes erkölcsűnek” tartanak.

A középosztályhoz életminőségük vagy értékrendjük, esetleg emlékeik alapján kötődő csoport válaszaiban gyakran visszatérő motívum volt a régi idők pozitív színezetű felidézése, a negatív önértékelés és a kompetencia hiányának megfogalmazása. Az interjúkban halmozottan jelentek meg kerékbe tört életek: magánéleti és szakmai kudarcok sorozata. Adatközlőink egymástól függetlenül számoltak be olyan közeli életeseményekről, melyek során szakmai véleményüket, tapasztalataikat a városvezetés figyelmen kívül hagyta. „Minket körön kívül helyezve, szakmai hozzáértés nélkül megmondták, hogy mi legyen itt – fogalmazott egy szociális szakember (I_ szociális5). A legtöbb történetben a középosztályhoz tartozó interjúalany kiemelte, hogy szülőként jobb életet kíván gyermekének, s határozottan támogatja a gyermek másik városba költözését.

A félelmek csökkentését egy pozitívabb helyi társadalmi kommunikáció és a különböző intézmények, szervezetek közötti többszintű együttműködés segíthetné. Ahogy az egyik, szakmailag mellőzött szociális szakember fogalmazott: „Meg kellene oldani, hogy a gádzsó is és a roma is ki merjen lépni az utcára” (I_ szociális5). A pozitív kommunikáció azonban, belesimulva az országos médiát jellemző torz és egyoldalú tájékoztatás trendjébe, nem jelenik meg. Helyette a nem roma társadalom „veszélyeztetettségének finomhangolású kommunikációjával” (Vidra–Krizsa 2010) találkozhatunk. A város havonta megjelenő lapja az önkormányzati, kulturális hírek mellett rendszeresen közöl rendőrségi híreket.¹⁶ Ezek a hírek részletesen ismertetik a bűncselekményeket, a vélt elkövető monogramját, és a kirótt szabálysértési, büntetési tételt is bemutatják. Egy megrongált köztéri szobor kapcsán a lap újságírói a színesfém-kereskedés etnikai vonatkozására tettek egyértelmű utalást. A közfoglalkoztatást koordináló helyi szakember számon tartott egy több évvel korábbi lopást, s bár nem derült ki az elkövető személye, az interjú alatt magabiztosan állította, hogy a közmunkaprogramban résztvevőknek köze volt a szabálysértéshez. A cinkos összekacsintások, a burkolt és nyílt rasszista megjegyzések sokszor gátlástalanul jelentek meg terepmunkánk alatt.

¹⁵ Az eredményesség a vizsgálatok tanúsága szerint elsősorban politikai és gazdasági értelemben értendő (Hunyady 2010).

¹⁶ Az adatfelvétel közel két éve alatt rendszeresen tanulmányoztam a helyi lapot.

A romákról szóló árnyalatlan, negatív vélekedések jelenlétét igazolják a megélhetési stratégiák attribúciós magyarázatai. Ahogyan azt korábban bemutattuk, a többségi lakosok eltérő előjellel és eltérő differenciáltsággal magyarázzák a magyar szegények és a roma szegények megküzdési stratégiáit (Héderné Berta–Vida 2014). Míg a többségi csoporthoz tartozó egyének szegénységéről szóló leírások empátiával telítettek és az egyes emberek különösen fájó pszichés megterheléséről szólnak, addig a romák ismert mélyszegénységére mindösszesen az a válasz: „Már megszokhatták.” Az alapvető attribúciós hiba törvényszerűségeinek (Ross 1991) megfelelően a romák helyzetét inkább magyarázzák személyiségbeli okokkal, mint strukturális tényezőkkel.

Összegzés

Tanulmányomban azt vizsgáltam, hogy egy agrárfüggő térség kisvárosában a közelmúlt mobilitási és migrációs folyamatai hogyan befolyásolták az itt élők mentális reprezentációit és szubjektív biztonságérzetét. Vizsgálatom fókuszába a középosztályhoz tartozó vagy oda valamikor kapcsolódó egyének élményvilágát helyeztem. Nem véletlenül. Úgy vélem, hogy az elit csoport – az általa birtokolt javak és kapcsolatok révén – nem érzel fenyegetettséget. A társadalom legalsó rétegéhez tartozók pedig sajnálatosan már megtanulták, hogy életük irányításában valós döntési jogkörük nincs. Ők a változásokat talán már kevesebb félelemmel élik meg. A középosztály azonban bármely pillanatban elveszítheti a gazdasági biztonságát megteremtő munkahelyét, a szimbolikus hatalmát biztosító kapcsolatrendszerét. A folyamatos fenyegetettség érzése miatt érzékenyebben reagál a környező világ változásaira. Ők alkotják azt a társadalmi réteget, amelyik – a felmérések tanulsága szerint – éppen azért vonzódik jobban a szélsőséges politikai irányzatokhoz, mert a jelen társadalmi helyzetben „van mit féltennie” (Bernát et al. 2012). Korábban érvényes vonatkoztatási keretüket, működőképes mentális forgatókönyveiket elveszítve ők bizonytalanodtak el legjobban.

Elemzésem tárgyául a társas hierarchiákat is leképező sztereotípiatartalmak, a cigányságról szóló leírások, a helyi társadalmi változásokról szóló vélekedések és a középosztálybeliek életútinterjúi szolgáltak.

A helyi középosztály szubjektív biztonságérzetét több tényező is megrengette. Az elmúlt évtizedekben, központilag levezényelt, irányított etnikai import és a spontán beköltözések nyomán fizikai közelségbe kerültek cigányokkal, mely érzékelhetően csökkentette egyéni biztonságérzetüket. Emellett, az utóbbi 10–15 évben, helyi szinten, több cigány ember is gazdasági versenytárssá, munkáltatóvá lépett elő, ami státuszfenyegetettséget és az „igazságos világba” vetett hit megrendülését okozhatta. A korábban stabilnak vélt társadalmi hierarchia rajzolata megváltozott, a társas interakciókra vonatkozó forgatókönyvek érvényüket veszítették. A korábban már bevált, megszokott, társadalmilag is jól beágyazott kapcsolati hierarchia megbomlása az egzisztenciálisan is fenyegetett többségi társadalom számára kezelhetetlenné vált.

Az ideológiai válság, az atipikus státuszfenyegetettség és a progresszíven növekvő fizikai találkozások lehetősége oly mértékű kihívást jelentenek a helyi középosztálybeliek szá-

mára, hogy erre „csak” erősödő elutasítással, egyre inkább megmerevedő távolságtartással tudnak válaszolni. Szubjektív biztonságérzetükben meggyengülve, az egyre polarizáltabb leírások felé fordulnak: a romákról egyre negatívabb és egyre homogénebb vélekedéseket megjelenítve (Linville 1984). Az észlelt vagy inkább tulajdonított csoporthomogenitás nehezíti a sémába nem illeszkedő információ iránti nyitottságot, az új információ megértését, szisztematikus feldolgozását (Hamilton–Sherman 1998). Azaz a helyi társadalom minél egységesebbnek észleli a cigányságot, annál kevésbé képes az adott leírástól eltérő cigány személy etnikai származását konstruktívan értelmezni.

A középosztály kognitív értelemben vett rugalmatlansága, bármennyire is érthető, örögi módon erősíti föl a lokális fejlődést megakadályozó sztereotípiákat.

VIRÁG TÜNDE

„PRÓBÁLJÁK ODA SZORÍTANI AZ EMBEREKET,
ABBA A KÖRNYEZETBE, AHOL ÉLNEK”
– SZEGÉNYSÉGRE ADOTT VÁLASZOK EGY ALFÖLDI
KISVÁROSBAN ÉS TANYAVILÁGÁBAN

Tanulmányomban¹ egy alföldi kisváros, Irgács szociálpolitikáját, szociális intézményeit, s azok munkatársainak szegénységhez való viszonyát, szegénységképét bemutatva arra szeretnék választ adni: miként alakul a helyi szociálpolitika egy olyan településen, ahol a szegénységnek generációkon átívelő hagyományai vannak, de az itt élő szegények döntő többsége nem cigány? Kutatási terepünk az Alföld belső periferiáján elhelyezkedő, alig több mint hat és félezer főt számláló település inkább hasonlít egy nagyra nőtt falura, mint egy kisvárosra. Központjában földszintes, falusias házak, egyszerű üzletek sorakoznak, az egykori legelőből nemrégiben kialakított, de a helybeliek által szinte egyáltalán nem használt közparkon kívül semmilyen városias intézménye nincsen. Az elmúlt években uniós forrásból felújított általános iskolán kívül csak egyetlen nagyobb épületet találunk; az évtizedekig gyerekkotthonként működő, néhány éve üresen álló kastélyt a település egykori legjelentősebb földbirtokosa építette. Az eleve nagy kiterjedésű, falusias hangulatú települési központban csak a lakónépesség kétharmada él, a fennmaradó egyharmad a város határában elszórtan elhelyezkedő tanyavilágban.

A magyar településhálózatban a tanyáknak rendkívül differenciált formái alakultak ki a várostól való távolságuk, az ott élő családok mezőgazdasághoz való viszonya, társadalmi státusza alapján, amelyek az elmúlt évtizedek gazdasági-társadalmi átalakulásainak függvényében tovább differenciálódtak (Erdei 1974 [1941], Tímár 1990). A társadalomföldrajz a tanyát és a pusztát eltérő fogalomként használja, a tanyától a pusztát a méretén felül az különbözteti meg, hogy az előbbiben önálló paraszti gazdálkodás folyt, míg az utóbbiban önálló gazdálkodónak csak a földesúr/bérlő volt tekinthető.

A vizsgált városunkat körbevevő tanyavilág esetében egyaránt találhatunk uradalmi jellegű pusztákat és elszórt tanyákat, ennek megfelelően élnek itt egykori uradalmi cselédek, és részben vagy teljesen önállóan gazdálkodó dohánykertészek leszármazottai is. Az elmúlt évtizedekben e kategóriák összemosódtak, jelenleg mindkét fogalmat használják e terek megjelölésére, hasonlóképpen a különböző külterületi lakott helyek formái is át-

¹ Ez a fejezet a „Virág Tünde (2014): Közfoglalkoztatás és idősgondozás – szegénységre adott válaszok egy alföldi kisvárosban és tanyavilágában. *Esély*, 25 (1), 45–63.” című tanulmány átdolgozásával készült.

alakultak. E városhoz tartozó tanyák esetében nem elszórtan elhelyezkedő házakról, házcsoportokról van szó, sokkal inkább egymással párhuzamosan, az út mentén elhelyezkedő házsorokról, amelyek szerkezetükben inkább egy aprófaluhoz hasonlítanak. A városhoz tartozó kéttucatnyi tanya nagyon különböző helyzetben van. A városhoz legközelebb található, azzal szinte egybeépült a legnépesebb tanyák többsége, amelyek lakónépessége két-háromszáz fő között mozog; majdnem mindenhol működik bolt, kocsmá, sőt egy-egy tanyán alsó tagozatos iskolát, máshol óvodát is találhatunk. A várostól távolodva a tanyák egyre kisebbek, szétszórtabbak lesznek, a legeldugottabb, már csak földutakon megközelíthető tanyákon csak néhány család él. A várostól, a szolgáltatásoktól, a közlekedési lehetőségektől való távolság, az ott elérhető infrastruktúra eleve meghatározza a tanyákon élő családok státuszát. Az elmúlt évtizedekben egy-egy eldugottabb, nehezebben megközelíthető tanyáról nem rögtön a városba, hanem egy nagyobb, jobb adottságú tanyára költöztek a családok, ezzel a tanyavilágon belül indult el egyfajta koncentrációs folyamat. A tanyavilág földrajzi kiterjedtségét jelzi, hogy a legtávolabbi tanyákról már nem a közigazgatásilag hozzájuk tartozó városba, hanem a szomszédos kisvárosba járnak vásárolni, ügyeket intézni. Annak ellenére, hogy a tanyákon élő családok többsége igyekszik a városba költözni, az elmúlt két-három évtizedben nem változott a külterületen élők száma – ez egyrészt az itt élő családok magasabb gyerekszámának, másrészt az elmúlt két évtizedben jellemző szociális migráció következménye.

Kisvárosunk a statisztikai mutatók alapján a magyarországi települések legszegényebbek közé tartozik: az ipari munkahelyek hiánya, a szűkös és időszakos ingázási lehetőségek miatt az itt élő családok alapvetően helyben, a mezőgazdaságból igyekeznek boldogulni. A kisvárosban élő népességet az alacsony iskolázottsággal párosuló magas munkanélküliség jellemzi.² A munkaerőpiacról való tartós kirekesztettséggel, szegénységgel jellemezhető társadalmi csoportban a cigány népesség erősen felülreprezentált; ilyen a cigány háztartásoknak több mint a fele. Ugyanakkor a tartós szegénység és az etnikai hovatartozás közé nem tehetünk egyenlőségjelet; a tartós szegénységben élő háztartások mintegy háromötödében nem roma származásúak élnek, és a cigánynak tartott népesség egésze sem tartozik a legszegényebbek körébe (Bass et al. 2007). Kutatási terepünknek éppen ezért választottuk ezt az alföldi kisvárost, mert itt a szegény családok között csak néhány cigány él, a városban és az azt körbevevő pusztákon többségében a „hagyományos szegénységből” érkező egykori uradalmi cselédek leszármazottait találjuk (lásd erről Vígvári és Virág másik tanulmányát a kötetben). Azokat a „régiszegeket”, akik az elmúlt évtizedekben az ipari világhoz legfeljebb csak részlegesen kapcsolódtak, s onnan a vidék rendes alávetettségébe minduntalan visszaszorultak, zömében nincstelen agrárproletárok, hol ipari, hol mezőgazdasági munkát végző napszámosok, mezőgazdasági cselédek, akiknek következő generációja már a képzetlen mezőgazdasági foglalkozásúak zömét tette ki szocializmus

² A városban 2013 júliusában 18,36%, 2014 januárjában 21,49% volt a hivatalos munkanélküliségi mutató, ami jelentősen magasabb mind a megyei, mind az országos arányoknál (ÁFSZ). A 2011-es népszámlálás adatai alapján az iskolázottsági mutatók jóval kedvezőtlenebbek mind a megyei, mind az országos arányoknál: az itt élők alig több mint ötöde érettségizett vagy felsőfokú végzettségű, ami pont fele az országosan tapasztalhatónak (Népszámlálás 2011).

időszakában (Szalai 1998, Ferge 2002). A várost körülvevő tanyavilágban mindig is egy-egy uradalom, majd a szocializmus időszakában a korábbi uradalmi struktúrán szerveződő téészek szervezték az itt élő mindennapi életét. A rendszerváltás után kialakuló középbirtokok vették át a korábbi uradalmak, majd téészek gazdasági funkcióit, azaz a tanyákon élő családok zöme ugyanott, ugyanazokon a földeken, cselédként vagy napszámosként dolgozik generációk óta. A tanyák lakóit a környező földekhez és azok birtokosaihoz kötő szoros kapcsolat sajátos életvezetési szokásokat, mentalitást, értékrendet alakított ki a családok között, ami napjainkban is érezteti hatását. A kiscsalád összetartása, a „szakadásig való dolgozás” ethosza, a fiatalok korai anyagi függetlenedésének vágya és kényszere, ebből következően a továbbtanulás mint érték és elérhető cél hiánya a mai napig tetten érhető a családok életében. Ez az életforma egyben normát is jelent, amelyben osztozik mindenki, s amely magától értetődően illeszkedik a család- és élettörténetekbe, amelynek magva az uradalomban, majd a téészen, háztájiban, napjainkban pedig a mezőgazdasági vállalkozóknál végzett kemény munka, a folyamatos küszködés (Mátyus–Tausz 1984, Takács 1964). E létforma szerves része a beosztás, a fogyasztási javakról való lemondás, a szűkösség mindennapi megélése. Olyan világ, ahol a szegénység szégyellnivaló, és a család célja annak mindenáron való titkolása.

A helyi szociálpolitika és szociális ellátás szereplői és szinterei

A városi önkormányzat

A helyi társadalomtörténet tükrében értelmezhető a város szociálpolitikája, viszonya a szegényekhez, a szegénység okozta problémák kezeléséhez: az elmúlt években a város minden nem kötelező szociális ellátást, az oktatási intézmények jelentős részét, a saját forráshiánya és az egyházi fenntartású intézmények kedvezőbb finanszírozása miatt „kiszervezett” a városban működő egyházaknak. A családsegítő és a gyerekjóléti szolgálat továbbra is a városhoz tartozik. A munkája megszűnése miatt a laborasszisztensből átképzett szociális munkás egyedül látja el a hatezer főt számláló város családsegítői feladatát. „*Családsegítésre nincs nagy igény. Nem jellemző*” – mondja az egykor téészkönyvelőből lett polgármester. A családsegítő munkatársának irodája az önkormányzat épületében van, a szociális ügyeket intéző két kollégával közös szobában. Mindennapi munkája általában kimerül abban, hogy segít az ügyfeleknek kérvényt kitölteni, illetve a szociális osztály munkatársai az eseti segélyek elbírálásában is kikéri a tanácsát. A polgármester és a képviselő-testület alapelve, hogy csak a legvégső esetben lehet készpénzben segélyt fizetni, amit lehet, természetbeni hozzájárulással, más segítséggel kell megoldani; ebből következően pénzügyi támogatás iránti kérelmet nagyon ritkán bírálják el pozitívan.³ A szociális munkás a családokhoz nagyon nehezen jut el, ebben nemcsak hivatalos teendői akadályozzák, hanem a közlekedési eszközök hiánya is: mivel a falugondnoki szolgálat is átkerült az egyházi szolgáltatóhoz,

³ A képviselő-testület határozata alapján az eseti segély összege maximum ötezer forint lehet, amit egy családnak évente háromszor bírálhatnak el pozitívan.

a tanyákra szinte alig jut el, a városban saját kerékpárját használja. Így elsősorban azoknak a családoknak tud egyáltalán segíteni, akik bejönnek hozzá a hivatalba, bár a klienseket csak a házasságkötő terem díszletei között tudja fogadni, leültetni. A gyermekjóléti szolgálat munkatársai hasonló helyzetben vannak: az átszervezés után az általános iskola épületének alagsorában kaptak egy helyiséget, ahogy mesélik, hetekig még az ügyfelek sem találták meg őket. Mindez nem egyedi, csak erre a kisvárosra jellemző helyzet: az alapszolgáltatásokhoz való hozzáférés esélyét a település mérete, területi elhelyezkedése, az ott élő népesség összetétele, a szolgáltatást nyújtó önkormányzat pénzügyi helyzete jelentős mértékben befolyásolja (Rácz 2007). A szolgáltatásokhoz való hozzáférést, annak minőségét korrigálhatják különböző fejlesztési pályázatok; az azokban való részvétel vagy az abból való kimaradás a helyi elit társadalompolitikai elképzelését tükrözi. Esetünkben eddig egyetlen ilyen jellegű program sem.

Miközben a város vezetői a családsegítő és a gyermekjóléti szolgálat munkáját nem igazán tartják fontosnak, a közfoglalkoztatás megszervezését és működtetését kiemelten kezelik, fontosnak tartják. Egyrészt a polgármester minden megtesz annak érdekében, hogy minél több embert tudjon foglalkoztatni, akár egész évben is, ennek megfelelően a START közmunkaprogramban résztvevők száma a városban viszonylag magas. A közfoglalkoztatottak korábbi évekhez képest nagy száma megfelel az országos tendenciáknak: az elmúlt két évben egyre többen, egyre hosszabb ideig vettek részt különböző közfoglalkoztatási programokban (Koltai–Kulinyi 2013). A közfoglalkoztatással kapcsolatos helyi narratívák megegyeznek az országos politikában megjelenő diskurzusokkal és gyakorlatokkal, amely a közfoglalkoztatást emelte a szegények támogatásának egyik legfontosabb eszközévé, az érdemes és érdemtelen szegények megkülönböztetésének, büntetésének és/vagy jutalmazásának terepévé. Az egyre szigorúbb workfare, azaz a „segélyért munkát” elv társadalmi és politikai támogatottsága ebben a kisvárosban is töretlenül tűnik (Vidra 2013). „*Akik akarnak, tudnak dolgozni – jobb dolgozni 48-ért, mint otthon ülni 22-ért*” (polgármester). Az önkormányzat lehetőség szerint részt vesz minden pályázaton, például jövő évtől – annak ellenére, hogy a városban több egyházi szervezet is végez idősgondozást – hat fő idősgondozót foglalkoztatni.

„Elég jól le van fedve az idős réteg, az egyházak csinálják, amit csinálni kell, de ha csak elbeszélgetnek velem fél órát, akkor is megérte. Elsősorban azért pályáztam, mert hat embernek adok újra munkát.” (IR_önkormányzati)

Illeszkedve az elmúlt évek diskurzusaihoz, a közmunka megszervezésének narratívákban megjelenő nagyon fontos eleme a fegyelmezés és a munkára nevelés. A közmunka szervezője és irányítója a kisváros polgármestere, aki, annak ellenére, hogy vannak brigádvezetők is – elmondása szerint – minden reggelét a közmunkásoknál kezdi: „*fontos, hogy tudják, rajta van szemem*”. A polgármester fontosnak tartja, hogy a munkának legyen látszata, „feleslegesen” nem alkalmaz embereket. Az elmúlt két évben a vízvezető árkokat tisztították, rendbe tették a dűlőutakat, járdát építettek, megoldották a vízvezetést, ez évtől erdőtelepítést terveznek... összességében a polgármester és a település legtöbb vezetője pozitívan értékeli az új típusú közfoglalkoztatást, hiszen „*nemcsak a lapátot támasztják,*

van valami látszatja is”. Hasonlatosan az országosan tapasztalhatóhoz, a közfoglalkoztatás fontos eleme a munkára nevelés, ami a városi gyakorlatban azt jelenti, hogy a START közmunkaprogram első hónapjaiban még fegyelmivel is küldtek el embereket, ha munka közben italozáson kapták őket, késtek vagy korábban elmentek, tudva, hogy ezzel hosszú időre megfosztják őket minden szociális ellátástól. A polgármester büszkén mesélte, hogy míg az első héten tizenkét embert kellett hazaküldenie, utána már hétről hétre csökkent ez a szám, jelenleg havonta már csak egy-két esetben kell valakit ilyen módon fegyelmeznie. *„Drasztikusnak tűnik, de másképp nem lehet ennyi embert kordában tartani”* – mondja a polgármester. Az érdemes-érdemtelen, dolgozni akarók és nem akarók kategóriájának erősségét jelzi, hogy az még az etnikai megkülönböztetést is felülírja:

„Engem nem érdekel, nekem nincs velük bajom, én nem is szoktam cigányozni őket. Amikor polgármester lettem, mindig jöttek hozzám, hogy földúton kellett feljönni a buszhoz, sáros a gyerekek cipője, az volt az első dolgom, hogy lapátot adtam nekik – csináljatok magatoknak járdát. Én tudom kezelni őket.” (IR_önkormányzati)

Az etnikai megkülönböztetés és diszkrimináció hiánya nem feltétlenül a másik elfogadásának, mint inkább annak a jele, hogy ebben a kisvárosban a cigány családok a rászoruló munkanélkülieknek csak töredékét teszik ki, a számuk elenyésző, a rászorulóak között nem jelennek meg markáns csoportként.

A rászorulóknak igazolniuk kell, hogy az előző évben volt 30 nap munkaviszonyuk, ennek hiányában elesnek a foglalkoztatást helyettesítő támogatástól/bérpótló juttatástól és a közmunkában való részvétel lehetőségétől is. A férfiak könnyebb helyzetben vannak, hiszen döntő többségük „megfordult” a közmunkában, a nőknek ugyanakkor az önkormányzat nagyon kevés lehetőséget tud biztosítani. Az önkormányzat mereven elzárkózott, hogy munka nélkül vagy valamilyen látszatomunkára kiadja az igazolást. A helybeli egyházak hajlamosabbak voltak a hozzájuk fordulóknak segíteni. A városban dolgozó szociális szakembereknek, az önkormányzatnak sincs rálátása arra, hogy hányan lehetnek azok, akik semmilyen ellátásban nem részesülnek; nemcsak azokról van szó, akik kiestek a rendszerből, véleményük szerint számosan élnek olyanok is a városban, akiknek nincs rendszeres munkajövedelmük, de még nem jelentek meg a rendszerben.

„Van, aki nem is megy el, egyáltalán jelentkezni hivatalba, mert ahhoz már büszke, meg azt mondja, hogy attól ő jobb szakember, hogy ő itt sepreghessen.” (IR_szociális3)

A közfoglalkoztatás megszervezése igazodik a település struktúrájához: a belterületen szerveztek három férfi és egy női, valamint a négy jelentősebb tanyasi központban egy-egy brigádot. A tanyasi brigádok működtetésének egyik legfontosabb célja, hogy lehetőleg minél kevesebbet kelljen mozogni az embereknek.

„Ez elsősorban az embereknek optimális – ha 8–10 km-t kell biciklizniük reggel és este, előbb- utóbb megunják...” (IR_önkormányzati)

„Próbálják oda szorítani az embereket, abba a környezetben, ahol élnek, hogy ott dolgozzanak.” (IR_foglalkoztató)

A szűkebb környezetükben dolgozó közmunkások könnyebben reflektálhatnak a helyben megoldandó feladatokra, ami nagyon széles skálán mozog: az erdőtisztítás mellett a puszták közötti földutak, a tanyák közterületeinek rendbetétele, az idősebb lakosok segítése.

„Én két hónapja főnököt nem láttam a környéken, telefonon megkapom az értesítést. Naponta jön a traktor, viszi be a fát, látják, hogy dolgozunk. Meg vannak velünk elégedve. Télen havat takarítunk, járdát letisztítjuk, időseknek bevisszük a fát. Polgármester tartott közmeghallgatást, hogy mit lehet kérni a közmunkásoktól, mit nem. Volt egy néni, szól, hogy a tető be van szakadva, hogy csináljuk meg. Hát szóljon a családjának. De amúgy amit mondanak, mindent csinálunk.” (IR_foglalkoztató)

A brigádvezetők többsége korábban valamelyik intézménynél dolgozott, megbízható ember, akit a polgármester személyesen választ ki. Idézett interjúalanyunk 17 évig dolgozott a városi gyermekotthonban karbantartóként, annak bezárása után került a közmunkásokhoz brigádvezetőnek – maga is tanyasi lévén – az egyik tanyasi brigádba. A brigádvezetők maguk választják ki az embereiket, de a munkájukért is ők felelnek.

„A munkatársak nem cserélődnek, három ember egy hónapja jött, de ők mennek vissza a kanálishoz [Vízügyi Igazgatóság], de a maradék kilenc az fix, tavaly is így voltunk. Van olyan pusztai, aki iszik, az nem jön ide, engem ne cseszegessen a polgármester. Volt olyan, hogy mentem utána a kocsmába, és megmondtam neki: ha bemész, kirúgatlak... Nem ment be, jött vissza hozzám dolgozni. Nincs gond velük, ha azt mondom, pihenjünk, pihennek, ha azt mondom, menjünk, csinálják, egyformán tartjuk a markunkat a fizetésért. A munka csak akkor halad, ha mindenki egyetértésben van és dolgozik.” (IR_foglalkoztató)

Összegezve azt mondhatjuk, hogy az önkormányzat a szegénység problematikájának megközelítésekor az egyéni felelősséget hangsúlyozza, azt, hogy munkával mindenki tud boldogulni. A közfoglalkoztatás kiterjesztését, a „segélyért munkát” elv, azaz a munkakényszer alkalmazását fontosnak, sőt a helyi társadalmi béke elengedhetetlen, egyetlen eszközeinek tartja. Az önkormányzat minden pályázati lehetőséget megragad arra, hogy lehetőség szerint minél több embert vonjon be a közfoglalkoztatásba, de egyetlen, a szegénység enyhítésére, a szociális szolgáltatások kiterjesztésére irányuló fejlesztési pályázaton nem vett még részt. A települési gyakorlatban a közfoglalkoztatás a helyi társadalom elvárásaihoz illeszkedő, munkához kötött segélyezés. Más településekkel ellentétben itt a helyi narratívákban a rendes-rendetlen, dolgos-dologtalan emberek közötti törésvonal nem etnikai csoportok mentén, hanem az életvitelben, életmódban, elsősorban az alkoholfogyasztáshoz való viszonyban jelenik meg. A településvezetők és szociális szakemberek

narratíváiban a napközben, munkaidőben való alkoholfogyasztás az egyik legfontosabb határvonal a dolgozni tudók és az arra képtelenek között. A közfoglalkoztatásban, ahogy a környékbeli foglalkoztatóknál is, erős elvárás, hogy az ott dolgozók csak munkaidőn túl fogyasszanak alkoholt.⁴ Ugyanakkor tereptapasztalataink alapján azt mondhatjuk, hogy a munkaidőn túli alkoholfogyasztás teljesen általános, csak akkor van családi, közösségi szankciója, ha az már rendszeresen a bántalmazásig, tettelegességig fajul (Ambrus 2000).

Egyházi szociális szolgáltatások

Miközben az önkormányzat a kisvárosban csak a kötelezően előírt szociális szolgáltatásokat biztosítja, bár azt is igen erősen megkérdőjelezhető minőségben és elérhetőségi lehetőségekkel, addig az egyházak szociális szolgáltatásai egyre bővülő kínálatot mutatnak, a városban jelen levő egyházak – igaz, nagyon különböző célcsoporttal és elvi megközelítéssel – nagyon aktívak a különböző szociális ellátások szervezésében és működtetésében. Az önkormányzati/kistérségi fenntartású szociális intézményrendszer 2012. január elsejével alakult át. A 2007-ig önkormányzati, majd 2011 decemberéig kistérségi fenntartásban működő szociális gondozóközpont a református egyházhoz került, a korábbi gondozóközpont vezetője és munkatársai ugyanazok maradtak.⁵ A református egyház szociális és gondozási központja az idősek ellátására koncentrált, a tanyagondnoki szolgálat is ennek van alárendelve. A várost körülölelő tanyavilágot három körzetre osztották, ahol három busz szolgáltat; a legfontosabb céljuk, hogy aki valamilyen ügyet szeretne elintézni a városban, az be tudjon jönni, aki bajba kerül, annak tudjanak segíteni. A tanyagondnoki szolgálat emberei hordják az ebédet az időseknek, behozzák őket az orvoshoz, elviszik hozzájuk az idősgondozókat, gyakorlatilag ők azok, akik a családokkal, elsősorban az idősekkel mindennapi kapcsolatban állnak. Bár a gondozóközpont átvette a jelzőrendszeres házi segítségnyújtás üzemeltetését is, és a központban folyamatos telefonügyeletet tartanak, az idősebbek inkább ragaszkodnak a tanyagondnokkal és az idősgondozókkal kialakított személyes kapcsolatokhoz és mindennapi gyakorlatokhoz. A szenvedélybetegek nappali ellátását 2013-ban szervezték meg. A szociális szolgáltatások megszervezésével a református egyház az egyik legjelentősebb foglalkoztató lett a városban, a közel negyven alkalmazott többsége helybeli.

A református egyházhoz hasonlóan a görög katolikus egyház is nyújt házi segítségnyújtást a városban és a tanyákon, megszervezte a szenvedélybetegek nappali ellátását is. A két egyház szolgáltatásai között az egyik fontos különbség, hogy a görög katolikus egy-

⁴ Az alkoholprobléma súlyát az is jelzi, hogy a környéken működő fatelepek szinte mindegyikén megszondáztatják reggelente a dolgozókat. „A kapunál van egy beléptető rendszer. A falon van egy nyomógomb, amit azért csináltunk, hogy amikor jönnek be az emberek, mindenkinek meg kell nyomni a gombot. Ha jelez, akkor szonda fűvése kötelező annak, akit kiválasztott a gép véletlenszerűen. Ez dokumentálva van. Annak az embernek haza kell menni. Arra a napra nem kapott bért, egy igazolt napot kapott, és másnap már megmondolta. Harmadjára már nem kell jönni. Ebben nagyon következetes vagyok.” (IR_foglalkoztató)

⁵ A szociális szolgáltatások átadásával párhuzamosan a városban működő három óvodából kettőt a görög katolikus egyház vett át.

ház már a kilencvenes évek elejétől aktívan részt vett a városi szociális ellátások szervezésében. Első kezdeményezésük, még a kilencvenes évek elején, a családok átmentési otthonának megszervezése volt.

„Itt negyvenen lehetnek a gyerekekkel együtt. Régebben az mutatkozott, hogy inkább a bántalmazottak voltak legtöbben, most már inkább a szociális rászorultság miatt. Nagyon elenyésző, aki bántalmazottként kerül ide. De ha bántalmazott is, ha megnézzük a családi hátterét, akkor általában szegény családokból jön, most is olyan érkezett hozzánk, hogy kilakoltatás előtt voltak. (...) Országosan fogadunk, de a városból is szoktak egyébként jelentkezni, de ők hamar visszamennek a családkhoz, mert apuka itt nyilván megtalálja. Itt nem lehet őket dugdosni. Akik távolabbról érkeznek, aki bírja a közösséget, az megmarad, aki pedig nem, az elmegy, és az beáldozza a gyereket, mert kiemelik a családból, ha visszamennek. Általában itt szoktak maradni. (...) Kicsit féltünk, hogy elzavarják a papot. De munkalehetőség, nagyon sok családnak kenyeret ad. S valamit valamiért elven, szerintem így fogadta el a város.” (IR_egyházi⁶)

Ugyanakkor az anyaotthonban élők is munkaerőt jelentenek a városnak, hiszen sokan járnak ki innen napszámba dolgozni. Az anyaotthonból minden évben van néhány anya, aki a városban folytatja életét, itt talál albérlést, megélhetést, de az is gyakori, hogy egy városihoz mennek férjhez.

„Van olyan férfi, aki levelet írt, hogy esperes úr ajánljon neki. De személyesen többen érdeklődnek. Oda szoktak jönni, megállnak a kapuba, mondják, hogy vigyek ki pár anyát. Mutassam meg, mint a vásáron. Hát ők tényleg társnak akarják kivinni, aki mos, főz, takarít, és egyébként tényleg van, aki kimegy. Találnak így párra, elsősorban elvált ember, özvegy vagy agglegény volt.” (IR_szociális1)

Következő intézményük az idősek otthona, amelyet 1996 januárjában nyitottak meg. 2003-ban a katolikus egyház is nyitott egy időotthont a városban, de míg ez utóbbiban jelentős belépő összeget kell fizetni, azaz inkább a módosabbaknak szánták, ahova távolabbról is költöznek be idősek, addig a görög katolikus egyház zömében a tanyasiakat és a környék szegényeit fogadja be. „*Mi itt a rászorultságot nézzük elsősorban, nem a belépőnek az „értékét”* (IR_egyházi). A nyugdíjas otthon egyik részlegét kifejezetten a krízishelyzetek kezelésére tartják fenn, ahova bármikor el tudnak helyezni néhány idős embert.

„Más szegénynek lenni itt a faluban és más kinn a tanyán. Például behoztunk egy bácsit, azért, mert olyan körülmények között élt, ahol nem maradhatott. Ezt akkor tudnák elképzelni, ha bemennének a házba. Olyat még nemigen láttak. Villanyvilágítás nincs, a tisztaságnak a legkisebb foka se. Ez a bácsi, akit most hoztunk be, öne-

⁶ A görög katolikus egyház intézményeinek vezetőivel, munkatársaival, az egyház képviselőjével csoportos interjú készült.

ki 11 gyereke van, a felesége elvált, beköltözött Debrecenbe, ő egy juhász ember volt, kinn élt a falu végén. A gyerekei annyit gondoskodtak róla, hogy itt elhelyezték. Nagyon rendesek voltak, mert azt mondták, hogy rádól a ház.” (IR_egyházi)

E két intézmény működtetése mellett két-három évvel ezelőtt jelentősen bővült a görög katolikus egyház által nyújtott szolgáltatások köre, 2010 novemberében szervezték meg az idősek házi segítségnyújtását és a szenvedélybetegek nappali ellátását, majd 2011 márciusától a szociális étkeztetést. E három szolgáltatás megszervezésével egyfelől a legjelentősebb foglalkoztatók lettek a városban, másfelől alternatívái a kistérségi, majd református szolgáltatásoknak. A református egyházhhoz hasonlóan a görög katolikus idősgondozók is a város egész területén szolgálnak, beleértve a tanyákat is, de azzal a hátránnyal, hogy a közlekedéshez nem tudják igénybe venni a falugondnoki szolgálat járműveit. Így különösen a tanyán élő idősek ellátásának megszervezésekor fontos szempont volt, hogy az idősgondozók egy része is valamelyik tanyán lakjon, helyben lássa el feladatát. Ugyanakkor ez azt is jelenti, hogy csak a tanyán élő idősgondozók azok, akik közvetlenül látják és ismerik a tanyasiakat, problémáikat. Mindezen túl minden idősgondozónak vásároltak kerékpárt.

„Különbség van a városban élő idősek, illetve a tanyán élő idősek között. Itt is a törvény jön közbe, hogy rengeteg dilemmánk van azzal, hogy mit szeretne az ellátott. Mivel faluban élünk, tanyán, mit tehet egy idős: veteményest, kiskertet tart, s azt kéri, hogy ebben mi is segítsünk. Ezt nem teszi lehetővé a törvény. Így sok mindent egyénileg megbeszélünk. Kísérni orvoshoz, mosogatás, takarítás, vagy változó, mi kell éppen. Ágyban fekvőink is vannak, akik, mondjuk, még nem szeretnének idősek otthonába menni, még nem döntötték el, ott a fürdetésben, mozgásban segítik őket. Van, akit elhelyezünk másik otthonban. Bár sok időstől hallottam, milyen jó, lefőzöm a kávé, mire jön a dolgozód. Van ilyen munkahely, hogy kávéval várja, tehát lehet, hogy azt írja be, hogy a környezetét rendbe tettem, de az is lehet, hogy épp egy tyúkot pucolt vele közösen. De azt nem írhatja be.” (IR_szociális1)

A városban minden szociális szakember a szegénységnél is nagyobb problémaként említette a szinte minden családban közvetve vagy közvetlenül a mindennapokban is jelen levő, nagyon súlyos alkoholproblémákat és az ezzel járó társadalmi, szociális, családi konfliktusokat. A szenvedélybetegek nappali ellátása egy ilyen volumenű problémát kezelni nem tud, alapvetően azoknak tudnak segíteni, akik önként jelentkeznek. Egy faluként működő kisvárosban mindenki pontosan tudja, hogy ki az, aki súlyos alkohol problémákkal küzd, de ezt felvállalni sokkal nehezebb. A szociális munkások elbeszélése szerint a legnehezebb feladat az volt, hogyan létesítsenek kapcsolatot a rászorulókkal. Ebben segítségükre volt a szenvedélybetegeknek nyújtott szociális étkeztetés: sokuk számára az egyház által nyújtott napi egyszeri meleg étel az egyetlen rendszeres étkezés. Azaz a szolgáltatás azokat a többségében egyedülálló, legsúlyosabb állapotban lévő alkoholbetegeket éri el, akik már ezt nyilvánosan is vállalják, szenvedélybetegségük már a mindennapi túlélést ve-

szélyeztetni. Többen közülük fűtés hiányában, vagy a ház állapota miatt jószerivel hajléktalanként élnek.

„Itt főként alkohol, gyógyszer alkohollal kombinálva, illetve a játékszenvedély is gyakori. De az alkohol a fő. Ezek a kannás bort, meg ki tudja, mit isznak. Napi szinten kapnak egy tál meleg ételt, másodikat, levest, sokan csak annyit esznek. És hogy mi kezdődött hamarabb, a szegénység vagy a szenvedélybetegségük, érdekes, mindenkinél más. Amikor mi ezt elkezdtuk, akkor olyan embereket ismertünk meg, akik mellett, ha találkoztunk volna vele a faluba, átmegyünk a másik oldalra, mert piszkos, ápolatlan. És akkor megtudtuk, hogy ezeknek van szakmájuk, ezeknek az embereknek, s jó mesteremberek is voltak köztük. Azután jött egy valami az életükben, egy válás, munkahelyvesztés, egy baleset, s megindultak a lejtőn. (...) Van olyan, aki egész télen semmi fa nélkül túlélte a telet. Nálunk melegegett, hazament, betakarózott.” (IR_szociális4)

A rendszeres napi kapcsolattartás eredményeképpen egy évvel később már aktívabban is be tudtak vonni szenvedélybetegeket különböző tevékenységekbe, közülük az egyik legsikeresebb a közös kerttel való mindennapi foglalatosság.

„Mi annyit csinálunk a »szenvedélyesekkel«, hogy van az egyháznak kertje, gyümölcsfa van benne, krumplit vetettek, üvegház van, hoztak bele paprikapalántát, a »szenvedélyesek« is napszámiban voltak, itt-ott kaptak valamit, egy-egy szálat. Van malac is, azt levágtuk, volt belőle ünnepség, meg kiosztottuk, vihettek haza. De ezt igazából nem is lehetne csinálni. A »szenvedélyes« normatívából tápot vettünk, kukoricát, ott nevelték a malackát. Ilyen munkaterápia. Tavaly a gyümölcsfák között kiparcelláztuk, térképet készítettünk, hogy ez a Karcsiéké, ez a Pistiéké, kaptak vetőmagot, permetszert, meg a földművelést is nekik kellett. Nem nagy terület, de nagy energiánkba telt, hogy Kati, gyere már, és kapáld már meg, lemaradtál, rajta a krumplibogár, vedd a permetezőt a hátadra, és csináld...” (IR_szociális4)

A szociális szakma a szegénységről

A szociális szakmában, közigazgatásban dolgozók elbeszéléseiben csak a közvetlen életveszélyt tekintették olyan helyzetnek, amikor egy szakembernek már be kell avatkoznia egy család életébe.

„Ha nincs meg a mindennapi betevője, és nincs meg a fűtése. Mindennapi szükségletek kielégítése. Ruhát kapnak bárholonnan. Segélyszervezetekkel kapcsolatban vagyunk, a Vöröskereszttel. Tankönyv nem okoz gondot. Csak az ennivaló meg a fűtés, a téli hideg, vagy, hogy gázpalackot cseréljen.” (IR_szociális3)

„Aki közmunkában van, az megállt az elszegényedés útján. Próbálnak megélni abból, ami van, kicsit szegényebben. Nem hitelből. Közműtartozás is megállt, fagyűjtésre álltak át. Nem olyan sok a tartozás.” (IR_önkormányzati)

A szegénységről, szegényekről való beszédmódot befolyásolja, hogy a szociális szakemberek többsége maga is szegény családból származik, többeknek a hetvenes-nyolcvanas évek a tényleges szűkösség időszakát jelentette, ugyanakkor a hiányos öltözetről, meleg cipő, a télikabát hiányáról, a zsíros kenyeres reggelikről szóló elbeszéléseket megszépíti az egyenlőség, a kollektív szegénység emléke. Ebből a nézőpontból értelmezhetők a jelen differenciált anyagi helyzetét, a fogyasztási javak előtérbe helyezését elutasító kijelentések.

„Annyira megnőttek az elmúlt években az emberek igényei, minden gyereknek van mobiltelefonja, akármilyen családból van, mindenki azért mindenféle ruhákban jár. Most szégyelli, minél szegényebb valaki, annál jobban akarja bizonyítani, hogy ő is ugyanolyan ruhát ad a gyerekére.” (IR_szociális1)

A rendszerváltást követő anyagi és társadalmi differenciálódással sokaknak kellett szembesülniük saját szegénységükkel, a kilencvenes évektől a városban élő családok között egyre markánsabban jelent meg a „tehetősek és szűkölködők”, „aki megengedheti magának, és aki nem” különbségtevése.

„A hetvenes években nem voltak gazdagok, más igénye volt az embereknek. Aki a hetvenes években nem volt szegény, ma az lenne.” (IR_szociális5)

A szociális szférában dolgozók egyetlen társadalmi csoportot ismernek el egyöntetűen érdemes rászorulóként: az időseket, elsősorban a tanyán élő egyedülállókat. Hasonlóképpen egyértelmű számukra, hogy tanyán élni mindenképpen hátrányt jelent: miközben a városban van egyfajta tisztelet a tanyán élő emberek iránt, maga a város is mindent megtesz annak érdekében, hogy a tanyasiak élete könnyebb, élhetőbb legyen: támogatja az intézmények megmaradását, különös figyelmet fordít az utak karbantartására, fontosnak és támogatandónak tartja a tanyagondnoki szolgálatot. Ha azt kérdeztük, hogy a város mely részén koncentrálódik a szegénység, szinte mindenki egyértelműen a tanyákat jelölte meg.

„Az emberek megítélése szerint ott olcsóbb az élet, de van olyan tanya, ahol nincs víz meg villany – persze olcsóbb a fenntartás. Színvonalbeli különbség maga a mód, ahogy él – nem tudjuk, hogy nem tudja megvenni, vagy fizikailag nincs rá lehetősége.” (IR_szociális3)

Az, hogy a tanyákon élők aránya nem csökken, elsősorban annak köszönhető, hogy az alacsony ingatlanárak miatt a tanyák a szociális migráció célterületévé váltak. A beköltözők különböző társadalmi csoportokhoz tartoznak, illetve különböző hullámokban érkeztek

a településre. Azt, hogy pontosan hány család és honnan költözött a tanyákra, senki sem tudja pontosan; a nagy kiterjedésű, elszórt tanyavilágban a közvetlen szomszédokon kívül senki sem tartja nyilván a be- és elköltözőket, a tanyavilágban könnyű eltűnni az embernek az intézmények szeme elől. A város vezetése, bár a migrációs folyamatokat nem tudja kontrollálni, de különböző erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy a tanyák, a puszták ne váljanak a város külterületi slumjaivá, ellenőrizhetetlen, esetlegesen kriminalizált tereivé. Ráadásul a puszták az intézményekben dolgozók számára is láthatatlan: a városban dolgozó szociális szakemberek többsége szinte soha nem jár a pusztán, nem ismeri azokat, számára az idegen és kimeríthetetlen világ. Ez az idegenség és félelem jelenik meg a pusztákra beköltöző, egyöntetűen cigánynak tartott családok megítélésében is.

A beköltözők egyik legrégebbi, legnépesebb és mindenki számára észlelt csoportját a kilencvenes években Kormosról az egyik tanyára települő cigány családok alkotják. A helybeliek és a beköltözők különbségtétel csak több nemzedéknyi idő elteltével, lassan változik, a két csoport közötti határok termelése és fenntartása tükrözi az érintkezések gyakoriságát, az egymásról való tapasztalatokat (Kovács–Vidra–Virág 2013; lásd erről bővebben Vígvári tanulmányát a kötetben). A kormosi családok betelepüléséig csak néhány cigány család élt az egész városban, többnyire saját vállalkozásukból viszonylag jól élő „búcsús” cigányok (akik biztos anyagi helyzetük miatt soha nem kerültek kapcsolatba a város intézményeivel, így intézményekben dolgozók elbeszéléseiben sem jelennek meg) és néhány napszámos család, így az itt élőknek, az intézményekben dolgozók többségének korábban semmilyen tapasztalata nem volt a cigány családokkal való mindennapi érintkezésekről. Napjainkban a kormosi családok megérkezésének emléke a cigánysághoz köthető helyi narratívák egyik legfontosabb eleme. A védőnő még pontos számot is említ: 48 fő, 12 család költözött egyidejűleg a pusztára. Első találkozását a „kormosi” cigányokkal sokkszerűen élte meg: a zsúfoltság, sok gyerek, a piszok, rendetlenség motívumai jelennek meg elbeszélésében. Ugyanakkor a családokkal való rendszeres kapcsolattartás lassan kikezdte a merev határokat, a morális másik képe lassan átalakult. *„Beélték magukat, rendesen járnak napszámba”* – mondja róluk ugyanez a védőnő elismerően, egyben mintegy jelezve a helyi társadalom elfogadásának/befogadásának egyik legfontosabb kritériumát, a munkához való viszonyt.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a generációk óta az egyik pusztán élő, az intézményekkel kapcsolatban álló „kormosiak”, bár továbbra is egységes csoportként jelennek meg a narratívákban, a helyi napszámosok világába való beilleszkedésük okán viszonylag mégis elfogadottak. Ugyanakkor a pusztákra folyamatosan beköltöző szegényeket nemcsak cigánynak gondolják, hanem „veszélyeseknek” is, az elbeszélésekben általában kriminalizáltan megjelenő idegeneknek:

„A gyermekjólétisek oda rendőrrel mennek ki, a postást is rendőr kíséri. Vannak olyan családok, hogy egyszerűen nem lehet megközelíteni a házukat, úgy félnek tőlük. Ezt a faluban nem is nagyon tudjuk, hanem amikor családipótlék-osztás volt, azon a napon én mindig megdöbbsentem, hogy mennyien laknak, hogy olyan ismeretlen arcok...” (IR_szociális2)

Rászoruló szociális munkások és idősgondozók

Az intézmények és szolgáltatások széles körű megszervezése és párhuzamos működtetése miatt a két egyházi szociális szolgálat szinte a legjelentősebb foglalkoztató a városban. Alkalmazottaik legtöbbször alacsony iskolázottságú, általában csak általános iskolai végzettséggel, ritkábban érettségivel rendelkező, a helyi munkaerőpiacon nehezen boldoguló középkorú nő, akik többnyire a házi segítségnyújtáshoz szükséges minimális képzést már a munka mellett szerezték meg. Mindkét egyháznál jelentős az idősek házi segítségnyújtását biztosító nők száma, de a szociális anyaotthonban és az idősek otthonában foglalkoztatottak miatt a görög katolikus egyháznál jelentősen többen dolgoznak, mint a reformátusoknál.

„Mi vagyunk a legnagyobb foglalkoztató, hát ez elég szomorú. Az idősek otthonában 33-an vagyunk, az anyaotthonnal együtt 36-an, 80 gondozónő, gondolják el, ez az intézmény 80 házi segítségnyújtónak állást ad, 80 családnak segít fölállni...”
(IR_egyházi)

Azaz a szociális szolgáltatások megszervezésének és működtetésének kettős célja van: egyrészt a rászorulóknak segítése, másrészt – hasonlóan az önkormányzat közfoglalkoztatási politikájához – az arra érdemes szegények segítése a folyamatos foglalkoztatással.

A két egyházi szolgáltató közötti további fontos különbség, hogy míg a református egyház gondozóközpontjának vezetője egy civil, a korábbi „állami/önkormányzati” gondozóközpont vezetője, addig a görög katolikus egyház intézményei, az ott dolgozók sokkal közvetlenebb, mindennapi kapcsolatban állnak az egyház képviselőjével, ő az, aki felügyel minden tevékenységet. Ez a felügyelet nemcsak a szolgáltatások ellátására vonatkozik, hanem az egyházi szolgáltatásokat végzők személyére is. Az itt dolgozók nem egyszerűen foglalkoztatottak, de a helyi egyháznak mint közösségnek is tagjaivá válnak, ami együtt jár a nem számon kért, de elvárt vasárnapi templomlátogatással, az egyháznak tetsző életvitellel és a foglalkoztatással járó anyagi biztonságon túl a mindennapos odafigyeléssel, kisebb segítségekkel is.

„A néni, aki most meghalt, most harangozott, ez rám maradt. Most csinálom úgy, ahogy ő csinálta, de nem mindent tudok pontosan. Egyébként római katolikus vagyok, de itt a pusztán több a görög katolikus. Hogy ne maradjak ki sorból én is elmentem a misére. (IR_családi32)

„Kialakulnak közösségek, azért ez is nagyon sokat számít. Akkor egymásra jobban figyelnek. Volt olyan kolléga, ez karácsonykor történt, hogy nem volt fűtés, nem volt főzés, nem volt semmi enivaló, megtudták, összeadták neki. Mert jó, hogy van munkahelye, de olyan eladósodása van, olyan sok számlát gyűjtött össze, hogy sok idő, míg kifizeti, fél év, egy év, még ha be is osztja. (...) Majálist tartottunk, az egyháznak van egy tava, nem volt kirekesztés, a dolgozók családotól, gyerekestől jöhet-

tek, programokat szerveztünk, versenyek voltak, ilyen családi nap volt. Volt szüreti mulatság, farsangi bál, kerékpáros zárándokút Máriapócsra.” (IR_egyházi)

Azaz az egyház nem egyszerűen szervezi a különböző szociális szolgáltatásokat, hanem azért (is) szervezi, hogy a lecsúszó alsó osztály családjainak munkát biztosítson, ugyanakkor az egyházi foglalkoztatáson keresztül integrálja a családokat az egyházi közösségbe is.

Mikor a szociális munkásokat, idősgondozókat kérdeztük életútjukról, világossá vált, hogy a szociális ellátásban dolgozók többségének nem ez az eredeti szakmája, legtöbbször más lehetőség híján, kényszerből került erre a pályára. A szociális munkások között találunk egykori napközis tanárokat, a már korábban bezárt nevelőotthonban dolgozókat, míg az idősgondozók között még ennél is vegyesebb a kép: volt bolti eladók, tévész írodisták, kocsmai pultosok, és biztosítási ügynökök kötöttek ki a szociális szakmába.

„Munkanélkül voltam tíz éve. Hároméves lett a fiú, kezdeni kellene valamit. A közelben van ilyen felnőttoztatás, oda beiratkoztam. Mentünk kocsival, és megláttuk esperes urat, megkérdeztük, hogy gyakorlati helyre lenne szükségünk, segítene-e. Mondta, hogy menjünk nyugodtan. Közbe jött, hogy esperes úr indította az idősgondozást. Rendben van, hogy ezt tanulom, de hogy menjek oda egy időshöz? Látásból ismertem az időseket itt a tanyán, de azt se tudtam, hogy kezdjek hozzá. Esperes felírta, hogy na, ide meg ide menjél. Mondták, hogy mehetek. Három éve itt dolgozom. (...) Miután idekerültem dolgozni, esperes úr felvett egy fiatalasszonyt. Két gyerekével járt napszámba, állandóan dolgozott, még vasárnap is ment. Megsajnálta.” (IR_családi32)

„Van közte olyan 50 éves gondozónőnk, az egyik tanyán él, és onnan, ha be kell jönni, mert a busz nagyon rosszul közlekedik, akkor kerékpárral jön be. Azt kell mondjam, jobban elvégzi a papírmunkát, mint egy fiatal, szakképzett. Másik a mezőgazdaságban dolgozott, soha nem csinált papírmunkát, és most nálunk kezdett el dolgozni, az első 15-ben benne volt, helyesírási hibákkal küszködött, és csinálja lelkesen. Szeretik az emberei, valahol ez is számít neki. S olyanok vannak köztük, akik talán nem is nagyon dolgoztak munkahelyen hosszú évek óta, és megfiatalodnak, az az érdekes. Feladata van, nem otthon ül. Másképp mennek be a boltba, másképp szólalnak meg, magabiztosak. Tényleg nagyon sok változás látszik rajtuk.” (IR_szociális2)

Az egyházi szolgáltatóknál dolgozók többsége idősgondozást végez, amely egyrészt gyorsan elsajátítható, csak egy „gyorstalpalóra” van hozzá szükség, és egy kiterjedt, legalább tucatnyi ismerősből álló kapcsolathálózatra. Ez egyrészt a szociális szakma végtelen nyitottságának jele: azaz a különböző „szociális munkás” pozíciók betöltéséhez napjainkban nem feltétlenül szükséges felsőfokú szakképesítés (Bugarszki 2011). Másrészt a burjánzó szociális szolgáltatásokat a helyi „elit” részéről sem mindenki ismeri el jogos tevékenységként. A nem szociális intézményekben készült interjúkban gyakran elhangzott érv volt: *„Itt már mindenki gondoz mindenkit – de hol van a gyerek és az unoka?”*, *„Vannak fiktív szolgáltatások. Az egész város idős, rokkant lakossága le van fedve – mindenki mindenkit ápol.”*

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a szociális szakmában dolgozók egy része nem egyszerűen a munkanélküliség elől menekült a szociális szakmába, hanem ez a lehetőség a teljes lecsúszástól, az elszegényedéstől mentette meg, e lehetőség híján maga is rászorultak közé tartozna. Azt is mondhatjuk, hogy a szociális szolgáltatások intenzív bővítésének egyik ki nem mondott célja az arra érdemes családok teljes ellehetetlenülésének megakadályozása volt. Ezekben az esetekben a segítő-segített szerep a szociális szolgáltatáson belülről kerül. Miközben a szociális szolgáltatásban alkalmazott maga is segítőként, általában idősgondozóként dolgozik, önmaga is segítségre szorul. De ebben az esetben a segítségkérésnek nincsenek formális, gyakran megalázó hivatalos procedúrái, a rászoruló családoknak nem kell az önkormányzatnál, a hivatalban nyilvánosan segélyért folyamodni, nem lesz hivatalosan rászoruló. A segítség a kollégáktól, a vele szolidáris közösségen belülről, informálisan érkezik.

„Most ismét a munkatársunknál voltunk kinn karácsony után, akinél annyira kifogyott az éléskamra, hogy a fenyőfának a tűlevelével tüzeltek. Nem volt a kamrában semmi! Egy kiló liszt, vagy cukor. És akkor azt közösen, munkatársakkal oldottuk meg.” (IR_szociális2)

Összegzés

Irgácson és az azt körülölelő tanyavilágban élő szegények többségében egykori uradalmi cselédek leszármazottai, akiknek megélhetése generációk óta a mezőgazdasághoz kapcsolódott. A beosztó életmód, a szűkösség mindennapos elviselése biztosította a mindennapi megélhetést, de a mobilitáshoz, a következő generáció iskoláztatásához kevés volt. Az alacsony iskolázottság, az ingázási lehetőségek eltűnése, a mezőgazdasági munkák szűkössége és idényjellege okán az elmúlt évtizedben egyre több család csúszott a mindennapi gondokkal küszködő szegények csoportjába. Ugyanakkor a helyi társadalmon belül nincsenek nagy társadalmi távolságok, másképpen fogalmazva a helyi társadalom többségének életében valamilyen szinten jelen van a szegénység. A helyi társadalmon belüli legerősebb törésvonal a tanyákon és a belterületen élők között húzódik, ám ezt az önkormányzat és az egyházak különböző szolgáltatások biztosításával igyekeznek enyhíteni. Az elmúlt években az önkormányzat és az egyházak a közfoglalkoztatás és az alacsony iskolai végzettséget igénylő szociális szolgáltatások, elsősorban az időseknek nyújtott házi segítségnyújtás után járó források maximalizálásával számos olyan munkahely jellegű státuszt teremtett a településen, amely az itt foglalkoztatottaknak nagyon alacsony, de állandó jövedelmet biztosít. A „segélyért munkát” elv illeszkedik a településen élők társadalomtörténeti hagyományaihoz, az egykori téesz-középvezetőkből lett településvezetők elképzeléseihez, így annak bevezetése és megvalósítása nem okozott különösebb konfliktust a településen. Az ezért az alacsony jövedelemért elvárt tevékenységek nagyon hasonlatosak azokhoz a kvázi munkákhoz, amelyeket egykoron a termelőszövetkezetekben a teljes foglalkoztatottság látszatának fenntartása érdekében végeztek – ugyanezen emberek szülei vagy nagyszülei. A közfoglalkoztatottak kiválasztása, mint minden településen, itt is

szelektív, ugyanakkor elsősorban életmódbeli, életvitelhez, elsősorban az alkoholfogyasztáshoz köthető. Azt mondhatjuk: a településen a közfoglalkoztatásnak és egyes szociális szolgáltatáshoz köthető pozíciók betöltésének egyfajta munkavégzéshez kötött segély jellege van, célja nem a piaci munka világába való visszavezetés, sokkal inkább a családok teljes ellehetetlenülésének megakadályozása. Ezen kvázi munkahelyek megszervezése és működtetése nagyon drága és pazarló, alapvetően az állami újraelosztástól való függőséget erősíti, konzerválja a szegénységet, ugyanakkor a folyamatos foglalkoztatás, a munka világához való kapcsolódás látszata, az egyházaknál a szervezeten belüli segítségnyújtás enyhíti a társadalomból való kirekesztettség érzetét és fenntartja a lokális társadalmon belül a tisztas, dolgozó szegényekkel való szolidaritást.

VIGVÁRI ANDRÁS

VISSZA A TANYÁKRA – EGY CIGÁNY CSALÁD ÚJRAKEZDÉSI ESÉLYEI A SZABOLCSI PUSZTAI VILÁGBAN

A szabolcsi „tanya”: Gehénpuszta

Írásom helyszíne a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében található Gehénpuszta. Az itt lakók egyszerűen csak „tanyáknak” nevezik azokat az egykori külterületi uradalmakat, melyek helyén aprófalvakra emlékeztető szétszórt, szórványtelepülések jöttek létre az 1945-ös földosztást követően (Tamáska 2013). Ilyen „tanya” Gehénpuszta is, mely aszfaltos műúton nyolc kilométer autózás, biciklizés vagy gyaloglás után érhető el Irgács városközpontjából. A bicikli és az autó nélkülözhetetlen eszköz erre felé, hiszen hétköznap mindössze napi három járat ingázik Irgács központja és a puszta között, hétvégén pedig nem jár busz a pusztára. A többség így gyalogol, vagy ahogy mondják, „fuvart fogad”, hogy leküzdje a külterületekre oly jellemző térbeli elszigeteltség hátrányait (Kovács 2008). A puszta határában szántók, gyümölcsösök és erdők váltakoznak. Az évszázadokig meghatározó dohánytermesztést erre fele fokozatosan a szántóföldi kultúrák és a dinnyetermesztés váltotta fel. A 20. század elejétől a szabolcsi tájakat meghatározó gyümölcsösök azonban még mindig meghatározóak itt: meggy, alma és barackültetvények szegélyezik az utakat. A tájkép legmeghatározóbb eleme azonban a mindent belepő homok (Borsos 2013). Bármerre is lép vagy néz az ember, homokot lát, ami belepi a mezőgazdasági utakat, illetve a puszta mellékutcait is. Száraz időben és eső után is elsüllyedünk benne, a helyiek szerint egyedül nagy esők után pár nappal lehet rajta ideig-óráig kényelmesen közlekedni. Ha Irgács felől jövünk a pusztára, a „központba” érkezünk: itt található többek között a kocsmá és a vegyesbolt, szembe pedig a legnagyobb pusztai földbirtokos telephelye, targoncákkal, hűtőházzal, gazdasági épületekkel és parkoló teherautókkal. Az elágazásban mindig akad egy kis nyüzsgés: hol tolató teherautók, hol a boltba igyekvők vagy a kocsmá népe, hol pedig a buszra várakozók töltik meg étellel a meglehetősen kietlen teret.

A puszta legnépesebb utcája az Új sor, mely a földosztást követően, szabályos parcellázás útján épült ki a helyiek elmondása szerint. Az utcát az egykori cselédfalvakra oly jellemző régi, vályogveretes szerény házak és hozzá tartozó nyári konyhák határolják, a kerítések előtt a homokos talajban virágok nyílnak, a porták meglehetősen egyformaságot árasztanak (Tausz 1984). A régi vályogházak többségében egyedülálló idősök élnek. Az Irgács környéki pusztákról ugyanis, aki csak tehette, már régen beköltözött a városba.

A tanyák kiüresedése a hetvenes években kezdődött: a felkínált mobilitási lehetőséggel sok fiatal élt, s csak kevesen döntöttek a pusztai élet mellett. Sorra tűntek el a helyi

közösség életét szervező intézmények; sokan az iskola bezárásától számítják a lejtmenetet. A puszták a várostól mentálisan is egyre távolabb kerültek, holt térré váltak: területi elszigeteltségük fokozódott, társadalmi presztízisük pedig egyre inkább leértékelődött (Kovács–Vida 2013). Az elmúlást idéző képet árnyalják azok az alig tízéves szocpolos házak, melyeket a pusztára költöző cigány családotok építettek a kilencvenes évek végétől kezdve – a puszták másik utcájára, a cselédsorra. Gehénpuszta ugyanis, ellentétben a többi, erősen kihálóban lévő „tanyával”, a kilencvenes évek végén újra „benépesült”. A rendszerváltást követő évtizedben egy cigány család több sarja költözött ide a majd’ 200 kilométerre fekvő borsodi iparvárosból, Kormosról, a jobb élet és boldogulás reményében. Gehénpuszta történetében a kormosi Banga család beköltözése kulcsfontosságú fordulópontra volt: ellentétben a többi irgácsi pusztával, a demográfiai tendenciákat nézve a puszták ténylegesen megmenekülni látszik a kihalástól. Ez a tény nagy valószínűséggel döntő jelentőségű abban, hogy számos munkaigényes mezőgazdasági vállalkozás, köztük a korábban már említett hűtőházat is tulajdonoló nagyvállalkozó Gehénpusztán folytatja tevékenységét. Mivel azonban korábban lényegében nem éltek cigányok Irgácson és az azt övező pusztákon, a benépesülésnek köszönhetően egy etnikailag stigmatizált térré vált.

Nagyon egyszerűen és kissé leegyszerűsítően szólva: aki cigány Irgácson, az biztos gehénpusztai és a Banga család tagja. Dolgozatom további részében egyfelől célom, hogy a betelepülő család szemszögéből rekonstruáljam a család Gehénpusztára költözésének történetét, másfelől pedig bemutassam, hogy milyen változásokat hozott a Banga család megjelenése a pusztai élet szerveződésében. Arra a kérdésre szeretnék választ adni, hogy mi vett rá egy családot arra, hogy feladva egykori városi lakóhelyét a „végekre”, azaz az elnéptelenedő pusztai világba költözzön, és hogy milyen lehetőségekkel és kihívásokkal járt ez a nem mindennapi döntés a rendszerváltást követő vidéki Magyarországon.

Városból pusztára: a Banga család története és pusztára kerülése

A Banga család története kapcsán talán az egyik legfontosabb, hogy szabolcsi gyökereik nem minden előzmény nélküliek. A Gehénpusztára való költözést előkészítő családfő ugyanis a légvonalban mindössze 15 kilométerre fekvő Könnyesen született 1937-ben egy zenéléssel és gazdálkodással foglalkozó cigány családban. A családfő gyerekkorában sokat segített csőszként dolgozó édesapjának, illetve a család ház körüli állatainak gondozásában is, így már gyerekkorában eltanulta a jószággal való bánásmódot. A fiatal fiú az ötvenes évek elején, 16 éves korában azonban elhagyta szabolcsi szülőfaluját, és az akkor erősen iparosodó borsodi térségben, a gyorsan növekvő iparváros, Kormos kohászati üzemeiben helyezkedett el és vált ipari munkássá. Feleségével, aki az egyik Kormos környéki cigánytelepen nevelkedett, ebben az időben ismerkedett meg. Házasságkötésük után 1955 és 1976 között tíz gyermekük született. Ahogy az egyik gyermekük fogalmaz: *„A faterom könnyesi, anyám meg kormosi volt. És népi táncosok voltak, és összekerültek. Szóval nekem a hazám Borsod is meg Szabolcs is.”* A család egzisztenciája teljes mértékben a kohászatban – az ipari munkavállaláson alapult. A családfő a kohászatban rakodómunkásként dolgozott,

míg felesége a gyerekekre vigyázott, és a háztartási teendőket látta el otthonukban (lásd Fehér második tanulmányát e kötetben). A Banga család kis idő után lakáskiutalás útján tanácsi lakást kapott az egykor gyártisztviselők által lakott Tésás telepen. A család egyike volt az első cigány családoknak, akik az egykori munkáskolónián lakáshoz juthattak. A ipari munka mellett a család háztáji gazdálkodást is folytatott a telepen. Saját fogyasztásra jószágokat tartottak, amihez a családfő gyerekkora óta értett, és szívesen foglalkozott vele. Elmondásuk alapján gazdálkodási habitusuk megkülönböztette őket a körülöttük élő többi cigány családtól.

A gyárnak köszönhetően a gyerekek pályafutása és egzisztenciája biztosítottnak tűnt. A fiúk csak az általános iskolát végezték el, 15–16 éves korukban általában rögtön ipari segédmunkássá váltak, s legtöbbjük rakodómunkásként dolgozott. A családalapítás sem okozott nehézséget, hisz sikeresen pályázhattak a Tésás telep valamelyik tanácsi bérlakására, így a család egy térben, a telepen maradhatott. A családi emlékezetben a Tésás telep szocializmus kori emlékezte egyöntetűen pozitív. A gyári munka a szociális biztonság és kiszámíthatóság szimbóluma volt, a telepen békében éltek együtt cigányok és nem cigányok. Változatos formákat találtak a kapcsolódásra is, melyek jellegzetes városi szabadidős tevékenységek voltak. A fiatalok sokat jártak moziba, kirándulni, nyársalni, vagy csak egyszerűen korzóztak a városközpontban. A család gazdasági stabilitását, városi integrációját a gyár léte biztosította számukra.

„Öt órakor minekünk fel kellett kelniünk, a fater a meleg kávéval keltett minket, várt minket, kis fél decivel. Télen! Ketten is bakterok voltunk, a legidősebb bátyám meg én, aztán jött a harmadik bátyám, ő is bakternak állt, mert addig a fater keze alatt voltunk rakodómunkás. Raktárba dolgozott, a fater volt az anyagbeszerző, és a bátyám mellette dolgozott raktárosként, azt ő is átjött bakternak. Persze hárman bakterok lettünk, egyszerre indultunk dolgozni mindahányan. Fater házához bementünk, megittuk a kávé, sőt: még ő csomagolta be nekünk a reggelit.” (IR_családi46)

A rendszerváltás után a kormosi kohászatot felszámolták, és tízezrek váltak munkanélkülivé. Ez a Banga családot is érzékenyen érintette: az apa és a már aktív korú gyermekei munkanélkülivé váltak; a még iskoláskorú gyermekek jövője pedig kiszámíthatatlanná és kilátástalanná vált. A stabil munkás életformát így a máról holnapra élés életformája váltotta fel. A család legfőbb megélhetési lehetőségévé a vasazás vált, ami azonban nem garantált kiszámítható és tisztességes megélhetést. Ebben a helyzetben fokozatosan kezdett felértékelődni az apa mezőgazdasági tudása, hisz a család egyre nagyobb számban kezdett tartani jószágokat, melyeket nemcsak saját fogyasztásra, hanem eladásra is levágtak. Összességében azonban nem látszott biztosítottnak és kiszámíthatónak a család megélhetése Kormoson.

A költözés szándékának megfogalmazásához erősen hozzájárult a telep erőteljes társadalmi lecsúszása és fizikai amortizációja. Az egykori tisztviselői telep, ahol, úgy mond, „sikk volt élni”, rossz hírű, etnikailag homogén „gettóvá” vált, ahol az addigi társadalmi szabályok és egyensúlyok többé már nem voltak érvényesek. Ezzel párhuzamosan a házak állapota rohamosan romlott, és a lakhatási körülmények sivárabbá váltak. A rossz megélhetés,

nélkülözés és kiszámíthatatlanság ösztönözte a családfőt, hogy gyerekeivel elköltözzenek, és új életet kezdjenek távol Kormostól és az azt övező reménytelenségtől.

A Gehénpusztára költözés ötlete a család szabolcsi rokonsága nyomán merült fel. István egyik testvére élt Gehénpusztán, aki ismerte a pusztai viszonyokat, és elmesélése alapján a pusztai élet az ott kínálkozó mezőgazdasági bérmunkák révén a jobb megélhetés reményét kínálta a kormosi családtagoknak. Kapcsolatban állt helyi szocpolos vállalkozókkal is, akik a pusztai üres telkeit megvéve érdekelté váltak a család költözésében. A Banga család pusztára költözését alapvetően az egykori családi kapcsolatok, a szocpolos építkezés lehetősége befolyásolta. Gyermekei elmondása szerint édesapjuk az ipar összeomlása után a mezőgazdasági munkához való visszatérésben látta biztosíthatónak családja megélhetését. Az édesapa, István nagy szerepet töltött be a család egyben tartásában: gyerekei életének alakulására felnőtte válásuk után is kiemelt figyelmet fordított, tekintélye folytán irányító szerepet töltött be a család életében.

„Hát volt egy főnök: apu. Azt mondta, gyertek gyerekek és akkor az egészet felhozta. Abba a pillanatba mindenki feljött.” (IR_családi45)

Mivel őt a gyár bezárása után nyugdíjazták, nem fűződött a költözéshez különösképpen semmilyen érdeke. Viszont fontosnak tartotta, hogy családját biztonságban és egységben tudja. 1998-ban a kilenc felnőtt gyerekből hét a családjával és gyerekeivel Gehénpusztára költözött és csupán két gyermek maradt Kormoson.

„Apukám döntése volt. Hát mert nézte a gyerekeit. Hát, hogy akarnak dolgozni, akarják a gyerekeket eltartani, nem lehetett, nem tudták már. Egyszerűen nem tudtak lépni. És apukám megfogta magát, kocsiba ült, keresgélt helyet, hogy hol van megélhetőség a gyerekei számára, mert neki [ő] a nyugdíjából már akárhol megélt volna, csak a gyerekei miatt nézett jobb helyet. Megtalálta ezt, az öccse ajánlotta neki. (...) Falukat nézett, tanyákat nézett, semmiféleképpen nem városba akart menni. Hát ő is falusi gyerek volt végig. És tudta, hogy falun mindig jobb.” (IR_családi40)

Kezdetben a pusztai életkörülmények nehezebbek voltak, mint a költözés előttié: a család nagy része, főleg a nők és a gyerekek egy ideig Kormoson maradtak, míg az apa és a fiai a házépítéseket felügyelték és segítették. Az első években ugyanis nem épülhetett fel minden családnak az önálló háza, hisz a szociálpolitikai támogatás felvétele gyerekszámhoz volt kötve, többen a gyerekek közül pedig még családalapítás előtt álltak, vagy első gyerekükkel kerültek a pusztára. Így az első házakon nem egy, hanem több család osztozott, ami meglehetősen nagy türelmet kívánt meg a családtagoktól.

Az első évek azonban az előre tudható nehézségek mellett családi tragédiákat is hoztak. A legidősebb pusztára költözött gyermek az egyik első napszámos munkája közben összeesett, és meghalt.

„Az én bátyámmal napszámban voltam, dohányt ültettünk, egyszer csak hirtelen rosszul lett, félreült, hazavitettük a határból, tudod a földről, és mire hazaértek,

meghalt. Már azt mondták, hogy gyertek gyerekek haza, mert a bátyád meghalt. Aztán visszamentünk arra a helyre, ahol rosszul lett, felbontottunk egy bikavért, azt kiöntöttük a földre. Ez rituálé, ez egy roma szokás.” (IR_családi45)

Egy éven belül pedig Istvánt, a költözést kezdeményező és lebonyolító édesapát és családfőt, valamint feleségét, az édesanyát is eltemették. Ebben az időszakban a pusztá elhagyása mellett döntött Józsi is, István öccse, akinek meghatározó szerepe volt abban, hogy a család Gehénpusztára került, és aki segítette a családot a napszamos világba beilleszkedni. A család tehát pont azokat a tagjait veszítette el a költözést követő egy éven belül, akik a pusztai integrációban a legtöbbet segíthettek volna kapcsolataik, karizmájuk vagy tudásuk révén. A szülők elvesztésének gazdasági aspektusai is voltak: nyugdíjuk és jószágtartási szakértelmük hiánya komoly anyagi kiesést és egzisztenciális bizonytalanságot idézett elő a család pusztán maradt tagjai számára, akik magukra maradván nem folytatták a háztáji jószágtartást.

A tragédiák után a családok megélhetése rendkívül nehézkessé vált: többen időlegesen visszaköltöztek Kormosra, uzorásoknak adósdottak el, és több testvér házassága is tönkrement ezekben az években. Gondok akadtak a nemrég felépült szocpolos házakkal is, amelyekből a vállalkozó a saját gyarapodása érdekében kispórolta az építőanyagot, így több ház lakhatatlanná vált az időjárás viszonyok következtében (Őrszigethy 1999). A viharkárok szomorú mementói azok a sitthalmok, amelyek a mai napig is látszanak az egykori házak telkein. Ezekben az időkben több család is elhagyni kényszerült a pusztát: sokan később visszatértek, mások az ország különböző pontján próbáltak szerencsét.

„Nem volt jó itt élni eleinte. Igazság szerint sokat éhezünk. Nem illeszkedtünk még be, nem volt még meg a hogy mondjam, a... Nem volt házunk, végül is. A szüleinknél..., utána mentünk lakni, a bátyámnál laktunk. Hát a napszám az kevés volt. Ez járt, hiába ment minden nap, agyonra dolgozta magát, de nem láttuk a látszatját, értelmét. Meg lehet, hogy a honvágy, nem tudom. Hazahúzott Kormos. Még nem nőttünk fel a feladathoz.” (IR_családi40)

Nehézséget okozott a pusztai körülményeihez való alkalmazkodás is. A városi és munkásléthez szokott család tagjai hirtelen egy külterületi pusztán találták magukat, ahol jószággal mindenki a mezőgazdasággal foglalkozott. A pusztá elzártsága, lomha napirendje, csendessége és elidegenedettsége sokak számára furcsa és befogadhatatlan volt. A családtagok általában ugyanazokat a jellemzőket sorolták fel akkor, amikor a pusztai élet jellegzetességeiről vagy a kormosi és a gehénpusztai élet összehasonlításáról kérdeztük őket. Sokan hiányolták a szórakozási lehetőségeket, és szinte mindenki kiemelte a pusztá „nagy csendességét” a mozgalmas telepi élettel szemben.

„– És milyen volt először, amikor meglátta Gehénpusztát?

– Huh, nagyon rossz volt, én elmentem innen háromszor. Háromszor visszamentem Kormosra. Nagyon rossz volt. Az is furcsa volt, hogy kilépek a kocsiból, és homok van. Homok mindenhol. Meg furcsa volt az is, hogy nem beton az út, hanem

homok. Mondtam, hova hoztatok, sivatagba? Mondom, mi ez? De a legnehezebb, mondom, a napszám, azt nehéz volt megszokni, hogy 10 órát dolgozol, 1300 forint volt akkor. 10 óra, hogy dolgozd végig. Az nehéz volt, de belejöttünk 16 év alatt.” (IR_családi40)

Az elmesélések alapján a kétezres évek elejére stabilizálódott a családok helyzete, ami jórészt a napszámos munkák rendszeressé válásának tulajdonítható. A helybeli gazdák és a családtagok között fokozatosan kiépülő munkakapcsolatok tudták integrálni a családot a pusztai világba, és garantálták a pusztán maradás esélyét a Banga család számára. A család pusztán maradása és integrációja így a mezőgazdasági alkalmi munkán keresztül történt, melyben a pusztai gazdálkodók is érdekeltek voltak. A tősgyökös gehénesiek megtanították az egykor ipari munkás, vasazós borsodi családtagokat az egyszerűbb és bonyolultabb napszámos fogásokra, és a Banga család tagjai a pusztai „földnélküli munkásosztályává” váltak.

„Beletanultunk. Hamar beletanultak a fiúk. Az itten lakosok megtanítottak, hogy hogyan kell gazdálkodni. Ez tényleg igaz. Hívtak minket napszamba. Hogy gyerekek, gyertek, figyeljétek, hogy kell csinálni. Itt nagyon gyorsan kapálnak, én még ilyen nem láttam. De tényleg. És aztán beletanultunk.” (IR_családi50)

Az, hogy a Banga családnak hogyan és miként sikerült integrálódni a pusztai társadalomba és milyen nehézségek, kihívások érik a családot a pusztai életében, a napszámos világ alaposabb vizsgálata révén érthető meg igazán. A következő fejezetben a pusztai napszámos világot mutatom be, és a család napszámos integrációjával foglalkozom részletesebben.

A pusztai napszámos világ szerveződése

Amikor a pusztai napszámos világot vizsgálom, fontos hangsúlyozni, hogy nem egyszerűen a munkás és munkáltatója között létrejövő viszonyokat, illetve a mezőgazdasági munkához szorosan kapcsolódó jellegzetességeket kívánom feltárni. Véleményem szerint a napszám egyfajta társadalomszervező erővel bír a pusztai lokális közösség életében. bár a napszám formális értelemben egy gazdasági természetű szerződéses viszony. Polányi Károly szubsztantív gazdaság fogalmát használva mégis azt állítom, hogy ezek a gazdasági kapcsolatok az ember, a társadalom és a természet közötti kölcsönhatás intézményesült folyamatai: „*a piac különböző intézmények sokaságába ütközik, amelybe az ember létfenntartása beleágyazódik*” (Polányi 1976: 231). A pusztai lokalitás sűrűsége következtében ezek a gazdasági természetű kapcsolatok nemcsak a pénzért vásárolt munkaerőként írhatók le, hanem magukban foglalnak egy sor olyan társadalmi viszonyrendszert, amely a Banga család pusztai integrációját erősen meghatározhatja (Szabó 2009). Az egyik ilyen kitüntetett integrációs forma az etnicitás kérdése, hisz esetünkben a napszám egy olyan etnikai határátlépési pont, ahol a nem cigány gazdák és az újonnan érkező cigány napszámosok

közötti kapcsolatok elsőként kialakulhattak (Virág 2010). Így esetünkben a napszámmal való foglalkozás nem egyszerűen elméleti kérdésfelvetés, hanem módszertanilag is fontos elemzési egység.

A napszám jelentősége a pusztai életben

Ahhoz, hogy megértsük a napszám kitüntetett szerepét a pusztai életben, fontos megvizsgálunk a pusztai gazdálkodási struktúra alapvonásait. Gehénpusztán a homokos talaj adottságaiból következően mindig is az intenzív művelésű, munkaigényes mezőgazdasági kultúrák voltak túlsúlyban: a dohány mellett jelentősek voltak a környék gyümölcskultúrái (elsősorban az alma és a meggy), és jellemzővé vált a zöldségtermesztés is. A termelőszövetkezetben a háztáji hagyományok mellett az ún. részes művelés is elterjedt volt, amikor a családok a tévesz leszedett terményeiből is meghatározott részt kaptak, így téve őket érdekeltté a kézimunka-igényes művelési ágak elvégeztetésére. A rendszerváltás utáni kárpótlásokkal létrejövő új, szétaprózódott földbirtokstruktúrán a gazdákká lett pusztaiak továbbra is intenzív kultúrákat honosítottak meg, így folytatódhatott az a gyakorlat, hogy aránylag kis földterületeken nagy élőkommunális-ráfordítással is megérte gazdálkodni. A korábban elterjedt dohány- és zöldségkultúrák a megváltozott kvótarendszernek, illetve a magyar feldolgozóipar rendszerváltás utáni leépülésének következtében piacukat veszítették, így újfajta művelési ágak, a dinnye- és a szamóca-termesztés honosodtak meg pusztán. Fontos hangsúlyozni, hogy Gehénpuszta esetében kiterjedt és változatos munkaerőt igénylő gazdálkodási formák vannak jelen, mely az ország számos más szántóföldi vidékéhez képest viszonylag bőséges alkalmi munkalehetőséget kínál az ottani szegények számára. A Banga család pusztára költözését ezeknek a lehetőségeknek az ismerete ösztönözte. Ennek következtében a családtagok pusztai integrációját a mezőgazdasági alkalmi munka és az a köré szerveződő társadalmi-gazdasági kapcsolatok befolyásolták. A következő alfejezet célja áttekinteni a pusztai napszám változatait aszerint, hogy a különböző napszamos-gazda viszonyrendszerek hogyan hatottak a pusztára beköltöző családok pusztai integrációjára.

A napszamos kapcsolatok válfajai Gehénpusztán

Az előbbiekből is világosan látszik, hogy a pusztai gazdálkodó rétegnek elengedhetetlen szüksége van a magas élőkommunális-igényű ágazataik műveléséhez megfelelő számú napszamosra. Így a Banga család pusztai megjelenése egy valós munkaerőigényt elégített ki a beköltözés pillanatában. A munkás-munkáltató viszonyok azonban rendkívül változatosan alakultak a pusztai gazdálkodók és az odatelepült napszamosok között. Az, hogy milyen szoros és mennyire formális kapcsolat alakult ki gazda és napszamosa között, elsősorban a gazdálkodó által birtokolt termelőeszközöktől függ. Azaz, hogy az adott gazda mekkora földterülettel, milyen üzemszervezeti struktúrával rendelkezik, és mennyire van kiszolgáltatva az őáltala foglalkoztatott munkaerőnek. Az alábbiakban megkísérlem rekonstruálni, hogy a pusztára kerülő Banga család milyen munkáltatói kapcsolatformákba került bele ideköltözése után, és ezek a különböző típusú munkaszervezeti formák hogyan

járultak hozzá a puszta világába történő integrációjukhoz. Feltevésem szerint ugyanis ezek a kapcsolatok nem csupán gazdasági helyzetüket befolyásolják megélhetésük révén, hanem olyan habitusok és szerepek elsajátításához is hozzájárulnak, mely a tágabb kutatási kérdéseink (integráció, osztályhelyzet, etnicitás stb.) kapcsán is meghatározó lehet (vö. Szabó 2009, Virág 2010).

A paraszti típusú alkalmi napszám

Az általam paraszti típusú alkalmi napszámnak nevezett forma legfőbb sajátossága, hogy beugró, alkalmi jellegű munkavállalást jelent, az elvégzendő munka általában egy-két napig tart, és az év folyamán a munkaigényes mezőgazdasági munkák köré (metszés, betakarítás) csoportosul. A részt vevő felek jellemzően a rendszerváltás után gazdákká lett családi gazdálkodók, akiket meglehetősen nehézségek közepette, gyakran kiegészítő keresletként élnek saját gazdaságukból. A magas költségek miatt igyekeznek kerülni a napszamosok alkalmazását, és előnyben részesítik családtagjaik, szomszédságuk mozgósítását. Az elköltszött rokonok, gyerekek miatt meggyengült kalákakapcsolatok hiánya egyre inkább arra kényszeríti őket, hogy alkalmi munkást fogadjanak földjeik megműveléséhez.

„Annak idején itt volt egy hold, annak a fele kukorica volt, a másik fele dohány volt, azt összeálltak három-négy család vagy rokonság, és akkor, mint régi időbe', megoldották. De, ugye, evvel a rohanó világgal, azt tudom mondani, hogyha az egyik embernek már több van két forinttal, akkor a másik már orrol rá, és akkor így kialakult, hogy inkább akkor nem fogok össze senkivel, hanem elhívok egy pár embert, megcsinálom, letudtam, kifizettem, és akkor én rendbe vagyok.” (IR_családi53)

Ha napszámot kénytelenek fogadni, inkább tősgyökös pusztait foglalkoztatnak, és nem a betelepült cigányság soraiból választanak munkáskezeket. A cigányok szerintük nem úgy állnak a munkához, mint a tősgyökös pusztaiak, betanításuk jóval nagyobb erő- és időráfordítást igényel.

„Hát tudod, neki még nem tudja a sorját, azt be kell tanítani, magyarázni kell neki, hogy hogy kell csinálni, aki meg benne nő föl, az tudja a sorját, tudod. Amikor szedjük a dinnyét, nem szabad összetaposni, összegányolni, vigyázni kell a veteményre. Figyelj, nem vigyáz rá, húzza, tépi, jaj istenem, az nem úgy van, hogy tépjük, marjuk. (...) Van itt olyan napszamos, hogy nincsen földje, de benne nőtt fel, és tudja, hogyan kell azt csinálni. De a cigány nem látta, mert nem ebben nőtt fel. Az tépi, marja, áh. Nem jó.” (IR_családi36)

A földnélküli Banga családdal szembeni előítéletet alapja az eltérő életforma: parasztok a hagyományos felhalmozó és előre tervező paraszti értékrendszerükkel szembe a Banga család „egyik napról a másikra való élését” állítják. Sokszor hivatkoznak rossz munkaerőkölcsükre, lustaságukra is (Szabó 2002).

„Ha pénz van, akkor megígéri, de elfelejt jönni például. Tehát nem elfelejt, ha nem van pénz, aztán meg nem jön. Meg úgy van, hogy dolgozik egy-két óra hosszát, már neki elég az, amit gondol, és akkor avval megyen haza. Ki kell rögtön fizetni.” (IR_családi65)

A paraszti típusú alkalmi napszámot nyújtó gazdák termelőeszközük szűkössége (keves föld) és előítéleteik (etnicitás) miatt rugalmas, csak bizonyos helyzetekben aktivizálható kapcsolatokat építenek ki Bangáékkal, amelyek más pusztai élethelyzetekben nem aktiválódhatnak: azaz a napszámon túl ezek az emberek épphogy csak köszönnek egymásnak, de másfajta együttműködésre, segítségre nem igen számíthatnak egymástól (Wolf 1973). Ódzkodnak a szorosabb kapcsolatok kiépítésétől, és a lehető legrövidebb formában igyekeznek letudni az érintkezést cigány napszámosaikkal. Egyfelől elvárják, hogy kövessék habitusaikat, másfelől azonban az érintkezés módja és lehetőségei nem teszik lehetővé a mélyebb és szorosabb társadalmi-gazdasági kapcsolatok létrejöttét.

„Mondjuk, mi is úgy tudtunk embereket szerezni, hogy akik nem járnak se közhasznú munkára, se nem állandósok, és mi is mondtuk, hogy akkor jöjjön el. Na, akkor eljön egy-két napig, nekünk az pont elég volt, aztán utána meg nem csinál semmit.” (IR_családi65)

A gazdák közötti reciprocitási formák ugyan több narratíva szerint a rendszerváltás utáni differenciálódás és individualizáció hatására meggyengültek, a napszámosokról való egyeztetés mégis folyamatos közöttük. Mivel egyik gazda sem alakít ki mélyebb kapcsolatot napszámosaival, így nagyon egyszerűen szólva a kereslet nem ismeri a kínálatot, azaz a gazdák nem ismerik potenciális napszámosaik készségeit. Ennek kiküszöbölése érdekében a gazdák egyeztetési eljárásokat alakítanak ki maguk között, amelyek keretében egymásnak ajánlanak napszámosokat.

„Tudom, látom, hogy akit többet hívják, azok másképp dolgoznak. Tehát mások is hívják, és ugyanaz az ember ennél is volt, annál is volt, amannál is volt. Tehát akkor abból az kiderül, meg ugye, beszélgetünk emberekkel, és akkor mondja, hogy ez ezt tudja, az azt tudja, csinálta. Találkozunk, beszélünk, és akkor neked ki volt? Ez volt. Tudta? Tudta. Akkor ő el is hívta arra a munkára. Tehát így.” (IR_családi53)

A Banga család számára ezek a gazdasági kapcsolatok meglehetősen esetlegesek, hisz nem biztosítanak rendszeres és biztos napszámot számukra. Minthogy nem meghatározóak megélhetésük szempontjából, úgy alkalmi jellegük a társadalmi távolságok csökkenését sem befolyásolja jelentősen. Hasznuk és jelentőségük az, hogy mezőgazdasági tudásukat nagyjából ilyen típusú családi gazdaságokban sajátították el ideköltözésük idején. Ez a típusú *paraszti alkalmi napszám* azonban visszaszorulóban van a pusztán, ugyanis ezek a gazdaságok a fokozatos földkoncentrációs folyamatok következtében egyre inkább visszaszorulnak és ellehetetlenülnek a nagyobb, korszerűbb és racionálisabb üzemszervezetek árnyékában (Kovács 2012). Ha a *paraszti-alkalmi típusú napszám* és az etnicitás kapcsolatát

vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy az etnikai határhúzásra igen érzékeny együttműködési formáról van szó. A gazdák napszámosaik iránt meglehetősen nagy előítéleteket táplálnak, így a köztük lévő kapcsolatot meglehetősen nagy bizalmatlanság övezi. Így ezek a kapcsolatok – a gazdasági realitásaikon túl – az együttműködés bizalmának kialakítása híján sem képesek gyümölcsözőbb hozadékokkal kecsegtetni.

A patrónus-kliens típusú hosszú távú együttműködés

A paraszti típusú alkalmi napszámhoz képest a *patrónus-kliens típusú napszámos kapcsolat* összetettebb, és hosszabb együttműködést feltételez. Ez esetben a gazda és a napszámos közötti társadalmi és gazdasági különbségek explicitté válnak: a patrónus fél kliensével hosszú idők alatt kialakítható bizalmi kapcsolatot épít ki, amelyben a patrónus fél munkaadói és segítői szolgálatért cserében kliensétől hűséges és mindig szolgálatkész segítséget vár el gazdasága működtetésében (Wolf 1973).

A gazda ekkor a Banga család meghatározott tagjaival működik együtt, és tavasztól őszig, ha nem is folyamatos, de rendszeres munkavégzést kínál számukra. A gazdák, akik ezt a fajta együttműködési formát kínálják a pusztai napszámosok számára, nagyobb földterülettel gazdálkodnak, s munkaidejük nagy részét a mezőgazdaságban töltik. A napszámosok számára a patrónus-kliens kapcsolat fő előnye a kiszámíthatóság, azaz a gazda bizalmába fogadott „emberei” folyamatosan számíthatnak arra, hogy patronáltjuk keresi őket, és munkát kínál a számukra.

„Ő a legrendesebb. Ő nézi az embereket. Nemcsak úgy nézi, mint munkás, hanem mint ember. Ő télen is nézi az embert, nem csak amikor dolgozik neki. A legtöbben csak akkor néznek vagy ismernek fel, amikor van a napszám. Vagy van a szezon.” (IR_családi40)

Bekerülni a patronáltak körébe ezért meglehetősen nagy elismerés, és nem minden családtagnak adatik meg a pusztán. A gazda logikája kapcsolata kiépítése kapcsán ugyanis az, hogy meghatározott számú, de mindig megbízható és fix munkaerőt tudhasson maga mögött. Ez a fajta logika elsősorban az üzemméretéből adódik: az előbb tárgyalt kisgazdáknál nagyobb területen és volumenben gazdálkodik, azonban gazdasági és társadalmi tőkéje híján jobban ki van szolgáltatva saját és a számára dolgozó munkaerőnek, s nem engedheti meg, hogy kockázatot vállaljon az esetleges munkaerő-kieséssel.

„Neki nem kell annyi ember, ő nagyon megválogassa, hogy kit visz. A megszokott embereit viszi. Minden évben ugyanazokat viszi, a férjem benne van, már most már az Roland is, mert Tóni beajánlotta az öccsét. Krisztián, Robika. Sok földje van, de csak annyi emberrel dolgoztat, ezek négy-ötven megcsinálják. És azért nem kell neki több, mert ezekbe’ megbízik.” (IR_családi40)

A patronáló gazda számára az idők során kialakuló kapcsolatoknak köszönhetően mindig megbízható, hűséges munkaerő áll rendelkezésre gazdasága számára. Ennek teljesüléséhez azonban elengedhetetlen, hogy a gazda bizonyos gesztusokat tegyen beosztottjai

felé, és kapcsolatuk ne csupán a munkaidőre korlátozódjon, hanem a napszámosok érzék, hogy mindig számíthatnak gazdájukra.

„Hát, mondjuk, ha kell valami a boltból, ő szívesen elmegy, hoz kaját, sőt, ha vesz így a saját pénzéből ennivalót, azt nem vonja le. Vagy ha cigiznek, akkor cigit vesz neki, és azt sem vonja le. Nézi az embereket valamibe. (...) Úgyhogy ő tiszteli így az embereket, a munkát. Mert van úgy, hogy ő is beáll, és akkor ugyanúgy dolgozik ő is egész nap velük. (...) Hát, mondjuk, ha tényleg úgy megszorulnánk, egy telefon, és akkor ad kölcsön, mondjuk, ha kérnénk. De szívesen, nem úgy, hogy jönne, és akkor jönne, hogy, fiú, hol a pénz, na majd levonjuk, meg ilyenek. Tényleg egy normális ember, ritkaság mostanában.” (IR_családi41)

Fontos leszögezni, hogy nem csupán a pénzbeli segítségnyújtás a meghatározó a kapcsolatok gördülékeny működtetéséhez, hanem legalább akkora szerepe van a mindennapi emberi gesztusoknak (pl. a cigarettázás engedélyezése vagy a „velünk való dolgozás”) a leköteleződés folyamatos fenntartásában. Láthatjuk, hogy ez esetben a patronáló félnek meglehetősen sok pluszenergiát kell beletenni az ő általa működtetett kapcsolatok fenntartása érdekében. A gazda figyelmessége és szolgálatkészsége azonban meglehetősen racionális, hisz ez a fajta kötelék garantálja dolgozói hűségét és tettekézségét, ami elengedhetetlen gazdasága működtetéséhez. Az általa „patronált klienseknek” ugyanis, bármi történjék is, feltétel nélkül el kell köteleződniük gazdájuk felé, és nem szegődhetnek el máshoz dolgozni, s a nap bármely szakában a gazda rendelkezésre kell állni.

„Volt, hogy páran elbasszák nála, de hát az ő dolguk. Ők tudják, saját magukkal csinálják. Ha azt mondja, hogy nem tud menni dolgozni, közben megyen másnak, mert elígérkezett máshova. Úgyhogy ezt nem nagyon szereti, mert akkor nézni kell másik embert.” (IR_családi41)

Ez a „fél oldalra dülő barátságra” emlékeztető kapcsolatforma rendkívül törékeny, hiszen szankciók híján a felek számára elengedhetetlen a kölcsönös empátia és megértés annak érdekében, hogy a kapcsolat működni tudjon (Wolf 1973 423). Így a kapcsolatok megfelelő működtetése rendkívül sok időt és energiát követel meg mindkét fél részről. Habár a kapcsolat logikájából fakadóan az etnicitásból adódó hierarchikus különbségek ebben a kapcsolatformában kevésbé valószínű, hogy jelen vannak, a családok gazdasági kiszolgáltatottsága és az etnikai kirekesztettsége miatt bizonyos esetekben a pusztán tapasztalható patrónus-kliens kapcsolatok erősen etnicizálódnak, egyúttal még inkább asszimmetrikussá válhatnak (Szabó 2009). Jó példa erre a mindenki által csak „boltos Pistának” hívtat vállalkozó esete, aki a helyi bolt és kocsmatulajdonlásán felül közepesen nagy földterületeket is birtokol a pusztán. A vállalkozó ugyanis amellet, hogy garantálja a patrónus-kliens kapcsolatok által nyújtott javakat napszámosainak (tisztességes és udvarias beszédmód, relatíve állandó munkalehetőség, cigi és ebédszünet engedélyezése, apróbb szívességek elvégzése a családok számára), cserében a „hűség extrém kifejeződését”, a fi-zetség boltjában történő levásárlását is elvárja.

„A boltos Pista 500-at ad. Meg tisztességesebben beszél az emberrel, és nem hajtsa őket agyon. Meg amikor vízre van szüksége az embernek a nagy hőségbe, akkor a Pista visz. Hideg szódavizet, ásványvizet. A Kriszta nem, ha megfulladnánk szomjan, [akkor] sem. De én muszáj vagyok a Krisztának menni. Azért, mert van a boltos Pista. Ő azt akarja, hogy a pénzünkből vásároljunk ott. De viszont ő olyan borzasztó nagyon drága, hogy míg én Irgácson vásárolok 5–6 szatyrot, itt vennék belőle 2 szatyrot. Mert ha te bemész Irgácsra, már másnap nem visz. Megüzeni, hogy ne is menjél, még dolgozni se. Szóval én bevásárolok egy hónapra, ő ezt mindig lássa, minden hónap elején, és akkor engemet meg azért nem visz.” (IR_családi68)

Ha a *patronus-kliens típusú hosszú távú együttműködést* nézzük, látható hogy a fentebb tárgyalt alkalmi együttműködésekhez képest a felek jóval több energiát fektetnek kapcsolatuk kiépítésébe és fenntartásába. Teszik ezt azért, mert a kapcsolatokból származó hozadékok nélkülözhetetlenek közepes méretű gazdaságaik fenntartásához. A patronáltak, azaz a Banga család számára ezek a kapcsolattípusok viszonylagos biztonságot és méltóságot nyújtanak azáltal, hogy a patronáló fél felismeri az etnicitásban rejlő kényszereket és adottságokat, és a maga hasznára fordítja azokat. A boltos gazda példájánál azonban láthatjuk, hogy a „jut is, marad is” elv meglehetősen relatív és sérülékeny, s ebben a „rendies empátiában” is lehetőség van a kiszolgáltatottsággal való visszaélésre, ami azonban a gazda számára is kedvezőtlen hatásokkal járhat (megbízható munkaerő elvesztése).

Üzemi alapú mezőgazdasági bérmunka

A magyar újkapitalizmus egyértelmű következménye az a fajta földbirtok-koncentrációs folyamat, mely következtében egyre jobban meghatározóak azok a nagygazdaságok, amelyek több száz hektáron, üzemszerű szervezeti struktúrával működnek (Kovács 2012). Ez a fajta üzemszervezet a pusztá életében egy korábbi középgazda nagyra nőtt gazdasági egységéhez köthető, mely meglehetősen új fejlemény a pusztá gazdasági terében. Így az *üzemi alapú mezőgazdasági bérmunka* formája egyértelműen a pusztához szorosan hozzátartozó egyetlen nagy gazdasághoz köthető. A pusztán újonnan kialakuló mezőgazdasági bérmunka jellemzője az eddig tárgyalt társulási kapcsolatokhoz képest az, hogy a személyes viszonyok szerepe jelentősen csökken, illetve a földtulajdonos és a kapcsolatokat ápoló személy szerepe szétválik. Ebben az üzemszervezetben a mezőgazdasági vállalkozó nincs közvetlen kontaktusban napszámosaival, a velük való kapcsolattartás is az alkalmazott dolga. A gazdaság irányítója egyfajta „self-made man figura”, akinek a feladata az üzem gazdasági irányítása. Esetünkben (az egyébként pusztai cseléd származású családból származó, de már a pusztát lakóhelyként nem használó) vállalkozó testesíti meg a self-made man figura szerepét, akinek jellemzője, hogy majd minden helyzetben feltalálja magát, és hihetetlenül gyorsan alkalmazkodik azokhoz a piaci változásokhoz, amelyek kulcsfontosságúak vállalkozása működtetéséhez (Lovas Kiss 2006). Ezt pontosan látják a napszámosok is, akik fő munkaadójukat a következőképpen jellemzik:

„Ő az igazgató, ő egy igazi úriember, nagyon díjazom azt a fickót. Azzal lehet normálisan beszélgetni. (...) Ő nem olyan, de ezt őszintén mondom, ő nem paraszt, tudod,

hogy piszkos munkát csinál. Ő csak az autóban ül, nyakkendő, minden.” (IR_családi_68)

Bár a napszámosoknak világos percepciójuk van az üzem igazgatójáról, valódi kapcsolatuk aligha van vele. A napszámosok irányítása ugyanis Pál pusztán élő testvére feladata, akit a pusztai lakók kemény kezű, szigorú nőnek mesélnek el. Az elbeszélések szerint az „intéző”, a már említett testvérenek stílusa az évek folyamán fokozatosan vált egyre érdekesebbé, ami összefügghet az üzemméret bővülésével és a feladat egyre összetettebbé válásával, az elvárások fokozódásával. Az üzemi struktúra növekedésével és komplexitásával egyre személytelenebbek és szigorúbbak lettek a munkáltatói kapcsolatok is a gazdaságon belül. Ezt a fajta szigorúságot jól mutatja a számócaszedés formája:

„Kesztyűt kapnak, akár, hogy azon, ha törik a számóca, akkor, ugye, az seperc alatt piros lesz tőle a kesztyű és akkor lehet látni ki az, aki tör, ki az, aki úgy dolgozik vele, hogy a minőségnek megfeleljen.” (IR_családi_42)

Ugyanez a jelenség pedig a Banga család szemszögéből a következőképpen néz ki:

„Az [intéző] csúnyán beszél, veszekedik, ha nem úgy nyúlsz a ládához, ahogy kéne, rád ordít. Azt nem szeretnek neki dolgozni. Meg fél órát nem fizet ki. (...) „De viszont őt is meg lehet érteni, hogy nehezebb eset, mert az ő vállán fekszik minden. Hogy adják el, mennyi ember szed le mindent, hogy dolgoznak azok az emberek, mert ám vannak bunkó emberek, akiknek százszor elmondod, azt se érti meg.” (IR_családi_68)

A konfliktus egyik forrása, hogy a nagyüzemek esetében a munkáltató gazda gazdasági és társadalmi tőkéje révén nincs többé rászorulva kizárólagosan a pusztán élő munkaerőre, ezért nem is törekszik arra, hogy egyéb eszközökkel munkavállalóit megnyerje magának. Sokkal inkább az az érdeke, hogy minél kisebb idő- és energiabefektetéssel minél engedelmesebb és olcsóbb munkaerőt tudhasson magáénak a gazdaságában. Számára az a fontos, hogy egységnyi idő, energia- és pénzbefektetéssel a lehető legjobb és legkifizetődőbb munkát kapja meg napszámosaitól.

„Ott is úgy van, van helyetted száz. Tehát ha folyamatosan átbaszod őket, vagy nem csinálod meg, vagy másképp csinálod, ahogy ők gondolják, mert csak ő a munkád, akkor tudják ők is mondani, hogy köszönjük szépen, nem kell a munkád, és így.” (IR_családi_65)

A gazdaság a növekvő kapacitások és területek miatt a hagyományos pusztai lokalitáshoz kötődő patrónus-kliens kapcsolatok felbontására kényszerül, mivel az üzemméret miatt egyfelől nem állt rendelkezésre elég helyben lakó, munkára kész pusztai lakos, másfelől pedig nem kifizetődő a hagyományos, patrónus-kliens típusú informális kapcsolatok fenntartása.

„Igazándiból, ugye, az alkalmi munkavállalókkal azért van probléma. Ők akkor akarnak dolgozni, amikor nincs pénzük. És ugye nincs összhangba' a mi igényünkkel. Ugye akkor kell dolgozni, mikor megérett a dinnye, vagy mikor kapálni kell. Sokszor megvan az, hogy hétfőn kell 20 ember, és akkor megjött a segély, és akkor nincsen, csak öt. És akkor majd három nap múlva, ha már mással megcsináltuk, akkor jön és szól, hogy ha esik ha fúj, neki munka kell, mert nincs pénze. Úgyhogy nem tudjuk helyből megoldani, itt van, lenne annyi ember, de nem igazán akarják. Nem is, hogy nem akarják, akarják ők, csak olyan... Mondom, el is vannak keseredve, vagy én nem tudom, és mikor van egy kis pénzük, inkább gyorsan elköltik.” (IR_családi_42)

Ez az üzemméret már nagyszámú, a szigorú bérmunka-feltételekhez hozzászokott, azokat pontosan betartó munkásokat igényelt, amit a helyben lakó Banga család önmagában nem tud biztosítani. Az új ágazatok (pl. a számóca) megjelenése, valamint a nagyobb földterületek folytán a termés betakarítása nem képzelhető el többé egy-két család részvételével, hanem jóval nagyobb, rugalmasabb, könnyebben mozgósítható embertömeget kíván meg.

„Csak egy kicsit kezdett minket hanyagolni, utána mentünk másnak. (...) Utána már hozta az újháziakat, azok meg nagyon sokan vannak. De muszáj is neki hozni végül is, mert nagyon sok rengeteg számócája van, azt meg le kell szedni, most mi meg nem vagyunk annyian, hogy le tudnánk szedni. Meg hát azt mondta, hogy nem számíthat ránk mindig. Most lehet, hogy van igaza. Lehet. Válogatott nagyon az emberekben. Neki nem mindegy volt, ki szedi az epret. Pedig nem nagy dolog azt leszedni.” (IR_családi_40)

Az új termelési mód és a nagyüzemi struktúra gyökeresen átalakította az addigi személyes kontaktusokkal és a flexibilis munkavégzéssel jellemezhető patrónus-kliens munkakapcsolatokat az üzemen belül. Az üzemvezetőnek és a beosztottjának már nem feltétlen érdeke a helyi munkásokkal való személyes viszony fenntartása, így az alkalmi munkaerő biztosításának feladatát egyre inkább „felhajtóknak”, ahogy ők hívják, „vajdáknak” delegálják, akik távoli, szegényebb városokból mikrobusszal hoznak többnyire cigány származású bérmunkásokat.

A gazda számára az új rendszer kétségtelen előnye, hogy az ideiglenes munkaerő megszervezésének terhe lekerül a válláról, és a feladatot a napszámos munkára rászorulóknak között otthonosan mozgó „munkaközvetítőknak”, azaz a „vajdáknak” delegálja. Az egykori, lokális szinten szerveződő, reciprocitásban gazdagabb patrónus-kliens munkaformát felváltja a lokalitást mellőző, személytelen bérmunkás-foglalkoztatás, ahol kevés számú, zömmel nem cigány helyi fix bérmunkás és nagyszámú, könnyen mozgatható, nem helyben lakó alkalmi munkavállalók végzik a kijelölt feladatokat.

„De viszont lehet rájuk, úgymond, számítani, mert hogyha nagyon gyors munka van vagy hirtelen kell csinálni, akkor is elő lehet őket szedni, meg este, ha tovább

kell dolgozni, akkor tovább maradnak, meg lehet velük oldani a munkát.” (IR_családi_42)

Ezzel a pusztai cigány családok nagymértékben kiszorulnak a munkavállalói körből, s fokozatosan az ingázók konkurensévé válnak. Ha kapnak is munkát, kénytelenek eltérni a személytelenebbé és elidegenedetté váló, alacsonyabb pénzzel járó munkákat. Mivel a személyességnek, illetve a kapcsolatok működtetésének nincsen igazából jelentősége a napszámos kapcsolatok ápolásában, a személyes nexusok teljes mértékben formalizálódnak, kizárólag a munkaidő hosszára redukálódnak. A Banga család nézőpontjából egy érthetetlenül rideg, kemény és embertelen munkakapcsolat ez, ahol az emberrel csúnyán beszélnek, sokat kötekednek, és semmilyen megbecsülésre nem számíthatnak. Ennek az elidegenedett viszonyoknak a leképződése pedig abban a lokalitásban jelenik meg, amelynek ők és munkáltatói is a részesei, és ahol a mindennapi érintkezésekben ezek az ellentmondások még súlyosan leképeződnek.

„Pedig mióta itt lakunk, dolgozzuk az egész életünket, de addig jó az ember, amíg dolgozik, tudod, utána leszárják. Azt sem mondják, szia. Vagy fel sem ismernek. Annak addig vagy jó, amíg dolgozol. Ha így mész gyalog, szakadó esőbe, elmegy melletted kocsival, és nem vesz fel. És hiába gyerekekkel vagy, nem vesznek fel. (...) Mert addig jó az ember, amíg halára dolgozza magát. De tudod, hogy van? Majd úgy lesz, hogy ostor így kezükbe. Lassan ez van. Egy cigit nem szívhatsz el nyugodtan. Már ebédelni alig ebédelhetsz.” (IR_családi_64)

A fokozódó versenyhelyzetben és az új termelési viszonyok következtében a Banga család hagyományos nagycsaládi logikája a pusztai integrációjuk előrehaladásával fokozatosan háttérbe szorult, s a nagycsaládi logikát individuális kiscsaládok eseti kooperációja váltotta fel. Terepmunkám során a közelmúlt családi idejét vizsgálva arra a következtetésre jutottam, hogy a hagyományos nagycsaládi berendezkedés lényegében felbomlott a Banga család esetében. Miután szinte minden család külön háztartást alkot fizikailag, és meglehetősen elkülönült életet él, az együttműködés és a kooperáció jóval inkább visszaszorulhatott ahhoz a szinthez képest, mint amit az a kolóniai élet során jelenthetett. A nagycsaládi tudat helyett sokkal inkább jellemzőbbek azok a háztartási frakciók, melyek a mindennapok megélésében segítenek egymásnak, szabadidejükben pedig aktívan keresik egymás társaságát. Ezek a háztartási frakciók javarészt a napszámos munkák logikája alapján szerveződnek, vagyis azok vannak szorosabb viszonyban egymással, akik ugyanahhoz a gazdához járnak dolgozni napközben. A nagycsalád mint fogalom a kérdéseimre kapott válaszok alapján, úgy tűnik, eltűnt.

„Itt most hogyha segítünk egymáson, de nem úgy, mint a szülők, végül is. De azért segítünk egymáson. De itt mindenki inkább magával, evégett. A saját családját, hát mindenkinek több gyereke van, négy-öt, nekem van a legkevesebb, három. A fiataloknak több van, öt-hat. Elég a saját családjukat eltartani. Az is nehéz mármost.” (IR_családi_40)

Konfliktus és kooperáció: a puszta jövője

A puszta legnagyobb vállalkozója az üzemméret növekedésével párhuzamosan a pusztai lokalitás feletti szimbolikus és materiális befolyását is növelni szeretne volna. Vállalkozása bővítésével a puszta jövőjével kapcsolatban is egyre kiforrottabb víziói támadtak, melyekben a Banga család pusztai lakhatása nem kaphatott helyet. A Banga család tagjai a mostani ingázó bérmunkástársaikkal ellentétben a pusztán élnek, így a lokalitáson is osztozni kénytelenek az üzem vezetőségével. A bérmunka tiszta piaci logikája a vállalkozó számára a termelési folyamatokban zárójelbe teszi az etnicitás kérdését (gondoljunk arra, hogy a távolról érkező munkások majd' mindegyike cigány), a lokális tér birtoklásában viszont az etnicitás a vállalkozó számára már zavaróvá válik, így az etnikai határok fokozatosan egyre merevebbé válnak. Hisz míg a távolról jövő cigány bérmunkások a nap végén elhagyják a pusztát, addig a Banga család tagjai pusztai házaikban hajtják nyugovóra fejüket. A térben keletkező etnikai konfliktus feloldásának „megoldásaként” a vállalkozó sorra vásárolja fel a pusztai házakat, megakadályozván a Banga család fiatalabb generációinak házvásárlási szándékát. Tervei szerint a puszta jelenlegi „szedett-vedett” képéből egy prosperálást mutató, modern üdülőfalut formálna, ahol a rendezetlen kertek és kisgazdaságok helyén örökzöldekkel beültetett parkosított porták állnának. Világosan látszik, hogy az egykori gazdaság patronáltjai az új üzemszervezet számára „felesleges emberekké” váltak, akik a vállalkozás lokális működését zavarják. A házvásárlások a vállalkozó részéről így azt a célt szolgálják, hogy a lokális térben megerősítsék a vállalkozói pozíciókat az ott lakó szegényekkel szemben. A teret a saját életformájává alakítsa, a szegényeket, napszámosokat pedig távol tartsa onnan.

„Nekem is vannak úgy terveim, hogy akik kihalnak, kihaltak, lakásokat, meg most vettem is meg kettőt-hármat, és akkor azokból valamilyen kis zöldövezeti részt csinálni, beültetni fenyőfával, vagy olyan örökzölddel, ami nem vesz annyi munkaigényt majd el tőlünk, hogy a más dolgainkat ne tudjuk majd csinálni. De akkor viszont nem azt a lepuffant, elnéptelenedett dolgot látná az ember benne, hanem azért egy kicsit egy olyan környezetet alakítanánk ki, ami azért, hogyha egy idegen bejön, akkor azt mondja, hogy itt mintha lagnának itt ezen a pusztán.” (IR_családi42)

De miért is fontosak mindezek a szempontok és felvetések az 1998-ban a pusztát lakhelyül választó Banga család szempontjából? E bő tízéves időtávot áttekintve láthatjuk, hogy egyfelől milyen makroszintű strukturális változások (a szocialista ipar leépülése, a szociálpolitikai támogatások bevezetése stb.) és milyen lokális és családtörténeti előzmények voltak szükségesek ahhoz, hogy egy ilyen költözési és életmódváltási kísérlet a maga nemében sikeressé tudjon válni a rendszerváltás utáni Magyarországon. Másfelől láthatjuk, hogy az egyéni erőfeszítések és törekvések hogyan íródnak felül a vidéki Magyarország strukturális adottságainál fogva. Az egyre erősebb földkoncentráció a hagyományos patrónus-kliens alapú napszámos formákat fokozatosan gyengíti, adott esetben rendies és aszimmetrikus jegyeit felerősíti (gondoljunk a boltos gazda példájára), miközben a földkoncentrációs folyamat nyertesei újfajta üzemszervezés létrehozásában érde-

keltek, mely az elidegenedett munka következtében jóval inkább személytelen. Amellett, hogy a pusztai tér leképezi a magyarországi makrotársadalmi tendenciákat, a folyamatok szomorú következménye az etnicitás erősödése a pusztai életében. A feleslegessé vált egykori cigány munkáskezek ugyanis a nagyvállalkozó számára is feleslegessé válnak. A Banga család így a pusztán egyre inkább hegemon szereppel bíró nagyvállalkozó számára nem partner, hanem versenytárs lesz, hiszen számára a cigány családok zavaró tényezővé válnak a pusztai tér feletti rendelkezési szándékában. Az erőforrásokért folytatott verseny így meglehetősen etnikus természetű lesz, és fokozza az etnikai határhúzási mechanizmusokat (Barth 1996). Ezek a folyamatok mutathatók ki a pusztai házvásárlás konfliktusánál is, amikor az összes üres lakóingatlan felvásárlásával a vállalkozó ellehetetleníti a Banga család tagjainak gyarapodását, és paradox módon lakáshiányt idéz elő az amúgy ingatlanpiaci szempontból periferikus Gehénpusztán.

„Volt, amikor már kifizettem a házat, ott fent, amarra lejjebb, aztán volt egy kis előítélet a szomszédok iránt, megtudta, hogy roma fog odaköltözni, az eladó azt mondta, hogy Kázmér, inkább hagyjuk. Pedig meg sem ismernek minket, hogy milyenek vagyunk, nem vagyunk egy gyilkosok, verekedősek, meg semmilyen. Elvagyunk, de nem. Figyelj, annyi pénzt lespóroltunk abból a kis családi pótlékból, hogy 300 ezer forintot tudtunk a takaréka betenni. Tudod, mit jelent az nekünk? Valami csoda! És leraktam a pénzt, elmentem, na akkor Sanyi bácsi, akkor megvan a pénz, akkor jönnénk. Hát Kázmér, nem lehet ezt, a szomszédok azt mondták, inkább megveszik ők. Mondom, inkább előítélet, ugye? Azt mondja, az. Mondták, hogy ti ide ne gyertek. Annyira rosszul voltam, hogy letérdepeltem, és rám jött a sírás. Annyira rosszul voltam. Megmondom férfiasan, sírtam. Mert innen mindenféleképpen el akartam menni lakni valami jó helyre, hogy legyen egy kis földünk. Már kinéztem, hogy mennyi uborkát teszek ebbe az oldalba, mennyi paradicsomot. Oszt' ez az álomvilág úgy elrepült a fejemből, hogy nem kicsit rosszul lettem. Bevallom: sírtam. Volt egy álmom, mint mondta az a gyerek, az a néger, hogy is hívják? Luther King. Volt egy álmom, de az elfoszlott, így elrepült.” (IR_családi50)

Ha a Banga család Gehénpusztára való költözésének mérlegét akarjuk megvonni, a fenti idézet sokat segít ahhoz, hogy ezt átgondoltan megtegyük. A Banga család pusztára költözése, a mezőgazdasági munkába való beletanulása, a házépítések és családalapítások egyfelől olyan sikertörténetek, melyek ilyen formában a hanyatló és ellehetetlenülő borsodi iparvárosban, Kormoson nem jöhettek volna létre, és bizonyos szempontból „üdítő különlegességnek” számítanak a magyarországi cigánysorsok között is. Másfelől azonban a család alávett társadalmi pozícióján önhibáján kívül nem tudott javítani. Hisz Bangaék ugyanúgy a társadalmi struktúra alján helyezkedtek el Kormoson is, ahol a gyár bezárása után a rendszerváltás következményei őket érintették a leginkább a városlakók közül, mint ahogy az apa annak idején a társadalmi struktúra aljáról került az ötvenes években a borsodi iparvárosba. A család 1998-ban pedig „visszatért a tanyákra”, pontosan oda, ahonnan annak idején a családot összetartó apa ötven évvel korábban elindult, és ahova ötven év letelte után visszavezette családját, újra s mindig, „a jobb élet reményében”.

SZEGÉNYSORS – MINDENNAPOK EGY PUSZTÁN

Tanulmányom színhelye az Alföld belső periferiáján elhelyezkedő, alig több mint hat és fél ezer főt számláló Irgács inkább hasonlít egy nagyra nőtt falura, mint egy kisvárosra. A nagy kiterjedésű, falusias hangulatú települési központban csak a lakónépesség kétharmada él, a fennmaradó egyharmad a város határában elszórtan elhelyezkedő tanyavilágban. A magyar településhálózatban a tanyáknak¹ a várostól való távolságuk, az ott élő családok mezőgazdasághoz való viszonya, társadalmi státusza alapján rendkívül változatos formái alakultak ki, amelyek az elmúlt évtizedek gazdasági-társadalmi átalakulásainak függvényében tovább differenciálódtak (Erdei 1974, Timár 1990). Tanulmányomban a városhoz tartozó pusztát mint társadalmi teret vizsgálom. Arra keresem a választ, hogy a rendszerváltást követően milyen térbeli-társadalmi mozgások, gazdasági tevékenységek jellemzik ezeket a világokat, milyen egyéni stratégiákkal írható le a pusztai lét. Egyszerűbben fogalmazva: a pusztákon élő különböző társadalmi, etnikai hátterű családok között milyen kapcsolatok, együttműködések, konfliktusok mentén szerveződik a mindennapi élet.

Irgács a statisztikai mutatók alapján a magyarországi települések legszegényebbjei közé tartozik: az ipari munkahelyek hiánya, a szűkös és időszakos ingázási lehetőségek miatt az itt élő családok alapvetően helyben, a mezőgazdaságból igyekeznek boldogulni. A kisvárosban élő népességet az alacsony iskolázottsággal párosuló magas munkanélküliség jellemzi. Irgácson a szegény családok között csak néhány cigány él (lásd erről Vígvári tanulmányát e kötetben), a városban és az azt körbevevő pusztákon többségében a hagyományos szegénységéből érkező egykori uradalmi cselédek leszármazottait találjuk (Szalai 1998, Ferge 2002).

Ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk arról, hogy valójában kik élnek a várost körülvevő tanyavilágban, interjúkat készítettünk családokkal a várostól mintegy hét kilométerre elhelyezkedő nagyobb tanyaközpontban, Irgácspusztán, ahol közel kétszázan élnek. Bár a tanyavilágon belül ez a puszták sűrűn lakott résznek számít, a mintegy hetven háztar-

¹ Bár a társadalomföldrajz a tanyát és a pusztát eltérő fogalomként használja, a tanyától a pusztát a méretén túl az különbözteti meg, hogy az előbbiben önálló paraszti gazdálkodás folyt, míg az utóbbiban önálló gazdálkodónak csak a földesúr/bérlő volt tekinthető. Ugyanakkor ebben a tanulmányban, alkalmazkodva a helyiek szóhasználatához, a terek megjelölésére mindkét fogalmat használom. Az Irgácsot körbevevő tanyavilág esetében egyaránt találhatunk uradalmi jellegű pusztákat és elszórt tanyákat, ennek megfelelően élnek itt egykori uradalmi cselédek, és részben vagy teljesen önállóan gazdálkodó dohánykertészek leszármazottai is. Az elmúlt évtizedekben e kategóriák összemosódtak, jelenleg a helybeliek mindkét fogalmat használják a terek megjelölésére.

tás szétszórtan helyezkedik el, és a puszta három, az itt élők által is megkülönböztetett részből áll. A főútra csatlakozó bekötőút mellett futó két sor ház falusias képet mutat: a szoba-konyhás, nyári konyhás apró cselédházak sorát itt-ott a nyolcvanas években épített egy-egy kockaház töri meg, a házak mögött mindenhol hatalmas, szinte kivétel nélkül megművelt kertek vannak, az udvaron mindenhol virágok. A „falu” közepén található a legfontosabb intézményeket: a kocsmát, vele szemben az élelmiszerboltot, mellette az óvodát és a kilencvenes években közösségi összefogással épült piciny templomot. A „falu” házsorának végén balra egy földút kanyarodik a mező felé, a fás, bokros részek elrejtik a laposban megbújó, a bekötőútról láthatatlan hat-nyolc házat. Ezek a házak lényegesen elhanyagoltabbak, szegényesebbek, a pusztán élők csak a „mi cigánysorunknak” nevezik. Ha továbbmegyünk a bekötőúton, elhagyjuk az egykori vasúti megállót, átérünk a fűvel benőtt a síneken, és azt gondolnánk, hogy itt véget ért a település. Csak a beavatottak tudják, hogy balra fordulva a pusztához tartozó újabb házcsoporthoz bukkanhatunk, ahol a „faluhoz” hasonlóan vegyesen találhatunk szegényes cselédházakat és valamivel nagyobb arányban modernebb kockaházakat, illetve újonnan épített „szocpolos” házakat. A puszta kiterjedtségét jelzi, hogy a két legtávolabbi pontja között akár egyórányit is lehet gyalogolni.

„Vagy napszámba megyünk, vagy a fatelepre” – megélhetés a pusztán

A várost körülvevő tanyavilágban egy-egy uradalomhoz tartozó mezőgazdasági munkások, részben az uradalomnak közvetlenül dolgozó cselédek, részben nagyobb függetlenségben, többé-kevésbé önállóan dolgozó dohánykertészek éltek. A szocializmus időszakában a téeszek a korábbi uradalmi földbirtokszerkezet alapján szerveződtek meg: minden tanyán külön téesz működött, amelyek a szövetkezetek összevonása után is megtartották viszonylagos gazdálkodási önállóságukat. A második világháború előtt az uradalom, majd a szocializmus időszakában, a hatvanas évektől a téesz koordinálta a pusztán élő családok mezőgazdasági tevékenységét, szabályozta az élet legapróbb mozzanatait. Azaz a mezőgazdaságból élő pusztaiak generációkon keresztül a nagyüzemi gazdaság munkaszerveztében szocializálódtak, ami hosszú távon meghatározta munkához való viszonyukat (Juhász 2006). A pusztákon élő családok egyszerre dolgoztak bér munkásként a nagyüzemben és a háztáji gazdaságban, ami gyakran a fiatalok elköltözésének, vagyis a nyolcvanas évekre jellemző szelektív migrációnak a gazdasági alapját teremtette meg. Napjainkban a pusztán élő idős házaspárok gyerekeinek többsége a közeli kisvárosban él. Az ő esetükben sikeresebb, elsősorban dohánytermesztésen alapuló háztáji gazdálkodásról volt szó, aminek célja a gyerekek iskoláztatása és „kimenekítése” a tanyavilágból (Márkus 1991). Ezzel szemben napjainkban is a pusztán élő családoknál elsősorban az önellátásra termelő háztáji gazdaság volt jellemző, ami egy-egy tehén, néhány sertés és tucatszárnyú baromfi tartását, egy-két hold földet jelentett, ahol az állatoknak elegendő kukoricát, a háztartáshoz szükséges zöldséget és gyümölcsöt megtermelték. A háztáji tehát elsősorban az önellátást biztosította és az állatok eladásából származó időszakos bevételeket nyújtotta. Az elbeszélésekben felbukkan ugyan egy-egy jelentősebb háztáji gazdaság, de ezekben az

esetekben a viszonylagos jólét csak néhány évig tartott, ami jelentősebb felhalmozásra, a gyerekek taníttatására, mobilitásának elérésére már nem volt elegendő.

„Hát nekünk tizenkilenc darab tehén volt. Azt fejtük napról napra. Tizenkilenc darab tehén, három traktor, két ló. (...) Két lovam, négy disznóm, hetven-nyolcvan tyúk... Magyarán mondva, akkori időben úgy éltem, azt lehet mondani, mint egy király. Magyarán mondva, más a szegénységtől szarni nem tudott, én meg megvettem volna kilóra. Hazajöttem a munkából, elmentem egy délután, és meghúztam a kertet, és egy délután kerestem harmincezer forintot. Most meg harmincezer forintért dolgozok fél hónapot.” (IR_családi23)

„Amikor friss házasok voltunk, egy hold dohány, négy növedék üsző, négy fejőstehén, disznó, ló, minden játszott. Megtermett minden annak idején, de sokat kellett dolgozni. Amikor egyet gondoltunk, elvittünk egy üszőt a vásárra, eladtuk, vettünk tévét. Vagy hoztam helyette két kis jószágot.” (IR_családi6)

A jóléthez és biztonsághoz kapcsolódó háztájizós időszak a kilencvenes évek közepén, egy-két családnál néhány évvel később ért véget. A rendszerváltás után, a téészek eltűnésével a háztájizásban felhalmozódott tudás, kapcsolati és gazdasági tőke általában nem volt elegendő egy önálló vállalkozás beindításához és működtetéséhez (Laki 1997). Kockáztható tőke, tudás, ismeretek és megfelelő kapcsolatok hiányában egyre többen adták fel a bizonytalan és folyamatosan változó piacra való kistermelést, a dohánytermesztést, az állattartás teljesen eltűnt a pusztáról, kivételképpen néhány család „uborkázik”.

A rendszerváltás után az újonnan kialakuló középbirtokok vették át a korábbi uradalmak, majd téészek gazdasági funkcióit, azaz az itt élő családok egy része ugyanott, ugyanazokon a földeken, cselédként, téésmunkásként vagy napszámosként dolgozik generációk óta. A puszták lakóit a környező földekhez és azok birtokosaihoz kötő, generációkon átívelő szoros kapcsolat sajátos életvezetési szokásokat, mentalitást, értékrendet alakított ki. Sem a cselédek, sem a téészdolgozók élete nem kötődött a kiterjedt nagycsaládhoz, a falusi társadalmaktól eltérően nem állt mögöttük a nagyszülők, a kiterjedt rokonság támogató hátlója. A család boldogulása alapvetően két fiatal és gyermekeik munkabírásán, összetartásán alapult. A kiscsalád összetartása, a „szakadásig való dolgozás” ethosza, a fiatalok korai anyagi függetlenedésének vágya és kényszere, ebből következően a továbbtanulás mint érték és elérhető cél hiánya a mai napig tetten érhető a családok életében (Mátyus–Tausz 1984). Ebből következően még a középmezőnyekre sem jellemző a továbbtanulás.

„A két bátyám katona lett, a sógornóm terhes volt, a nővérem megszökött, apámat műtötték, úgyhogy bekerült a kórházba, sérvvel műtötték, bent volt három hónapig. Nem volt, aki a jószágot rendezze, itthon kellett nekem maradni. Úgyhogy a hetediket meg két hónapot jártam.” (IR_családi6)

Ez az életforma egyben normát is jelent, amelyben osztozik mindenki, s amely magától értetődően illeszkedik a család- és élettörténetekbe, amely az uradalomban, majd a téész-

ben, háztájiban, napjainkban pedig a mezőgazdasági vállalkozóknál végzett kemény munka, a folyamatos küszködés köré szerveződnek. E létforma része a beosztás, a fogyasztási javakról való lemondás, a szűkösség mindennapi megélése. Olyan világ ez, ahol a szegénység szégyellnivaló, és a család célja, hogy azt mindenáron eltitkolja. A pusztán felnövekvő vagy ideköltöző családokban a gyerekek számára a mindennapos munka ugyanolyan természetes, mint szüleiknek vagy nagyszüleiknek volt: *„A kisebbik ment a libával, a másik a disznóval, a harmadik a tehénnel. Be voltunk osztva nagyság szerint”* (IR_családi7). Bár a továbbtanulás, az érettségi megszerzése egyre több családban fogalmazódik meg elvárásként, de a nyári időszakban a kamaszoknak nem csak a ház körüli munkákban kell folyamatosan részt venniük, a könnyebb napszámos munkákkal a családi bevételekhez, az iskoláztatásuk költségeihez is hozzá kell járulniuk.

„Nagy a család, de dolgozik apraja-nagyja, hogy megéljünk, másképp nem megy. A lány most is volt, odajártak egy hétig meggyet szedni, egy hét alatt majdnem keresett negyvenezer forintot. Az az övé, a beiskolázására, felöltöztetni.” (IR_családi32)

„Harmadik éve van uborka, a lány, amióta középiskolába jár, azóta segít. Tudja, hogy csinálni kell, abból lesz neki is.” (IR_családi2)

A pusztán élő családok többsége – már csak a térbeli távolságok miatt is – a közeli vállalkozókhoz jár dolgozni. Irgácpusztán egyetlen nagyobb, napszámosokat rendszeresen foglalkoztató mezőgazdasági vállalkozás van, ahol hozzávetőlegesen 45 hektáron dinnyét, almát, meggyet, uborkát termelnek. Az apa még a helyi térszében volt középvezető, majd a rendszerváltás után földeket vásárolt, és három gyerekével közösen kezdett gazdálkodni. 2009-ben bekövetkezett halála után a legnagyobb fiú vette át a gazdaság irányítását, de testvérei is a gazdaságban dolgoznak, a három testvér és házastársaik között szigorú munkamegosztás működik. A gazdaság a februári metszéstől a november végi almaszüretig mintegy 8–10 hónapon keresztül 16–18 embernek ad folyamatosan munkát. A foglalkoztatottak ezen belső körébe nagyon nehéz bekerülni, és a munkakapcsolat alapvetően patrónus-kliens alapon szerveződik (lásd bővebben Vígvári tanulmányát e kötetben). Ebben az esetben a térbeli közelség, a pusztaiság nem számít, állandó napszámosok nemcsak a pusztáról, hanem több településről jönnek, egymás ajánlására kerülnek be, *„egymás között beszélnek, hozzák a hírt”*. Mindezt a helybeliek kizárásként élik meg, és azt mondják, csak *„kihalásos”* alapon lehet bekerülni állandó napszámosnak. Ebbe a körbe pusztára újonnan beköltöző, idegen nem tud bekerülni, ahogyan romák sem.

„Nem szoktuk foglalkoztatni, nem is keresnek bennünket. De úgy vagyunk vele, hogy a mi napszámosaink összeszokottak. Aztán lehet, hogy nem néznék jó szemmel, ha egy ilyen fekete bőrű bejönne.” (IR_családi8)

Az állandó napszámosok az egész éves munkán túl más bizalmi segítséget is kapnak:

„Egyértelmű, hogy saját munkásunk, ha baj van, akkor segítünk. Ha hétvégén kevés összeget kér, akkor lefoglaljuk, ha mondja, hogy most még nagyon szűkös van.”
(IR_családi8)

Nyáron, szüret idején nagyobb számban is alkalmaznak munkásokat, van, hogy 50–60 fő is dolgozik a gazdaságban naponta. Ebben a 2–3 hónapban szinte minden pusztai lakost fogadnak napszámosnak, még a gyerekek munkaerejére is szükség van. Ugyanakkor ezek a munkások nem, vagy csak kivételes esetekben részesülnek az állandó munkásoknak járó előnyökből, juttatásokból. A gazdaság működtetésénél az egyik legfontosabb problémaként a megfelelő munkaerő biztosítását említették, és azzal magyarázták a jelenséget, hogy lassan kikopnak az egykor a térszben szocializálódott, megbízható munkások, akikre hosszú távon, minden nap lehet számítani. A megbízható munkaerő biztosítására a gazdaság vezetőjének felesége egy sajátos megoldást alkalmaz. A helyi fiatalság összefogásával, egyfajta közösségépítéssel igyekszik az előregedő munkaerő utánpótlását biztosítani.

„Ez a fiatal gyerek is, meg helyben vannak még nyolc-kilencen, akik ilyen fiatal, 18 év körüliek, számíthatok rájuk. Ezekből a fiatalokból nem olyan egy sem, hogy részegek. Hárman vannak most kint, aki nagyon bizalmas, hogy azt mondom, hogy menjél ki a határra, vakon megbízom benne, tudom, hogy oda fogja adni a dinya nyének a sót, ugyanúgy a vizet. Nem azt mondom, hogy a többi nem becsülettel dolgozik, csak ugye, erre a három emberre különösen rá merem bízni. (...) Amikor ilyen lazulós nap van, összehívom a társaságot, vagy főzni szoktunk az erdőben, vagy a szomszédos házban házibulit csinálunk. Ha hétvégén van lazulós nap, akkor focizni szoktunk elmenni, Irgácson az iskolában jó nagy tornacsarnok van, ez ilyen stresszlevezetés, ennyi a pihenésünk.” (IR_családi8)

Ez a vállalkozói magatartás csak azokban a terekben működik, ahol szűkösek a megélhetési lehetőségek, nagyon erős a rendies viszonyokra építő informális gazdaság, ugyanakkor a különböző szereplők egy kis társadalmi mezőben, többszörös szerepviszonyok között, ugyanabban a térben élik életüket. Esetünkben a gazdálkodó felesége ugyanabban a pusztai boltban vásárol, gyerekei ugyanazzal az iskolabusszal járnak a városi iskolába, ő maga nemcsak mint foglalkoztató és vállalkozó, hanem mint egykori iskolatárs, délutáni focipartner, barát is megjelenik a mindennapi interakciókban, a vállalkozó családjának életformája nem nagyon tér el az átlagos pusztai családtól. Azaz a helybeli érintkezések és társadalmi kapcsolatok rendkívül komplexek, szoros kapcsolathálózatokon alapulnak, és megkövetelik a helyi normák követését. E többszörös személyes viszonyrendszerek és kapcsolatok a vállalkozó számára biztosítják a megbízható, bármikor mozgósítható munkaerőt, de a vállalkozót sem engedik kilépni az adott kapcsolathálóból (Sárkány 2000, Kovács 2013b). Ugyanakkor e társadalmi kapcsolatok elsősorban a vállalkozás mindennapi működtetésére és a gazdasági racionalitásra korlátozódnak (lásd később). A gazdák és

a napszámosok közötti kliens-patrónus viszony hierarchikus, ugyanakkor a mindennapi gyakorlatra nemcsak a kölcsönös előnyök jellemzők, hanem az egymásrautaltság, kiszolgáltatottság is. Minden gazdának megvannak a „bevált” emberei, s e pozíciók gyakran generációkon át öröklődnek, ismeretlenként szinte lehetetlen bekerülni egy gazdához napszámosnak, ez csak ismeretségeken, rokon viszonyokon, megfelelő ajánlásokon keresztül lehetséges. Ebből következően az „öslakosok” jelentős előnnyel indulnak a napszámos munkák piacán, a beköltözőktől/visszaköltözőktől sokkal több erőfeszítést kíván a lehetőségek elérése. Ugyanakkor minden gazdának érdeke, hogy nagyobb munkák idején megfelelő számú megbízható napszámosa legyen. A gazdaság működtetéséhez egyszerre kell mozgatni, ápolni és fenntartani a különböző, gyakran egymást átszövő hálózatokat, ezek kiterjedése és mobilizálhatósága jelentős mértékben meghatározza és behatárolja az egyes gazdaságok sikerességét, illetve kijelöli a családi gazdaság és ezzel együtt az egyének helyét a helyi társadalomban. Hiszen ha egy gazdáról elterjed, hogy nem vagy késve fizet, vagy „nem bánik emberül” a munkásaival, könnyen elegendő munkás nélkül maradhat nagyobb munkák idején.

„Hozzájuk jártam már előtte is, de az ő apukája másképp viselkedett. Tulajdonképpen az anyukája ilyen, ilyen szarevő, na. Azt mondta nekem annak idején is, amikor nagyapám még élt, viszek nekik pár almát, az idősek olyanok, mint a gyerekek, várnak haza. Mit képzelsz, te – ezt mondta –, ha mindenki öt-hat almát elvisz. Mikor mentem, Feri, az ura – holott nem velem, hanem a feleségével voltam unokatestvér –, gyere, Marika, üljél be az autóba, Margit nem látott, teliszedte nekem a táskámat. Ne hallgass Margitnak, énnekem szóljál, ne Margitnak, nemcsak annak kell élni, aki gazdag, hanem annak is, aki szegény.” (IR_családi5)

A nyolcvanas években még sokan ingáztak a közeli megyeszékhely nagyobb, képzetlen munkásokat felszívó munkahelyeire, például a „házgyárba” vagy különböző építkezésekre. Napjainkban a munkavállalás egyik legnagyobb akadálya a közlekedés megoldatlansága: nem csak az ingázás költségeit nehéz kigazdálkodni az alacsony fizetésekből, a tömegközlekedési lehetőségek hiánya elérhetetlenné tette a munkahelyeket. A napszámos munkán kívül a közeli kisváros – kerékpárral vagy motorral is elérhető távolságban levő – „fatelepein” vagy „ládagyáraiban” lehet munkát vállalni, általában egy-egy ismerős ajánlásával. A helybeliek „fatelepe” és „ládagyár” kifejezésekkel jelölnék minden fafeldolgozással foglalkozó vállalkozást, legyen az egyszerű fűrésztelep, gyártsanak ott raklapokat vagy akár koporsókat, a munkavállalók számára mindezek ugyanazt az egyszerű betanított munkát jelentik. Annak ellenére, hogy mezőgazdasági napszámokban és a fatelepeken közel azonos bérért dolgoznak az emberek (nyolc-tízórás munkáért 3500–4500 forint közötti bért lehet kapni), a pusztaiak a fatelepi munkát sokkal előnyösebbnek tartják, elsősorban a folyamatossága és a kedvezőbb munkakörülmények miatt.

„Csak a napszámba meg – ugye, asszony, te is tudod, mert te ott rohadtál egy pár évig –, de annak csak szezonja van. Szezonja van, meg ha esik, akkor nem kell menni, ugyi, ha elveri a jég, akkor már megint nem kell menni. Meg ott reggel héttől este

tízig az uborkaszedésnél ott kell lenni, meg a dinnyeszedésnél hajnalig kell lenni. Sok.” (IR_családi23)

Ugyanakkor a fatelepi munkák között is jelentős különbségek vannak, egyrészt a munka legalitását és bizonytalanságát, másrészt a vállalkozó hozzáállását tekintve. Néhány vállalkozásnál jellemző, hogy egyáltalán nem, vagy csak félállásba vannak bejelentve a munkavállalók, csúsznak a fizetések, gyakoriak a tulajdonosváltások, és a régi tulajdonos mindig elmarad az utolsó havi bérrrel, túlórapótlékról és juttatásokról pedig nem is álmodik senki.

„Lényegében most be voltunk jelentve, mert az APEH-osok szaladgáltak, négy óra hosszával. Két jelenléti ívet írtunk. Ha délután jön az APEH, akkor délután dolgozunk, ha délelőtt, akkor délelőtt. Ilyen ez a maszek világ.” (IR_családi6)

Egyetlen olyan vállalkozóról hallottunk, ahol évtizedek óta folyamatosan lehet dolgozni, az igényekhez alkalmazkodva hetente fizetik a munkabért, esetenként még előleget is adnak, ősszel pedig nagyon kedvező áron vásárolhatnak a dolgozók tűzifát. Ezen a munkahelyen a vállalkozót is dicsérték, elsősorban mert *„a nagyfőnök kedves, ritkán van ott, de minden munkással kezert fog, és mindenkit ismer név szerint”* (IR_családi23).

Összegezve azt mondhatjuk, hogy a pusztán élő családok közül azok megélhetése a legbiztosabb, ahol legalább egy vagy két kereső van a családban, és mellette még művelik a kertet, és állatokat is tartanak. Mindez ugyanakkor korántsem nyújt biztonságot, és még viszonylagos jólétet sem: ezek a jövedelmek éppen csak arra elegendőek, hogy hónapról hónapra tudják fizetni a rezsiket, hó végén nincsenek jelentősebb tartozásaik, a gyerekeknek jut ruhára, cipőre. Ugyanakkor szinte minden család azonnal eladósodik, ha megszűnik egy munkahely, ami gyakran megesik, vagy ha valaki tartósan beteg lesz; a kedvezőtlen feltételekkel felvett hiteleket később évekig törlesztik. A mezőgazdasági napszámos munka, a fatelepi vagy erdészeti munkák mellett végzett kertművelés és állattartás mindennapos munkáiban nagyon könnyen kopnak az emberek; a legtöbben először a fatelepre való mindennapos ingázást adják fel, a negyvenes éveik végére egyre többen már napszámos munkát sem képesek vállalni rendszeresen, ami egyet jelent a teljes elszegényedéssel.

„Lassan az ember összeesik, mert tényleg annyit megyünk reggeltől estig, hogy olyan fáradt már az ember péntekre. Mert hétfőn még úgy vagyunk, hogy hétfő van, de szerdán már halunk meg, pénteken már a nullán vagyunk, és akkor az ember bemegy a boltba, és akkor annyit vásárol, hogy összeadom, hogy négyezer-öt, négyezer-kettő, nyolcezer-hétszáz forint, és akkor itt van hatezer meg hétezer forint... Azt ezért dolgoztunk.” (IR_családi23)

„Ügy kell élni, ahogy a tanyabeliek, be kell illeszkedni” – családok egymás között

A családok jelentős része kényszerűségből él a pusztán. Van néhány fiatalabb, gyermeket nevelő család, akik a pusztán nőttek fel, a nyolcvanas évek háztájizós világában itt kezdtek el építkezni, és szembesültek azzal, hogy napjainkban házaik szinte értéktelenek az ingatlanpiacon. A háztartások jelentős részére jellemző, hogy idősek lakják, sokan közülük egyedülálló özvegyasszonyok, akik egész életüket a pusztán éltek le, a gyerekek kirepülése, majd megözvegyülésük után nem tudtak, egy idő után már nem is akartak elköltözni innen. Bár az idősgondozó rendszeresen látogat hozzájuk, de szinte még mindenki maga tartja rendben a kertjét, vezeti háztartását. A közelben lakók, szomszédok között mindennapos az egymás látogatása, segítése – figyelnek egymásra, átjárnak egymáshoz. Az idős szülők egyben menedékként is szolgálnak a bajba jutott családtagok számára: jellemző háztartástípus az idős anyjával együtt élő felnőtt férfi, az „öregfiú”, aki az évtizedes ingázás, munkásszállói lét mellett nem tudott családot alapítani, esetlegesen elvált, és így szorult vissza a pusztára, a szülői házba. Találkoztunk olyan háztartással is, ahol hosszabb-rövidebb időre, akár hónapokra is megjelennek különböző családtagok, itt vészelik át a munkahelyük elvesztésével járó nehezebb időszakot, hiszen addig sem kell a városi albérletet fizetni, könnyebb a megélhetés, és a szülő biztos nyugdíjára mindig lehet támaszkodni.

„Hát annyira beszéltünk neki, hogy már ne hajléktalan legyen az unokája meg a lánya. Ha már nem tud elhelyezkedni. Ő egyedül lakik... Aztán a gyereket nem lehet eldobni. Volt egy kis differencia, mert ivott a lánya, és aztán állítólag ütötte.” (IR_családi24)

Ezek a folyamatosan változó összetételű háztartások pontosan tükrözik a pusztaiak életének bizonytalanságát, a folyamatosan változó helyzethez való kényszerű alkalmazkodások, rögtönzések sorát. Az ilyen háztartások alapvető bevétele szinte minden esetben az idős szülő nyugdíja, a megélhetés és boldogulás pedig a hosszabb-rövidebb ideig, vagy akár évekig ott élő hozzátartozók rászorultsága alapján differenciálódik.

A háztartások/családok között jelentős különbségek vannak a pusztához való kötődés tekintetében is. Az itt élő családok legnagyobb csoportját azok a családok alkotják, akiknek – rövidebb kitérőkkel – egész eddigi életük a pusztához köthető: itt nevelkedtek, vagy évtizedekkel ezelőtt a szomszédos pusztáról ide házasodtak. Idesoroljuk azokat a családokat is, akik hasonló körülmények közül egy másik pusztáról költöztek ide. Egész életük a tanyavilág és a közeli kisváros szűk terében zajlik, társadalmi kapcsolataik is erre a térre, elsősorban szomszédjaikra korlátozódnak.

Az „öslakosok” és a „beköltözők” között nincs éles határ, inkább a két csoport közötti átmenetekről, fokozatokról beszélhetünk. A beköltözők jelentős része tulajdonképpen visszaköltözött a pusztára. Egykor innen elköltözött fiatalok, akik a városban nem tudtak megtapadni, és idővel visszasodródtak a pusztára. Közöttük van olyan, egykor sikeres szakmunkás, aki évtizedekig Budapesten dolgozott, de a lakását elvitte a válás, majd az albérletről albérletre vándorlás végső állomásaként a pusztán kötött ki, a szülői házban. Innen

még időről időre időszakosan visszajárt dolgozni, de néhány év alatt az alkoholproblémák elmorzsolták az egykori munkakapcsolatokat, és így a munkalehetőségeket is. A visszaköltözők között van olyan család, amelyik már a kilencvenes évek elején sem tudta kifizetni a hitelét, a városi ház elárverezése és a kölcsön visszafizetése után éppen annyi pénzük maradt, hogy az egykori szülői házat visszavásárolják a pusztán. E családok a pusztára való visszaköltözést egyértelmű lecsúszásként élték meg.

A beköltöző családok másik részének soha nem volt kapcsolata a pusztával, idegenként jelentek meg ebben a térben. Többségük a nagyvárosok periferiájáról, több költözést maga mögött tudva, az olcsóbb megélhetés, esetlegesen a gazdálkodási lehetőségek reményében érkezett a pusztára. Az egyik család a férj hosszan tartó betegsége miatt a városi panelből előbb falura, majd onnan a jobb lehetőség reményében a közeli kisvárosba, végül erre a pusztára költözött. Bár a háztartásból, ha arra lehetőség van, anya és fia is dolgoznak a közeli kisvárosban a fatelepen vagy különböző építkezéseken, de még így is vannak olyan hónapok, amikor a család legfontosabb bevételi forrása a nagymama – különböző hitelekkel terhelt – nyugdíja. Egy másik, a megyeszékhelyről kiköltöző családból a korábban bádogosként dolgozó férj a közeli kisváros fatelepén vállalt munkát, és szembesült azzal, hogy fizetése harmadannyi, mint amennyit a nagyvárosban keresett; a feleségnek nem sikerült munkát találnia. A család eleinte a tartalékait élte fel, majd eladták az autójukat, egy idő után a házra felvett kölcsönt sem tudták fizetni. Mentőötletként elkezdtek gazdálkodni, belevágtak az uborkázásba is, emellett nyáron napszamba járnak; mindezek ellenére a megélhetésük rendkívül bizonytalan.

A beköltözők és a helybeliek között az eltérő életformák találkozása gyakran vezet félreértésekhez, esetleg konfliktusokhoz. A beköltözők például gyakran panaszkodnak arra, hogy a szomszédok hivatlanul, akár kopogás nélkül is bejárnak hozzájuk, „leskelődnek” utánuk, a pusztaiak pedig ezt a bezárkózást és titkolózást sérelmezik. A puszta zárt, sajátos szabályrendszerek mentén szerveződő világában idegenként megjelenő családokat csak akkor fogadják el, ha maximálisan alkalmazkodnak az itteni szabályokhoz, ami nemcsak a kert szinte kötelező művelését, a ház körüli állattartást jelenti, hanem a mindennapi érintkezési formákat is.

„Itt mindent tud mindenkiről, mindent. A szomszédék nagyon akarnak titkolózni, őket nem is fogadta be a tanya. Úgy kell élni, ahogy a tanyabeliek, be kell illeszkedni. Ha kérdeznek, válaszolni kell. Egyszer a férj bement elvonókúrára, hazatelefonált, hogy vigyen utána cuccot. A férjemet hívták át, hogy beszélni akarnak vele. Hazajön a férjem, és azt mondja, hogy nem mondhatok el semmit, mert titok. Ő vigye be a városba, de ne tudja meg a tanya.” (IR_családi32)

A puszta peremén, az itteniek által „cigánysornak” nevezett utcában élnek a legszegényebb családok: ezekben a háztartásokban szinte senkinek sincs állandó jövedelme. Rendszeres, kiszámítható jövedelem híján a házakhoz tartozó kertjeiket sem tudják művelni, azt rendszerint valamelyik pusztai családnak használatba adják, némi terményért cserébe. Fontos megjegyeznünk, hogy a puszta által „cigánysorként” számon tartott utcában alig élnek cigányok. Egy, a pusztán felnőtt nő a közeli kisvárosban ismerkedett meg egy cigány

fiúval, majd költöztek vissza az utcába. A pusztai hagyomány szerint a nő volt az, aki „behozta ide a cigányokat”, amit azóta sem tudtak megbocsátani neki (lásd később). A cigány fiú nővére a szomszédos pusztán talált magának cigány férjet, és vették meg az utca utolsó házát. Rajtuk kívül ebben az utcában nem élnek cigányok, a pusztaiak mégis „cigánysorként”, olyan veszélyes helyként emlegetik ezt a részt, ahova nem tanácsos sötétedés után menni, ahova – a szóbeszéd szerint – még a postás is csak rendőrrel mer kimenni, a közelben élő juhász pedig egy ideje inkább máshol legelteti a birkáit.

„Ha cigányok nem lennének, semmi bajunk nem lenne. Költöztek fel cigányok, fent a tanya elején. Nagyon félek tőlük, utálom is őket. Valamikor mamáékhoz betörték, én azóta nagyon félek tőlük, mindet egy kalap alá veszem, nem mondom, hogy tisztelet a kivételnek, az már nagyon-nagyon csoda. Mondhatom, hogy gyűlölöm a cigányokat.” (IR_családi5)

Bár a „cigánysoron” döntő többségében nem cigányok élnek, szinte mindenkire jellemző, hogy idegenként költözött a pusztára. Rendszeres jövedelem híján napi megélhetési gondokkal küszködnek, és mint az ilyen háztartásokra általában jellemző, gyakori az el- és visszaköltözés, az állandó mozgás: hosszabb-rövidebb időre feltűnnek különböző testvérek és unokatestvérek, de rendszerint csak időlegesen, ahogy innen is elköltöznek egy időre a fiatalok, ha más településen jobb munkalehetőségekhez jutnak.

„Idekerült egy család, aztán olyanok, mint a vaddisznó: összeverődnek, aztán... Meg ha pénz van, mulatnak, ha nincs pénz, akkor meg mennek és lopnak. Hát szegény világot élünk. Nekik is valamiből meg kell élni.” (IR_családi23)

Az egymást generációk óta ismerő, a maguk zárt és elszigetelt világában élő pusztai családok az idegenként megjelenőket, főleg ha azok szegények, rögtön „cigányként” és „veszélyesként” azonosítják, lakhelyüket pedig „cigánysorként” jelölik meg. Az „idegen” a „gyűttment” megjelölésének gazdasági jelentősége is van: ebben a térben rendkívül korlátozott és a családok között generációk óta szabályozott a forrásokhoz, elsősorban a napszámlehetőségekhez való hozzáférés, így a pusztán megjelenő „idegenek” az osztokodás kényszerű lehetőségét, konkurenciát is jelentenek. A pusztára beköltöző többi családtól a „cigánysoron” élők nemcsak szociális helyzetükben különböznek, de a megkülönböztetésnek morális alapja is van: „lecigányozásukkal” és lakhelyük stigmatizálásával a pusztán élő családok kizárják a „cigánysoron” élőket a helyi társadalom – a pusztai atomizált világának egyébként is minimális – közösségi erőforrásainak (szolidaritás, kölcsönös segítségnyújtás, munkalehetőségekről szóló információ áramoltatása) elosztásából. A „tősgyökeresek” (beágyazottak) és a „gyűttmentek” (kívülállók) megkülönböztetésével (Elias–Scotson 1965), a pusztai peremén élő családok etnicizálásával, a „lecigányozott” családok térbeli és társadalmi kirekesztésével a pusztai családok a helyi viszonyrendszerek és hierarchiák állandóságát próbálják fenntartani (Kovács–Vidra–Virág 2013).

A pusztai családok mindennapjainak része az alkoholfogyasztás, a családon belüli brutalitás és erőszak. *„Itt napi szinten mindenki iszik, az egyetlen kulturális élmény a kocsmá.”* (IR_családi32). Egy szombati terepmunkánk során már kora délelőtti szinte minden férfi részeg volt, ami délutánra a kocsmá előtt kötekedők, az árokparton békésen szundikálók és lovas kocsmával, robogókkal meg más járművekkel versenyző részeket kavalkádjába csapott át. Azok, akiket már nem engedtek be a kocsmába, a velük szembe jövőket – köztük minket is – próbálták rávenni, hogy további alkoholt hozzanak nekik a kocsmából. A féktelen italozás nem korlátozódik a hétfélgé: minden munkaadónak az alkoholfogyasztás jelenti a legnagyobb problémát, amit napi szinten kell valahogy kezelniük. Az egyik fa-telepen a beléptetőrendszer véletlenszerűen választja ki a munkásokat szondáztatásra, az első alkalommal fizetetlen nappal hazaküldik az illetőt, a második „lebukáskor” elbocsátják. Vannak munkaadók, akiknek gyakran gondot okoz már a megfelelő munkaerő összeszedése is:

„Férfiaknál van probléma. Ezek, ha reggel felkelnek, alaptól úgy indul a napjuk, hogy bemennek a boltba vagy kocsmába, és az egy feles–egy sört benyomják. Ha ez nem lenne, nem tudnának dolgozni, jön az elvonási tünet, remeg a kéz... De van úgy, hogy mire reggel feljövünk hétkor, azt lehet mondani, hogy jön a csacsi. Haza kell küldeni őket, részeg emberrel nem lehet. (...) Ott van a dinnye is, amikor húzatas van, négy férfinak kell fogni. Amelyik részeg, azt kivesszük, négy megbízható ember kell, amelyik nem részeg, és bírja a napon. Mert részeg embert hiába állítunk oda, hogy fogd meg a kapát. Addig megyek én, amíg nem talállok egy negyediket.” (IR_családi8)

Az alkoholproblémák általános és mindennapi voltát jelzi, hogy a pusztaiak általában nagyon szakszerűen vigyáznak egymásra, odafigyelnek a szomszédra, ha látják, hogy éppen erősebben iszik.

„Itt szembe egy vén fiú van. Az anyja bement egy idősek otthonába. A fiú ivott, állandóan zaklatta az anyját. Most jött meg az esze, mert nyáron majdnem odalett. Három–négy napig mindig ivott, naponta egy liter pálinkát. Negyedik, ötödik nap a szomszéd nénit nem hagyta nyugodni, hogy nem látják Sanyit, felhívták a fiú testvérét, az ráverte az ajtót, már sokkos állapotba volt.” (IR_családi 32)

E folyamatos figyelem ellenére szinte minden évben történik az alkohollal kapcsolatos haláleset, általában egyedül élő férfiak esetében:

„Volt, hogy itt a köves úton itt fetrengett, biciklivel betakarózott, mert elesett a biciklivel, volt, hogy úgy lehúztam a köves útról, hogy autó keresztül ne menjen rajta. Majdnem azt lehet mondani, hogy egy hajléktalan, még egy hajléktalan sem volt olyan, mint amit az művelt. Úgyhogy szegény megfagyott egy reggelre. Másnap reggelre meg ellopták a két lovát.” (IR_családi23)

Fontos megjegyeznünk, hogy nemcsak a férfiak esetében találoztunk súlyos alkohol-problémákkal, ám míg a férfiak esetében a túlzott alkoholfogyasztás a pusztaiak elnéző magatartása mellett általában nyilvános terekben, az utcán, kocsmában zajlik, addig a nők csak otthon és titokban fogyaszthatnak alkoholt, a pusztai normái szerint egy nő alkoholfogyasztása mindenképpen elítélendő.

A magyar gondolkodásban általában is a hagyományos női és férfiszerepek fenntartása a követendő értékrend, legtöbb családban a nemek közötti hagyományos munkamegosztás a kívánatos és elfogadható (Pongrácz–Mutinkó 2009). Mindez fokozottan érvényes a pusztai zárt közösségre, ahol generációk óta öröklődnek a „hagyományos” családi minták, amelyeknek csak egyik eleme, hogy a háztartási munkákat, beleértve a konyhakert művelését, kizárólag a nők végzik. Persze az is hozzátartozik, hogy egy nőnek mindig tőrnie kell a családban: a mindennapos munkát, a férj alkoholizmusát és brutalitását is. Az alkoholproblémákhoz hasonlóan a családon belüli erőszak, a tettegességig fajuló mindennapos veszekedések sem maradnak titokban a pusztán, ám tereptapasztalataink alapján nagyon kevesen ítélik el, még kevesebben gondolják, hogy bármit is lehetne tenni ellene. Általában a fiatalabb, nem a pusztán felnőtt nők lázadnak a férfiak mindennapos verbális és tetteges agressziója ellen, gyakoribb a „*hiába nagyon rossz, nincs erőm elzavarni*” mentalitás. Terepmunkánk során egyik női interjúalanyunk a nyári konyhában ültetett le minket, és hosszasan mesélt nekünk az életéről. Egy idő után egyre hangosabb kiabálás hallatszott a házból, mire interjúalanyunk elsietett. Pár perc múlva visszatért, és zavartan magyarázkodott, hogy neki kell ápolnia nagybeteg férjét, majd hosszasan mesélt egyik lányáról, aki időről időre ideszökik hozzá, amikor férje – „*aki ráadásul egy cigány ember*” – megveri. Legutóbb féltékenységében a közmunkában dolgozó lányát az utcán, munka közben, a főnökei előtt verte meg a férje. A lány hazaszökött az anyjához a pusztára, már két hete itt volt, egészen megnyugodott, amikor megjelent a férj, és addig beszélt a lányának, míg az újra visszament hozzá.

„Pontosan ő volt az, aki azt mondta, hogy apja csak néha rúg be, de akkor meg nem tudja az eszt. Na, mondom, te vagy ebbe az életbe most, lányom, visszaadta a jóisten azt neked, amit nekem adott.” (IR_családi24)

Kis idő múlva megjelent a férj az ajtóban, elkezdett kiabálni a feleségével, hogy mit képzelsz, kikkel áll szóba. Ekkor a nő udvariasan megkért minket, hogy menjünk el. Hangjában könnyörgés, szemében félelem volt.

„Mindenkinek van egy története” – egy család élete a pusztán

A pusztán élő három testvérrel nagyon különböző helyzetekben ismerkedtünk meg terepmunkánk során, volt, akivel csak egyszer, a másik két testvérrel többször is beszélgettünk. A „cigánysoron” találoztunk először Eszterrel és a férjével, nála időzött éppen Misi, a bátyja is, először egy csoportos interjú készült velük. Később Misit meglátogattuk a saját házában is. Zsuzsával először mint az egyik legbefolyásosabb gazdálkodó feleségével ta-

lálkoztunk, később külön is készült vele interjú. Az, hogy ők hárman testvérek, sokáig nem volt számunkra nyilvánvaló. Visszatérésünk után Esztert még többször felkerestük, de Zsuzsa elhárította a velünk való találkozást. Az interjúszövegek összevetésével rekonstruáltam a testvérek életét, egymáshoz való viszonyát, a pusztán való boldogulás mintáit, illetve a kifelé mutató lehetséges mobilitási utakat és buktatókat.

A Cs. házaspárnak öt gyereke született 1977 és 1989 között, de a legidősebb és a legfiatalabb testvér alig szerepel az elbeszélésekben, nem kötődnek a pusztához. A legidősebb nővér fiatalkorában elköltözött a közeli kisvárosba, ott alapított családot. Az édesanyjuk halála után gyakorlatilag megszakította a kapcsolatot családjával, az ő sorsáról csak szórványos információink vannak. A legfiatalabb fiú sokáig Eszterrel élt együtt, de terepmunkánk idején éppen egy távoli városban dolgozott, csak havonta látogatott haza, így vele sem volt alkalmunk találkozni.

A legtöbb pusztaihoz hasonlóan a szülők a téeszben dolgoztak, az apa fogatos, majd később traktoros volt. Zsuzsa meséli:

„Szüleim téesztagok voltak. Volt saját földünk is, de csak saját részre. Jószágot tartottunk, neveltünk tengerit. Tizenkét évesen anyámmal jártam napszámba, olyan voltam, mint a lányom, én már tizenkét évesen anyám mellett voltam (...). Elkísértem, volt, amikor nem dolgoztam, de volt, amikor kimentem vele nyárfát ültetni. Tizenkét évesen kezdtem a munkát, amit kellett, megcsináltam.”

A gyerekek mindannyian korán bekapcsolódtak a ház körüli munkákba, korán lettek pénzkeresők. Misi a nyolcadik osztály elvégzése után alig várta, hogy munkába állhasson, hiszen akkor települt a pusztára egy lovarda, és ő – édesapjához hasonlóan – mindig lovakkal szeretett volna foglalkozni. Három évig dolgozott itt, közben elküldték Szilvásváradra, hogy tanulja ki a fogathajtást is. Sokáig úgy tűnt, hogy Misinek szerencséje van: munkájában sikeres, hiába zárt be helyben a lovarda, tudásával, gyakorlatával rögtön talált magának másol állást. A közeli nagyváros melletti pusztán dolgozott, nemcsak a lovakat gondozta, de a turistáknak is nagy kedvence volt a fess fiatalember:

„Eladtunk egy-két lovat, rögtön kaptam egy kis prémiumot. Elvittem a vendégeket, mire visszamentünk, borraalót azért adták. Német levette a sapkám a fejemről meg a kalapot, azt harmincvalahányan voltak fent. Még ha egy-két eurót hajigáltak bele, vagy ötven centet, vagy akár mennyit...”

Itt ismerkedett meg 1998-ban későbbi feleségével is: Edit Erdélyből ingázott a határ menti nagyvárosba, munkavállalási engedély híján informálisan vállalt különböző munkákat. A Misivel való házasságkötés számára nemcsak az új családot, hanem letelepedési engedélyt és a magyar állampolgárság megszerzését is jelentette, amivel jóval előnyösebb feltételek mellett tudott munkát vállalni. A gyerekek születése teljesen új helyzet elé állította a házaspárt; annyi jövedelmük nem volt, hogy az egész család számára megfelelő lakhatást tudjanak biztosítani a nagyvárosban. Így Edit a számára idegen pusztára költözött anyósáékhoz a gyerekekkel, Misi pedig ingázott a nagyváros és a puszták között.

Misi húgai sem tanultak tovább, bár az idősebb lányt, Zsuzsát felvették egy ruhaipari iskolába, de azt el sem kezdte. Mindkét lány nagyon fiatalon szülte első gyermekét, Eszter 16, Zsuzsa 17 évesen, de a két lány sorsa gyökeresen másképp alakult.

Eszter első gyermekének apja egy városbeli cigány férfi volt, aki a gyerek születése után hamarosan börtönbe került. A cigány férfi megjelenése a család életében komoly konfliktusokat okozott. A keresztszülőnek felkért Misi mondja:

„A legidősebbik lánya született, anyám telefonált, hogy meg kéne keresztelni... Én nem kereszteltem meg. Anyám megkérdezte, hogy haza itt fogadhassa. Mondom, fogadjad. Itt a kislány. Na, mikor belenéztem a kislány[hoz], hátrafordulok, ott van anyám. Azt mondja, mit gondolk? Mondom, semmit. Megkereszteltük. Akkor beszéltem a húgommal, ott kereszteltük meg. [Miért nem akarták megkeresztelni?] Mert egy cigánnyal állt össze.”

Az etnikailag homogén, térben és társadalmilag kasztszerűen zárt pusztai világban, ahol a más etnikai és társadalmi csoportokkal való együttélésre, együttműködésre nincsenek kialakult minták, tapasztalatok, a társadalmi kapcsolatok lehetősége is rendkívül korlátozott, a különböző társadalmi, etnikai csoportok közötti érintkezéseknek, a társadalmi kapcsolatok kialakításának is szigorú szabályai vannak, amelyek megsértését mindig szankcionálják (Weber 1987, Ladányi–Szelényi 2004: 18–22). Annak ellenére, hogy a cigány férfi nem is jelent meg a pusztán, de a gyerekén keresztül a „cigányság” beszüremkedett a pusztaiak zárt világába. Ezzel Eszter megsértette a puszta íratlan szabályait, amit ideiglenesen azzal lehetett orvosolni, hogy hozzáadták egy városbeli nem cigány férfin, akitől született két közös gyereke.

Zsuzsa is fiatalon ment férjhez, de élete gyökeresen másképp alakult:

„Fociztunk már kicsi korunk óta, ahogy cseperedtünk felfele, ugyanúgy lejártunk a legelőre focizni, és valahogy összesodort minket a szél focizás közben. (...) Ő is szerette a focit, én is szerettem, és így összejöttünk...”

Férje a puszta egyik legnagyobb birtokosának fia. A két fiatal közötti társadalmi különbségből eredő konfliktushelyzetet enyhítette egyrészt a közös gyerekkor, hogy a két család évtizedekig – bár más pozícióban, de – ugyanabban a térszében dolgozott, másrészt a lány alkalmazkodóképessége, az új család elvárásainak való megfelelés vágya. Gyakorlatilag a szülők a házasság feltételeként szabták meg, hogy Zsuzsa szerezzen érettségét és jogosítványt.

„Ha rajtam múlt volna, nem mentem volna el sem érettségizni, sem jogosítványom nem lenne, de ők biztattak és támogattak ebben. (...) Én sem értettem a mezőgazdasághoz, de belecsöppentem. Érdekelt is, szerettem is csinálni, amit csinálok. Sokat tanultam apósomtól, anyósomtól is, tényleg nagyon sokat köszönhetek nekik.”

2001-ben az édesanyjuk öngyilkos lesz, „*rákos volt, csak ő már nem bírta, ő könnyített magán kicsit*”, ami az akkor tizenhárom éves legkisebb fiút nagyon megviseli, „*rossz társaságba keveredik*”, és javítóintézetbe kerül. „*Öcsém inkább hajlik az ilyen cigányok felé, amit ők csinálnak, ő azt a tempót. Ha elmennek lopni, akkor ő ugyanúgy benne van, könnyű elcsábítani*” – meséli Zsuzsa. A testvérek közül Eszter lesz az egyetlen, aki küzd a legkisebb testvérért, eléri, hogy kiengedjék a nevelőintézetből azzal a feltétellel, hogy olyan körülményeket biztosít neki, hogy ne érintkezessen a barátaival. Eszter ráveszi a férjét, hogy költözzenek másik városba a három gyerekekkel, így az öccsét is magukhoz vehetik.

Eszter három év múlva elhagyja a férjét, nem tűri tovább a mindennapos részegséget és erőszakoskodást, a három gyerekkel és öccsével albérletbe költözik. Egy konzervgyári munkán ismerkedik meg jelenlegi férjével, egy nevelőotthonban felnőtt cigány fiúval. Először a fiú házába költöznek az n.-i cigánytelepre, majd 2008-ban házat vásárolnak az irtáspusztai „cigánysoron”, itt születnek meg közös gyerekeik is. Ezzel Eszter másodszor is vét a pusztai iratlan szabályai ellen: ő az, aki „*behozza a cigányokat*” a pusztára, ezért megszakítanak vele minden társadalmi kapcsolatot, testvérei sem segítik a nagyon nagy szegénységben élő, immár négy gyereket nevelő és az öccsét is időről időre befogadó aszszonyt.

Misi az egyetlen, aki – titokban – a kezdetektől lejár Eszterhez a „cigánysorra”, sógorát is hajlandó megismerni, igaz, segíteni nem nagyon tud nekik.

„Na most, erre is mit mondjak, nem én lakok vele. Na most, írjam le, én nem hozhatok előítéletet senki iránt, mert énnekem is van hibám, én is lehetnék cigány, én is lehetnék zsidó, én is lehetnék muzulmán. Cigánynak születtem, de ahogy megismertem: ha hívják, elmegyen dolgozni, csinálja a dolgát, próbálja a családjának megkeresni. Más magyar nem megy el ennyiért, ez a cigány meg elmegy. Ebből a szempontból tisztelem-becsülöm.”

Ekkorra már Misi is visszasodródik a pusztára: egyre gyakoribb alkoholproblémái, botrányai miatt már nem szívesen alkalmazza a lovardában, néha még alkalmanként visszahívják, majd teljesen megszakad a munkakapcsolat. Eleinte tehetősebb nővére, Zsuzsa még segít neki, rendszeresen próbálja munkához juttatni a gazdaságban:

„Bátyámnak annak idején adtam munkát, ott van két gyermeke, hogy neki is jobb legyen meg könnyebb legyen, de egy idő után besokallt, ő választotta az alkoholt, egy részeg emberrel mi nem tudunk mit kezdeni.”

Közben Misi felesége folyamatosan jár napszámba, ápolja a beteg apósát. A pusztaiak mind szorgos, megbízható embernek ismerték meg, így senki sem csodálkozott, amikor a helyi egyház érdemesnek találta arra, hogy az idősgondozói tanfolyam elvégzése után alkalmazza őt (Virág 2014). Misit alkoholproblémái és egyre gyakoribb erőszakoskodása miatt Edit válaszút elé állítja: vagy bevonul elvonókúrára, vagy elköltözik. Misi a maga alkoholproblémáit nem tekinti súlyosnak:

„De agressziót azt nem fejtettem ki, isten őrizzél tőle, kezet nem emeltem rá, nem vertem meg. (...) Nem iszom halálosan részegre magam minden nap. Nem vagyok alkoholiista, erdőben nagyfűrésszel egész nap dolgozni... Ha van pénzem, megiszok egy sört meg egy felest, kalap kabát. De ha nincs, akkor ennyit sem. Ha sok pénzem van, akkor megiszok három-négy-öt sört. Akkor, ameddig ellátok, mérték nélkül.”

Azzal, hogy Edit fellázad a mindennapos botrányok ellen, és elhagyja férjét, vét a pusztasabályai ellen. A barátnő magyarázza:

„A szőnyeg alá söpörtek mindent, nem volt szokás, hogy változtassanak a dolgon. Hova menjenek? Mindig a nő lép először. Ez nem volt elfogadott, hogy széjjelmenjenek, most is tudok olyat, hogy többet kap, mint eszik, de nem mennek szét, mert az van, hogy nekik így kell megöregedni. Amikor ő otthagya, akkor is megoszlott a vélemény. Hogy miért nem tűr? Másnak is iszik a férje, mégsem megy el. A nő is lehet rossz a házasságban, de lehet változtatni, miért kell tűrni, ami rossz. Én mindig arra biztattam mindenkit, hogy ne tűrjön. Itt az asszony visz mindent.”

Végül mindenki elfogadja Edit döntését, sőt munkaadója, az egyház is támogatja, ők segítenek neki albérletet keresni a városban. Misi egyedül marad. Azzal, hogy a pusztasabályai feleség döntését fogadja el, ő a gyenge férfi/férj pozíciójába kerül, ami ebben az erősen patriarchális világban egyet jelent a megsemmisüléssel. Hogy feleségét és családját visszaszerezze, önként kellene magára vennie a „gyenge férfi” stigmája mellé az „alkoholbeteg” stigmáját, amit az is tetéz, hogy mivel évek óta nem volt bejelentett állása, ezért méltányossági tb-kártyáért kellene folyamodnia az önkormányzathoz.

„Félek, nincs segítségem. Szégyellek bemenni Irgácsra is, hogy adják meg a tb-szart. Nem könyörgök. Én sok embernek segítettem, most én könyörgök?”

A pusztasabályai normái, a segítség hiánya ördögi spirálba sodorja Misit, egy idő után már csak a pusztasabályai által szintén kirekesztett húga, Eszter az egyetlen, aki meghallgatja. Misi egyre több időt tölt húgánál a „cigánysoron”, terepmunkánk idején szinte mindennapos vendég. A pusztasabályai társadalom pereme az egyetlen menedék Misinek. A teljesen elszigetelődött, csapdahelyzetben levő férfi a házasság hivatalos felbontásával minden reményét elveszíti arra, hogy rendbe hozza életét. A bírósági határozat másnapján házában felakasztja magát. Misi hiánya csak Eszternek tűnik fel, egy nap után ő küldi át a lányát nagybátyjához... Misi halála egy időre ismét összehozza a testvéreket, a temetés költségeit Zsuzsa állja. Évek óta nem látott nővérük, Eszter szegénységét látva ruhákat hoz a gyerekeknek, és Zsuzsa is megígéri, hogy tavasztól majd hívja őket napszámba. Idővel a közeli városban élő nővér látogatása elmarad, a tél hosszú, és Eszterék tavasszal hiába várják Zsuzsa hívását. Közben – ismét Eszternél élő – legfiatalabb testvérüket megbüntetik lovas kocsi engedély nélküli hajtásáért. Korábbi munkaadója hajlandó kifizetni a büntetését, ha ledolgozza neki a tanyáján, biztosítékképpen elveszi a személyi igazolvá-

nyát. Azaz a legfiatalabb testvér csicskás lesz egy távoli tanyán, legutolsó látogatásunkkor Eszter már hónapok óta semmit sem hallott felőle.

A testvérek életútja pontosan tükrözi a puszta könyörtelen világát: a kitörési kísérleteket és a kudarcként megélt visszaköltözéseket, az egyéni boldogulás nehézségeit, a szociális és intézményes segítség teljes hiányát, amely a két testvért egyre inkább a puszta térbeli és társadalmi peremére sodorja. A puszta társadalmának kasztszerű zártsága nemcsak a kívülről érkező idegenekkel, hanem minden mássággal, a gyengékkel, elesettekkel szemben is elutasító. A szűkös erőforrások lehetetlenné teszik a szolidaritás bármilyen formáját, felülírják még a legszorosabb rokoni kapcsolatokat is. A pusztán csak egyéni boldogulási utak és lehetőségek vannak.

„Annak idején segítetttem, nem vagyok olyan, hogy ne tudnék, de azt mondtam, hogy nem. Igen, kihasználtak, erre nekem nincs szükségem. Amikor lejöttek, szívesen láttam őket, amikor jön a húsvét, ünnep van, szívesen látom. De azon kívül, hogy az útszélen megálljak vele beszélgetni, kizárt. Onnantól kezdve, hogy én azt mondtam, egyke gyerek vagyok, ilyen testvérekre nincs szükségem.”

Összegzés

A pusztán élő családok élete évtizedeken keresztül szorosan összefonódott az mezőgazdasággal, legtöbbjüknek az nyújtott nagyon szerény, de biztos megélhetést. A szocializmus évtizedeiben a téeszek foglalkoztatásban betöltött szerepe visszaszorult, a pusztáról egyre többen kezdtek ingáznni, a fiatalabb, képzetesebb fiatalok igyekeztek a közeli kisvárosokba költözni, a puszta lakónépessége folyamatosan csökkent. E szelektív migrációnak köszönhetően a kilencvenes évek elejére a puszta gazdasági és társadalmi értelemben felesleges térére vált: a magasabb státuszú családok számára nem volt vonzó lakóhely, és gazdasági jelentőségét is egyre inkább elveszítette. Ebből következően az elmúlt két évtizedben e tér az elszegényedő családok, a valaha innen elköltözők visszatörődésének és „idegen” beköltözők migrációs célpontja lett. Napjainkban a puszta társadalmán belül a legélesebb törésvonal a helybeliek és a beköltözők között húzódik. A visszaköltözők könnyebben illeszkednek be a puszta mindennapjaiba, ha van itt ismeretségük, esetlegesen rokonságuk. A visszaköltözők/beköltözők elfogadásának alapja a puszta íratlan szabályaihoz, azaz az egykori cselédvilág normáihoz, a szakadásig való dolgozás ethoszához, a nélkülözés és erőszak eltűréséhez való feltétel nélküli illeszkedés. Az etnikailag homogén, kasztszerűen zárt pusztai világban, ahol a más etnikai és társadalmi csoportokkal való együttélésre, együttműködésre nincsenek kialakult minták, tapasztalatok, a különböző társadalmi, etnikai csoportok közötti érintkezéseknek, a társadalmi kapcsolatok kialakításának is szigorú szabályai vannak, amelyek megsértését szankcionálja a helyi társadalom. A helybeliek és a beköltözők megkülönböztetésével, a puszta peremén élő családok etnicizálásával, a „lecigányozott” családok térbeli és társadalmi kirekesztésével a pusztai családok a helyi viszonyrendszerek és hierarchiák állandóságát próbálják fenntartani. Mindez meghatározza a pusztán élő családok megélhetési, boldogulási lehetőségeit. Napjainkban a puszta körüli

földeket birtokló mezőgazdasági vállalkozásoknál csak a családok egy kis része tud rendszeresen dolgozni, általában a helyi viszonyokba beágyazott, ismeretségekkel, kapcsolatokkal rendelkező tősgyökeresek, ahogy a közeli kisvárosban is csak ismeretségek alapján lehet a legegyszerűbb munkákhoz hozzáférni. A helyi társadalmon belül a helybeliek és a beköltözők között meghúzott, alapvetően státuszkülönbségeken, érdekviszonyokon és erőforrás-egyenlőtlenségen alapuló határok, a legszegényebbek idegenként való megjelenése és etnicizálása megerősíti és áthághatatlanná teszi a közöttük levő határokat.

NÉMETH KRISZTINA

SZEGREGÁTUM VAGY ETNIKUS SZOMSZÉDSÁG? EGY DUNÁNTÚLI KISVÁROS „SZEGREGÁTUMA” A DISKURZUSOK ÉS KÖZNAPI CSELEKVÉSEK TÜKRÉBEN

A tanulmányban egy dél-dunántúli kisváros központi fekvésű „szegregátumát”, a Városárok utcát vizsgálom interjúk és terepi megfigyelések tükrében: miközben a városi diskurzusok egyöntetűen szegénynek bélyegzik utcát, a szegregátummá nyilvánítását többen is kérdésesnek érzik. A köznapi cselekvések az utca mikrovilágát inkább egy kifelé mutató kapcsolatokat fenntartó, heterogén (multi)etnikus szomszédságnak mutatják.

Ennek alátámasztására Small revelatív etnográfiai vizsgálatának szempontjait – a társadalmi és kulturális kontextust, az erőforrásokhoz és a szolgáltatásokhoz való hozzáférést, a kifelé mutató kapcsolatokat, a térhasználat és a határmegvonás mechanizmusait, valamint az észlelést meghatározó szubjektív tényezőket – használom anélkül, hogy mélyebben elemezném az általa feltárt összefüggéseket (Small 2004). A gondolatmenet abból indul ki, hogy a strukturális jellemzők tekintetében egyformának gondolt ‘gettó’ *elméleti* előfeltevése elfedi a *létező* gettók közötti alapvető *különbségeket*, amelyek valójában csak madártávlatból tűnnek ugyanolyan társadalmi-gazdasági paraméterek által meghatározott tereknek. Az egyes területeken belüli *heterogenitás* és a *kontextusok* leírása felnyitja a különbségeket elfedő „fekete dobozt” (uo.: 175), és rámutat arra, hogy a különféle szomszédságokban tapasztalt szegénység mélysége és a társadalmi tőke hiánya között csupán *feltételes* kapcsolat van. Azaz vannak olyan gettók, amelyekben a szegénység nem jár együtt automatikusan politikai apátiával, erőteljes elszigetelődéssel és társadalmi dezintegrációval. A társadalmi izoláció mértéke az egyéni kapcsolatháló kiterjedtségétől, valamint az erőforrások és a közszolgáltatások elérhetőségétől függ. Ez utóbbival első látásra paradox módon függ össze, hiszen minél könnyebben elérhetők a szolgáltatások, annál kevésbé szorulnak a helyiek egymás segítségére, és annál nagyobb eséllyel lesznek elszigeteltek az egyes háztartások. Ugyanakkor a közösségi részvétel fokozásához, a szomszédság megújításához egy egészen kicsiny, de aktív kisebbség önszerveződése is elég, s ennek tovagyűrűző hatása lehet a szomszédságban. A lakókörnyezet szubjektív megítélésében a közösségi narratívák és a múltbeli nosztalgiák ugyanolyan fontosak lehetnek, mint a városi térhasználat változásai. Vagyis egy terület észlelésében az is konstitutív jelentőségű, hogy a városiak elkerülik vagy használják a köznapiilag különálló ‘gettóként’ elgondolt tereket (uo.).

Szólókalja régi vásárváros, később mezőváros. A szocializmus éveiben helyi szinten jelentős feldolgozóipara volt, ami fel tudta szívni a környező települések alacsonyán képzett munkaerőjét. A város és térsége a centrumoktól távol fekszik, a határ közelében;

a rossz megközelíthetőség, valamint az aprófalvas településstruktúra együttesen sorolják a Dél-Dunántúlt a fejletlenebb régiók közé, amit azonban a társadalmi kirekesztés kevésbé sújt, mint az északkeleti országrészt (Feischmidt 2013b, Havas 1999). Havas Gábor kutatásai a borsodi települések és a baranyai aprófalvak különbségeiről megmutatták, hogy míg Baranyában a romák alapvetően parasztosodtak, Borsod megyében proletarizálódtak. Az eltérő „mobilitási” utakat a különféle lokális kontextusok teremtették. Az életmódbeli hasonulás Baranyában nemcsak kisebbnek mutatja a romák és a nem romák közötti különbséget, hanem a magasabb térbeli migrációra vonatkozó adatokkal együtt azt is jelenti, hogy ebben a térségben nagyobb a romák társadalmi mobilitásának esélye (Feischmidt 2013b, Havas 1999).

A szőlőkaljai Városárok utca „szegregátumának” értelmezéséhez elengedhetetlen a területet meghatározó tágabb térbeli és társadalmi kontextus figyelembevétele. Dél-Baranya sajátosságát a multietnikusság adja: a határ közelsége miatt a délszláv eredetű lakosságnak sokszor évszázados múltja van a településeken, csakúgy, mint a kitelepítések után visszavándorló sváb családoknak. Az itt élő romák tehát eleve olyan soknemzetiségű helyi társadalmak részei, amelyekben az együttélés narratívái és gyakorlata (pl. a patrónus-kliens viszonyok a helybeli módosabb gazdák és a romák között) kidolgozottak, és megőrződtek a közösségek emlékezetében (Váradi–Virág 2014, Feischmidt 2013b). A helyi társadalmak peremén, de annak részeként élő romák nem egyedül osztoztak a kisebbségi létben: más etnikai csoportok mellett például a délszláv háború alatt érkező menekültek is idetartoztak. Következésképpen a lokalitásokban átjárhatóbbak (legalábbis kevésbé élesek) az etnikus határok, és finomabb megkülönböztetések érvényesülnek a roma csoportok vagy az egyes családok megítélésében. Az etnicitás helyi jelentéstartalmainak differenciáltsága miatt a társadalmi státusz és az etnicitás közötti kapcsolat nem determinisztikus, hanem lokális mintázatokba szerveződik (Feischmidt 2013b, Váradi 2013).

Az interjúk tapasztalatok szerint a romák betagozódását nemcsak az együttélés hagyományai, hanem a térségben jelentős múltú, nagy élömunka-igényű növénykultúrák (szőlő, spárga, borsó) és a paraszti gazdaságok egymásrautaltsága is elősegítette, hiszen mindenhol szükség volt segítő kezekre, ami kooperálásra és a romák foglalkoztatására ösztönzött.

Szólókalja 2009-ben készült Integrált Városfejlesztési Stratégiájában (IVS) két szegregátum szerepelt, ebből a népesebbet és a városbeli funkcióját tekintve jelentősebbet választottuk kutatásunk terepéül. A Városárok utca nemcsak központi fekvése miatt megkerülhetetlen a város életében, hanem a helyi szegénységdiskurzusokban is fontos törésvonal: az intézményi interjúkban ez szerepelt a leggyakrabban és a legkövetkezetesebben a szegények lakhelyeként. Az adatokat megvizsgálva a kiválasztott terület szociodemográfiai mutatói a másik városbeli szegregátumhoz hasonló képet mutatnak, de az utca képe, a benne élők boldogulási lehetőségei és mozgásteret megkülönböztetik a tipikus zárványoktól.

A Városárok utca multietnikussága eleve érdekes kiindulási helyzetet jelent. Ugyancsak fontos sajátosság az utca beékelődése a városi térbe, csakúgy, mint az egyik végébe épített wellnesskomplexum. Ez nemcsak erős térbeli és társadalmi kontrasztokat teremt; a beruházásra épülő városfejlesztési víziók a Városárok utcát különféle beavatkozási érdekek terepévé teszik és a diszkurzív játszmák tétjévé emelik.

„Azt mondják, hogy Cigányváros” – a Városárok utca mint átmeneti tér

A Városárok utca csak kívülről, a városi diskurzusok fényében tűnik homogénnek, a története és megítélése azonban egy sokféle értelemben vett *átmeneti* teret tár fel. Ez abból is látszik, hogy a neki tulajdonított homogén kép *ellenére* is polémia és bizonytalanság övezi a meghatározását. A felkeresett szakértők, hivatalnokok néha „szegénynegyedként”, máskor „cigányvárosként” emlegették, azonban többen ódzkodtak attól, hogy – szegregátummá nyilvánítása ellenére – „telepként” tekintsenek rá:

„Azért ez nem egy telep. És ott rendes... szóval őket sérti... nem is tud senki arról, hogy ez egy szegregátum, ebbe az IVS-be került, ugye, sosem tekintettük annak. (...) Ezt az IVS-t olyan budapesti emberek csinálták, akik nem tudják, hogy milyen egy telepi szegregátum. Holott ez nem egy rossz utca, én kifejezetten szeretek, főleg jó időben, ott végigmenni. Ott vannak olyan magyar emberek, akik szeretnek ott lakni, mert azt mondták, hogy ott közel van a belváros, nem cserélnék el a világ minden pénzéért sem, mert ők szeretnek ebben a környezetben élni. (...) Ott nincs olyan, aki ne járna iskolába, óvodába, ugye, azokat szoktuk szegregátumnak nevezni, ahol nem járnak. Minden ellátáshoz hozzájutnak, nincs olyan, amiből ők kirekesztve lennének. Mondjuk, megbélyegzett rész, mert tényleg mindenki a mai napig cigányvárosnak hívja, mert azért zömében tényleg ott laknak.” (SZ_önkormányzati1)

A Városárok utcát nemcsak a megítélése körüli viták teszik átmeneti térré. A város életében játszott, történelmileg kialakult szerepe is sajátos kettősséget körvonalaz. A várfal tövében, voltaképpen az egykori város határában meghúzódó kereskedők, betelepülő romák és vándorló kézművesek évszázadokon keresztül éltek a városi társadalom határán: a belső városmagon kívül laktak, amit azonban munkájukkal és termékeikkel kiszolgáltak.

Miközben a Városárok utca beleépült a város szövetbe, sokáig önállóan működött – például saját malma, fürdőháza, kúriája volt. A 20. század közepén lendületet vett a roma lakosság beáramlása a környékbeli falvakból. Jellemzően a magasabb státuszú, mobilabb családok költöztek ide, akik saját erőforrásból, a többségi társadalmi mintát követve igyekeztek megteremtteni saját egzisztenciájukat (Virág 2010).

A városról leválasztott, de közben szorosan ahhoz tartozó helyzet máig megmaradt; az utca központi fekvése ellenére a városvezetők gyakorta hangoztatják, hogy az erősen elűt a fejlesztésekkel megújuló belvárosi tértől. Az olcsó ingatlanárak és a romák betelepülése továbbra is fenntartotta az utca társadalmi és etnikai heterogenitását, miközben a lakók cserélődése egyfajta zsillipfunkciót (Kovács–Vidra 2012) is körvonalazott: a felfelé mobil családok közül többen elköltöztek,¹ de néhányan gyökeret vertek az utcában, és felújították házaikat. A beköltöző szegények többsége azonban itt ragadt; ők lehetőségek híján

¹ A helyiek szerint szelektív költözési hullám indult el akkor is, amikor a környékbeli falvakból beköltöző romák közül a sikeresek a Városárok utcából a város más részeire költöztek.

„lelakják” a házaikat – az idilli utcakép, a rendezett porták iránt nosztalgizáló tősgyökeresek (főként a nyugdíjasok) bosszúságára.

Az utca átmenetisége leképeződik az „alvég” és a „felvég” közötti térbeli és társadalmi kontrasztban is. Míg az alsó utca elején elhagyott, leromlott állapotú házak vannak, amelyekből a megélhetési gondokkal küszködő romák külföldre indultak, „a felvég” tágas házaiban és gondozott udvaraiban néhány középosztályi egzisztenciát is találtunk. Az utca vertikálisan is tagolt: három ház sor kúszik fel a domboldalra; az alsó utcában, a fürdő felől kicsi, kert nélküli házak épültek. Míg lent az „alvégtől” a „felvég” felé haladva a házakhoz egyre nagyobb kert kapcsolódik, addig a domboldalon szinte egymásra épülve sorjázna a házak: csak a harmadik soron, a dombtető felé láthatunk elvétve újra kisebb kerteket. A porták azonban itt is egymást érik, ami nemcsak a korszerűsítést és bővítést akadályozza, hanem a kertművelésre sem ad lehetőséget.

Az alsó utca „alvégébe” épült fürdő erős kontrasztot vet a Városárok utcára, miközben a helyiek és a pihenni vágyók napi rutinjai elkerülhetetlenül keresztezik egymást. Az utcabeliek a kertjükből rálátnak a medence partján napozókra, míg a pihenőktől kissé távolabb kerti munkák folynak, vagy tyúkok kapirgálnak.

A „fürdőváros” vágyképe és a diszkurzusokban továbbélő „Cigányváros” között feszülő ellentmondásra reagálva a városvezetés térköveztette az utcát, és a „turistaútvonalnak” minősített alsó utcában erősen propagálta a víz bekötését. (Eközben a dombtetőhöz közel eső harmadik soron egyetlen házban sincs vezetékes ivóvíz.) A javító szándékkal megvalósuló beruházás azonban nem változtatott a lakóházak állagán: miközben az alvégen és a domboldalon kicsi, de takaros házak és néhány idilli lugas húzódik meg, az egymás hegyére-hátára épült kicsi, esetenként komfort nélküli lakások az alsó utca közepén torlódnak.

A Városárok utca sorsán évtizedekig hezitált a városvezetés, ami az ott lakókat is bizonytalanságban tartotta: a házak egy részén elmaradtak a karbantartó munkák, míg mások a felújítás ellenére sem tudják ingatlanaikat eladni a „Cigányutca” városbeli stigmája miatt. A helyzetet tovább bonyolítja, hogy éppen a fürdőhöz közel eső utcárészen állnak a szegény roma családok leromlott háza. A városfejlesztési víziók tehát tovább erősítik az utcát amúgy is övező átmenetiséget és bizonytalanságot. Az utcát homogenizáló, az ott lakók személyes terét leértékelő „hivatalos” beszédmód az átalakításra váró teret felértékeli, ám az ott élők letlebecsüli.

„Ebbe a környezetbe, meg ebbe a milióbe, amit a vár jelent, meg a sok millióval, amit ráköltünk, és mellette még jön a vállalkozói tőke, ez így nem maradhat. Az a [társadalmi] környezet nem maradhat ott.” (SZ_önkormányzati2)

Ez a hozzáállás egyfelől szükséges lépésnek láttatja, másfelől legitimálja azt a drasztikus beavatkozást, amit az lakóházak tervezett kivásárlása és az utca skanzené alakítása jelentene. Az egyik utcabeli szomorúan, de világosan fogalmazott:

„Ezt ki fogják szanálni. Annyi pénzért [amennyit adnak] nem lehet házat venni, egy kutyaólat sem. Elértéktelenednek a házak” (SZ_családi23).

„Ebben a városban mindenki szegény” – a szőlőkaljai szegénységdiskurzusok és a diszkurzív játszmák tétje

A Városárok utca meghatározásának tétjét tovább növeli, hogy központi fekvésű, a turisztikai beruházások közvetlen közelében levő *ambivalens* terület. Jóllehet hangulatos házai vannak, ezek nemcsak nosztalgiaeltérésre alkalmasak, hiszen szegények (és nem szegények), romák (és nem romák) laknak bennük, akik nem megfelelően használják, „elrontják” a turisztikai látványosságként elgondolt, esztétizálni kívánt teret. A szegények és/vagy romák megélhetési stratégiái vagy akár pusztá jelenléte is zavarónak minősül a városvezetés szemében a központi, megújított terekben. Ez elsősorban a részben megújított utcai teret, másfelől a beruházásokban érintett városközpontot érinti: nemcsak a lakók rontják a megálmodott összképet, hanem a napi ügyeket intéző helybeli szegények és a városközpontban működő szegregált egyházi iskola környékbeli falvakból bejáró (roma) tanulói is.

„Nálunk nincsenek ilyen etnikai jellegű konfliktusok, de a láthatóság rontja azt a városképet, amit az önkormányzat elképzelt, hiszen ez a mi városfejlesztési koncepciónkban benne van, Szőlőkalját a Dél-Dunántúl Szentendrénéjévé szeretttük volna megálmodni. Hiszen egy gyöngyszeme a vidéknek, és hát képzelje el, amikor a szálloda előtt is beülnek a romák, és ott szotyoláznak, meg a gyönyörű szökőkutat körbeülik. Meg a belvárost is, de hát nem túl szép látvány.” (SZ_önkormányzati2)

A közterek feletti szimbolikus ellenőrzés tétjét tovább növeli, hogy Szőlőkalja a maga városfejlesztési vízióit a szomszédos fürdővárossal rivalizálva álmodta meg, miközben a település célja az, hogy felzárkózzon a környékbeli városokhoz, de legalábbis hasznot húzzon a nem messze fekvő országos híru település és a szomszédos fürdőváros turisztikai vonzerejéből.

A városközpontban megforduló szegények és romák zavaró láthatósága mögött nemcsak a szegénység távolítása áll, hanem a helyi szegénységdiskurzusokat meghatározó „lecsúszás” élménye is, amit egyszerre táplál a személyesen megélt és a városra is kivetített megrendült társadalmi helyzet.

„A romák általában szegények itt. Szőlőkalján mindenki szegény. Az a baj, hogy nincs munkalehetőség. Jó, hát akik borászkodnak, vagy be tudnak valamibe kapcsolódni, vagy pedagógusok, esetleg. De hát egy pedagógus az gazdag? Vagy hát nem tudom, jó, hát mi nem halunk éhen egyelőre még.” (SZ_iskola2)

Azok a vélemények, miszerint „Szőlőkalján mindenki szegény” és „ez egy rejtekező város” (SZ_civil1), amely próbálja takargatni a szegénységét, nemcsak arra a relatív státuszcsökkenésre mutatnak rá, amit a helybeliek a délszláv háború konjunktúrájához vagy a gazdasági válság előtti életszínvonalhoz mérnek. A félelmet a lecsúszástól a magyar társadalom szerkezetének változásai is magyarázzák. Szalai Júlia úgy látja, hogy a rendszerváltás után a kádári alsó középosztály a státuszmegrendülésből fakadó bizonytalanságot úgy próbálja

csökkenteni, hogy a segélyezés csapdájában ragadt (mély)szegénységet távolítja magától, és „individualizált életviteli és magatartási fogyatékoságnak” bélyegzi (Szalai 2010: 13).

A szülőalkjai alsó középosztályiak státuszfenyegetettsége abban is megragadható, hogy a szociális szakemberek magukat is egyre inkább a szegényekhez vagy a segítségre szorulókhöz sorolják: ők magukat „dolgozó szegényként” látják, miközben „szegényluxusnak” (SZ_civil1) tartják a tartós munkanélküliséget, és már-már elirigylük a szegények pusztta túlélésre berendezkedő „ügyeskedéseit” és „praktikáit” (SZ_szociális2). (A témát tágabb kontextusban tárgyalja Vida tanulmánya e kötetben.) Ezek a különbségtételek építik azt a diszkurzív határmegvonó mechanizmust, amellyel a mélyszegénységet etnicizálják, és klienseiket – kimondva vagy kimondatlanul – érdemes és érdemtelen szegényekre osztják.

„Ha meg tudok élni, miért dolgozzak? Nagyon sokszor hallom ezt a mondatot, hogy dolgozzon a szegény. És ő [a kliens] nem tartja magát szegénynek, mert mit lát? Hogy semmi munkával – de minnek tartja magát? Ez rejtély... Ő semminek nem tartja magát, de nem nélkülözik, sodorja a cigarettát, ott van az alkohol, de nincs mit enni. Tehát igény sincs olyan dolgokra... ezt teljesen... ezt lehet, hogy mi nem is tudjuk úgy átértékelni, mert nekünk más az érték, más a fontos. Nekik nem. Az sem fontos, hogy elmenjen egy családi, baráti körrel kikapcsolódni, náluk ilyen nincs.” (SZ_szociális2)

A szimpatizálás a tisztas szegénységgel voltaképpen az önbecsülés fenntartását és a dolgozó („érdemes”) szegényekkel való azonosulást segíti. Ez óhatatlanul együtt jár a negatív jelentéstartalmak sűrítésével és az érdemtelenység projekciójával. A szubjektíve érzékelt megrendült pozíció, a szegény kliensek társadalmi helyzetéhez való relatív közeledés olyan gondolkodásmódot hív elő, ami a saját pozíció és az önbecsülés fenntartásának kulcsát az igazán szegények életvitelbeli és morális másságában találja meg. (A kérdést más terepek szemszögéből és a szociálpszichológia nézőpontjából Héderné Berta kötetbeli tanulmánya vizsgálja.)

Eközben az etnicizált szegénység stigmáját elfogadó utcabeli vélemények megerősítik a városvezetés homogén felfogását az utcáról, és mintegy visszaigazolják a helyi szegénységdiskurzusokat. A hegemon diskurzussal szembeni erőtlenség, a degradáló vélemények elfogadása és interiorizálása (Feischmidt 2013b) elkerülhetetlennek mutatja az átalakítást és végső soron legitimálja azt:

„Ez a város szégyene, ez az utca. Itt jönnek-mennek a turisták; sokan jönnek erre akár osztálykirándulásra, vagy nyugdíjasok, vagy teljesen mindegy, és hát ez iszonyatosan néz ki itt, nem foglalkozik vele az önkormányzat.” (SZ_családi4)

Az utcabeliek véleménye a tervezett átalakításról erősen változik aszerint, hogy azonosulnak-e a városbeli uralkodó véleményekkel, és hogy ki milyen lehetőségeket lát a tervezett átalakításban. Mégis figyelemre méltó, ahogyan a városi (esetenként kriminalizáló) szegénységdiskurzussal néhányan szembeszegülnek.

„Már senki nem járkal, üres ez az utca. Régen is azt mondták, hogy ez a legveszélyesebb utca, mert, ugye, sok itt a cigány. Ez igaz is, mert lakott is sok cigány, most már nem, mert a legtöbbje kint van külföldön. Nyáron szoktak hazajönni, de soha nem volt ez az utca veszélyes, nem ettük meg az embereket, meg ilyenek. De hát... mindenki... vannak, akik ezt mondják a városba'. Van, aki le is nézi a városba' azt, aki itt lakik. Mert azt mondják, hogy ez a cigány utca. A polgármester is ugyanezt állítja. Pedig laknak itt magyarok is. És bejöttél, és itt vagy épségben.” (SZ_családi3)

Az ellenvélemények nem képesek az uralkodó városi diskurzus érdemi befolyásolására, de árnyalják a beavatkozást a végletekig leegyszerűsítő, kész forgatókönyvet, és a homogen szegénységkép ellenében a heterogenitásra, a megélt élethelyzetek komplexitására irányítják a figyelmet.

Ki a szegény a Városárok utcában? Megélhetési stratégiák

A terepmunka alatt felkeresett huszonöt háztartásból nagyjából fele-fele arányban találunk a jövedelmi viszonyok tekintetében stabilakat és ingatagokat. A stabil háztartások közé soroltam a nyugdíjasokat, akik minden hónapban kalkulálható bevétellel rendelkeznek. A nyugdíjas háztartásoknál tipikus megélhetési stratégia a szárnyastartás, bár ez sokszor inkább szimbolikus jelentőségű: a munkára épülő önbecsülést és az önellátásra törekvést fejezi ki, csakúgy, mint a kertművelés. Az egyik utcabeli idősödő pár a rokkantnyugdíját zöldség- és virágtermesztésből, valamint piacozásból egészíti ki, míg másoknál a sokszor zsebkendőnyi „konyhakertben” megtermelt étel legfeljebb a kiadáscsökkentés eszköze, vagy a bensővé tett munkaethosz kifejezése, semmint kiegészítő jövedelemforrás. Egy-egy esetben a nem hivatalos házi ápolás és az otthoni varrás is előkerült jövedelemkiegészítésként.

Ugyancsak ebbe a kategóriába kerültek azok a családok, ahol ketten dolgoznak, vagy az egyik családtag munkabérért valamilyen stabil jövedelemforrás (rokkantnyugdíj, külföldi munkavállalás) egészíti ki. A két aktív keresőt számláló vagy a külföldi munkavállalással boldogulni igyekvő háztartásokban azonban gyakran az eladósodás okozott komoly nehézségeket. A vegyes jövedelmű, ellátásból és/vagy jövedelemből élő háztartások stabilitása szintén törekény, mivel a nyugdíjak bevételstabilizáló hatása az idősekhez kötődik, miközben a középgeneráció gyakran nem talál a városban munkát.

A környék turisztikai vonzerejének köszönhetően viszont több utcabeli is el tudott helyezkedni például a szomszéd város panziójában vagy gyógyfürdőjében, a közeli pincészetekben, vagy éppen a Városárok utcához közeli szállodában és a wellnessközpontban.

A kétkeresős háztartások az utcabeliekhez viszonyítva² *nem tekinthetők szegénynek*, bár ezekben is problémát okozhat a lakás zsúfoltsága vagy az ingatlan eladhatatlansága. Az egyik domboldalra épült házban élő gyermekes család úgy került az utcába, hogy a fiatal pár megvette a férj Németországba költöző nővérétől a házat. A férfi egy nagy presztízsű vendéglőben dolgozik, míg a párja pedagógus. A család bővülése miatt azonban mára kinőtték a házat. Hiába van jó állapotban, nem tudják eladni, mert ha a vevők „meghallják, hogy Városárok utca, lecsapják a telefont” (SZ_családi20). Egy másik szépen karban tartott, tágas „felvégi” ház tulajdonosai azért fontolgatják a házuk eladását, mert az a gyerekek felnőtté válásával lassan túl nagy lesz kettejüknek. De a költözés számukra nem annyira sürgős, hogy áron alul is eladják, mivel még fenn tudják tartani. A férjnek stabil, középosztályi munkahelye van, de a feleség kénytelen alacsonyabb státuszú munkát is elvállalni. Találkoztunk olyan alsó középosztályi családfővel is, akinek a családalapítás előtt a szülei vásároltak itt házat, és azóta is itt él. Ezek a példaként említett családok azért lógnak ki kissé a környezetből, mert még a stabil háztartások között is kevés olyat találunk, ahol a kereső családtagok tartós, hosszú távú munkaviszonya biztosítottak tekinthető: inkább a határozott idejű szerződések, idegymunkák, kisegítő munkák jellemzőek az utcában élőkre.

Az instabil háztartások kategóriája meglehetősen heterogén: ezek felében olyan törekvéseket láttunk, amelyekkel a családok megpróbálták a jövedelemforrásokat diverzifikálni és folyamatossá tenni, azaz stabilitásra törekedni. Ennek legtipikusabb példáit a közmunka mellé vállalt napszámban és alkalmi munkákban láthatjuk, mivel a környező szőlőhegyek, pincészetek, illetve a környékben elterjedt „borsózás” bőven adnak erre alkalmat. Az egyik „alvégen” élő háztartásban négy generáció együttélését regisztráltuk, ami az állandó és az időszakos jövedelmek és megélhetési források sokfélesége miatt a kölcsönök ellenére is stabilnak látszik. Egy másik, közmunkából és alacsony státuszú bér munkából élő család túlélésének alapja az állattartás (szárnyas, nyúl, sertés, kecske). Mivel a házuk távolabb esik a wellnesskomplexumtól, ennek ma már nincs akadálya, de a fürdő átadásakor nagyon nehéz helyzetbe hozta őket az állattartást tiltó önkormányzati rendelet.

Az instabil kategóriába sorolt háztartások felének nem sok esélye van a szegénységből való kilábalásra. Két háztartásban egyáltalán nem volt állandó munka a családban, inkább alkalmi vagy „maszekmunkákról”, kölcsönökről és homályos nevelőszülői tervekről esett szó. Egy egyedülálló férfi kizárólag alkalmi munkákból (saját szavaival „*csicskamunkákból*”) él. Meglehetősen bizonytalan volt annak a gyermekét egyedül nevelő időszakosan foglalkoztatott közmunkás anyának a helyzete, aki napszámából próbált megélni, vagy annak az utcába nemrég betelepült súlyos beteg nőnek a sorsa, aki a rokkantosságra várt.

Az utcabeli családok boldogulási stratégiái között megtalálhatjuk az erdőtisztítást, a házi kisegítést, a kertművelést (esetleg piacozást), valamint a gyűjtögetést, az újrahasznosítást.

² Az összehasonlításhoz használt viszonyítási pontok különbségét és a szakemberek „vidéki” szegénységképét sem szabad figyelmen kívül hagyni: „Az életszínvonaluk falusi viszonyok között egy középszintet képvisel azzal, hogy a feleség a közmunkában betonlapokat emelget és árkokat épít, a férj meghentesként dolgozik kinn, Ausztriában. De élhető életet élnek – de ennyi, és nem több. Eléggé méltatlan helyzet. És ők azok, akik törődnek a gyerekükkel, és kertet művelnek, és állatokat tartanak. Budapesti viszonyok között ők mélyszegénységben élnek” (SZ_civil1).

Az instabil háztartások többségében a fiatalok a stabilizálódás vagy a szegénységből való kilépés fontos eszközeként tekintették a külföldi munkavállalást.

Az utca további jövedelmileg ingatag háztartásait nem tudtuk elérni a terepmunka során, mert jószerével kiürült az alsó utca fürdőhöz közel eső része. Itt többségében roma családok laktak, akik a jobb élet reményében külföldre, túlnyomórészt Angliába indultak. A beszámolók és az értesülések szerint nem mindenkinek egyformán sikeres a kinttartózkodás: van, akinek sikerült megvetnie a lábát a munkaerőpiac legszűkebb szegmensében (csirkeüzem, csomagolóipar), mások „jönnek vissza”.

Míg a stabil háztartásokban a külföldi munkavállalás többnyire az egyik családtag ingázását jelentette, addig ezekre az instabil háztartásokra inkább a családi cirkuláris migráció jellemző. A legszegényebb, többségében roma családok migrációja leginkább a kibocsátó terület taszító (*push*) faktoraival, mindenekelőtt a képzetlenségből fakadó krónikus munkanélküliséggel és az itthoni ellehetetlenüléssel magyarázható, és egyfajta szerecsenpróbálásnak vagy menekülésnek tűnik, addig az utcabeli (alsó) középosztálybeliek kivándorlást inkább a célország gazdasági vonzása (*pull factors*) és a boldogulás reménye vezérli. (Jóllehet a háztartások döntéseiben is fontos motívum a hitelek szorítása.) Ezekben a családokban azonban a migráció egy előre megtervezett, többlépcsős folyamat: sokszor csak egy-egy családtag indul útnak, aki a legtöbbször csak átmeneti megoldásként tekint a külföldi munkavállalásra. Az otthon maradtaknak nyújtott anyagi segítségnyújtás mellett a családi kapcsolatok sem szakadnak meg: a gyakori hazalátogatás mellett folyamatos az online kapcsolattartás. Ugyanakkor arra is láttunk példát, amikor az átmeneti lehetőségként felmerülő migráció egy-egy család életében domináns boldogulási stratégiává és mintává vált. Egy szakmunkás férfi egyedül maradt a domboldalon meghúzódó takaros családi házban: a felnőtt gyerekei hosszú távon is otthonként tekintenek azokra az egymástól 20–25 kilométerre fekvő német városokra, ahol dolgoznak. Eközben a párja hetenként, kéthetenként ingázik Németországba, ahol házi ápolást vállal.

Kiterjedt migrációs hálózatba integrálódott és konkrét migrációs terveket szőtt az az alsó utcában lakó fiatal lány is, akinek ismerősei, barátai és rokonai is külföldön (Angliában, Németországban és Kanadában) élnek. A kivándorlási terv elsődleges célpontja a nyelvismeret miatt Németország, azonban az elindulást csak hosszabb előkészítés (gyűjtögetés, szervezés) után tervezik párjával. A család történetében egyáltalán nem ismeretlen a migráció: a bosnyák apa előbb Szőlőkalján találta meg a feleségét, és együtt indultak Németországba, ahonnan többéves tartózkodás után, már a gyerekeikkel együtt Boszniába költöztek. A délszláv háború miatt tértek haza a nő édesanyjának Városárok utcai házába. A feleség rokonai valamivel később Kanadába emigráltak, miközben a férfi visszakerült Boszniába.

Az utcában tehát egyre többen indulnak külföldre, de a vállalkozás sikere meglehetősen sok tényezőtől (a végzettségtől, az előkészítéstől, a kivitt tőkétől és nem utolsósorban a migrációs hálózat fenntartásából, kiaknázásából) is függ. A helyiek véleményében azonban nem ezek a tényezők jelennek meg a legerőteljesebben. A munka etikai kategóriává válása a külföldi munkavállalás sikerére vagy éppen kudarcára is kivetül, és esetenként romák is azonosulnak az uralkodó közbeszéd megbélyegző jellegével:

„...az a baj, hogy sok ember itt se dógozott, meg ott se dógozik. És annyiból jó nekik ott, hogy hetente kapják a segélyt. A vasazásból már nem lehet megélni. Meg csöveznek, kukáznak.” (SZ_családi5)

A szegénység megítélésének sarkalatos pontja a munka. A munkabírással, az állandó munkahely hiányában *megteremtett* vagy *megtalált* munkaalkalommal az utcabeli stabilizálódni kívánó családok egyfelől az érdekes szegénységüket igyekeztek bizonygatni, másfelől ezzel próbálták a munkához kötött önértékelésüket fenntartani.

„Engem is hívtak, hogy menjek ki [külföldre]. Nem, mondom, gyerekek, én itt is megélek, mondom. Én legalábbis, le is kopogom, a munkátul nem félek. (...) Ott laktunk lent, a tanyán. Kapáltak a spárgát. Rosszul lettem, elvitt a mentő, de másnap reggel ugyanúgy mentem dolgozni.” (SZ_családi5)

Ezeket a (munka)narratívákat nemcsak a családi minták és a másoktól való megkülönböztetés igénye, hanem az uralkodó közbeszéd nyomása is táplálja. Általában éppen a stabilizálódásra törekvő roma családok próbálták távolítani a szegénység stigmáját azáltal, hogy a munkaviszonyokra, munkabírásukra hivatkoztak, míg a nem roma háztartások könnyebben sorolták magukat a szegényekhez, mivel a szegénység etnicizált stigmája őket kevésbé fenyegette. A szegénység érzékelése is különbözött, miközben az utcát az etnicitás és a szegénység változatos mintái (*interszekcionalitásuk* vagy esetenként mindkettő *hiánya*) jellemezték.

A *megélt* szegénység *tartalma* is változatos képet mutatott: az instabil háztartások szegénységleírásába sokszor bekerültek éppen megoldandó napi gondok, míg a stabilabb jövedelműeknél a beosztás, a szűkösség kényszere volt hangsúlyosabb. Az utcabeli élethelyzetek rendkívül heterogének: az egyik végponton a napi élelem előteremtése vagy a fűtés merült fel problémaként, miközben mások a beosztással az autó fenntartását vagy éppen a gyerekek iskoláztatását igyekeztek megoldani. „A gyerekeknek mindig megvolt mindenük, magunknak nem veszünk semmit” (SZ_családi11). Az utcában élő stabil háztartások egy része, mindenekelőtt a nyugdíjasok a szűkösség ellenére sem tekintették magukat szegénynek:

„Na most, az az igazság, hogy ma se panaszkodhatunk. A mai napig ez a kemény fizikai munka nekem megvan, dógozok a szőlőben, egyfolytában. De vannak itt az utcában olyanok, akik tényleg rosszul élnek.” (SZ_családi21)

Bár a gyerekek boldogulása az utcabeli családokban is a legfőbb cél, a szülők nem feltétlenül az iskolai mobilitásban látják a felemelkedés útját. Miként az egyik apa saját magára vonatkoztatva megjegyezte:

„Hát, abba az időbe iskolába járni, amikor mienké volt az egész határ... Azután, hogy elvégeztem az [általános] iskolát, mindjárt elmentem dolgozni.” (SZ_családi14)

Az egyik „közeli cigányfaluból” évtizedekkel ezelőtt beköltöző nyugdíjas pár saját elmondása szerint kemény munkával (és a délszláv háború nyújtotta lehetőségeket kiaknázva, valutázással) teremtette meg egzisztenciáját. Ők például úgy gondolták, hogy még a kiemelkedésnek, az „úrrá” válásnak nincs akkora értéke, mint a kétkézi munkával külföldön megkeresett pénznek:

„[A kisebbik fiú] melóban jobb, mint [a bátyja]. Az mindig tanulni akar, tanulni akar, hogy úr legyen. [A kisebbik] kőműves mellett segédmunkás. Mindig kérdezi, hogy »hiány van, apu?« Mondom, nincs.” (SZ_családi12)

Az együttélés mintázatai

Az utcabeli romák és nem romák együttélését egyfelől az országosan elterjedt etnicizált köznapi diskurzus, másfelől a minden nap megtapasztalt multietnikus közeg alakítja. Nemcsak az utca történetében bukkannak fel más nemzetiségűek vagy romák, a szomszédok között ma is találunk egy horvát és egy német párt, valamint egy olyan családot is, amely délszláv és magyar származású szülők házasságával jött létre.

Az utcában roma és nem roma közötti házasságra is akad példa. Az egyik esetben az egybekelésnek sem a roma feleség relatíve jobb társadalmi státusza, sem a férj többszörösen stigmatizált múltja (állami gondozottság és börtön) nem lehetett akadály, a másikban két felfelé törekvő, ambíciós személyiség talált egymásra. Emellett más családtörténetekben is felbukkant egy-egy délszláv származású szülő vagy nagyszülő, de a rokonságban is megjelentek roma–nem roma házasságok és magyar–délszláv párkapcsolatok is.

Miközben a városi szegénységdiskurzussal ellentétben az utca etnikailag egyáltalán nem homogén, az utcabeliek többsége nem tulajdonít a roma származásnak konstitutív, a hétköznapokat erősen alakító jelentőséget. Nem ez irányította az utcáról és a másíkról szőtt narratívájukat:

„Azt látom, hogy ők is szenvednek, mert munka nélkül vannak, járnak közmunkába, teszik a dolgukat, de arról nem ők tehetnek, hogy most közmunkába kell járni. Amit mondanak, hogy bűnözés, meg hogy emelkedik... nálunk soha semmi nem tűnt el, meg lehet nézni, most is nyitva van a nagykapu, egész nap dolgozunk. Mit tudom én, jó, volt már olyan, hogy valaki bejött az udvarba, mert meglátta a szép gyümölcsöt, de hogy egy betörés lett volna, olyat nem... én nem tudok róla.” (SZ_családi15)

Arra a kérdésre, hogy mi változott az utcában, a helybeliek néhány kivételtől eltekintve az épített környezetben megfogható változásokra fókuszáltak (feltöltötték a kerteket, rendbe tették a támfalat, térkövezés, vízvezeték), és csak elvétve hallottunk olyan válaszokat, amelyek az ott lakók és a beköltözők társadalmi származását vagy az „elcigányosodást” emelte volna ki.

A romákkal szemben érzett távolság inkább a környezet leromlottságán, gondozatlanságán, azaz a szegénység áttételein keresztül vetül ki az utcai térre, miközben a vélt vagy valós félelem és a távolságtartás igénye jóval ritkábban és az „alvégen” lakó roma családokra vonatkoztatva jelent meg az interjúkban. Bár kritikus és elkerülő vélemények is megfogalmazódtak, ezek nem tekinthetők általánosnak. A félelem és a negatív vélemények ugyan árnyalják az utcabeli romák és nem romák együttélését, de úgy tűnik, hogy nem ezek vezérlik a köznapi cselekvéseket. Ugyanis még az utcabeliek negatív véleményei is egy sajátos kettősséget mutattak, amelyből egyfelől az országosan elterjedt etnicizált köznapi beszédmód, másfelől a térségre jellemző multietnikus együttélési minták bonthatók ki. Az általánosságban megfogalmazott, etnikai sztereotípiákat visszahangzó negatív véleményeket rendre ellenpontozták a gyakorta említett „kivételek”, a „rendes” cigányok. A következő interjúrészletek feltűnő sajátossága, hogy miközben az etnicizált diskurzus toposzait visszhangozzák, a gondolatmenet második része (a személyes ismeretségek pozitív példái) megtöri és részben érvényteleníti ezt a logikát:

„Rengeteg cigány van. Lopnak, mint a szarkák. (...) Most a legtöbbje »a közeli cigányfaluból« jött [napszámba]. Ezek a cigányok ügyesek, nagyon sokat dolgoznak ezek a cigányok.” (SZ_családi24)

„Szerettem itt lakni, de most már nem szeretek, mert megmondom őszintén, olyan emberek laknak itt, akitől lehet félni. (...) Itt mellettünk is laknak cigányok, de ez a normálisabb fajta. Nem ilyen... hát jó, ezeknél is van probléma. Itt nincs víz. De ezek is ilyen nagyon szegények, járnak napszámba.” (SZ_családi7)

Mindez arra enged következtetni, hogy az utcabeliek félelmeit vagy szomszédsági viszályait erőteljesen keretezi az országosan elterjedt rasszista közbeszéd, ami megkönnyíti a személyes konfliktusok és érzelmek *diszkurzív* etnicizálását, de ez jobbra kimerül néhány általánosításban. A kivételek emlegetése és a terepi megfigyelések azonban azt mutatják, hogy a napi gyakorlatban, a cselekvések szintjén az etnikai különbségtétel nehezebben érvényesül. Jó példa erre, amikor olyan, magát nyíltan rasszistának valló helybelivel beszélgettünk az utcán, aki a véleményével homlokegyenest ellenkező módon viselkedett: a többségében roma szomszédok köszönését fogadta, szót váltottak egymással, miközben viccelődve ugratták egymást.

Az utcabeliek magától értetődően elegyednek szóba egymással a kerítések mellett, vagy amikor vízért mennek, és a szomszédolások is mindennaposak. Az együttélés minőségéről sokat elárul, hogy a jobb anyagi és társadalmi helyzetben lévők sokszor empatikus véleményeket fogalmaznak meg szegényebb sorban élő szomszédjaikról, és kölcsön adott pénzzel vagy élelmiszerral kísérik a nehezebb helyzetben lévőket. A segítséget *kérők* és a segítséget *adók* között ugyancsak találunk romákat és nem romákat.

„A múltkor is, esik az eső, jön az asszony, ezer forint[-ot kér], mert nincs kenyér, menne holnap dolgozni. Jövök be, hoztam a pénzt, itt van, mondom. Ha megkapják a pénzt, visszaadják. Ha odaadják, odaadják, ha nem, nem. De most nem úgy, ha

úgy adódik... verjem meg? Én? Lehet, hogy a Jóisten jött a kapuba kérni." (SZ_családi21)

A városi diskurzusokban cigányvárosként emlegetett utcát nemcsak a roma–nem roma együttélés mintázatai árnyalják, hanem más különbségtételek is megjelennek, például a különböző roma csoportok térbeli elkülönültségében:

„Van még egy [terület, ahol szegények élnek], a Piacdombon, a városban, ahol más... különböző cigányok élnek, kolompárok [oláh cigányok], így nevezik őket." (SZ_családi3)

Ilyesfajta különbségtétel azonban csak az utcában artikulálódott, ezen kívül csak egy-egy intézményi gyakorlatban jelent meg az utcai téren kívül. Ezek a felismerések ugyanakkor csak az adott kontextust vagy intézményi gyakorlatot árnyalják, de nem befolyásolják érdemben a homogenizált roma/cigány- és szegénységképet.

„Mondjuk, ha úgy nézzük, abból van a romáknál probléma, hogy [valamilyik tanuló] beás vagy teknővájó. Volt olyan, hogy valaki, amikor beíratta a gyereket, akkor mondta: »De tanár úr, az én gyerekemet ne ültesse cigány mellé!« Mert ő kolompár [oláh cigány] volt, a másik meg Jovánovics [beás cigány] volt, és kolompárt Jovánovics mellé ültetni az egy vétek. Ilyen ne történjen meg." (SZ_iskola3)

Bár senki sem mondta ki nyíltan, a Városárok utcában beás cigányok élnek. Erről a különbségtételtől leginkább a falubeli származás nyilvántartása tudósított, ami az utcát így egy tágabb lokális etnikai kontextusba ágyazta. Az utcabeliek jó része a közeli „cigányfaluként” számon tartott településről költözött ide, az 1970-es és az 1980-as években. Többek családja és rokonsága máig ott él, de erről nem mindig ejtettek szót, valószínűleg a „cigányfalu” stigmája miatt; viszont a rokonsági hálózat sokszor fontos erőforrás ezekben a családokban. A „cigányfalu” stigmatizáltsága ellenére úgy tűnik, hogy a régebben beköltöző családok sikeresen beilleszkedtek. (Miközben az újabb beköltözőkkel szemben kritikusabb vélemények is megfogalmazódtak.)

„Amikor ők [a »cigányfaluból« beköltöző romák] ide beköltöztek, akkor azt lehetett látni, hogy ők tudomásul veszik, hogy itt nagyon másképp működik, más az utca szerkezete is, mint amihez ők szokva voltak. Ők is bezárkóztak a kis kapuik mögé, ahogy mi is, tiszteljük a birtokhatárokat és ugye, akkor munkahelyek voltak, akkor ők is munkát kaptak itt Szőlőkalján, dolgozni jártak, ennyi. Nem volt olyan, amiket a mai napig is sokan mondanak, hogy ők ilyenek vagy olyanok, nem észrevehető, nem tudok különbséget tenni úgy, nekem még eggyel nem volt soha bajom." (SZ_családi15)

Jóllehet az etnicitás érzékelése bizonyos értelemben lokálisan lehorgonyzott, azaz egy kisvárosi közegben mindenkiről „tudható” a származása, amit sokszor a térségben elterjedt

és ismert vezetéknevek is jeleznek, az egyes emberek jellemzésében vagy megítélésében a személyes kvalitások, az ismeretség, a tapasztalat dominál. Következésképpen a romákra jellemző „láthatatlansági stratégia” (Williams 1996) is másként alakul egy személyes ismeretségekkel átszőtt térben.

„...én nem is éreztem különösebben még a munkahelyemen se, mondom, nagyon sokat csavarogtam, ezt a diszkriminációt, tudja, hogy most kinéztek, vagy mit tudom én. A mai napig én nem éreztem úgy különösebben, mondom. Hogy dolgozok most is ottan, egész jó viszonyban vagyok a főnökeimmel, barátokkal. Nem, nem, én nem éreztem eztet, hogy... na most az az igazság, hogy nem is adtam soha úgy különösebben semmi okot rá a viselkedésemmel se.” (SZ_családi21)

A romák beszámolóiban a diszkrimináció csak ritkán jelent meg, és ilyenkor leginkább a városon kívüli terek (pl. állásinterjúk) kerültek szóba, ahol éppen a vezetéknevek voltak árulkodóak. Ezen kívül csak elvétve került szóba egy-egy városbeli atrocitás:

„Álltunk a Pennybe a sorba, és mondja egy nálam nagyobb ember, hogy nézd a cigónak honnan van ennyi pénze, hogy így be tudott vásárolni.” (SZ_családi5)

Össességében a láthatatlanná válás stratégiája éppen a romaként való identifikálódás szituatív voltára, képlékenységére mutat rá (Williams 1996). A játékeret mindenképp növeli, hogy a helyiek szemében az etnikai (adott esetben roma) származás nem írja elő egyértelműen a vállalható (társadalmi) szerepeket. Az egyik fiatal lány például teljes természetességgel beszélt a közeli „cigányfalunak” tartott településről származó nagyanyjáról és zenész nagyapjáról, csakúgy, mint délszláv és beás cigány származású szülei házasságáról. Eközben nem érezte szükségesnek sem azt, hogy a családtörténetből kihámozható származását távolítsa, sem azt, hogy azonosuljon ezzel, és roma származásúként mutassa meg magát. Ugyancsak a rejtőzködés és azonosulás finom egymásra rétegződése, az identitás szituatív volta mutatkozik meg abban, ahogyan néhány utcabeli a „közeli cigányfalu” stigmáját igyekszik távolítani, és az utcabeli „rendes roma” szerepével azonosulni, vagy éppen a városban élő más roma csoportoktól távolságot tartani. Ezek az énreprezentációs stratégiák visszatükrözik a térségre jellemző „fluidabb” etnicitáskonstrukciókat, ahol az énképben az etnicitás (a roma/cigány származás) nem feltétlenül stigma: miközben a kategória természetesen különbségtételeken keresztül konstruálódik, ez nem előíró módon jelenik meg az önjellemezésben vagy finomabb különbségtételekben artikulálódik (Váradi 2013, Feischmidt 2013b).

A köznapi cselekvésekből és a térhasználatból kirajzolódó kép

Ha ezen összefüggések fényében vesszük szemügyre a Városárok utcát, kiderül, hogy az távolról sem tekinthető a szó klasszikus értelmében vett „gettónak” (szegregátumnak), hiába tűnik a városi diskurzusok fényében egy homogén, leértékelt térnek. A „szegregátumban” ugyanis távolról sem csak szegények és/vagy romák élnek, miközben cigányság kategóriája finom megkülönböztetésekben értelmeződik.

A heterogenitást fokozza, hogy a különféle megélhetési stratégiákban nagyon eltérő szegénység adott válaszokat láthatunk. Ez mindenekelőtt a munkaalkalmak és kötődések sokféleségében és a kifelé mutató „gyenge kötések erejében” (Granovetter 1973) mutatkozik meg: a kisegítés, a házi ápolás, a piacozás, a más státuszú ismerősök, akik az elvégzett munkát szívességgel vagy pénzzel viszonzozzák, az utcabeliek egy részét kiágyazzák a homofil, megkötő erejű kapcsolati hálóból. Miközben az egyik lakóval beszélgettünk, a munkatársa folytatta a kertben azt a munkát, amit betoppánásunk előtt közösen végeztek: egy ismeróstől kapott régi méhészházak alakítottak át takarmánytárolónak. Ő nemcsak a megyei vásárokbá jár, hanem a kiépített kapcsolatai miatt távolabbra is eljut. Egy másik családfő Érdre is eljár „segíteni” egy barátjához, míg a sokakat a rokonságtól kapott információk segítenek abban, hogy napszámos munkát találjanak a környező településeken.

Míg egyes családok jobbra csak a szomszédsági kapcsolatokat, esetleg a rokonsági (etnikus) hálózatokat kamatoztatják (az idősebb egyedülállók még ezektől is elesnek), addig a különböző minőségű, kifelé mutató társadalmi kapcsolatok a munkavállalás lehetőségét is kitágítják. A többéves múltra visszanyúló ismeretségek és bizalmi kapcsolatoknak köszönhetően az utcabeli és a közeli falvak roma lakossága az egész Dél-Baranyában ott-honosan mozog, és esetenként arra is megvan a lehetősége, hogy válogasson a munkaalkalmak között. A napszámos munkák mellett néhányan megemlítették a délszláv háború nyújtotta konjunkturális lehetőségeket is: a kereslet kihasználásán alapuló cserét, a seftelést és a „valutázást”. Ez ugyancsak kitágította az amúgy is multietnikus teret, és különféle lehetőséget nyújtott az itt élő romáknak és nem romáknak egyaránt, miközben például a román nyelvi dialektikus sajátos, szerb jövevényszavakkal kevert muncsán változatát beszélő beás cigányoknak specifikus nyelvi előnyei is voltak (Szalai 1997). A korábbi, határokon átnyúló mozgásokat is megkönnyítette a családi-rokonsági-ismeretségi kapcsolathálózatok működése; ezt újabban inkább a külföldre irányuló (cirkuláris) migrációban kamatoztatják.

A családok helyzete tehát attól is függ, hogy miként tudnak a személyes vagy rokonsági hálózatok által „összerántott” térben mozogni, vagy mennyire vannak bezáródva a Városárok utcába illetve a szűkebb környezetébe. Az utcabeliek túlnyomó többségének azonban szükség esetén van kihez fordulnia.

Az itt lakók napi rutinjában szerepel a városbeli ügyintézés, amit a kisvárosi létnek köszönhetően személyes ismeretségek szönek át, de olyan utcabeli is akad, aki egy közintézményben dolgozik kisegítőként. Találkoztunk olyan lakóval is, aki a születésnapjára még a polgármestert is meghívta. A városi szegénységdiskurzusokból és a térhasználatból tehát egy sajátos dinamika tárul fel. A diskurzusokban etnicizált vagy néha kriminalizált „má-

sik” nem záródik ki városi térből, és az etnikai kategóriák használata a gyakorlatban hagy némi mozgásteret.

A roma fiatalok előtt nem teljesen zártak bizonyos (pl. a vendéglátáshoz kötődő) mobilitási pályák: a városi térben találkoztunk utcabeli felszolgálóval, miközben az interjúkból az is kiderült, hogy több roma fiatal is érvényesül olyan munkakörökben (pl. elegáns szállodákban, környékbeli pincészetekben, éttermekben), ahol komoly státusztermelés és -reprezentáció folyik. Az egyik közeli cigányfaluból beköltöző pár lánya például az utca végében álló elegáns wellness-szállóban dolgozik.

Miközben a városban élő romák számára minden szolgáltatás elérhető, addig a külterületeken élők számára ez sokkal nehezebben megoldható: az ő szegénységük és kizáródásuk jóval mélyebb, mint a Városárok utcában vagy a Piacdombon. Ez a relatív előny is megjelenik az utcába frissen beköltözők elbeszélésében.

Az utca szubjektív megítélése jobbára azon múlik, hogy milyen észlelési keretbe ágyazódik. Míg egyesek azonosultak az utcát degradáló városi diskurzusokkal, mások, főként a nyugdíjasok, az idilli múlt képeit használták referenciapontként. A múlt és jelenbeli kontrasztok észlelése mellett az élettörténeti viszonyítási pontok is erősen alakították a benyomásokat. A Villa Victoria (egy bostoni szegény/bevándorló negyed) kutatásakor arra is fény derült, hogy míg a fiatalabb lakóknak már a lakónegyeden kívüli, az iskolából ismert középosztályi életmód számított alapvető orientációs pontnak, ami törvényszerűen gettóvá silányította azt a bevándorló negyedet, amelyet az első generációs bevándorló szülők még sikerként, az új élet jelképeként éltek meg (Small 2004).

Hasonlóképpen azok, akik a város „szégyeneként” aposztrofálják a Városárok utcát, relatív státuszvesztésként élték meg a romák beköltözését vagy éppen saját bennragadásukat az utcában. Ezzel szemben a házvásárlás az utcában a közeli „cigányfaluból” évtizedekkel ezelőtt beköltözőknek vagy a város külterületeiről érkező szegényeknek határozott felemelkedést jelent. A pszichológiai keretezés magyarázza, hogy a múltbeli rendezettség emlékképei miért keltik a nyugdíjasokban a kiábrándultság, a tehetetlenség vagy a rendezetlenség frusztráló érzéseit.

Az utcában tapasztalt, sokszor ambivalens, de erős helyi kötődés nem jellemző általában a társadalmilag kizáródó, megbélyegzett terekre. A Városárok utca múltjáról azonban kidolgozott narratívák tudósítottak. A konfliktusmentes együttélés és a rendezettség emlékeit a régi lakók, romák és nem romák egyaránt ápolták, ezekben sokszor felvillant az etnikai és társadalmi sokszínűség.

Az odatarozás érzése a közösségi aktivitás és az önszerveződés lehetőségeit is befolyásolja. Ebből a szempontból figyelemre méltó néhány család helyi kötődése és ragaszkodása az otthonukhoz. Az ő narrációjukban a terület belső heterogenitása is más keretben értelmeződött: az etnikus szomszédság ténye nem merült fel automatikusan problémaként, és ezek a vélemények határozottan ellenszegültek a degradáló és homogenizáló diskurzusnak.

A kötődés nemcsak az utca észlelését határozza meg, hanem a jövőbeli terveket is: a nehéz helyzetben élő háztartásoknak a tervezett átalakítással járó kivásárlás, azaz a nagyobb mennyiségű készpénz jelentene megoldást mind a hitelek szorítására, mind az új élet kezdésére, amit egy részük gazdálkodóként (tanyán vagy falun) képzel el. Más a tét

azon családok esetében, akik a házaikat karban tartják, és megélhetésük biztosított. Ők kötődnek a Városárok utcához, és maradnának – ha nem is az utcában, legalábbis a városban –, mivel úgy látják, hogy egy kisebb településen még kevesebb munkalehetőség adódna.

Az utca központi fekvése miatt az intézményekhez és a közszolgáltatásokhoz való hozzáférés nem jelent gondot, ám ez közvetve megmagyarázza, hogy az együttműködés miatt korlátozódik a háztartások közötti alkalmi segítségnyújtásra, és miért nem alakult ki az utcában szélesebb társadalmi önszerveződés: a háztartások alapvetően egyénileg próbálnak érvényesülni. Az adódó lehetőségek kiaknázásában az utcabeli háztartások viszont erősen különböznek, ami leginkább a kapcsolatrendszerek működtetésére vezethető vissza.

A városi intézményhasználatban azonban bonyolultabb mintázatok is mutatkoznak, amelyek tovább árnyalják az utca városbeli státuszát. Csak az utcabeli nem szegény (esetenként középosztályi) családokban értelmeződik a továbbtanulás egyértelmű jövőbeli befektetésként és a társadalmi mobilitás legfőbb csatornájaként. Ezekben a családokban (és még néhány stabilizálódásra törekvő háztartásban) fontos lépés az *iskolaválasztás*, azaz az utcabeliek többségétől eltérően az ő gyerekeik nem kerülnek automatikusan a közelben működő, a város és a környék hátrányos helyzetű tanulókat tömörítő egyházi iskolájába. A differenciálódó intézményhasználat a helyi oktatási piac korábbi kettészakadásában is tetten érhető: a szóban forgó iskola a rendszerváltás táján még a kisváros nagy presztízsű intézménye volt. A város oktatási intézményeinek rangsorában azonban mára hátra került, és kénytelen volt a közeli falvak hátrányos helyzetű roma tanulóit befogadni, ami viszont a szelektív elvándorlásra készítette mind a többségi szülők gyerekeit, mind a pedagógusokat (Zolnay 2007). Ugyanakkor a mikrotérség iskolahálózatában és etnikus viszonyrendszerében a szülőkaljai egyházi általános iskolák a szegregálódó aprófalvak kisiskolaival szemben még mindig a továbbtanulás biztosítékaként jelennek meg (Kovács 2013a).

Az utca szegregátummá nyilvánulásában nemcsak a városfejlesztési stratégiája játszik szerepet, hanem a városi térhasználat is. Miközben a város vezetése az utca fejlesztését azzal indokolja, hogy az a wellnessfürdőt a várral összekötő „turistaútvonalon” van, a nyári terepmunka alatt csak néhány kirándulót láttunk. Az is feltűnt, hogy a helyiek elkerülik az utcát. Az utcabeliek ezzel szemben fontos előnyként élik meg a központi fekvést, és használják a környező intézményeket és szolgáltatásokat: több bolt kínálatából is választhatnak, közel van az orvos, a buszpályaudvar. Az utca alacsonyabb társadalmi presztízse a városbeliek elkerülő gyakorlatában és a lassan differenciálódó intézmény- és térhasználatban alakul. Az utcabeliek hozzáférése a középosztálynak fenntartott szolgáltatásokhoz, mindenekelett a fürdőhöz, a városi kávézókhöz és a jobb iskolákhoz korlátozottabb. A fiatalok azt panaszolták, hogy nincsenek nekik szánt szórakozóhelyek. Miközben néhány utcabeli fiatal ellátogat a fürdőbe, többen nyíltan megfogalmazták, hogy a régi strandot felváltó elegáns wellnesskomplexum „nem nekik van”.

Tehát a városi térhasználatban is leképeződik a diskurzusokban megjelenő reprezentációs küzdelem, amelynek tétje nem is annyira a szegregátummá nyilvánítás, mint a szegregátumként való kezelés. Az utca jövőbeli státusza a köznapi és a társadalmi cselekvéseken keresztül folyamatosan alakul: a szolgáltatásokhoz való differenciált hozzáférésben a tér-

beli-társadalmi határok újradefiniálásának első lépései látszanak. A köznap cselekvések azonban egyáltalán nem homogén zárványnak mutatják a Városárok utcát, hanem egy belülről meglehetősen differenciált etnikus szomszédságnak, melynek jövőbeli státuszát a tervezett beruházás éppúgy alakíthatja, mint az ott élők eddig fel nem ismert társadalmi tőkéje és cselekvési potenciálja.

FEHÉR KATALIN

EGY IPARI MUNKÁSKOLÓNIA ÁTALAKULÁSA

Tanulmányomban egy borsodi iparváros kolóniatelepének átalakulását és jelenlegi lakóinak egymás közötti viszonyát vizsgálom. A Béketelep házainak jellegzetes sziluettjét országszerte ismerik, Kormoson azonban a helyre a „cigánytelep” bélyegét sütötték. Ami egy külső szemlélő számára homogén közeg, azt a lakók, a telepet jobban ismerők és a város fejlesztésében résztvevők is a telepiek vegyes együttélésének látják. A hely fejlődésének irányát azonban mindenki máshogy értelmezi. Arra keressük a választ, hogyan változik a lakók és a hely kapcsolata a különböző generációkhoz és élethelyzetekhez kötődően, szemügyre vesszük a változásokhoz kapcsolódó státusz- és identitásküzdelmeket és a telep átalakulásának formálódó megítélését.

Marie Jahoda, Paul Lazarsfeld és Hans Zeisler a '30-as évek elején dolgozta fel egy osztrák ipartelepülést, Marienthal társadalmának változásait (Jahoda–Lazarsfeld–Zeisler 1999). A szociográfia a tartós munkanélküliség mindent átható hatását vizsgálja azt követően, hogy a városban bezárt az egyetlen textilipari nagyüzem. A pénztelenség és reménytelenség teljes mértékben átjárta a családi és közösségi viszonyokat, a családok „ellenálló képességét” és a korábbi családi megküzdési stratégiákat a munkanélküliség felerősítette. A gyár bezárása azonban a település lakosságának egészét együttesen tépázta meg, alábbhagyott a közösségi és politikai aktivitás és a korábban sokszínű kulturális élet. Az északmagyarországi Kormos maga is hasonló, monoindusztriális városként nagy sokkon esett át, amikor a nyolcvanas évek második felét jellemző lassú leépülés után a rendszerváltást követően hirtelen bezárt a lakosság jelentős részét foglalkoztató gyár. Bár a munkanélküliség ezt követően az országosan jellemző adatokat mindig is meghaladta, a korábban közel egyeduralkodó kohászat bezárása után a marienthali esettől eltérően a település nem veszítette el valamennyi munkalehetőségét. A munka hiánya azonban áthatotta a korábbi gyári munkások által lakott városrészeket, így a kormosi Béketelepet is.

Kormos településszerkezete ipari fejlődésének múltját tükrözi. A település középpontja a hajdani kisváros, melyhez a gyár bővülésével mind a környékbeli falvak, mind az újonnan épülő gyári kolóniák fragmentált rendszere csatlakozott. A külső településrészek gyakran hosszan elhúzódó völgyekben fekszenek, így a természeti adottságok révén sem tudtak összefüggő városzövetet alkotni. A település egyik központi részén fekszik maga a gyár, illetve mára egykori épületének megmaradt darabjai. Az általunk vizsgált Béketelep a település egyik bevezető útja mentén, a gyár szomszédságában helyezkedik el, így számos külső településrész kapujaként funkcionál.

A századelőn kialakult rendkívül hierarchizált kormosi településszerkezetben a lakóhely híven tükrözte a gyári és társadalmi pozíciókat. A munkáskolóniakon élő telepi lakók és

a gyárteleptől elszakadó község területén élő „falusiak” életmódja erősen szétvált (Valuch 2010, Szabó 1938). A rendkívül elkülönült társadalmi és foglalkozási csoportok a szocializmus éveit is megőrizték térbeli távolságtartásukat, a lakóhelyen kívül a mindennapi időtöltés helyszínei is elváltak számukra. A Béketelep a '20-as évek elején, Kormos egyik utolsó munkáskolóniájaként épült. A gyári hierarchia középső szintjén elhelyezkedő két- vagy többgyerekes szakmunkások, előmunkások, kistisztviselők költöztek a telep rendkívül modern és felszerelt lakásaiba. A telep két- és négylakásos házaiban közel 130 lakás található (Csontos–Vass 2001). A házak tágas lakásait eredetileg a földszinti és az emeleti lakások egységként tervezték, így a típus szeparált lakhatást tudott nyújtani a sokszor éjszakai műszakban dolgozó és nappali pihenésre vágyó munkások, illetve családjaik számára (Szabó 1938). A földszinti és az emeleti, vagy helyi kifejezéssel élve „padi” lakásokat azonban az évtizedek során elválasztották, napjainkban mindkettőt külön bérlők lakják. Valamennyi lakáshoz külön kert tartozik, melyet a földszintiek közvetlenül érnek el, a padi lakosoknak pedig egy kívülről megközelíthető kis zárt kertjük van.

A telepet felépítő gyár azonban már réges-rég darabjaira hullott és végleg megszűnt, a lakások pedig a vállalat tulajdonából az önkormányzat, majd bizonyos esetekben az egyes lakók tulajdonába kerültek. A telep majd' 100 éves házai egy kivétellel a mai napig állnak. A beépítés szabályos szerkezetét csak a házak változó állapota „billenti meg”: a telep városhoz közelebb eső felén sikerült megőrizni az épületek állagát, errefelé a kertek is gondozottabbak. A lakások többsége önkormányzati tulajdon, és mivel komfortosak, így nem szociális bérlakásként, hanem piaci alapon adja őket bérbe a város, ami hozzájárul a jobb állapot megőrzéséhez. A Béketelep közepén egy üres házhelyen jelenleg játszótér áll, a néhány éve felújított, majd közösségi házként megnyitott lakás szomszédságában. A játszótér kerítés védi, belül egy kidőlt fajték fekszik, közvetlenül a pingpongasztal mellett, amelyen az elhelyezett téglák jelzik a háló helyét. Szemben néhány beton ülőgarnitúra és egy füves placc, ahova focizni szoktak összegyűlni a gyerekek. A közösségi ház központi fekvése ellenére nem bonyolít le jelentős forgalmat, inkább a játszótér és a telep háta mögött elhelyezkedő kis büfé az, ahol egy deci kóla mellett találkoznak a szomszédok.

A telep műemléki értéke és elhelyezkedése révén is fontos: Kormos célja a Béketelep hosszú távú rehabilitációja és a városszövetbe való integrációja (IVS 2008). Kivételes helyzetét a Béketelep annak köszönheti, hogy társadalmilag a telep még menthetőnek tűnik a város szemében más építészeti hasonlóan kiemelkedő szegregátumokkal szemben. A telepen néhány éve rehabilitációs majd telepfejlesztési programok indultak, ezek keretében több ház felújítását, valamint az itt lakók szolgáltatásokkal és programokkal való ellátását és ezáltal a telepnek és lakosságának folyamatos szociális és közösségi fejlesztését vállalta a város.

„Béketelep egy olyan kivételes szegregátum, amelyik a városi szövetbe teljesen be van ágyazva, tehát teljesen integrált lakókörnyezet veszi körbe. Másodszorra Kormoson a szegregátumok nagy része a régi ipari munkáskolóniákból alakult ki. Ez a kolónia teljesen egységes, egyéni tervezésű, és műemléki védeltséget élvez. Ezt kutya kötelessége a városnak megvédeni és újjáépíteni. A lakásokat sem lehet akár-

hogyan felújítani, itt az eredeti állapotot kell helyreállítani ez pedig nem kis költség.”
(K_szociális1)

A telep társadalmát vizsgálva az eltérő élethelyzetek, társadalmi pozíciók és megélhetési stratégiák néhány markáns csoportot körvonalaznak, amelyek együttélése és interakciója képezi a telep mikrovilágát. Az alábbiakban ezen csoportok közös hátterét és a Béke-telep bennük élő képét fogom vizsgálni.

„No de akkor még itt lakni igen-igen sikk volt” – az őslakosok

A kormosi gyár hosszú évtizedeken át tartó prosperálása az ország számos pontjáról csábította dolgozóit a településre. A 20. század eleji bevándorlás első hullámában felvidéki, észak-magyarországi és dél-erdélyi ipari kötődésű családok érkeztek. Őket a húszas-harmincas évektől a borsodi, nógrádi, szabolcsi és hevesi falvak lakói követték, majd végül az ötvenes évektől, a mezőgazdaság átszervezéséhez kötődően az alföldi területekről érkeztek újabb bevándorlók. Az ekkori hierarchizált helyi társadalom egyik törésvonalát a többgenerációs gyári kötődésű munkáscsaládok és a paraszti környezetből érkező új munkások eltérő életmódja és attitűdjei jelentették (Valuch 2010). Származásukat tekintve a Béke-telep lakói a hajdani gyár vegyes társadalmi összetételét mutatják. Vannak köztük őslakos kormosiak, a prosperáló ipar által Felvidékről idecsábított szlovák családok, vagy az Alföldről, Szabolcs megyéből toborzás útján érkezők, akiket a sokkal jobban fizető bánya vonzott a nehezebbnek tartott mezőgazdasági munka helyett. (Lásd erről bővebben Vígvári tanulmányát e kötetben.)

A második világháborút követően egészen a hatvanas évek végéig erőteljes lakáshiány jellemezte a várost. A friss beköltözők lakáshoz jutásának korlátozásával igyekeztek előnyösebb pozícióba juttatni a már korábban betelepülteket. A lakásínségen a hetvenes években épülő középblokkos majd házgyári lakótelepek enyhítettek (Valuch 2010). A gyár dolgozóinak nem volt minden esetben könnyű kitörni a drága albérletből, és saját lakáshoz jutni. Béke-telep kellemes környezete a megfelelő alternatívák hiányához köthetően is kifejezetten jó lakhatási lehetőségnek számított. Egy telepi lakás megszerzése rendkívüli és emlékezetes esemény volt a jelenleg itt élő legidősebb generációnak és szüleiknek is, minden esetben egy sikertörténet. Nemcsak lakáshoz jutottak, de egy előkelő, elit helyre kerültek, ahova tartozni elismerésnek számított. Ez a mai napig hatással van életükre és arra, hogy hogyan látják a telepet, és azon belül saját helyzetüket.

„No de akkor még itt lakni igen-igen sikk volt, mert gyönyörű volt a Béke és mindenki ide szeretett volna jönni lakni. Viszont akik meg itt laktak, azok meg sokan elváltak a bérpalotákba. Mi örültünk, hogy bekerülhettünk ide, kis kert volt, kis udvar volt.” (K_családi22)

Jellemző, hogy a gyári lakást a nagyszülők generációja kapta, mert „jól dolgozó nagycsaládos kohászok” voltak, majd a lakás apáról fiúra öröklődött. Máskor a napszámos csa-

lábból származó, a városban vagy valamelyik szomszédos bányában szerencsét próbáló családfőnek utalták ki a lakást, majd a család növekedésével egy nagyobb lakásba költöztették őket, amit később meg is tudtak vásárolni. A lakásínség miatt gyakran a nyári konyhákat is kiutalták a kolóniakon, ezekből pedig a személyes kapcsolatokon, folyamatos panasztételen és kopogtatáson keresztül az évek során át lehetett költözni valamelyik szomszédos telepi lakásba is.

A század első felében a gyár törekedett a dolgozók helyhez kötésére és többgenerációs szakmunkás dinasztiák kiépítésére. Ekkor rendkívül erős volt a gyár szociális gondoskodása, melynek a lakhatás biztosítása mellett része volt a kedvezményes vagy ingyenes hozzáférés a különböző közművekhez és lakásépítési kölcsönökhöz vagy alapanyaghoz is (Nagy 2011, 2012). A második világháborút követően a kedvezmények rendszere azonban egyre csökkent, az erőltetett iparosítás a meglévő városi infrastruktúrát – lakhatási, élelmezési, oktatási és kulturális szempontból is – igyekezett a fejlesztések nélkül a végletekig kihasználni (Valuch 2010). Ez némileg árnyalja a bőven támogatott, felduzzasztott iparváros képét. A kolónialakások megszerzése presztízsképző erején túl agyagi előrelépést is jelentett, hiszen az itt élő lakosság számára a háború után csökkentett, de teljesen meg nem szüntett gyári ellátásokat még mindig sokra tartották. A múlt történeteinek természetes elemeként jelenik meg a gyár gondoskodása és egyben kontrollja a telepi lakók felett. A bérlők bizonyos járandóságokat automatikusan megkaptak, a szomszédos bányákból származó jó minőségű szén és fát évente egyszer platós kocsikról borították a házak elé, ahonnan aztán mindenki behordta a saját pincéjébe. A telep utcáit a gyárból kiküldött „idősebb, rokkant emberek” sepregették és tartották rendben.

Az „elit” lakás, a gyári munka mellett azonban nemegyszer szegénységről és kényszerű kiegészítő kereseti forrásokról mesélnek a legrégebbi lakók. A háború után több évtizeden át mind az élelmiszer-, mind más termékek ellátása hiányos volt Kormoson, így a lakosok kénytelenek voltak részben önellátásra támaszkodni (Valuch 2010). A szegénység, beosztás az élet velejárója volt, aminek hatása máig érezhető az életmódban, a saját kézzel gyúrt tésztától kezdve a száraz kenyér felhasználásának trükkjeiig, azaz a megélhetés biztosításának különböző módjaiig, melyekről a lakók máig fontosnak tartanak beszámolni. Volt, aki a gyár mellett édesanyja segítségével kertet tartott fenn, ahol krizantémokat termeltek eladásra. Az állattartás igen gyakori volt több munkáskolónián is. Ez a megélhetési stratégia nem állt távol a friss munkásoktól, akiknek rokonaik gyakran az ország más tájain a mezőgazdaságban dolgoztak, és fiatalkorukban még ők maguk is paraszti életet éltek. A Béketelepen, mely ekkor az egyik legsűrűbben lakott telep volt, fáskamrák és disznóólak álltak a házak között. Az állatok tartását, különösen pedig az eladásra szánt állatok nevelését azonban az ötvenes-hatvanas évek fordulóján betiltották. Ennek indoka, hogy az állapotokat közegészségügyileg veszélyesnek tekintette az akkori vezetés, emellett szertették volna, hogy a telep a disznóólak lebontásával városiasabb külsőt nyerjen (uo.). Erős munkáskötődésük mellett a családok nem szakadtak el teljesen a mezőgazdaságtól sem. Míg az őslakosok szülei a gyárban dolgoztak, emellett néhányan a nagyszülőktől örökölt földeket is művelték a hétvégéken és szabadságuk alatt. Ez azonban más volt, mint a valódi paraszti életmód. A földművelés alacsony megbecsültsége már a századelőn megmutatkozott a kétlaki és régi munkások ellentéteiben, amit később továbbvitt a két csoport mun-

káshierarchiában betöltött eltérő szerepe, és megerősített az, hogy sokan a keményebb munkának ítélt mezőgazdaságot hagyták ott önként vagy az egyre erősödő téveszesítés következtében. A földek elaprózódásával a munkások fokozatosan elvesztették közvetlen kötődésüket a földhöz és a mezőgazdasághoz, de ismereteiket szükség szerint a kiskertekben igyekeztek kamatoztatni. A fiatalabb generációk gyakran nem akarták ezt a részben paraszti, illetve kétlaki kötődésű életmódot folytatni, így a földeket sokszor el is adták.

A munkahely és lakóhely egysége strukturálta a személyes viszonyokat, és átszötte a családok és a közösség életét; a központi szerep kiterjedt azokra is, akik nem álltak ipari alkalmazásban. Az őslakosok élettörténetében gyakran szerepet játszik a szocialista munkaszervezés és kulturális élet, azaz nemegyszer munkástalálkozókon, gyári eseményeken, munkamódszer-átadáson találkoztak későbbi társukkal. Ennek és a gyár országos vonzáskörzetének köszönhetően jellemzőek a területi és etnikai szempontból vegyes házasságok. Az ország különböző területeiről érkezők kapcsolata mellett a telepen jellemző volt – és máig az – az etnikailag vegyes házasság. Amellett, hogy a gyár számos cigány származású munkást vonzott, ezek gyakoriságához hozzájárulhatott az is, hogy a legtöbben a közelmúltban beköltözők voltak, így nem egy már megszilárdult, etnikailag szegmentált társadalomba kellett beilleszkedniük. Mindamellett a hagyományos hierarchikus viszonyok gyakran okoztak feszültséget ezekben a vegyes házasságokban is.

„Az anyukám ilyen – azt mondják, hogy – magyar. Hát az is, mert valahogy mondta ő is, meg a bátyám is mondta, hogy ilyen magyar, magyarok. De anyu, ugye, kitagadták, amikor valamikor hozzám apához, mert apa cigány. De anyu úgy tartotta magát, hogy cigány.” (K_családi1)

A telep sokszor messziről érkezett, családjuktól messze élő régi lakói között rendkívül erős kötelékek fonódtak az évtizedes együttélés során. Rendszeres volt a vendégség, a kártyapartik, szalonnasütések és a közös ünnepek, „*mintha család volnánk*”. „*Amikor az uram nagybeteg volt, az összes szomszédot el tudtam sorolni*” (K_családi11). Az, hogy elsősorban a férfiak dolgoztak a gyárban, míg a feleségeik a gyerekekkel és az otthon tartott állatokkal foglalkoztak, csak erősítette ezeket a szomszédsági viszonyokat. A barátok egymás kertjébe is átjárhattak, ha éppen valamilyen zöldségre volt szükségük, és volt, aki még lakást is cserélt egy távolabbi szomszédal, csakhogy a barátnője mellett lakhasson. Az őslakosok a mai napig megőrizték kapcsolataik szorosságát, így a telep társadalmát vizsgálva nem csupán életkoruk, hanem a telepről alkotott közös perspektívájuk is elkülöníti őket.

A telep őslakosai most „tisztas szegénységben” élnek, a gyár leépítését és bezárását követő megrázkódtatást nyugdíjasként vészelték át. Jelenleg a korábban felhalmozott tartalékaikra és stabil nyugdíjvedelmükre támaszkodnak, ebből esetenként a gyerekeiket is tudják segíteni. Akit rokkantnyugdíjasként korán leszázalékoltak, valamivel kevesebb jövedelemből gazdálkodik.

A magántulajdonban levő lakásokat elsősorban az idős „őslakosok” lakják. Ők azok, akik nem látták előre a telep vagy a város leértékelődését, különösen fontosnak tartották, hogy magántulajdonú lakáshoz jussanak, ezért erőn felüli összegekért is hajlandóak voltak megvásárolni és felújítani a számukra oly sokat jelentő otthonukat. „*Tudtam, hogy ha va-*

lamit csinálunk rajta, az a miénk" (K_családi12). A bérlők számára nyitott vásárlási opciót néhány év után fel is függesztették, így sokan – bár akkor még hajlottak volna rá – már nem tudták megvenni a lakásukat. Jellemző, hogy aki egyszer megvásárolta a lakását, röghöz kötötként maradt a Béketelepen, emellett az öregedő lakás fenntartása is egyre drágább lett. Sokan már visszaadnák a saját tulajdonú ingatlant az önkormányzatnak, de erre nincs lehetőség. A telepen működő rehabilitációs programmal kapcsolatban számtalan hír terjedt, az egyik legrégebbi őslakos család abbéli félelmében, hogy kirakják őket a lakásból, beugrottak egy hirtelen házvásárlásba, és gyorsan elköltöztek. *„Mindenkifélti őket, mert idősök már a váltáshoz, és mire felépítkeznek, felbuknak*" (K_családi11). Az őslakosok számára az anyagi csapdát elsősorban a lakásuk megvásárlásával, felújításával járó adósságok jelentették, az esetlegesen felhalmozott tartozást nehéz volt jövedelem nélkül törleszteni. Egy devizahiteles csapdába került rokkantnyugdíjas gyári munkás például mosni sem tud, mert automata mosógépe a tartozások miatt szűkített vízmennyiséggel nem működik. A legtöbb idős lakos azonban takarékosan, de meg tud élni. Elsősorban a bizonytalanság az, ami mára mindenki életében megjelent, ha máshogy nem, a gyerekeik sorsán keresztül.

Az őslakosok élettörténete számtalanszor egy visszafordíthatatlan romlásról szól, amelynek a telep lecsúszásán kívül része a személyes életük megváltozása, az „aranykorra” eső fiatalságra, a tevékeny munkásévekre való emlékezés, valamint a családok teljességének és a biztos anyagi háttérnek az elmúlása. A fiatal felnőttkorra eső tapasztalatok különösen mélyen formálják a múlt emlékeit és értelmezéseit, és hozzájárulnak ahhoz, hogy a Béketelepről elsőként a szép régmúlt jusson eszükbe (Small 2002). A telep és a város megváltozása szoros összefüggésben áll a rendszerváltással és a gyár azt megelőző fokozatos leépülésével. E két dimenzió összefonódása keserűséggel tölti el a lakók egy részét, és a dicső múlt hamar kontrasztba kerül a leértékelt jellel. Az aktív évek előre tekintő építkezése és a jelenlegi állapotok ellentéte okozta csalódottság tükröződik több elbeszélésben is:

„Most ez a téma nekünk nagyon fáj, mert mink építettük fel annak idején, ugye, az országot a háború után, mert hát visszagondolunk, nagyon sok város fejlődött háború után és nagyon fejlődött. Most hova lyukadtunk ki? (...) Erről már nincs mit beszélni. Itt már vége mindennek.” (K_családi2)

A szakmunkások munkaerőcsévével ma sokan értetlenül állnak az előtt, hogy most *„nagy, szép fiatal emberek nem dolgoznak”,* míg ők végigdolgozták az életüket. A gyár „széthordása” is személyes szinten érintett sok hajdani munkást. A máig szilárdan álló telepi házak bizonyítják számukra a múlt stabilitását, a szakmunka megbízható minőségét, aminek a megbecsültsége mára értelmezésük szerint elkopott. A pusztulás sokszor mindent áthat, így a szomszéd öngyilkosságának az okáról is úgy számolnak be, hogy nem bírta elviselni a „koldus életet” és azt a félelmet, amit a telep megváltozása keltett benne. Ugyanígy, számukra a kertek lepusztulása is a régi szép, akácfákkal szegélyezett Béketelep eltűntét és az utóbbi évek nyomot hagyó, romlásba vivő változásait jelzi. Az őslakosok generációja még

most is szégyelli, ha idős kora miatt nem képes a kertjét rendben tartani. *„Akinek a kertje rendben van, az mind régi”* (K_családi2).

Béketelep az őslakosok szemszögéből jelenleg egy veszélyes hely, ahova a rendőrök is csak kocsival mernek belépni. A mindennapokban a negatív folyamatok leginkább a telep központjában koncentrálódó esti focizásában, a fiatalok közös hangoskodó időtöltésében mutatkozik meg, valamint abban, hogy „semmiért sem lehet szólni”.

„Szeretett volna az ember egy kicsit nyugodtabb nyugdíjas életkort. De hát, ha ez jutott, akkor ezt kell elfogadni. Csak nehéz elfogadni, nehéz, nehéz, hogy az embernek tényleg reszketni kell, félni kell. Mert ha valami zöreje van, már ül fel ő is, hogy mi zörrent.” (K_családi2)

A konfliktus nem csupán generációs, hanem különböző életformák egymás mellett élésének és a Béketelep eltérő értelmezésének konfliktusa. A virágok letérése, a megtermelt zöldségek vagy szőlő leszaggatása szintén kritikus kérdés: a csínytevő gyerekek minden bizonnyal nem értik, hogy a régi lakók, akik a kertet mint saját státusszimbólumukat gondozzák, ezt saját földbe tiprásuként élik meg. *„Mi büdös parasztok vagyunk. Mert miért bántod azt a szegény virágot? Nem látod, milyen keservesen gondozom”* (K_családi7). Noha a nehézkes és konfliktusokkal terhelt együttélés általánosan elterjedt értelmezése a Béketelep kapcsolatrendszerének az őslakosok szemszögéből, akadnak, akik egyáltalán nem érzik zavarónak a leggyakrabban emlegetett ütközési pontokat, mint például a hangos játszótéri jelenlétet. A jó kapcsolatok mellett távolságtartó tiszteletről is hallani, azaz „tudomásul veszik, hogy ő hamarabb itt lakott”.

A nagyarányú lakosságcsere a változó lakhatási körülményeknek és a telep változó státuszának volt köszönhető. A cserélődés a '70–80-as évek során a városközpontban felhúzott társasházakba való tömeges áttelepüléshez köthető, amikor is a jobb helyzetű lakosság igyekezett a komfortos, modern lakásokba költözni. Ezzel együtt több komfort nélküli, rossz állapotú telepet lebontottak, így az ott lakók többek között Béketelepen leltek új otthonra. Egyesek a városvezetéstől már akkor azt a jövődőlést hallották, hogy a Béke „cigánytelep” lesz, míg mások úgy emlékeznek, hogy a Béketelep akkori képviselője biztosította a telepieket, hogy csak „magukféle” emberek fognak ideköltözni. A telep megváltozása az idős őslakosok narratívájában legtöbbször a cigány családok beköltözéséhez kötődik, annak ellenére, hogy a telepen korábban is laktak cigány családok, és számos vegyes házasság is volt a közösségben.

„Hát, amikor idejöttünk, még csak egy volt, egy volt. Virágos volt az élet, szép volt, virágos kert volt ott kint. Ahogy megyünk, park volt. Úgy örültem, mentem rózsát gondozni, meg minden. Anyukám, már lettek vagy tízen, már odavolt az asztal, odavolt a lóca, odavolt a minden.” (K_családi7)

Az egyik őslakos a telepre elsőként beköltöző cigány családként írja le magát. Édesapja 42 éven át megbecsült salakirányító diszpécser volt a gyárban, ez a pozíció minden-

képpen hozzájárult ahhoz, hogy kolónialakást kaptak. A Béketelep előtt ők voltak az első cigány család Tésáson¹ is:

„Tehát nagy harc volt az is, hogy oda bekerüljünk. A Tésásba. Egyetlenegy cigány család volt, az is mi. De az ott lakók mindent elkövettek, hogy mi oda ne menjünk be. Ahova mi is költöztünk, a szembe levő szomszédunk mérnök volt, orvos, tehát egy elit társaság lakott. És érthető módon nem akarták, nem ismertek bennünket. Az egy másik dolog, hogy utána megismertek és megszerettek bennünket.” (K_családi5)

Ahogy Tésás telepre a '80-as évek elején egyre több cigány család költözött be, és az új lakók hatására az elmesélés szerint romlani kezdett a hely, ők maguk döntöttek a továbbköltözés mellett. Az édesapa tanácsi kapcsolatai révén lehetőségük nyílt a Béketelepre költözni, ahol végigjárták ugyan azt a folyamatot, amit Tésáson: ide sem akarták beengedni a családot, ám a beköltözésük után megszerették őket, és a mai napig tisztelet övezi a családjukat a telep őslakosai között. Egy másik, a '90-es évek elején beköltöző cigány család is hasonlóról számol be:

„Mert nem ment az úgy, hogy fogom magam, és beköltözök a Békére. Abban az időben ez nem így működött. Hanem Kati néni, mert volt ilyen Béke Képviselő, meg minden, mondta, hogy rendes család. Nem hangosan, de engedték, hogy beköltözzünk. Nem kellett engedély, de ha annyira izélték volna, meg tudták volna csinálni, hogy ne költözzek be. Az anyósomat nagyon sokan ismerték, a Miskolci néni, Irmuska néni, Manyika – hogy így mondjam, a magyarok, mert az volt a lényeg, akkor nagyon kevés cigány lakott itt, amikor én ide jöttem lakni.” (K_családi5)

A beköltöző családok számára az őket ismerő gyári, tanácsi vezetők egyfajta referenciát jelentettek, az ő szavuk az ellenkező hangokat is elhallgattatták. Ennek megfelelően a cigány családoknak nagy státuszbeli előrelépést jelentett az új lakóhely.

A Béketelepen lakni mára székényé vált, mert a Béke cigánytelep.

„De sajnos, ide lyukadtunk, hogy ennyi ujjon meg lehet számolni, hogy hány magyar van a telepen. És azt meg lehet látni, ha magyar van, hogy még egy kicsit a porta rendbe van tartva. De ahol nincs, ott vége van mindennek.” (K_családi2)

¹ A Béketelephez hasonló munkáskolónia, itt a korábbi magas státuszú gyári alkalmazottak kiköltözése és a cigány családok beköltözése már a '70-es évek folyamán elkezdődött, mára Kormos egy hírhedt telepévé vált.

„Már most a középkategóriák is teljesen csődbe fognak menni” – a megélhetésért küzdők

Mind Kormos, mind a Béketelep lakosságának kialakulását a szelektív migráció befolyásolta.

„A sarja nép, a legszegényebb nép maradt meg itt Kormoson. Vagy már nem bírt menni, aztán meghal itt Kormoson, mert itt született, vagy annyira szegény volt, hogy nem bírt lépni.” (K_családi18)

Több család, aki nem tudta az egyre süllyedő várost elhagyni, netán a város rosszabb szegleteiből érkezett Béketelepre, a megélhetésért mindennapi küzdelmet folytat. Ezek a családok hiába laknak itt évek óta, esetleg itt alapítottak már családot is, az őslakosok máig bevándorlókként tekintenek rájuk.

A családok egy része a város más, felszámolt, esetleg eleve rosszabb helyzetű vagy leromlottabb szegregátumaiból érkezett, és a lakosok átköltöztetésével, a bérlakások célzott kiadásával a város maga irányította az egyes városrészek, így a Béketelep átalakuló státuszát is. A különböző lakóhelyekről származó embereknek mást és mást jelent a Béketelep, míg egyeseknek egy kitörési lehetőség, másoknak a lefele mobilitás új színtere. Van, aki a város egy mellékvölgyében lebontott, cigánytelepek között „mintalakótelepként” számon tartott hely martinsalak-házából érkezett. Számára a Béketelep a gazdálkodási, így a megélhetési lehetőségek csökkenését hozta, ám költözése kényszerű volt. Korábbi lakóhelyéhez képest a telep szomszédsági kapcsolatai is gyengébbek, ami szintén a boldogulását veszélyezteti:

„A munkában is ugyanúgy voltunk, hogyha valaki tudott valamilyen munkát, rögtön szóltunk egymásnak, értesítettük a telepesieket, hogy na, rögtön van munkalehetőség. Itt például van olyan is, hogy itt is lakik egy szomszédom, jó viszonyban is vagyok vele, de például úgy elmegy dolgozni, hogy már csak azt nem tudom, hogy dolgozni megyen, mert hogy miért nem jöttél? Mikor már be van telve a létszám. Úgyhogy, itt ilyen a közösség.” (K_családi8)

Van, aki elárverezett saját tulajdonú lakásából került ide, és van, aki számára a Béketelep a Tésásról való menekülés lehetősége volt. Hiába felfele vagy lefele mutató mobilitási mintaként értelmezhető a különböző telepekről érkezők életútja, mára mindkét típus maga mögött hagyná a telepet. A Tésásról érkezők – akik elmesélésük szerint is egy korábbinál jobb helyre érkeztek meg – mostanra már innen is mennének el. Elsősorban „egy nyomor-telephez képest” magas lakhatási költségeket sokallják. Az elavult közműstruktúra miatt a vízdíjat közösen fizetik, így sok esetben a vízfolyásokat is a lakók állják. Az aránytalan, nem a bejelentett számú lakónak megfelelő vízfogyasztás is a ház többi lakóját terheli, azonban a szomszédoknál megszálló tartós vendégek jelentését senki nem vállalja fel szívesen. Emellett gyereknevelésre sem tartják alkalmasnak a Béketelepet, mely jelzi, hogy a „beköltözők” is romló közösségként látják a helyi lakosságot.

„A nagyfiam egyáltalán nem jár ki, mert vagy belekötnek, vagy csúnyán beszélnek, nem szereti.” (K_családi3)

„Jobb volt régebben. Túl vegyes. Gyerekek miatt is, nem olyanok már a gyerekek sem. Nem is a felnőttekkel volnának itt, mert én nem igazán foglalkozok, sok mindent nem hallom, ami történik a Békén. Inkább a gyerekek. Mindig ott kell lennie a gyerekek seggében, nehogy legyen probléma, nehogy bántsák, mittudomén.” (K_családi4)

A megélhetésért küzdő középgeneráció helyzete általában a munkaviszonytól függ, azaz sikerül-e éppen közmunkában vagy alkalmi munkában a hónapra elegendő jövedelmet megszerezniük. Béketelepen a legjellemzőbb megélhetési formák a közmunkán kívűl a mezőgazdasági munkákra való időszakos migráció, illetve kisebb arányban, de jelen van a szerző-mozgó tevékenység is.

A középgeneráció tagjai közül többen közmunkásként dolgoznak a városban, ami kifejezetten előnyös helyzetnek számít. A közmunka a városban nem csak az utóbbi évek problémáinak a megoldása – van olyan béketelepi, aki 12 éve dolgozik így. A közmunkások között gyakran előnyt élveznek a bérlakásban lakók és kisebb tartozással rendelkezők, ezzel a város közmunkaszervező részlege a vagyongazdálkodásnak segít. A kiválasztás vagy továbbfoglalkoztatás másik szempontja a munkás megítélése és szorgalma, azonban bizonyos időközönként mindenkinek segíten kell lennie, hogy minél többen jussanak a munkalehetőséghez. A közmunkaszervezők megerősítették, hogy előnyben részesítik azokat a dolgozókat, akik egyrészt jól és megbízhatóan dolgoznak, másrészt rendszeres időközönként személyesen jelentkeznek, amikor éppen munka nélkül vannak – azaz e területen mindenképpen erős szelekcióval találkozunk a nagy számban jelen levő szakképzetlen munkanélküliek. A közmunkás jövedelem – még ha kivételesen két felnőtt is tud dolgozni – akkor is nagyon kevés egy család ellátásához, emellett csupán időszakos. A háztartások kiadási szerkezete évszakonként hullámzó, a fűtési szezon és ezzel párhuzamosan az alkalmi munkalehetőségek, illetve közmunkások városi létszámának csökkenése különösen nehéz helyzetet alakít ki télen. Az ekkor felhalmozódó tartozásokat a nyári, bőségesebb időszakban törleszti a család. Ahhoz, hogy ne kapcsolják ki a villanyt, egy háromgyerekes családnak kamatra kellett kölcsönt felvennie.

„Na de amit télen felszededegettünk magunkra, a fa meg az, azt most [nyáron] nyögjük kifelé. Egy hónapja így áll a fal, nem tudunk festeni. (...) És képzeljétek el, hiába fordultam egyházhoz, önkormányzathoz, családsegítő, senki nem segített. Hónapokig jártam a római katolikus egyházhoz, sose kaptunk semmi segítséget. Vagy élelmiszercsomagért mentünk, hogy legalább abban segítsenek, vagy hogy fát vegyünk – de nem adtak. Elkezdtém nevetni magamon. Igaz, mennyit izéltem, mondom, Marcsi, nem baj, a gyerekeink nem fagyhatnak meg, gyere, törjük össze a szekrényt.” (K_családi3)

Gyakori munka a telepiek körében az „alföldezés”, ami a hosszabb távú, szezonális mezőgazdasági munkák átfogó neve. A borsodi területeken már a '30-as évek környékén jellemző volt a summás munka, majd a '70-es években átvette a helyét az új summásságnak nevezett megváltozott minőségű mezőgazdasági idénymunkákra való ingázás. Míg az előbbi inkább a megélhetés biztosítására, az utóbbi kiegészítő jövedelem szerzésére irányult (Nemcsik 1976). Bár a rendszerváltás után az iparból agráriumba való visszatérődés nem vált jellemző stratégiává (Alabán 2012), ez a szezonális mobilitási minta a mai napig tartja magát. A munka gyakran embert próbáló, napi nyolc óránál általában jóval többet 10–14 órát dolgoznak, amit nem is mindenki bír. A földeken való munka, például barackszedés, szőlőmunkák vagy krumplipakolás mellett sokszor a termények osztályozása, előkészítése, zsákolása, hűtőházi feladatok is a munka részét képezik. A munkakörülmények nehézsége mellett a szállás is gondot okoz, mind minőségében, mind zsúfoltságában a dolgozóknak. A családokból általában többen is felkerekednek, elsősorban a felnőttek vagy a fiatalok. Van, aki ilyenkor másra bízta a kisebb gyermekét, esetleg viszi magával, és ott vigyáznak rá. Volt olyan telep, akinek a gyermeke az elhúzó munka miatt maradt le az iskolakezdésről is. Az ápolásra szoruló családtag, vagy az egészen kis gyermekek azonban sokszor megakadályozzák a családok ilyen jellegű munkavállalását.

Többen akadnak Béketelepről, akik maguk is szervezői az alföldezésnek, bandagazdák vagy a vállalkozó felhajtói. A brigádok vezetése stabilabb és hosszabb távú munka. A különböző típusú feladatok bérezése más és más, néhol a papírmunkát és a felügyeletet is ezek a szervezők végzik, néhol azonban a fizikai munkában ugyanúgy részt vesznek. Van, aki már egy évtizede dolgozik együtt bejáratott embereivel, a brigádvezetés néha családon belül öröklődő pozíció. A részt vevő munkásoknak is tíz- vagy akár húszéves tapasztalata van ebben a típusú munkában.

„Ez már nagyon régi munka, ismerik őket. A páromnak ez az egy, csak tavaly nem volt, mert lefagytak a dolgok. Ismeri őket, és ragaszkodik a főnök az én páromhoz. A főnök odavalósi, és akkor telefonál, hogy akkor menjenek. (...) 3500 a napi bér, de teljes ellátás, reggeli-ebéd-vacsora van. Ez természetes, hogy az én párom többet hoz, mert ő van az emberekkel. Szerintem azt a hatvanat elhozza, ha nem költenek túl, ha nem kell nekik ez is, meg az is. Általában cigire szoktak, meg üdítőt szoktak hozatni a boltból. Ha így nincsen, akkor megy ő is másokkal dolgozni. Amíg van, meg ahova el tud menni, akkor megy.” (K_családi4)

Alkalmanként akár 60–80 ember is elindul a városból, de nem csak békesiek. Egy-egy alkalom akár egy hónapi távollétet is jelent, bizonyos fedett munkák pedig még a nyári szezonon kívül is megélhetést nyújtanak. A szezon végén nagyobb tömegekben hazaérkező munkások a városiak körében népszerű beköltöztetési mítoszokhoz is hozzájárulnak. Akik nem ismerik az érkezőket, saját félelmeiktől hajtva úgy értelmezik a visszatérők tömegeit, hogy más városok cigány lakosait költöztetik be jó pénzért Kormosra. Ezek a néhány hetes vagy akár tavasztól ősziig tartó munkák – különösen, ha több családtag egyszerre indul el – fontos, ám időszakosan hullámzó bevételt jelentenek a családoknak, így például

ezzel az egyszerű tőkével tudnak a béketelepi lakásokra is licitálni,² vagy az iskolakezdéshez szükséges pénzt teremtik elő. Mivel jórészt feketemunkáról van szó, így nemegyszer előfordult, hogy az alföldezés miatt esnek el segélytől az emberek, azaz számításaikkal ellentétben hivatalosan nincs meg a 30 bedolgozott munkanapjuk. Megtörténik az is, hogy az alföldi munkát pont a közmunka miatt kell valakinek időlegesen megszakítani, míg más a közmunkát mondja fel az alföldezésért. Amellett, hogy a közmunka megtartása a hosszabb periódusra vonatkozó bevétel miatt is fontos, a két munka nehézsége között – amint ahogy azt sokan kiemelték – hatalmas különbség van.

A településen a hosszú éveken keresztül jelentős megélhetési stratégia volt a vasgyűjtés vagy vasazás. A város legszegényebb, jellemzően cigány családok a gyár korábbi meddőhányóin vagy elhagyott telephelyein ásták ki vagy gyűjtötték össze a fémeket. A helyi gyűjtőktől a vasat a hierarchiában magasabban helyezkedő, más szállítóeszközzel is rendelkező felvásárlók vették meg és értékesítették jobb árat kínáló városokban, ezzel téve nagyobb haszonra szert. A vasazás az illegalitás határán mozgó tevékenység, hiszen a fém forrása a leggyakrabban hivatalosan ismeretlen (Messing–Molnár 2011b). Az utóbbi évekre a tevékenység részben a források kiapadásának, részben pedig a fém átvételéhez kapcsolódó szigorításnak következtében hagyott alább. A Béketelepén megszólított családok közül jelenleg senki nem foglalkozott vasazással, de többen említették, mint a '90-es években fontos megélhetési formát. Akad azonban jelenleg is olyan telepi, aki szerző-mozgó megélhetésre szakosodott, a vasazás véget értével pedig más típusú tevékenységre szakosodott. A család helyben szervez szezonális munkát, tavasztól ősziig gyógynövényeket és néha éti csigát gyűjtenek embereikkel egy Hajdú-Bihar megyei felvásárlónak. A családfőt fiatalkorában leszázalékolták, ezt követően kezdett el a jelenlegi megélhetési stratégiájához hasonló gyűjtögetéssel foglalkozni. Eleinte vasazással foglalkozott, egy időben maga is gyűjtött, majd felvásárló és átvevő pénztáros lett.

„Vasat szedtem, hát járogattam faluzni. Ilyen futóra szedtem a vasakat, hoztam haza és küldtem a MÉH-telepre. Hát még abban az időben jó volt. Hat forintért megvettem a vasat faluhelyen, kaptam érte tizennégy forintot [a városban].” (K_családi16)

Körülbelül tíz éve vágta bele a gyógynövényüzletbe, de mivel nincs elég tőkéjük befektetni, nem tudnak teljes szezont átfogóan füveket leadni. A gyűjtögető csapat nagyobb része a telepről verbuválódik, a várostól több 10 kilométerre is elviszi őket a szervező, aztán a napi munka után délután hazafuvarozza őket. A család tagjai a mezeti munkában nem vesznek részt, ehelyett a szárításban, illetve a szakértelmet követelő válogatásban dolgoznak. A jelenlegi gyógynövények köré épített megélhetésük fenntartásában az egész család szorosan együttműködik, egy velük élő unokájuk főz rájuk, párja keresetét adja a közös kasszába, a többi unoka pedig gyakran átjár segíteni.

² A Béketelep komfortos lakásait piaci alapú bérlakásként adja ki az önkormányzat, a nyilvános licitet követően azzal a pályázóval szerződnek, aki a legtöbb havi lakbért tudja egy összegben, kaucióként letenni, és amit a beköltözése után le is lakhat.

A középgeneráció tagjai között többen gyermekeik után kapott ellátásból élnek, másoknak pedig bejelentett munkájuk van, ami azonban általában nem stabil, hosszú távú állás, gyakoriak a takarítói, konyhai, kertészeti munkák. Az egyetlen helyi cégnél végezhető szalagmunkát erősen szelektáló felvételi előzi meg. A külföldi munka a Béketelepen nem népszerű, mivel a korábbi években gyakran születtek rossz tapasztalatok. Ha nem a saját családjában, az ember rokonai között biztos akad valaki, akinek nem fizetették ki a külföldi munkáját. Emellett a szakképzetlenek számára nem is tűnnek olyan nyereségesnek ezek az állások ahhoz viszonyítva, hogy az embernek a családjától messze kell élnie, leginkább akkor érdemes belevágni, ha valami konkrét „tisztázni való” (adósság vagy hitel) van. A munkalehetőségek beszűkülése hatással van az emberek mindennapi közérzetére, ezen keresztül pedig a telep együttélésre is:

„Itt nem volt cél annak idején [az érettségi], mert itt a szakmával az emberek elváltak generációkon keresztül a kohászatban. Tehát egy biztonságot adott, nem voltak ilyen idegbeteg, stresszes emberek, mint most. Hát a fiatal emberek ki vannak készülve.” (K_családi5)

A középgeneráció tagjainak múltja még gyakran kötődik a gyári munkákhoz – még ha a kormosi gyárban csak nagyon fiatalon vagy rövidebb ideig dolgoztak. Van, aki gyártósorok és munkásszállók között vándorolt országszerte, és komoly szakszervezeti munkát is végzett ezek alatt az évek alatt. Más most rendkívül tudatosan él a jogaival: egy apuka az Egyenlő Bánásmód Hatósághoz fordult, amiért a gyereket megelőző jelleggel tetűirtásnak vetették alá, noha senki mással nem tették ugyanezt. A gyári múlt és az évtizedek óta folytatott informális vagy időszakos jövedelemszerzési stratégiák a kirekesztettség egy más minőségét definiálják. Az itt élő őslakosok és „bevándorlók” egyaránt részben gyári múltjuknak köszönhetően jogtudatos, közösségi szemléletű emberek, akik a segítségkérés vagy intézményi ügyintézés világában is jól boldogulnak. Többen jelenleg is tagok, esetleg tisztségviselők valamilyen önkéntes, szabadidős egyesületben (pl. galambász, horgász vagy kerékpár egyesületek).

A telepen működő Béke Egyesület a szocialista időkben a helyi kulturális önszerveződés egy példája volt. A régi tagok személyes kapcsolatai és önkéntes lelkesedése működtette az egyesületet. Az azóta élőhalottként számon tartott szervezetbe a telepfejlesztési projekttel sikerült újra életet lehelni. A korábbi tagok a telep őslakosai közül kerültek ki, jelenlegi vezetése pedig inkább a fiatalabb „beköltöző” generáció tagjai. Az egyesület egy korábbi idős tagja megmaradt pozíciójában – ő már fiatalkorában is vezető kultúros volt, és a szervezőképességét, tenni akarását idős korára sem veszítette el.

„Vén hülye fejemmel még most is azon vagyok, hogy itt valamit csináljanak. Mert valamit csinálni kell, mert ha senki nem csinál semmit, akkor minden marad csak úgy, a Döbrögi módszer az nem, hogy ráérünk arra még, hanem csinálni kell valamit. Ha ez a kis csoport ez élni tud... Csak hát nagyon nehéz, ma már én is nehezebben ismerem ki az embereket, nem tudom, hogy mit gondoljak, jó lesz-e vagy nem. A magam részéről megpróbálom úgy, hogy jó legyen.” (K_családi22)

Az egyesület új tagjai azonban még nem feltétlenül találják a helyüket, nem látják az egyesület értelmét, azt, hogy a befektetett munka kamatozna, és az elsöre logikusnak tűnő adományosztásnál, bográcsolásnál hosszabb távú cél egyelőre nem sikerült meghatározni. Small (2002) egy bostoni szegény bevándorlók és szegények által lakott negyed közösségi részvételének alakulását vizsgálva arra jutott, hogy a participáció alapvetően a lakóhely narratív keretezéséhez kapcsolódik, és a strukturális kényszerek jelenléte csupán erősíti vagy gyengíti az így kialakult tendenciákat. A Béketelep esetében világosan látszik, hogy az őslakosok generációjának teljesen mást jelent a telep, mint az azóta beköltözött vagy az őslakosok leszármazottaiból álló korcsoportoknak. A '60–70-es években érkezőknek kiváltság volt idekerülni, ami hozzájárulhatott a közösségi aktivitásuk erősödéséhez is. Ezzel szemben a fiatalabbak saját élettörténetük tükrében nem kapcsolnak pozitív jelentéseket a Béketelephez, még a beköltözést a mobilitási céllal választók is leértékelik a helyet. Small megfigyeléseit támasztják alá, hogy az őslakosok és a következő generációhoz tartozó „beköltözők” egyaránt a mindennapokat átható szegénységről számolnak be a múltbeli és jelenlegi telepi élet leírásakor, azaz a közösségi részvétel csökkenését nem a telep objektív körülményei befolyásolták, hanem azoknak a narratív keretezéseknek és értelmezéseknek a megváltozása, amin keresztül a cserélődő kohorszok a lakóhelyüket szemlélik.

„Túlélési gyakorlaton vagyunk itt ezen a Földön” – a lecsúszók

Az őslakosok és leszármazottai által beköltözőnek tekintett, szegénységgel küzdő, főleg cigány családok némelyike már hosszú évtizedek óta a telepen lakik, míg mások az életüket különböző kolóniatelepek között vándorolva töltötték, és csak az utóbbi években jutottak éppen a Béketelepen lakáshoz. Mások – leginkább fiatalok – nem tudják itteni önálló lakhatásukat fenntartani, így ha kilakoltatták őket a telepi lakásból, a családjukhoz költöztek egy másik lakásba, sokszor ugyanabban az utcában vagy a telepen maradván. A lecsúszók jelenlegi helyzetét általában valamilyen családi tragédia vagy kivételes esemény előzi meg, mint válás, betegség, és ennek folyományaként gyengébb munkaképesség vagy további egészségügyi problémák. A korábbi stabilnak mondható segédmunkási, takarítói állásukat a családtagok elvesztették, és a megélhetésért küzdő középgenerációhoz hasonlóan alkalmi munkákból, közmunkából és „alföldezésből” élnek. A még felszínen maradékkal szemben azonban ezeknek a családoknak fizikai okokból, gyengébb kapcsolathálójukból vagy gyengébb érdekérvényesítésükből adódóan sokkal nehezebben boldogulnak a munkaerőpiacon, és a mindennapokban is. Mivel a kormosi közegben gyakori volt, hogy a család nőtagjai is gyári alkalmazásban álltak, a férfiak munkából való kiesését a feleség munkavállalása tudta pótolni. Azokban a családokban, ahol a tradicionális munkavállalási modell élt, a férj munkanélkülisége megrengette a családot. Valamennyien csalódottak abban, hogy évtizedekig dolgoztak, és még sincs biztos bevételi forrásuk.

„Nem csak mi cigányok, mert magyarok is vannak itt olyan fiatalok, velem egyidősek is, akik tényleg, ledolgoztuk azt mondhatnám éveket, aztán öregségünkre nincsen. Én valamikor nem így terveztem. Hogy öregségemre lesz egy kis házam, egy kis ko-

csim, elmegyünk ide-oda nyaralni, 51 éves vagyok, még sehol nem voltam nyaralni. De még a gyerekeim se. Akkor ez nem egy élet.” (K_családi6)

Újfajta szegénységüket a kilátástalanság és a tehetetlenség súlyosbítja, amit az utóbbi évtizedben halmozottan érzékelnek. Minden családban van valamilyen adminisztratív „teher”, juttatások, segélyek, amikből ügyintézési hiba, ismerethiány miatt estek ki, megélhetési küszködésükhöz pedig ez is erősen hozzájárul.

„Nagyon nehéz életünk van, az biztos. Nem tudjuk, hogy kihez forduljunk, merre menjünk, a jogainkat nem tudjuk, mert ha elmegyünk valahova, egyből letarolnak minket. (...) Mert, ugye, van ez a faji megkülönböztetés is, bemegyünk valahova, akkor már agyvérzést is kapok, lenézik az embert, lekezelően beszélnek velünk, ez is egy hátrány nekünk, meg az is, hogy má’ időssek vagyunk. Azt mondják, hogy ilyen „fiatal asszonyra” már nincs szükség, mint én vagyok. És gondolja, hogy hogy esik nekem, sírva fakadok.” (K_családi6)

Ezek a családok részben a rokonaik nyújtotta segítségre támaszkodnak, illetve egymásnak is szoktak apróbb segítséget, kölcsönöket nyújtani. Néha saját gyerekeikre támaszkodnak, de ez a függés minden esetben nehéz teher a szülők számára. Így leginkább a nélkülözésben élnek, olykor tartozásokba verik magukat hol a lakás felújításáért, vagy éppen azért, hogy „keservesen iskoláztassa ki a gyerekeit kamatos pénzből”.

A legszegényebb családok között többen a vallásban találják meg azt a biztos pontot, amibe kapaszkodni tudnak. *„Itt, ha én nem volnék keresztény, nem lennék az Úrban, így mondom, mint hívó, talán meg is boldultam volna már”* (K_családi1). A pünkösdista gyülekezet már a ’80-as évek óta működik Kormoson, a cigány hívők pedig elsősorban a nagy közösségen kívül, házi gyülekezetekben találkoznak, melyek különböző helyszíneken és lelkipásztorokkal működtek. A gyülekezet rokoni-baráti kapcsolatokon keresztül építkezik, a hívőket gyakran a zenés és énekes alkalmak vonzzák eleinte. Egy időben béketelepi volt a gyülekezet vezetője, az ő lemondásával a gyülekezet mérete is apadt, de sokak így is rendszeres látogatók maradtak.

„Mondjuk ebbe az időbe, ebbe az ínséges időben, amiben most élünk, már mi megtanultuk azt, hogy mi az, hogy nélkülözni, mert böjtölünk is. És ezáltal, míg másnak hiánya van, hogy fú, éhes vagyok, rosszul van, mi már megtanultuk azt, hogy mikor nincs, akkor böjt. És tényleg, iszunk egy jó pohár vizet, és erősebbek vagyunk, mint mikor eszünk. Az Úr erre is rávezet minket, úgymint mi már megtanultuk a túlélést. Azért mondom, hogy túlélési gyakorlaton vagyunk.” (K_családi6)

Ezeknek a családoknak minden segítő kapcsolat nagyon sokat jelent. Ugyanúgy, ahogy a vallási közösség is megerősíti őket a mindennapok átvészelésében, a telepen működő közösségi programok, mint a közmunkásoknak szervezett alapképzettség-képzés vagy az asszonycsoport – ellentétben az ezeket néha felesleges tehernek látó boldoguló közep-generációval – kifejezetten sokat jelent számukra. A képzést részben a tanárok kedvessége

és jó szándéka tette élménnyé, másrészt az, hogy a tanultakkal úgy tudtak ügyet intézni, hogy nem kezelték le őket.

„A Békén lakni nem dicsőség, az ember szégyelli kimondani” – a kitörni vágyó fiatalok

Noha az őslakosok generációja még az ország minden pontjáról érkezett, az ő gyerekeik között már többen a telepen belül házasodtak. Az őslakosok gyerekei sok esetben ma is Béketelepen laknak, de természetesen vannak olyanok is, akik elköltöztek. Amennyiben a gyerekek Kormoson maradtak, gyakran ők is a Béketelepen bérelnek lakást. Erre a generációra jellemző, hogy általában nem szereztek a szüleiknél magasabb végzettséget, a szülői példa alapján megbecsült és biztos jövedelmet nyújtó szakmunkás életpálya felé orientálódtak. Aki helyben nem talált munkát, az adott esetben, a régi mintákat követve, hetelve dolgozik. Míg néhányan el tudtak a szakmájukban helyezkedni, mások a már leáldozóban levő végzettségükkel (pl. nyomdász), most szakképzettséget nem igénylő munkából élnek. Aki felsőfokú oktatásban vett részt, a környéken kevésbé magas presztízsű állásra tudott szert tenni, így a megélhetés számukra is gondot okoz. A tipikus probléma, hogy közszféréba csak közmunkás státusszal lehet bekerülni, sokaknak – akiket a lakóhelyükhöz való ragaszkodás, vagy a család tart itt – ez rendkívül megalázó, és különösen keserű gondolatokat ébresztő helyzet. Nem egy gyerek azóta külföldön, vagy a fővárosban találta meg a boldogulást.

A „beköltöző” középkorosztály tagjai sokan egész családjukat a Béketelepen tudják, a legjellemzőbb azonban az ő itt született leszármazottaik körében a telepen belüli kapcsolatot. *„Itt mindenki úgy együtt van, együtt barátoknak és itt mindenki majdnem úgy együtt van párba”* (K_családi16). A legfiatalabb generációnak jellemzően a szülei vagy más rokonai a telepen laknak, ők pedig már önálló családot alapítva pályáztak lakásra. Akad közülük, aki a telepprogramban dolgozva a frissen felújított lakásra licitált. Van, aki pont a családi kapcsolatok biztonságot nyújtó közege miatt nem is érzi szükségét, hogy elköltözzön. Más fiatalok azonban nagyon ambíciózusak jövőjükkel kapcsolatban, és úgy látják, hogy az előrelépés csak a telep elhagyásán keresztül lehetséges.

A hangsúlyozottan nem roma őslakosok telepen lakó leszármazottainak helyzete számos hasonlóságot mutat. A két fiatalabb, kisgyerekes generációhoz tartozó családokra jellemző, hogy lakásukat a családjukon keresztül szerezték meg. A bérleti jogviszonyt a szülőktől vagy nagyszülőktől örökölték, így a jelenleg licitálással szereshető lakásoknál olcsóbban tudják azokat bérelni. Ők azok a jobb helyzetű családok, akik – lévén, hogy folyamatos munkajövedelemmel rendelkeznek – lakhatásuk körülményein egyedileg tudnak javítani, háztartásuk felszereltebb, sokkal jobb a hozzáférésük az információkhoz és munkalehetőségekhez, van internetjük, és tudnak évente egyszer nyaralni is, ezek alapján ők élnek a legmagasabb életszínvonalon a Béketelepen. Számukra a béketelepi lakhatás egy nagyon kedvező lehetőség, azaz relatíve olcsón jó minőségű lakásban tudnak élni. Ehhez több esetben hozzájárul, hogy jelentős összegeket fektettek a lakást felújításába, akár hitelfelvételen keresztül is. Mivel az önkormányzat a „fényűzőbb” lakhatást anyagi-

lag nem támogatja, így a befektetett költségeket a lakbér terhére sem lehet levonni, ezek a családok a hirtelen kiköltözésben tehát anyagi okokból sem érdekeltek. Az egyik család az alsó lakás feletti padló lakást is bérbe veszi, így borsosabb áron, de elkerülik, hogy cigány család költözhessen be melléjük. Lakásaik a telep város felőli, azaz jobb helyzetű és nyugalmasabb részén fekszenek, mégis azonos problémákról számolnak be, mint a központban lakó őslakosok.

Mindkét család esetében jellemző, hogy a feleségek magasabb – főiskolai – végzettségűek, és a gyerekek születése előtt kereső tevékenységet is végeztek, most pedig a szakmunkás férjek hozzák a jövedelmet a háztartásba. A férj egyik esetben bejelentett külföldi építőipari munkát végez, a másik családban pedig a nem bejelentett belföldi fuvarozás a fő jövedelemforrás. Mindkét háztartásban talpraesetten kezelik az olykor ingadozó pénzügyi forrásokat, igyekeznek minél több helyről bevételre szert tenni, és rugalmasan alkalmazkodnak az adott esetben nem fizető vagy túl költséges munkalehetőségekhez. A jövedelemszerzésükhöz hozzájárulnak a kölcsönös szívességeken keresztül cserék, apróbb termények, tojások eladása vagy fajtiszta kutyák szaporítása. Mindkét család narratívájának része, hogy az, aki dolgozik, nincs megbecsülve, hiszen bejelentett munka esetén már minden kedvezménytől vagy iskolai támogatástól automatikusan elesnek. Valamennyiükben felmerült, hogy az ország nyugati felében vagy egyenesen külföldön éljenek, ám a biztos munka és nyelvtudás hiányában egyelőre még nem tettek konkrét lépéseket.

Ezek a családok egy meghatározott kapcsolati hálón belül mozognak, csupán saját családjukkal, az őslakos szomszédokkal és azokkal a felnőttekkel érintkeznek, akikkel együtt nőttek fel itt a telepen, barátaik már inkább Béketelepen kívülről vannak. Az ilyen családok határozott aspirációja, hogy elkülönüljenek a telepi környezetüktől, és hosszú távon el is hagyassák azt. A gyerekeik még a helyi óvodába járnak, ám az iskolából már igyekeztek „kimenteni”, és belvárosi, jobb státuszú intézménybe íratni őket. A gyerekeik sem érintkeznek gyakran a többi telepi gyerekekkel, nem járnak ki a játszótérre, a csupán egymáshoz járnak át, vagy rokon gyerekekkel játszanak. Az egyik család esetében kifejezetten sok a konfrontáció a beköltözőkkel, míg a másik család inkább igyekszik nem kapcsolatba lépni a többi telepivel.

„Ellopja a gyerek a tököt a vénasszonynak a kertjéből. Ekkora volt, nem nagyobb, a néni meg már 80 éves vagy idősebb. Mondom, érdekes, mert én téged erre még nem is láttalak. Az az ő kertje. Akkor mondom, menj csak oda, mutasd meg Ilonka néninek, hogy milyen szép tök nő a kertjében! De hangosan mondtam, aztán a gyerek úgy elszégyellte magát, hogy fogta a tököt, azt ledobta a fűbe. Na mondom, ezért loptad el, inkább vitted volna haza anyádnak, hogy főzzön belőle inkább már tökfőzeléket. Leszedte, de végül is nem vitte haza a tököt.” (K_családi19)

Az ehhez hasonló esetek azonban a most idézett nő iskoláskorú öccsének már nem tetszenek, hiszen az ő osztálytársai vagy barátai azok, akikkel szemben a nővére fellép – így neki az iskolai kapcsolatai és státusza miatt is kellemetlen ez a konfrontatív hozzáállás. Bár a másik család igyekszik kerülni minden érintkezést a cigány lakókkal, így sem a telepi játszótérre, sem a helyi rendezvényekre nem járnak, a munkalehetőségek hiánya

mégis rákényszerítette az anyát, hogy a kisebbségi önkormányzat adminisztrátori állására pályázzon.

A Béketelepre elsőként beköltöző őslakos roma családhoz tartozó, gyermekét egyedül nevelő fiatal anya a romáktól hangsúlyozottan elkülönülő, az őslakosok leszármazottaihoz hasonló életstratégiát folytat. Néhány éves budapesti szállodai munka után költözött vissza a telepre, miután elhagyta Kormost egy stabilabb jövő megteremtése érdekében, ám úgy látta, hogy budapesti albérletet fenntartani egyszerűen nem éri meg. Visszatérve korábbi, stabil, de alacsony jövedelmet nyújtó konyhai állásához, most Kormoson belül maradván szeretné a Béketelepet maga mögött hagyni. A már leszervezett költözéshez a magánéleti okokon felül hozzájárul a telep rendkívül stigmatizált volta.

„A Békétől szeretnék megszabadulni – bár az az igazság, hogy én ahogyan dolgozok, nem sokat látok belőle. De nekem ennyi elég belőle. Már sajnos elérte ezt a nevet, hogy kimondod, hogy a Békén laksz, és már tök égő. Lenézi mindenki, én viszonylag még jó helyen lakok, mondhatni, hogy nincsenek körülöttem olyanok, de benne van ez is, szeretném a Békét elkerülni. (...) Társaságban vagyunk, na a Békén laksz, rögtön, hogy na, nem félsz? Ilyenek, hát mitől félsz... Nem egy jó környék, de ez van, mindenhol vannak már olyan emberek sajnos.” (K_családi9)

Kitörni azonban a Béketelepről sem egyszerű, hiszen maga a lakóhely megbélyegzett volta révén is a Kormoson belüli továbblépésnél hátrányt jelent.

„Telefonon érdeklődtem. Megkérdeztek mindent, hogy hol dolgozom, hány személy akar menni, honnan jöttél, nevedet megkérdezték. Nem közölték konkrétan, hogy azért nem, mert Berki vagy, vagy azért nem, mert a Béketelepen laktál eddig, csak így szokták mondani, majd visszahívtunk. Most egy albérletnél mit hív vissza, vagy megmondja, hogy aktuális, vagy nem. Ilyenek voltak.” (K_családi9)

A nő kisfia a költözés miatt iskolát fog váltani, pedig szerette az itteni intézményt, amit általában romló színvonalú, „elcigányosodó” iskolaként tartanak számon.

„Az, hogy valakinek mi a származása, az csak egy dolog. Hogy tud vele élni, vagy hogy áll fel onnan, az a valami szerintem. Én soha nem szégyelltem egyébként, meg hátrányos sem volt[am]. Nővérem már inkább szégyellte, hogy cigány, mert ő barna bőrű, én nem. Nekem a párom is magyar volt. Szerencsés a bőrszínem is, nem voltam hátrányos, nem éreztették.” (K_családi9)

Noha számukra tehát nem az iskola „elcigányosodása” vagy a telep etnikai megosztottsága okozza a problémát, a nő a telepi háttérének megfelelő, azaz őslakosok leszármazottaiával azonos stratégiát folytat. Ez azonban nem jellemzi családjának teljes másodgenerációját. Négy testvére közül mindenki más településen él. Ketten rendkívül céltudatosan szakmát szereztek, családot alapítottak, térben mobilak és tisztas megélhetésük van, míg

ketten inkább egy lecsúszó pályára léptek, fiatalon alapítottak családot, és nem tudnak stabil megélhetésre szert tenni.

Az egyik fiatal családapa az őslakosok leszármazottaihoz hasonlóan a kitörésben látja a boldogulás kulcsát. Maga is itt nőtt fel a telepen, és nem szeretné, ha a fia is átélné ugyanazt, amit ő maga kamaszkorában és fiatal felnőttként.

„Menni akarok el innen, nem akarom, hogy fiam is átélje ugyanazt, amit én. (...) Gyerekként jó volt, csak egy időben rossz társaságba kerültem, voltak züllött korszakaim, de már kikerültem belőle. 15 évesen, akkor kerültem át szakiskolába, és akkor kezdtem el sajnos, de az is én voltam. Először kicsit iszogattam, aztán könnyű drogok voltak, aztán nehéz drogok is egy kevés. De mindent odébb dobtam. Ital az nem jött be, nehéz drogok még úgy sem. Fűveztem elég sokáig, összejöttem az asszonykámmal, ő kirántott belőle. 21 éves voltam, négy éve vagyunk együtt. Született a kisfiunk, érte vagyok csak, érte élek.” (K_családi20)

A zűrös fiatalkor pont a kiterjedt rohonság miatt nem a Béketelepen zajlott, ám a történet jól jelzi azokat a helyzeteket és problémákat, amik itt is felütik a fejüket, és amitől a férfi a saját fiát óvni szeretné. A költözésre jó esélyeik is vannak, mivel a férfinak stabil állása van, és ügyességének köszönhetően sosem volt munka nélkül. Miután úgy döntött, hogy sötétebb bőre miatt pincérként semmi esélye nem lenne, az építőiparban helyezkedett el, dolgozott már külföldön, a telepprogramban, és most egy kormosi cégnél helyezkedett el mint gipszkartonozó.

Valamennyi kitörni vágyó fiatal család sorsa azt mutatja, hogy a telep elhagyásán elősorban akkor gondolkodnak, amikor már van stabil megélhetésük és munkájuk. Valamennyiük élettörténetében megjelenik a külföldi vagy Magyarországon belüli munkaerőpiaci mobilitás. Ők tehát nem a telep elhagyásától várják a sorsuk jobbra fordulását, hanem jövőjükhöz akár szélesebb munkaerőpiaci tapasztalatuk alapján is pozitívan tudnak állni.

A Béketelep romlása és a lokális identitásküzdelmek

Az őslakos generáció tagjai – bár nemegyszer idegen beköltözőkként beszélnek a cigány családokról – valójában sokszor kapcsolatban álltak velük életük során. Kormoson és Béketelepen is gyakori volt a vegyes házasság, így a romák és a nem romák egymás mellett laktak, együtt dolgoztak a gyár különböző részlegeiben, ha nem is mindig egy pozícióban, de a jelenlét automatikusan kapcsolatokat generált közöttük. A cigánysággal kapcsolatos megítélésről gyakran családon belül is eltérő vélemények vannak, mára azonban az új beköltözők „másságában” mégis a cigányságot emelik ki leggyakrabban. A telep narratíváiban a cigány etnikum nem objektív kategóriaként, hanem adott helyzetek és interakciók változó viszonyaiban jön létre (Barth 1996). Több őslakos is említi, hogy vannak cigány barátai, barátnői, akiket „még az utcán is megpusztilnak”, ám ők mások, mint a mostaniak. Másságuk elsősorban a „régiekhez” hasonló gondolkodásban és életmódban rejlik, mely a közös élettapasztalat és a gyár nyújtotta számtalan kapcsolódási pont eredménye. Míg

a régi szomszédoknál a nagyobb gyerekek már fél nyolckor összeszedték a kistestvéreket lefekvéshez, ma a gyerekek éjfél után is kint randalíroznak. A régi lakosok saját jelenlegi lakhatási terhüket is a szomszédaikra vetítik: a cigányoknak jobban felújítják a lakásokat, azért tudják háttérbe szorítani a nem cigányokat a lakásokért folyó liciten, mert családirag összeadják a pénzt, vagy uzsorakamatra veszik fel, míg a nem cigány családok szegények, így nem is tudnak a Béketelepen licitálni.

Működik még egy-egy, a hajdani Béketelep kapcsolataira emlékeztető interetnikus szomszédsági viszony: a szomszédok figyelnek egymásra, segítenek a bevásárlásban vagy a ház körüli apróságokban. „Vannak olyanok is, akik jobbak, mint a magyarok” (K_családi11). Akad kapcsolat az őslakosok és a legfiatalabb „beköltöző” generáció között is.

„Az a kicsi gyerek azért szokott ide bejönni, mert tanítom, verselek neki, meg dalolok neki, meg korrigálok a beszédjét. (...) Először úgy ismerkedtünk meg, hogy azt mondta nekem, te boszorkány vagy! Mondtam neki, hogy én hogy lennék boszorkány, nem is tudok boszorkányul. De mondták a valakik. Közben beálltunk labdázni, volt egy labdája, adogattam neki. Ahogy nőtt ez a gyerek, az úgy jött hozzám. Megkérdeztem tőle a tavaszon, hogy Szandi, boszorkány vagyok-e még? Á, nem vagy boszorkány. De bárhol vagyok, nyilvános helyen is, rögtön jön hozzám, hogy Joli néni, Joli néni, és bújik hozzám. És imádom azt a kisgyereket. Foglalkozni kell vele.” (K_családi22)

Noha ez a kapcsolat egy feszült rossz viszony kezdete is lehetett volna, a nyitottság, mások helyzetére való érzékenység összekötötte a két teljesen eltérő életmóddal és attitűddel itt lakó csoportot.

Míg a nem cigány őslakosok mára egyértelműen a cigány beköltözőknek tulajdonítanak minden romlást, az őket követő korcsoport az őslakosoktól eltérően értelmezi a telepet és a jelenlegi helyzetét. Nem feltétlenül a cigány és nem cigány lakosok között húznak határt, hanem az eltérő életmódú családok vagy csoportok között, összefüggésben a munkaerőpiaci helyzettel, illetve azzal, hogy ki mikor költözött Béketelepre. A konfliktusokat néha bizonyos roma családoknak tulajdonítják, illetve a gyerekek közötti ellentétek és viselkedésmódok megítélésének családok közötti továbbéléséhez kötik.

„Nálunk egymás mellett vannak így a szomszédságok. Jó, én is cigány vagyok, látszik is, gondolom levágtátok, de ezek tipikus azok a putrisok, akik miatt minket is lenéznék. Állandóan bulizgatnak, ordibálnak.” (K_családi20)

Van, aki a beköltözött tésásiakat említi, mint a telep balhész családjait. Emellett sokan a problémát a fiatalok droghasználatának tulajdonítják. „Az utolsó pénzt is odaadja kábítóért, még ha a családja nem is eszik” (K_családi16). Az itt felnőtt fiatal szülők számára is érzékelhető a romlás saját gyerekkorukkal összehasonlítva.

„Itt kilenc-tíz éves gyerekek már a cigit szívják, csikkeznek. Régebben ennyire nem volt... Már egy ideje ez van, füves cigi, meg ezek-azok mennek. Minden sarkon

a zslugázás pénzzel. Az ilyen rossz házakban, ahol nem laknak, annak az udvarán vannak. Ők csak ilyen szórakozásnak mondják, mert van, aki nem pénzzel játszik. Csak a környékről vannak. Néha jön a rendőrség, van, amikor összehalhéznak, egy utcával arrébb. Volt verekedés, baseballütő, minden. Ritkán van ilyen rendőrséges téma, de nem jellemző. Annyira nem veszélyes itt este a telepen, nem kötekszenek, nincsenek már itt. Akik beszípoztak, azok kötekedtek, olyanok már nincsenek, mert börtönben vannak, elköltöztek, vagy kilakoltatták őket.” (K_családi20)

Van, aki úgy látja, hogy már megváltozóban van az a kép, hogy a Béketelepet a cigányok tették tönkre. Kevésbé él az a diskurzus, hogy a cigányok nem akarnak dolgozni – mivel már senkinek nincs munkája, és rá kellett jönniük, hogy erről nem a cigányok tehetnek.³ A telepprogram vetőmagosztásának köszönhetően pedig most már nem „magyarkodás” az, ha valaki veteményezik.

A telep színes összetételéhez az is hozzájárul, hogy szinte minden identitásvariáció megtalálható, melynek kialakításához az egyéni élettörténetek járulnak hozzá, még az egy családon belül megtalálható hasonló pozíciók sem hozzák az értelmezéseket közös nevezőre. Egy házaspár férfi tagja például, bár cigányként írja le magát, nincs cigány identitása, mert azt a cigány nyelvhez és a fekete bőrhöz köti: „Az a furcsa mániám, hogy a magyarok közé húzok. Majdnem cigánygyűlölő vagyok” (K_családi17). A Béke Napokat egyenesen megalázónak tartja, mivel utálja ezt a típusú cigány zenét, és nem lát semmi értékteremtőt ebben a rendezvényben, amely elsősorban a cigány kultúra legpopulárisabb elemeire építi fel az egész Béketelepet reprezentáló eseményt. Felesége vele ellentétben büszke a cigányságára, és a cigány kultúrát is sajátjának érzi – annak ellenére, hogy cigányságához negatív tapasztalatok kötik, például a helyi kórházban hátrányos megkülönböztetés érte. Elmesélésük szerint közös gyerekük magától döntött úgy, hogy nem a cigány osztálytársai-val barátkozik az iskolában, és mivel éltanuló volt, „egy magyarhoz tudott hozzámenni”. Az ő szituatív cigány identitása az oktatási és házassági mobilitása révén hosszú távon akár el is tűnhet.

Az iménti példához hasonlóan a telepen lakó két barátnő eltérő hozzáállása jól illusztrálja, hogy az egyes szereplők etnikai identitása a társadalmi szituációkban konstruálódik, a telepről kialakított értelmezésük és narratívájuk pedig erőteljesen kötődik személyes élettörténetükhöz. A különböző háttérű, ám mostanra hasonlóan szegény körülmények között élő nők, akik helyzetét a külső szemlélő elsősorban azonosan látja, saját magukat és a cigány identitásukat is teljesen máshogy értelmezik.

Az egyik barátnő cigány származású, tősgyökeres béketelepinek vallja magát, több mint 25 éve lakik itt. Ő maga a Tésás munkáskolónián nőtt fel, férje egy tanyáról származik, és nem cigány ember. A feleség elmesélése alapján a nőnek már fiatalkorában célja volt, hogy ne roma ember felesége legyen, így a munkahelyén megismert, dolgos nem cigány férfihoz ment feleségül. A házasság törést hozott a férj családjába, az anyósék el sem mentek

³ A városban működő fejlesztési programok sem etnikai alapon különböztetik meg a programok résztvevőit, hanem jövedelmi és lakóhelyi kategorizációkat alkalmaznak. (Lásd bővebben Fehér másik tanulmányát e kötetben.)

az esküvőre. A párnak négy felnőtt, családos gyereke van, akik szintén Béketelepen laknak, és valamennyien dolgoznak. A férje lebénult, ezért nem tud munkába állni, így jelenleg mindketten a feleség által hazavitt alacsony közmunkás bérből élnek. A nő büszke arra, hogy négy gyereket rendben fel tudták nevelni, mind későn házasodtak, nem születtek „nyakra-főre”, és ellesték apjuktól a dolgosságot.

A másik barátnő vegyes házasságból született. Édesanyját, aki „magyarnak” vallotta magát, a cigány férjével kötött házasság után kitagadták, később ő is cigányként, cigány identitással élt. Családjuk egyedüli cigányként költözött be az egyik munkáskolóniára.

„Jó környezetben éltünk, mert magyarok vettek körül minket. Egyedül akkoriba’ (...) És ki is költöztünk, és utána megszerettek minket, mert azt mondta a M. néni, hogy igaz, hogy sok a gyerek, meg hogy cigányok, de nagyon jól vannak nevelve. Mert nem loptunk, nem bántottunk senkit se, sőt előre köszöntünk, megkértek, hogy boltba menjünk, elmentünk, ránk merték bízni, úgyhogy megszerettek minket. Jó gyerekek voltunk, jó nevelést kaptunk, szigorúan.” (K_családi1)

A nő fiatalon férjhez ment egy roma férfihoz, de férje családjával nem találta a hangot. Úgy gondolta, hogy az anyósáék annak ellenére, hogy nagyon szegények, fennhéjázóan viselkednek, míg az anyósa őt nagyképűnek tartotta – ez a feszültség is elsősorban státusz-ellentéteket jelez, mely ebben az esetben erősen összefonódott az eltérő cigány identitás vállalásával. A házaspár élete során számtalan helyen lakott, szükséglakásban és a Béketelep jobb minőségű lakásaiban is. A férj alkoholista lett, bántalmazta a feleségét, és később el is váltak. Őt közös gyerekek születtek, akik közül a legkisebb még iskolás, egy testvér pedig betegsége miatt nem tudja magát ellátni – ők most is édesanyjukkal laknak a néhány éve, ő családi összefogással licitált béketelepi lakásra.

Mindketten máshogy tekintenek a cigány identitásukra, és ennek megfelelően gondolkodnak mind a Béketelep sorsáról, mind a cigányok helyzetéről a városban. Az első barátnő, aki élete során mindvégig igyekezett a cigányságából kiemelkedni, inkább hibáztató attitűddel tekint a cigányokra. A Béketelepről az őslakosokhoz hasonló szemlélettel beszél, és szeretné a régebbi normákat visszahozni, amikor még ellenőrizték a telep lakóinak életmódját és azt, hogy mekkora a higiénia és milyen tiszta a lábos.

„Míg a tömb alá nem írt, így mondom neked, nem mehettem bele a lakásba. Nem engedték. Alá kellett írni, hogy igenis, ők beleegyeznek abba, hogy én belemehessek a lakásba. Ezt valahogy így kellene megoldani. Nem úgy, mint most, hogy püff!, ráütünk a hasunkra, kimegyünk, oszt’ csak lóvét lássunk, leteszik, papírt se néznek, meg semmit se néznek meg. Na most utána nem fizetik éveken keresztül a lakást, tönkreteszik, szétrombolják, ugye. Hát hogy néz ki Béke nyíltan? (...) Itt meg most már tiszta cigánytelep van.” (K_családi1)

A beköltözőket és az „idegeneket” pont olyan félelmetesnek írja le, mint a telep őslakosai. „Nincs mit kirabolni, de az életünket azért féltsük” (K_családi1). Ám az idegenek beköltözése akaratlanul is összekapcsolódik saját, kilakoltatással fenyegetett helyzetükkel. Ezzel

szemben a vegyes identitású barátnő sokkal nyitottabb, és saját származásában megjelenő szituatív elemek – nem cigány édesanyja később cigányként azonosította magát – miatt nem is szeret különbséget tenni az emberek között. Míg a tésási cigányokat a Tésásról származó barátnő lenézi, mert piszkosak és nevetlenek, és a velük foglalkozó önkéntesek munkáját is lebecsüli, a másik barátnő szerint ők is ugyanolyan cigányok, és a velük foglalkozók munkája pedig szívmengető.

Összegzés

A Béketelep a helyiek elbeszélésében számtalanszor nyomortelep vagy cigánytelep kategóriájaként jelenik meg, annak ellenére, hogy a különböző telepi csoportok szemszögéből egészen más pozíciót foglal el ez az átalakulóban levő hely. Van, aki számára egy mélyrepülés a jelenlegi állapot, másnak a változatlanúság és a mindennapi küzdelem helyszíne, míg megint mások a kitörés egyik állomásának tekintik.

A telep társadalma sokszínű és összetett: az őslakosok generációjának markáns közös múltja van, az ő narratívájukban a dicső múltat egy erőteljes romlás követte. A számukra csak beköltözőkként megjelenő középgenerációhoz tartozó családok egy része a közmunka, az alföldezés vagy az egyéb alkalmi és szerző-mozgó munkákkal időlegesen elegendő jövedelemre tud szert tenni, míg azok, akik ezen a téren valamilyen hátrányban vannak, mára lecsúszókká váltak. Ezeket a csoportokat nemcsak a boldogulási lehetőségeik különbségei, hanem eddigi lakhatási történetük és a telepre való beköltözésük időpontja is megkülönbözteti. Az őslakosok leszármazottai szintén markánsan elkülönülnek, ám nem ők az egyetlenek, akik maguk mögött hagynák a Béketelepét. A középgenerációhoz tartozó családok gyermekei, akik a munkaerőpiacon jobban boldoguló fiatalok közé tartoznak, szintén máshol látják biztosítottnak a jövőjüket.

A telep történetéből és az itt hallott elbeszélésekből látszik, hogy a rendszerváltás előtti stabil munkahelyek és a jelenlegi élet kontrasztja mindenki életében mély nyomot hagyott. Az egyes társadalmi csoportok öndefiníciójához máig hozzájárul a munkástársadalomban, a kolóniákon betöltött korábbi szerep, az akkori pozíció megbecsültségének máig érezhető hatása. Noha a kasztjellegű elkülönülés a gyári hierarchiának megfelelően az élet minden területén megmutatkoznak, és a helyi, kolóniákon élő cigányság alacsonyabb státusból érkezett, telepi életüket nem jellemezte az elkülönülés, számtalan vegyes házasság volt és van most is a telepen. Mára az etnikai és a társadalmi státusz minden korábbinál erősebben összekapcsolódik a közbeszéd szintjén. Ugyanezt a közbeszédet jeleníti meg a telep lakosságának nagy része is, annak ellenére, hogy számtalan példa akad e szerint a kategorizáció szerint atipikusnak tekinthető életutakra a Béketelep mikrotársadalmában, és a város egészben is. A telep társadalmának vegyes összetételét és folyamatos átalakulását a telepet leíró tér- és indentitásbeli küzdelmek jelzik.

Az őslakosok és az őket követő kohorszok eltérő keretben értelmezik a telep jelenét. Míg az őslakosok mindig megjelenítik a gyár mindent átforgató működéséhez és a Béketelepre való költözésükhöz kötődő pozitív múltbeli élményeiket, a fiatalabbaknak csupán a lakóhelyhez kapcsolt negatív tapasztalataikról számolnak be. Small (2002) arra mutat rá, hogy

a strukturális kényszerek a lakónegyed értelmezését csak befolyásolni, de megváltoztatni nem tudták az egyes kohorszok számára, a lakótömb romló pozícióját és csökkenő közösségi részvételét az eltérő narratívákkal jellemzett kohorszok cseréje okozza. Ezzel szemben a Béketelep helyzetét és annak értelmezését – noha világosan kirajzolódnak a kohorszok közötti narratívakülönbségek – mára a strukturális kényszerek olyannyira áthatották, hogy az az őslakosok értelmezését is megváltoztatta, egyeseket pedig akár a hajdan számukra kedves környezetből való elköltözésre is készítetett.

A közösség individualizmushoz és a szűkös erőforrásokért folytatott versenyhez kapcsolódó eltűnése megjelenik a telepen, de a régi kapcsolatokra és a rokoni szálakra támaszkodó jelenlegi közösség mégis relatíve intenzív és közösségi védelmet nyújtó helyé teszi a Béketelepet. Egy szociális szakember a telepre egyenesen úgy hivatkozott, hogy az itteniek szegénysége nem valódi probléma, hiszen ők „legalább együtt szegények”. A telep jövője válaszút előtt áll, amelyet a rehabilitációs programok és az esetlegesen velük járó lakosságcsere is befolyásolni fog.

VIRÁG TÜNDE

CIGÁNYVÁROS

Rónakeresztesen, az alföldi kisvárosban viszonylag magasra, 1800–2000 főre becsülik a cigányok számát, de településen belüli arányuk a tíz százalékot sem éri el. A cigány családok – egy-egy ritka kivételtől eltekintve – csak három szegregált, egymás közelében elhelyezkedő, lassan egybeérő városrészben, ahogy többen nevezték, a Cigányvárosban élnek. Ebben a városrészben többségében cigány családok telepedtek meg, de beházasodással, költözéssel kerülnek ide nem cigányok, illetve a városrész magasabb státuszú területein élnek szegény nem cigány családok is. A városrész utcáit látható, jól érzékelhető éles határvonal választja el a várostól, a határvonalat kijelölő utcát a helyiek „Berlini Nagy Fal”-nak nevezik. Az elmúlt két évtizedben a többségi társadalom egyértelmű kirekesztő és elutasító attitűdje és gyakorlatai miatt a Rónakeresztesen élő, különböző társadalmi helyzetű roma családok a többségi társadalomtól éles fizikai és mentális határokkal elkülönített stigmatizált térbe kényszerültek, amit gettóként definiálhatunk (Váradí–Virág 2015).

Az elmúlt évtizedben az etnikai szegregációval foglalkozó szakmai diskurzusok központi témája a gettó fogalmának újradefiniálása, az így meghatározott terület átalakulásának leírása és elemzése. A szegénység koncentrációja és az etnikai szegregáció ugyan a gettók jellemző vonása, de gettóról csak akkor beszélhetünk, ha jelen van négy meghatározó eleme: (1) az adott terület élesen elválik a település többi részétől, jól körülhatárolható; (2) a területet és az itt élő családokat a többségi társadalom negatív jelzőkkel illeti (stigma); (3) az itt élő családok nem saját döntésük alapján, hanem valamiféle (gazdasági, adminisztratív, szimbolikus) kényszer hatására költöztek ide; és (4) a többségi társadalomtól elkülönülő, párhuzamos intézményrendszert használnak. A gettó térben elkülönített társadalmi, intézményi rendszere azt szolgálja, hogy megóvja a többség tagjait a gettóban élőkkel való kapcsolatuktól, mindennapi érintkezésektől, s így azoktól a szimbolikus veszélyektől, amelyek a többség szemében a gettó lakóihoz kötődnek (Wacquant 2012).

Tanulmányomban azt mutatom be, hogy az évtizedek óta a város roma és nem roma szegényeinek lakóhelyéül szolgáló, társadalmilag és etnikailag heterogén, széles társadalmi és intézményi kapcsolathálózatra épülő városrész hogyan alakul át a várostól élesen elkülönülő, stigmatizált gettóvá. Ennek legfontosabb mechanizmusa egyfelől a városrészben élő romák és nem romák elérhető munkahelyeinek megszűnésével párhuzamosan a társadalmi kapcsolatok erodálódása (Wilson 1999), másfelől az intézményekből, elsősorban az oktatási intézményekből való kirekesztés, a párhuzamos intézményrendszerek kialakulása és ezzel a városrész határainak rögzítése. Az elmúlt évtizedben a várospolitika minden törekvése arra irányult, hogy a város szélén elhelyezkedő cigányváros, az ott élő szegények szociális problémái láthatatlanok maradjanak a többségi városlakók számára.

Ennek eszköze a városrészben élő családok tér- és intézményhasználatának korlátozása, a városrész felügyeletének, ellenőrzésének átruházása a helyi roma vezetőkre. Mindezen folyamatok átfomálták a városrészen belül élő, etnikailag és társadalmilag differenciált családok egymáshoz és a többségi társadalomhoz fűződő kapcsolatait, megélhetési lehetőségeit, befolyásolta az egymásról és a többségi társadalomról alkotott képet.

Egymásra torlódtó telepek

A városrész kialakulása, térbeli szerkezete pontosan jelzi a város szegényekhez, romákhoz való viszonyát: a napjainkban szegregátumként vagy cigányvárosként számon tartott városrész az egykori „hagyományos” cigánytelep körül fejlődő, különböző státuszú részekre tagolható terület, amely az elmúlt negyven év telepfelesztésének, lakásépítéseknek, a cigány családok eltérő gazdasági helyzetének térbeli lenyomataiként is értelmezhető.

A városrészt a Rónakereszttest átszelő vasútvonal és közúti főútvonal három részre tagolja, ami az itt élők mentális térképét, térhasználatát is meghatározza. A „vasúton túli rész” leginkább egy szegényes faluvégre hasonlít, ahol szegény romák és nem romák élnek egymás mellett. A vasúti átjárónál még rendezettebb házakat, megművelt kerteket találunk, majd ahogy közeledünk a város széle felé, a házak egyre apróbbak lesznek, egyszer csak eltűnik az aszfaltos út és a járda, feltűnik egy-egy elhagyott, félig lebontott régi ház vagy félig-meddig felépült „szocpolos” ház. A város legszélső utcájából egy elhagyott, elgazosodott területre látunk; az elbeszélések szerint egykor végig „szocpolos” házak álltak ezen a területen, az alig használható, lakhatatlan házakat lassan széthordták.

A vasút és a főútvonal által közrefogott részen a város régies, szegényes, falusias hangulatát idéző rendezett utcák, apró házak húzódnak meg, itt található a város „cigányiskolája”, ablakain rácsok, udvara rendezetlen. Az iskola egyik melléképületéből alakították ki a Biztos Kezdet gyerekházat (lásd Fehér–Keller–Vidra–Virág tanulmányát e kötetben). A városrészen belül ez tekinthető magasabb státuszú területnek, itt található a legtöbb roma–nem roma szomszédság is.

Ahogy távolodunk a vasúttól, az utcák egyre szűkősebbek, az utcakép egyre rendezetlenebb, hamarosan elérjük az egykori cigánytelep helyét. A hetvenes években lebontott telep helyén ma egy üres telek áll. Az 1964-es telepfelmérés adatai szerint 72 telepi ház volt ezen a részen, amely napjainkban csak egy elgazosodott, szemetes üres tér. Innen indul az a három, egymással párhuzamosan futó utca, ami az egykori cigánytelep pereme volt. Az utcák olyan szűkek, hogy csak egy házsor fér el, a házak nem egymással szemben, hanem egymás háta felé tekintenek, a telkek nagyon kicsik, kert szinte egyik háznál sincs. A három utcában mintegy hatvan ház áll, egy részük picike, szoba-konyhás, másik részük „szocpolos” ház, többségük vakolatlan, befejezetlen. A sok lebontott ház helyén kikapott gyalogutak vezetnek egyik utcából a másikba. Az utcák, a telkek és házak szűkösége dzsungelszerűvé teszi ezt a részt. A városrészben élő családok elsősorban ezeket az utcákat tekintik „telepnek”, olyan veszélyes területnek, ahova nem szívesen mennek. A városrész más utcáiban élő családok mindennapi törekvése, hogy elkerülje ezeket az utcákat, ami az interjúnarratívákban erős elhatárolódásként jelenik meg. Az egykori cigánytelep túlolda-

lán, a telepfelszámolás során a hetvenes években épített 48 CS-házat láthatjuk, amelyek a város legutolsó három utcájában létesültek, az utolsó házsor már a mezőkre néz. Ez a három utca a lebontott cigányteleptől is távolabb van, ami jól jelzi a város hetvenes évekbeli távolságtartását a cigány családoktól. Az utcák jóval rendezettebbek az előbbinél, néhol az utak is burkoltak, majdnem minden háznak van kerítése, az udvarok, kertek bár nagyon kicsik, de rendezettek. Az utcák meghosszabbításaként ezen a részen a kilencvenes években szocpolos házak épültek, a három utcarészben mintegy 28–30. Ezek az utcák már burkolatlanok, a házaknak nincs kerítése, több ház befejezetlen vagy lebontott.

A várost kettészelő közúti főútvonal túloldalán elhelyezkedő néhány utca nagyon vegyes képet mutat. Az itt található mintegy hatvan ház közül tucatnyi putriszerű építményt találhatunk, többet a város legszélén, a Téglagyár közelében. Az utcák többségében egymás mellett, egymást váltva láthatunk rendezett kertű, nagyobb házakat, romos épületeket, düledező putrikat.

A napjainkban szegregátumként/cigányvárosként számon tartott városrészben romák és nem romák több évtizede élnek egymás szomszédságában, egy, a negyvenes évekre visszatekintő önéletrajzban is megjelenik a város szélén együtt élő romák és nem romák közös sorsa.

„A Felvég vége rövid földes utcái, nádtetős, itt-ott cserepes házai úgy húzódtak meg egymás szomszédságában, mint didergő emberek. (...) A csóróság, a szegénység, a nincstelenség növelte az itt élők egymásrautaltságát, szolidaritását, s közelebb hozta a cigányokat a gádszókhöz. Nem emlékszem rá, hogy lett volna komolyabb affér, összetűzés, verekedés cigányok és nem cigányok között. Minden család ismer-te a másikat. A házak többsége vályogból épült, alig akadt néhány sárputri. Nem éltek-laktak elkülönülve a zenész és a nem muzsikus romák. Ám mindenki tudta hol a helye, ki a barátja.” (Farkas 1998: 18)

A zenész cigányok mellett élő szegény nem cigányok különböző kisebb üzleteket (trafikos, cipész) vittek, a szegényebbek cigányokkal együtt jártak napszámba a környező uradalmakba. A városrész már a negyvenes években is a városi cigány és nem cigány szegények lakóhelye volt, a szegényekkel együtt ide szorultak a legalitás határait feszegető intézmények is (bordély, zugkimérések). A családi interjúk megerősítik az írásos önéletrajzot: roma és nem roma interjúalanyaink a hetvenes-nyolcvanas években még hasonló kö-zegben nőttek fel. A visszaemlékezések szerint az utcákban cigány és nem cigány gyerekek barátkoztak egymással, nem voltak konfliktusok. Leginkább az akkor fiatal roma interjúalanyaink emelték ki hangsúlyosan, hogy ők még vegyes osztályokban tanultak a városi iskolákban, majd nem romákkal együtt dolgoztak az akkor még a városban működő nagyobb üzemekben, a nők jellemzően a baromfi-feldolgozóban, a férfiak a helyi üzemekben.

A szocializmus időszakában elsősorban az elérhető munkahelyeknek, a szelektív, de intézményesen nem szegregált oktatási intézményeknek (lásd később) köszönhetően Rónakeresztes szegénynegyedéből és a mellette elhelyezkedő cigánytelepről számos családnak nyílt lehetősége a társadalmi és térbeli mobilitásra. Ebben az időszakban indult el egy jelentős szelektív migráció is a városrészről: a nem roma családok többsége a városban

máshol vásárolt házat, a romák közül több fiatal Budapesten vállalt munkát, napjainkban is majd' minden családnak vannak rokonai, ismerősei a fővárosban. Az oktatási intézmények közös használata, a közös munkahelyek, azaz a rendszeres társadalmi érintkezések hatására természetessé vált a vegyes házasság. A telepen és a telep körüli utcákban élő romák és nem romák ugyan a legnehezebb és legrosszabbul fizető munkákat végezték, de gyermekeik többsége nem romákkal vegyes osztályokban tanult, kialakultak közöttük kapcsolatok, barátságok, azaz az itt élő romák és nem romák egyaránt a helyi társadalom részét képezték.

A rendszerváltást követően a helyi gazdaság lassú átalakulásával, a képzetlen munkaerőt igénylő vállalkozások, elsősorban a baromfi-feldolgozó megszűnésével, illetve modernizációjával párhuzamosan képzetesebb munkaerőt igénylő vállalkozások jelentek meg. A modern gyártástechnológiával működő üzemekből a döntően képzetlen romák kiszorultak, a megmaradt, alacsony iskolai végzettséggel is betölthető álláshelyeknél előnyben részesítették a nem romákat; az alacsony státuszú munkahelyek betöltéséért folyó versenyben a romákat rendre hátrányosan megkülönböztetik. A munkahelyekről való folyamatos kiszorulással párhuzamosan a kilencvenes évek végén számos család költözött vissza Budapestről: legtöbbször a megemelkedett lakhatási és rezsiköltségek, az időszakos munkanélküliség okozta rendszertelen jövedelmek miatt költöztek vissza Rónakeresztesre, ahol jobban számíthattak a rokonok támogató kapcsolataira. Volt, aki a kerületi önkormányzattól kapott „lelépésből” vásárolt magának házat, volt, aki azért költözött vissza a fővárosban megfizethetetlenül vált albérletéből, mert az olcsóbb telekárak miatt itt tudott „szocpolos” házat építeni és lakhatását megoldani. Legtöbbször a városrész romák és nem romák lakta, magasabb státuszú részeire költöztek; távolabb a stigmatizált, szegények lakta cigányteleptől, de a rokonok közelébe.

A Budapestről visszaköltöző családok megjelenésével kezdődtek a telepen és a telep környéki utcákban a „szocpolos” építkezések – ahogy történt ez a hetvenes években a CS-házak esetében –, romák csak és kizárólag telep környéki utcákban, a város legszélén tudtak telket vásárolni. A visszaélésekről, lebontott és újraépített házakról szóló elbeszélések mellett abban mindenki egyetért, hogy a visszaköltözésekkel és a szocpolos házak építésével a cigánytelep melletti utcák státusza rohamosan csökkent, aminek legpontosabb indikátora a nem cigányok elköltözése volt. Mindezen folyamatok nemcsak a városrész negatív megítélését erősítették, de a befolyásolták a város által addigra már egységesen szegregátumként meghatározott területen élő családok társadalmi kapcsolatainak alakulását is.

Élet a cigányvárosban

A cigányváros különböző státuszú részein alapvetően három, eltérő szociális és etnikai összetétellel, megélhetési, boldogulási lehetőséggel rendelkező nagyobb társadalmi csoportot különböztethetünk meg. E három csoport térben nehezen elkülöníthető a városrészeken belül, emiatt szinte állandó a feszültség, a konfliktus. A legkiszolgáltatottabb, legszegényebb családok az egykori cigánytelep szűkös utcáiban, a Téglagyár melletti putrikban,

illetve a városrészen belül elszórtan, a befejezetlen szocpolos házakban élnek. E csoport társadalmi kapcsolatai szinte kizárólag a városrészen belülre, elsősorban a családi kapcsolatokra, szomszédságokra korlátozódnak. (A kapcsolatokról lásd bővebben Várad első tanulmányát a kötetben, illetve Messing–Molnár 2011a). Elsősorban a telep szélén elhelyezkedő régi falusias házakban élnek azok a roma családok, közöttük többen vegyes házasságban, ahol a városrészből kifelé mutató kapcsolatokat ápolva a megélhetési lehetőségek változatosabbak, de a mindennapi boldoguláshoz elengedhetetlenek a családi, baráti magtartó hálózatok is. Fontos megjegyeznünk, hogy a két csoport között nincs éles határvonal; vannak családok, akik ez utóbbi csoportból nagyon könnyen sodródnak a leszakadók közé, ugyanakkor ellentétes irányú mozgásra alig találtunk példát. A városrész határán élő többségében nem roma családok boldogulása, megélhetése is rendkívül bizonytalan annak ellenére, hogy majdnem minden háztartás legalább egy tagjának van állandó jövedelme. E háztartásokat alapvetően az különbözteti meg az előző csoporttól, hogy a városrészben való lakhatást többnyire kényszerként élék meg, a szomszédokkal, rokonokkal alig, vagy szinte egyáltalán nem tartják a kapcsolatot, e segítő, támogató hálózatok hiányát elsősorban az intézményekhez való kapcsolatokkal igyekeznek pótolni.

A cigányváros foglyai

Az egykori cigánytelep melletti zegzugos utcákban, a telepen, a Téglagyár melletti putrikban és a félig-meddig felépített szocpolos lakásokban élő családok életét bizonytalanság és kiszolgáltatottság jellemzi, mindennapjaik a rögtönzésekről, a napi túlélésről szólnak. A háztartások összetétele folyamatosan változik, általában három generáció él együtt. Gyakori a fiatal házások vándorlása, költözése; mindig annál a családnál élnek éppen, amelyik könnyebben boldogul.

Ferencnek szerzeágazó rokonsága él a városrészen. Az ötvenes éveiben járó, hétgyermekes, özvegy férfi az elmúlt két évtizedben szinte folyamatosan munkanélküli volt, amit csak egy-egy közmunka-lehetőség, időszakos napszám tört meg. A család szűkös bevételeit lomizással egészíti ki. A gyerekei közül egyik sem fejezte be az általános iskolát, a nagyobb lányok korán családot alapítottak, férjeik szintén a telepen nőttek fel, iskolázatlanok, közmunkába is csak ritkán kerülnek be. A fiatal pároknak a „szocpol” megszüntetésével/szüneteltetésével esélyük sincs arra, hogy önálló háztartást alapítsanak, rendszeres bevétel híján azt nem is nagyon tudnák fenntartani. A háztartásokban nagy a zsúfoltság, a több generáció együttélése mindennapos konfliktusok forrása, így gyakori a fiatal házaspárok/családok ide-oda költözése a szülők között. Terepmunkánk során Ferencsel négy gyermeke élt; egyikük családostul, férjével és két kisgyerekekkel. A kétszobás albérletben herten laktak, de ettől függetlenül is nagy volt a nyüzsgés. Ferenc két lánya elvileg nem velük lakott, de szinte minden nap itt voltak az unokákkal, ahogy más rokonok is időről időre betértek egy-egy rövidebb beszélgetésre. A látogatás célja egyrészt az információszerzés, másrészt a források, lehetőségek felmérése. A források elosztása, ami jelentheti az éppen elkészült ebédet vagy a lomizásból összeszedett tárgyakból való részesedést, a nagycsaládon belül történik; mindez segíti a mindennapok túlélését, de egyben – éppen a források szűkössége okán – konzerválja is a szegénységet.

A családok szegénysége generációkon keresztül átívelő jelenség: a legnagyobb szegénységben élő családok felnőtt tagjai gyerekkorukban is nagy szegénységben éltek, szülei képzetlensége miatt munkáik még a szocializmus időszakájában is időszakosak és esetlegesek voltak. A megélhetés, a gyerekek iskoláztatása mindennapi gondokat okozott. *„Azért nem jártam suliba, mert hol volt cipőm, hol nem volt cipőm. A sok hiányzás miatt szégyelltem utána már”* (R_családi5). Ugyanakkor a legszegényebb családokban ma sem látják esélyét a gyerekek sikeres iskoláztatásának. A sokgyermekes szegény családokban napjainkban is természetes, hogy a serdülő gyerekeket bevonják a mindennapi munkákba, a lányok a kisebb testvérekre vigyáznak, a fiúk már napszámba járnak.

„Apám munkára nevelt minket. Én is így nevelem a gyerekeket. Mikor nem mennek iskolába, viszem magammal dolgozni őket. Gyerünk, fiam, valamerre, csináljuk a pénzt. Azt szeretném, hogy ne a lapátot fogják, hanem olyan szakmát tanuljon, amiből meg tud élni. De sajnos ezt nem tudom megadni a gyerekeknek. Örülök, ha a nyolc osztályt kijárja. Ahhoz pénz kell.” (R_családi7)

Az alacsony iskolai végzettség, az ebből fakadó korlátozott munkalehetőségek, a korai gyermekvállalás és a magas gyerekszám egymással összefüggésben, egymást erősítve a szegénység csapdájában tartja a családokat, a következő generációnak sincs esélye arra, hogy változtasson helyzetén.

Máriának hatan voltak testvérek, miután édesapjuk elhagyta őket, a nagyszülői házba költöztek. Nagy szegénységben éltek, nevelőapja alkoholista volt, a verekedésig fajuló veszekedések mindennaposak voltak. *„Mert édesanyámnak is ugyanilyen élete volt, hogy ütötte-verte a nevelőapám.”* Mária hiába szeretett volna tovább tanulni, *„volt egy nevelőapám, a legkisebb öcsémnek az apukája, kivett engem, hogy menjek ki mezei munkára, kapálni, hogy legyen lova”* (R_családi20). Ebből a környezetből menekült a házasságba, férjével öt közös gyermekük született. Hosszú ideig, 12 évig éltek együtt, de házasságuk nem volt boldog, kapcsolatuk megromlott, végül már mindennapos volt a veszekedés, bántalmazás. *„Ő alkoholista volt. Rossz ember volt, nem is akarok rá emlékezni.”* Mária jelenleg édesanyja komfort nélküli házában él öt gyerekével és hűgával. Víz az udvaron van, a kertben áll a WC is. Jelenlegi élettársa Nyíregyházáról költözött családjával Budapestre, ott nevelkedett. Miután édesanyja börtönbe került, nevelőapjához került egy időre, majd kimaradt az iskolából, különböző építkezéseken dolgozott. Rónakeresztesre is egy munka miatt került, Máriával véletlenül ismerkedett meg. Egy hónap után összeköltöztek, már egy éve élnek együtt. *„Most, hogy kezd helyrejönni az élettársi kapcsolat, most már jó”* – mondja Mária, aki a gyerekek után járó juttatásokat, a segílyt esetlegesen napszámmal tudja kiegészíteni, de párja semmilyen ellátást nem kap.

A fiataloknak nagyobb esélyük van elhelyezkedni más településen; többen ingáznak olyan multinacionális vállalatokhoz, ahol a foglalkoztatáspolitikai deklaráltan szívnak, de a munka mennyiségének ingadozása miatt gyakran nem is tehetnék meg, hogy válogassanak a munkaerőben. Általában más településről érkező vállalkozóval mennek Budapest környéki gyárakba, a kólagárba, vagy egy nagyobb gombaüzembe.

„Kettőkor felkeltünk, és hazaértünk nyolc-kilenc körül. Minden nap mentünk. Most is visszamentem volna dolgozni, de becsődölt.” (R_családi18)

A gyakran napi többórás ingázást, a nehéz fizikai munkát, az egészségtelen körülményeket csak a legfiatalabbak bírják.

„Jól kerestünk, heti egy héten kaptam harminc ezret. De kellettett dolgozni, rendszeren kiizmosodtam. Szalagmunka volt, olyan volt, hogy egy nap 12 óra alatt 50 kilós zsákokat kellett cipelnem, felpakolni, stócolni plafonig, de úgy, hogy senki nem segített. És olyan por, füst volt bent, a paprikának a pora, hogy nem láttuk egymást.” (R_családi13)

Az embertelen körülmények ellenére szinte mindenki büszkén mesélte, ha egyáltalán ilyen munkalehetőséghez jutott. Általában azzal nem voltak tisztában, hogy bejelentve dolgoznak-e, vagy sem, illetve hogy milyen bérrel vannak bejelentve – a kiszolgáltatott helyzet, a lehetőségek hiánya nem teszi lehetővé az érdekek minimális érvényesítését sem, csak és kizárólag a vállalkozó jóindulatában bízhatnak. Van arra is példa, hogy a fiatalabbak megpróbálnak közelebb, albérletbe költözni a munkahelyhez. Fruzsina egy gombaüzemben ismerkedett meg az Erdélyből érkezett fiatalemberrel, hamarosan az ingázás helyett a közös albérletet választották, sokáig úgy tűnt, sikerül megkapaszkodniuk a főváros közelében levő településen. Gyermekük megszületése után egy fizetésből már egyre nehezebben tudták fizetni az albérletet, idővel visszaszorultak Rónakeresztesre; a szülők szocpolos háza mellé toldottak egy szoba-konyhát. Az ingázás költségei miatt a férfit egyre ritkábban hívták a gombaüzembe, lassan kikopott minden lehetőségből, arra esélyünk sincsen, hogy ismét közelebb költözzenek a munkahelyhez.

A családok helyzetének instabilitását mutatja, hogy egy-egy hosszan tartó betegség, baleset könnyen a legnagyobb szegénységbe sodorhatja a családot. Katiék négy gyereket nevelnek a telep közepén álló kétszobás lakásban. A férj korábbi munkakapcsolatainak, kiterjedt rokonságának köszönhetően szinte folyamatosan hívták különböző napszámos munkákba. A viszonylag rendszeres jövedelmek révén még állatot is tudtak tartani. Egy véletlen baleset minden megtakarításukat felemésztette.

„A középső fiam bedugta a forrasztó pálcikát az áramba. Totál leégett, Budapesten volt a Bethesda kórházba. Addig olyan malacaim voltak, hogy bámulták őket. Tavaly történt. Ki voltam idegileg teljesen. Muszáj volt eladni a malacot is harmincezerért, hogy tudjunk felmenni Pestre a gyerek után.” (R_családi7)

A váratlan kiadások, a nélkülözés gyakran kényszeríti a családokat kölcsönök felvételére.

„Uzsora van, a kolléga most szabadult. Nyáron elvette a bankkártyákat a családoktól. Ötezerre 7500-at kell megadni, de most nem mernek kölcsönözni, most kábítószert árulnak.” (R_családi7)

Elsősorban a városrész telepnek tekintett részén és a körülötte levő utcákban érzékelhető a félelem, a személyes biztonság hiánya.

„Kifigyelnek bennünket, hogy mikor megyünk el. Akkor bemennek. Ide a kutya nem engedi be. Múlt hónapban elvitték a gázpalackot. Jelentjük a rendőrnek, de nem csinálnak semmit.” (R_családi7)

„Nem szerettem ott lakni, mert mindig kiraboltak bennünket, akármit beszereztünk. De innen is elvitték már a mosógépet, centrifugát.” (R_családi2)

A kisebb betöréseket legtöbbször összefüggésbe hozzák a városrészben élő droghasználókkal.

„Vannak, hogy eljönnek vidékről, és itt árulják, de helyiek is árulják. A rendőrök is tudják, hogy kik azok. Szóltak a rendőröknek is, de nem tudnak semmit se csinálni. Ők nem merik beárulni, mert »itt lesz köztünk a halott«.” (R_családi7)

A cigányvárosban a droghasználat teljesen nyilvános, az itt élő családok mindennapjainak része, még akkor is, ha maguk nem szerhasználók, csak el kell túrniük a mindennapi randalírozásokat, zaklatásokat. Azt, hogy a droghasználat beépült a mindennapokba, mi sem mutatja jobban, mint hogy az interjúkban rendre előkerült, akár személyes történetként is elmesélték nekünk saját múltjukat vagy családi tragédiákat. Krisztina fiatalon maga is drogozott, de terhessége és a kisfia születése megváltoztatta; sikerült abbahagynia. Ebben legnagyobb szerepe a helyi Hit Gyülekezetének volt: családján kívül ez volt az egyetlen elfogadó, segítő, támogató közeg, ahova fordulhatott a problémájával. Elbeszélése szerint a gyülekezet közösségi támogatása segített neki – és más fiataloknak is – leállni a drogozással. Mindez férjének nem sikerült, jelenleg egyedül, szülei támogatásával neveli kisfiát.

„Nem bántott, szóval bántott inkább, az van mikor rosszabb. (...) Azóta nem lett családja, ugyanazt csinálja, mint akkor, drogos. Ez nagy probléma itt, óriási nagy probléma, és ezért is lettünk külön. Előtte is csinálta, de amikor született a fiú, nem-hogy abbahagyta volna, még jobban.” (R_családi13)

Peremhelyzetben

A döntően romák lakta városrészen belül a megkérdezett cigány családok egy részének narratíváiban megjelent az itt élő cigányok közötti különbségtétel, a „másik” cigányoktól való elkülönülés igénye, ami tükrözi a város szemében cigányvárosként számon tartott településrész tagoltságát, az ott élő roma családok differenciált társadalmi helyzetét. A városrész határán elhelyezkedő, szegényes falusias házakban stabilabb anyagi helyzetű családok élnek, többségében olyan fiatal családok, akik életüket a telepen kívül nem romák között, de a telepen lakó rokonok közelében tervezték leélni. E családok narratíváiban jelenik meg legmarkánsabban a „másik cigánytól” való elkülönülés vágya:

„Ha elköltöznénk, akkor itt két utcával arrébb, mindig nézünk egy házat, hogy milyen jó lenne. Ha itt kilépünk, már itt a cigánytelep. Arra a vasút felé is betelepedtek már ezek a cigányok. Amikor ideköltöztünk, akkor csak mi voltunk.” (R_családi17)

A különbségtétel alapja a bűnöző életmódtól, tehát a morális másik alakjától való elhatárolódás, ami az elbeszélésekben a rendes-rendetlen ellentétpár gyakori hangsúlyozásával jelenik meg (Kovács–Vidra–Virág 2013). A telep szélén élő „rendes” családok elbeszélése szerint néhány család életmódja miatt a telep és annak környezete veszélyessé vált, a kábítószer-fogyasztók kiszámíthatatlan magatartása, a drogdílerек közelsége veszélyezteti a mindennapi életet. Fontos megjegyezni, hogy míg a telepen a kriminalitás mindennapi megélt tapasztalat, addig a telep környéki utcákban inkább a fenyegetettség érzése és a telep stigmájától való félelem jellemző.

„El szeretnénk innen menni, ebből az utcából biztos. De akár a városból is. A nagylányom nem mehet el boltba, sehova se. Sokszor beszólnak a lánynak. Nem biztonságos ez a környék.” (R_családi17)

A fenyegetettség megélése összekapcsolódik a többségi társadalomból való kiszorulás tapasztalatával. Bori itt nőtt fel a városban: *„mi magyar családok között laktunk, én nem is ismertem erre cigányokat”* (R_családi26). Budapestre költözött, ott ismerkedett meg férjével, majd anyagi gondok miatt, már három gyerekkel, tíz évvel ezelőtt visszaköltöztek Budapestről. A telep szélén, nem cigányok között vásároltak házat. *„Amikor ide költöztünk, akkor a hátsó szomszédom azt mondta, hogy kellemesen csalódott bennem, mert nem tűntek el a tyúkja”* – meséli, de mire elfogadtatták magukat az utcában, annak lakónépessége kicserélődött, napjainkban már többségében cigány szomszédai vannak. A két legnagyobb gyerek még a legközelebbi, jó hírű általános iskolába járt, amelyet néhány évvel ezelőtt a református egyház vett át.

„Az egész család ott tanult, de mióta új igazgató van, megválogatja, hogy kit vesz fel, cigányokat nem. Pedig én ragaszkodtam volna ehhez, ide járnak a nagyobbak. Először arra hivatkoztak, hogy nem éri el a 90 százalékot [az iskola képességfelmérést tart a gyerekeknek], utána arra, hogy nem vagyunk vallásosak, utána meg a létszámihiány. Pedig mi is jártunk előképzőre is, hogy felvegyék a kisfiút. A legnagyobb lány most fog érettségizni...” (R_családi26)

Azt mondhatjuk, hogy a telep szélén élő roma családok, miközben szembesülniük kell a többségi társadalom – elsősorban az oktatási intézményekben megjelenő – elkülönülési és elkülönítési törekvéseivel, pontosan érzékelik, hogy a többségi társadalommal még meglévő kapcsolataik fenntartása az egyik legfontosabb tényező boldogulásuk szempontjából. A városrész szélén, konszolidáltabb anyagi helyzetben élő roma családok elhatárolódási törekvéseinek tétje az, hogy miként tudnak megszabadulni a telep kriminalizált stigmájától és a többségi társadalommal fenntartani intézményes és személyes kapcsolataikat.

A stabilabb anyagi helyzetű családok között néhányan a családi, szomszédos viszonyokban rejlő erőforrást, szolidaritást kihasználva, egymást segítve próbálnak boldogulni. Két család, a nők testvérek, a kilencvenes évek közepén-végén szorult vissza Budapest-ről, és vásároltak házat a városrész magasabb státuszúknak tartott utcáiban, ahol akkoriban még többségében nem romák éltek. Mindkét család alapvetően önálló tevékenységet folytat: az egyik házaspár a férj rokkantnyugdíja mellett ruhákat árul a helyi piacon, a másik családban az egyedül maradt asszony koszorúkat, csokrokat köt, és azt próbálja eladni a temetőnél vagy a piacon. A piacozásból, értékesítésből és az azt kiegészítő szociális juttatásokból nagyon szerényen élnek, gyakran szűkölködnek, néha vannak közüzemi tartozásaik, sőt egyiküknél már kártyás villanyóra van, de tevékenységüknek köszönhetően számos rónakeresztes nem romával kapcsolatban állnak. Terepmunkánk idején a gyerekeiket egyedül nevelő asszonynak a segély továbbfolyósítása miatt egy hónapra el kellett vállalnia a közfoglalkoztatást, de csak utcai szemétszedésre osztották be. Ott jártunkkor azt mérlegelte, hogy mivel veszít többet: ha nem vállalja közfoglalkoztatást és elveszti a segílyt, vagy ha esetlegesen a vevői, városi nem roma ismerősei látják meg a dologtalan, munkakerülő cigányvárosiakkal azonosított utcai közmunkások között.

A piacozó házaspár mindennapos vendég unokahúguknál, ami nemcsak a közös beszélgetéseket, információk megosztását jelenti, hanem a szűkölködő öttagú család folyamatos támogatását is. A fiatal házaspár még az iskolában ismerkedett meg, „*gyerekszerelem a mienk*”, mondják; egyikük sem fejezte be a középiskolát: „*nem szerettem az iskolát. Vagányok voltak a barátaim, visszabeszélünk a tanárnak, nem megyünk iskolába...*” (R_családi17). Első gyermekük születésekor is tizenévesek voltak. A tinédzserkori terhesség miatt édesanyja és nem roma nevelőapja sokáig neheztelt rájuk, így évekig a férj szüleinél éltek. A kisebb gyerekek már a kölcsönből, családi segítséggel vásárolt szoba-konyhás házba születtek, amit a férj újtott fel, bővített fürdőszobával. Szakma hiányában nehezen tudnak munkát vállalni, így jövedelmeik is rendszertelenek. Mivel van autójuk, gyakran a feleség segít nagynénéinek a piaci áruk szállításában. „*Szívésségből, de kifizetik*” – mondja. A feleség testvérei mind elvégezték a középiskolát, idősebb korukban alapítottak családot, bár csak néhány utcányira tőlük, de jobb körülmények között élnek: „*Sógornóm áthív, hogy gyere takarítani, kifizetem, mert nincs időm.*” Sógora építési vállalkozó, ők is gyakran segítenek, férjét gyakran hívják dolgozni. A közvetlen támogatásnál sokszor hasznosabbak az információk, kapcsolatok megosztása: „*Van egy ismerősünk, aki, tudjuk, hogy le akarta burkolni a fürdőszobát. Először másnak akart szólni, de mi mondtuk, hogy az öcsém nagyon ügyes, így őt hívták.*” Azaz a városrészben élő, egymással rokonságban levő, különböző státuszú családok között működik egyfajta szolidaritási kapcsolat, amely nem engedi a teljes ellehetetlenülést, de a családok között sem teremt alá-fölérendeltségi viszonyokat. Ezt a kölcsönösségi viszonyt erősíti a Hit Gyülekezetéhez való tartozás, a rendszeres gyülekezeti alkalmak, a hit közös megélése és az ahhoz kötődő normarendszer.

A Hit Gyülekezete, a rendszeres gyülekezeti alkalmak számos család életében fontos szerepet játszanak. Mivel a gyülekezeti ház a városrészen kívül helyezkedik, azt romák és nem romák egyaránt látogatják, sok család számára a gyülekezeti alkalmak jelentik a városrészből való kimozdulás egyetlen lehetőségét, a nem romákkal való kapcsolat egyetlen formáját.

„Volt itt egy evangelizáció, volt ismerős, aki már járt. (...) Ott legalább nem különböztetnek meg bennünket. Mi mindig is hittünk. Szerintem a cigányok azok nagyon hittek, így vagyunk nevelve. Nekünk úgy ez a gyülekezet inkább otthont ad az embernek – amúgy is református iskolába jártam, ott is tanultuk, kötelező is volt, hanem... így közelebb van hozzánk. Meg itt nincs az, hogy ki vagy. Itt nem kell megfelelni a másoknak – csak Istennek. És ez a lényeg.” (R_családi16)

Melinda a telepen született, majd szülei a Téglagyár melletti utcában építkeztek. Általános iskolai osztálytársai között többségében nem romák voltak, és bár jó tanuló volt, gyakran éreztették vele másságát. Az általános iskola elvégzése után gépírást, nyelveket tanult, de az érettségét már anyagi okok miatt nem tudta megszerezni. Férjével egy időre Budapestre költözött, ott született meg a kislánya is. De házassága megromlott, így gyerekével együtt visszaköltözött édesanyjához; rajtuk kívül itt lakik még a négy gyerekét egyedül nevelő nővére is. Bár a két testvér, gyerekeik és édesanyjuk szegénységben élnek, gyakran szűkölködnek, de törekvéseik arra irányulnak, hogy kapcsolataikat a többségi társadalommal fenntartsák. A nem romákkal való ismeretség elengedhetetlen a munkaerőpiacra való belépéshez. Melinda hosszú munkanélküliség után csak úgy tudott elhelyezkedni az egyik helyi üzemben, hogy egy nem roma ismerőse ajánlotta be a helyre, ahol évek óta ő az első és egyetlen roma dolgozó. Amikor jelentkezett a munkára, a portán is csak az ismerős személyes közbenjárásával engedték be. Munkatársainak többségével – akik elmondták neki, hogy pozitív csalódást okozott számukra –, jó kapcsolatokat alakított ki, volt azonban egy kolléga, aki látványosan kifejezésre juttatta ellenszenvét. Nem ült vele egy asztalhoz ebédelni, nem segítette a munkában, ha megakadt, ha hibát vétett, selejtet gyártott. A fokozódó feszültséggel járó helyzetet végül maga oldotta meg, név nélkül panaszt tett a munkatársa ellen, és vállalta a nyílt összeütközést a kollégájával.

„És ezt mondtam is, pont a napokban, hogy az a baj a magyarsággal, hogy nem ismerik a romát, adnak egy véleményt, és akkor nem is engedik, hogy az kibontakozzon, hogy megmutassa, mire képes, hogy az megmutassa, hogy nem lopok, lerakhatod a táskádat úgy, hogy nem nyúlok bele, lerakhatsz bármit úgy, hogy az ott marad, és ugyanúgy végzem el a dolgomat rövid időn belül, mint te.” (R_családi16)

„Magyarként” a cigányvárosban

Az elbeszélések szerint a városrészben mindig is együtt, egymás mellett éltek roma és nem roma szegények, a vegyes házasságok elfogadottak voltak. Napjainkban van olyan vegyes házasság, amit éppen a nem romáknak való megfelelés, a „nem romaként való viselkedés” tesz sikeressé. A nagy szegénységben felnőtt lányt eleinte tiltották szülei a roma udvarlótól, az azonos társadalmi helyzet, az azonos szegénység ellenére a roma fiúnak bizonyítania kellett, hogy érdemes a nem roma lánnyal való házasságra.

„A párom roma, én magyar vagyok. Ugyanaz volt otthon majdnem, mint itt. Nem sokkal, semmivel nem különb, ugyanaz. Nem olyan családban nőttem fel, hogy ú,

de jó módomban volt, nem kerülök szegényebb sorsú családba, hanem én is ugyanebben nőttem fel, ugyanilyen életem volt, mint a páromnak.” (R_családi15)

Ugyanakkor a férj elbeszélésében megjelenik a roma csoporton belüli, alapvetően az életmódon alapuló megkülönböztetés igénye. A különbségtétel világosan mutatja a többségi társadalom elvárásaihoz való igazodást.

„Én is félroma vagyok, romák közt nőttem fel, tudom, hogy kicsoda, milyenek a romák, nem akarom, hogy abba keveredjenek az én gyerekeim, roma társaságba. Inkább legyen olyan társaságban, hogy nem olyat tanul el tőlük, hogy most a csúnya dolgot, a lopást, a rossz élet.” (R_családi15)

A férfi szorgalmával, ügyességével bizonyított a lány családja előtt, a telep szélén, a férfi roma rokonságának szomszédságában, de törekvéseit, ambíciókat tekintve „nem roma-ként” élnek. A romák és nem romák elkülönültségét, a két csoport közötti társadalmi távolságot jelzi, hogy a vegyes házasságban élő házaspár külön jár napszámba: a roma férfit általában egy roma vállalkozó viszi, míg nem roma felesége nem romákkal jár együtt napszámba. A férj elmondása szerint feleségét nem is engedné romákkal együtt dolgozni, de

„...a magyar vállalkozó nem nagyon viszi romát, ha viszi is, olyat, akik a többiek ismernek, akikkel jó viszonyban vannak, akikkel már dolgoztak...” (R_családi15)

Napjainkban már csak a vasút két oldalán elhelyezkedő, a városrészen belül magasabb státuszú, falusias jellegű utcákban élnek nem roma családok. Többen közülük gyerekkorukban is a városrészben nőttek fel. Bea hét testvérével a Téglagyár környékén nőtt fel, romák szomszédságában. Visszaemlékezése szerint, akkor az egy biztonságos környék volt, hiszen „*ha a kapu nem volt bezárva, egy szög nem tűnt el a portáról*” (R_családi11). Édesanyja halála után, legidősebb testvérként neki kellett gondozni a kisebbeket, így az általános iskolát csak esti tagozaton, tizennyolc éves korában fejezte be. Mostohaanyjával nehezen talált szót, így korán férjhez ment, évtizedekig anyósa másfél szobás házában éltek három gyerekükkel; csak mintegy tíz évvel ezelőtt – az önkormányzat támogatásával – sikerült megvásárolniuk jelenlegi házukat. Bea élettörténete két fontos tényezőben különbözik a városrészben élő legszegényebb családok sorsától: egyrészt érdemes szegényként az önkormányzattól kapott segítséget, hogy lakhatását megoldja, másrészt bár csak az általános iskolát végezte el, és férjének is csak szakmunkás végzettsége van, de mindketten folyamatos bejelentett állásban dolgoztak az elmúlt évtizedekben. Beát a helyi malomban foglalkoztatták zsákolóként, majd különböző baromfitelepeken végzett betanított munkákat, férje állatgondozóként dolgozott a közeli térségben. Az alacsony státuszú, de folyamatos és bejelentett munkáknak köszönhetően, ha szegényesen is, de különösebb gondok nélkül éltek. Három évvel ezelőtt a férje beteg lett, halála előtt már Beának kellett gondoznia, így ott kellett hagynia a munkahelyét. Szerencsére ebben az időszakban a legnagyobb lánya már munkába járt, jelenleg is egy összeszerelő üzemben dolgozik három műszakban. Az apa halála után a fia vállalta magára a családfenntartói szerepet. Bár még a mezőgazdasági

szakiskolába járt, de iskola után, nyári szünetben eljárt aratni, napszámba. Jelenleg traktorosként dolgozik. Vagyis annak ellenére, hogy a gyerekek is csak szakiskolába jártak, az iskola elvégzése után nem romaként sikeresen el tudtak helyezkedni a környékbeli mezőgazdasági üzemekben, gyárakban.¹ Az elbeszélésekben a folyamatos munkavégzés mint alapvető érték jelenik meg, ami nemcsak a megélhetés alapja, hanem egyben a városrészben élő családoktól való megkülönböztetés egyik legfontosabb eleme:

„... azt mondják, hogy minek menjek el dolgozni, mikor a szociálist megkapom, 47 ezer forint, és akkor itthon vagyok egész nap. Megkapja a családi pótlékot, teszem fel van 5-6 gyereke, meg kapja a szociálist, a lakásfenntartásit és a gyermekvédelmit. Minek menjen el dolgozni? Azért nem mennek dolgozni, mert az állam segéllyel ellátja őket, és így nincs a munkára szükség.” (R_családi11)

E családok jelentős része kényszerként éli meg, hogy itt kell laknia, pontosan tudják, hogy ilyen áron máshol nem tudnak lakást vásárolni. A legalább egykeresős, jövedelmi szegénységben élő nem roma családokra jellemző státuszbizonytalanság (Szalai 2010, Feischmidt 2014) hozza létre a szegényebb romáktól való elkülönülés igényét, a lecsúszóban levő vagy attól rettegő családok elkülönülési vágyát a mélyszegénységben élőkétől. Az elbeszélések a romák szomszédságában vagy közelében élő nem roma családok közvetlen, mindennapi tapasztalataira épülnek, amely a státuszbizonytalanságon felül a városrészhez kötődő stigmától való félelemhez is kapcsolódik. A városrészhez kötődő stigma ugyanis felerősíti a másiktól való elkülönülés vágyát, ami a cigányokkal szembeni morális megkülönböztetésen, a kriminalizált életmóddal való azonosításon és az attól való elhatárolódáson alapul.

Az egyik telep melletti utcában egy fiatal nem roma házaspáron és néhány idős nem roma emberen kívül már többségében roma családok élnek. A fiatal nem roma fiú, anyja halála után, már kamaszként került az utcába, ahol nagyszülei nevelték. Felesége a közeli kisváros lakótelepén nőtt fel. Így a helybeli roma családokról már csak középiskolás korukból vannak közvetlen tapasztalataik. Bár a fiatal pár is szegényen él, de a férfinak állandó munkája van, a polgármester közbenjárásával helyezkedett el hentesként. Roma szomszédjaihoz ambivalensen viszonyul: az elhatárolódás jeleként megmagasította a kerítését, ugyanakkor napi fizetségért és kóstolóért elmegy nekik disznót vágni. *„Soha nem volt cigány barátom. Én soha nem hívnám segíteni, de ha ők hívnak, muszáj menni”* (R_családi4). A mindennapi konfliktusmentes érintkezés, a jó viszony fenntartása valójában nem jelenti a másik elfogadását, hanem együttélési és gazdasági kényszerből fakad, hiszen a pár pontosan tudja, hogy esélyük sincs elköltözni az utcából. Sőt, miközben van egyfajta mindennapi normális érintkezés, zárt ajtók mögött zajló interjúban a legdurvább előítéletekből táplálkozó gyűlölet jelenik meg:

¹ A helyi szakközépiskolában készült interjú megerősítette, hogy az ide járó nem romák szinte mind-egyike el tud helyezkedni az iskola elvégzése után, míg a roma tanulókat gyakran a gyakorlati helyekről is elutasítják.

„Megmondtam a szomszédságnak, hogy én nem látok, nem hallok. Azt csináltok, amit akartok, csak ide ne gyertek. Úgy csinállok, mint a nagyapám. Katonás ember volt, féltek tőle.” (R_családi4)

Ebben az esetben nemcsak a városrész, hanem a romák stigmájától való félelem és elhatárolódás is megjelenik:

„Volt ez a népszámlálás, mondták, hogy miért nem vallo magam kisebbségnek, akkor nem küldenének büntetést. De azt soha le nem mossa magáról az ember, utána nem kell senkinek.” (R_családi4)

A láthatatlanság megteremtése

A városvezetés (politikai és gazdasági szereplők, befolyásos társadalmi csoportok) politikai és gazdasági érdekei mentén kialakított és meghatározott várospolitikai, elsősorban a tér és intézményhasználat, a városfejlesztési és városrehabilitációs tervek és programok meghatározzák a cigányvárosban élő családokról alkotott képet, befolyásolják a térbeli és társadalmi kirekesztettség mértékét és formáit, a különböző városrészek társadalmi, gazdasági átalakulását (Harvey 2006). Rónakeresztesen a városvezetés fejlesztési elképzelései elsősorban a városközpont megújítására és a közintézmények korszerűsítésére fókuszáltak. A fejlesztések megvalósítása mellett a helyi elit igényeinek megfelelően az önkormányzat kezdeményezte a szolgáltatások és intézmények kapacitásainak bővítését vagy szűkítését. A folyamatosan változó szabályozási környezetben igyekezett felügyelete alatt tartani az intézmények és szolgáltatások hozzáféréséhez való jogokat, pontosabban meghatározni azt, hogy a helyi társadalom mely csoportjai jogosultak azok igénybevételére. A hozzáférés jogosultságának korlátozása mellett egyre erőteljesebben megjelent a szociális és/vagy etnikai alapon stigmatizált csoport számára létrehozott párhuzamos intézményrendszer kialakításának igénye. A város fejlesztési elképzelései, az oktatási intézmények használatának formális és informális szabályozása azt a célt szolgálja, hogy a cigányvárosban élő szegény családok láthatatlanok maradjanak, a szociális és etnikai problémák és konfliktusok ne szűrődjenek ki a stigmatizált városrész egyre inkább látható és érzékelhető falai közül. A láthatatlanság fenntartásának legfontosabb eszköze a cigányvárosban élő családok városi tereken és intézményeken belüli mozgásának szabályozása és felügyelete, ily módon biztosítva a városrész fizikai és szimbolikus határait.

Kiszorítás az intézményekből – oktatás és közfoglalkoztatás

A visszaemlékezések szerint a szocializmus időszakában a rónakeresztes oktatási intézmények, közszolgáltatások és munkahelyek elérhetőek voltak a városrészben élő legtöbb család számára; bár az elérhetőségek és lehetőségek rendkívül differenciáltak voltak. A nyolcvanas években még többségében egy iskolában tanultak roma és nem roma diákok

a városban. Bár az iskolán belüli szelekció lehetővé tette az elkülönítést, de a családi interjúkban szinte mindenhol megjelenik a nem roma iskolatárs:

„Én olyan suliban jártam, ami most nem jellemző, rendőrkapitány, orvos, jegyző, katonaoornagy, ilyenekkel jártam iskolába, amit most, a mostani gyerekek nem tudják elmondani, mert úgy vannak a magyarok, hogy nem igazán engedi...” (R_civil4)

Az elmúlt évtizedben Rónakeresztes közoktatási intézményrendszere gyökeresen átalakult, a településen belüli oktatási szegregációban egyre erőteljesebb szerepet játszanak az egyházi fenntartású intézmények. A jelenleg iskoláskorú gyermekek szüleivel beszélgetve az iskolával kapcsolatban csak sérelmi elbeszélések kerültek elő, alig talákoztunk olyan roma családdal, ahol az iskolai megkülönböztetés, a gyerekek oktatásával kapcsolatos negatív tapasztalatok ne jelennének meg napi szinten.

„Ki vannak szedve. A magyarok egybe vannak, a roma, roma. Így szórta apránként, 3–4 gyerekeket dobálnak ide lefele [a tagiskolába], hogy hát na, a szülőknak ne legyen feltűnő. Mert ugye romáknak akkor, így nem lesz feltűnő. De feltűnő, mert még az a korábbi igazgató, az összecsapta a magyarokat, a romákat, szóval egybe volt. Olyan szépen elváltak, hogy az nem igaz. Soha nem volt vita. Ez egy cigánygyűlölő, fajgyűlölő, ez az igazgató, aki most van.” (R_családi14)

A kedvezőtlen tapasztalatok mögött a helyi közoktatás intézményrendszerének átalakulása áll. A református egyház a kilencvenes évektől működtet általános iskolát a városban, hosszú évekig roma és nem roma gyerekeket egyaránt fogadott, bár már kezdetektől megjelent a szelekció, amelynek alapja a roma tanulók felé közvetített többségi elvárás volt:

„Én olyan iskolába jártam, ahová nagyon kevés cigány járt. Jó, ha tízet fölvettek. De azt is olyan, hogy fehér bőrű legyen, tiszta legyen, hogy ne váljunk ki nagyon a magyarokból.” (R_családi16)

A változás az új vezetéssel érkezett, amely cigányokat már nem vesz fel az iskolába. Az új vezetéshez köthető az is, hogy a református egyház 2008-ban a szegregált városrész mellett működő, többségében romákat oktató tagiskolát visszaadta önkormányzati fenntartásba. 2010-ben az önkormányzat egyik általános iskoláját e szegregált tagintézménnyel együtt adta át a katolikus egyháznak. Azaz, miközben az egyházak deklaráltak az elitoktatást célozzák meg és próbálnak szabadulni a hátrányos helyzetű roma tanulóiktól, a város is próbált szabadulni a szegregált tagintézménytől. Napjainkban a katolikus iskola alsóbb évfolyamaiban már csak néhány roma gyerek tanul. A katolikus iskola, mivel nincs beiskolázási közege, megteheti, hogy felmenő rendszerben szünteti meg a szegregált tagiskolát, és válik a helyi elit egyik intézményévé. A roma családok pontosan érzékelik az iskolák között kialakult különbségeket:

„Aki a P-be [a katolikus iskola tagiskolája, ahova csak roma gyerekek járnak] jár, C betű van a hátán... A K.-ba [állami általános iskola] majdnem mind cigányok járnak, de jobb fajta cigányok. Aki megengedheti magának, az a K.-ba járhatja a gyereket, aki nem, az marad a P-be'. (...) Az iskolák választanak, nem a szülők, mi csak beadjuk a jelentkezési lapot. Ők már mindent tudnak előre.” (R_családi18)

A közoktatáshoz hasonlóan a közfoglalkoztatás szervezése és működtetése is a városvezetés romákhoz való viszonyát tükrözi. A közfoglalkoztatottak kiválasztásában, a munka szervezésében a Roma Nemzetiségi Önkormányzat (RNÖ) vezetői kulcsszerepet játszanak: őket teszik meg brigádvezetőnek, akik kiválaszthatják saját embereiket. Az RNÖ tagjai maguk is munkanélküliek, folyamatosan részt vesznek a közfoglalkoztatásban. Ebből fakadóan a romák egyrészt úgy gondolják, hogy a roma önkormányzat vezetői saját családjaiknak kedveznek, de legalábbis csak az kerülhet be közfoglalkoztatásba, akik jóban vannak a roma önkormányzat vezetőivel. Másrészt úgy tűnik számukra, mintha az önkormányzat külön roma és nem roma brigádokat szervezne, azaz az önkormányzat etnikai alapon szervezné a közfoglalkoztatást. Tény, hogy az utcán, köztereken csak roma férfiakat és nőket lehet látni szemetet szedni, utcát seperni, a város szemében ők a közmunkások.

Ugyanakkor a város vezetése elutasítja azt a feltevést, hogy etnikai alapon szervezné a közfoglalkoztatást. Elmondásuk szerint a közfoglalkoztatásban részt vevők döntő többsége, 70–80 százaléka roma, így kényszerűen alakulnak ki csak romákat tömörítő brigádok, de vannak olyan brigádok is, ahol romák és nem romák együtt dolgoznak. Ugyanakkor a képzettségük, a munkatapasztalataik és munkabírásuk miatt nem lehet bárkit betenni az „elit” brigádokba. A városvezetés ugyanis évekkel ezelőtt szervezett néhány olyan brigádot, ahol a közfoglalkoztatottak átlagosan évi 10 hónapot dolgoznak, és a város számára tényleges/értékes munkát végeznek. Néhányan közülük, elsősorban nők, az önkormányzatnál dolgoznak irodai munkán, kézbesítőként, vagy az intézményekben takarítók, konyhalányok. A források átcsoportosításával így korábbi önkormányzati álláshelyeket töltenek fel nem roma közfoglalkoztatottakkal.

„Ezt is kértem, hogy közintézményekbe, kértem, hogy legalább minden közintézménybe legyen már egy, ha más nem, takarító cigány. Semmi.” (R_RNÖ1)

A különbségtételt a roma családok is pontosan érzékelik:

„Külön vannak. Van egy pénzosztás, például családi. Örülünk, hogy holnap megkapjuk a pénzt. Felmegyünk, a magyarok külön ülnek, a cigányok külön. Észre lehet venni őket. Hiába vele dolgozol, akkor is külön áll.” (R_családi5)

„A magyarok leveleket hordanak, meg otthon ülnek, csak akkor látni őket, ha mennek a fizuért, jé, hát ez is dolgozik. El van simítva ez, meg vannak egyezve az önkormányzat és a gádzsók. Nagyon el vagyunk mi nyomva, az az igazság.” (R_családi16)

A közmunkások közötti megkülönböztetés nemcsak a gyakorlatban, vagyis a látható/láthatatlan, azaz utcán vagy közintézményben, tényleges munkavégzés/látszatomunka különbségeiben jelenik meg, hanem az önkormányzat közfoglalkoztatást szervező munkatársainak narratíváiban is. Az utcán dolgozó roma brigádokat általában a munkából való lógással, késéssel, semmittevésel jellemzik, míg az „elit” brigádokban dolgozókról mint megbecsült szakemberekről beszélnek. Másképpen fogalmazva: a város a közfoglalkoztatás egy részét az érdeemes szegények számára tartja fent, akik a város számára hasznos tevékenységeket végeznek, a város szemében ők nem is „közmunkások”, míg az érdemtelen szegények, szinte kizárólag romák, a köztereken semmittevésel foglalatoskodnak, ezzel tovább erősítve az érdemtelenység kategóriáját. Az egyre szigorúbb workfare, a „segélyért munkát” elv helyi társadalmi és politikai támogatottsága töretlen, a közfoglalkoztatás pedig az érdeemes és érdemtelen szegények megkülönböztetésének, büntetésének és/vagy jutalmazásának eszköze (Szalai 2009, Ferge, 2012).

A tér felügyelete

Rónakeresztesen a városvezetés egyik legfontosabb célja a közbiztonság fenntartása, a belvárosban létrejövő beruházások értékének megőrzése, a belső városi területeken élő családok nyugalmanak és biztonságának fenntartása. A városi tér biztonságossá tétele olyan jogi eszközöket és rendészeti technikákat jelent, melyek a városfejlesztési célok megvalósításának zászlaja alatt gyakran a társadalom nemkívánatosnak bélyegzett csoportjainak térbeli-társadalmi kirekesztését teszik lehetővé. Mindez a várospolitikák kriminalizálódását és a büntetőpolitika kiterjedését és megerősödését (Wacquant 2001, 2009) vonja maga után. Wacquant érvelése szerint a büntető apparátus feladata, hogy egyrészt megfékezze a kiterjedt társadalmi létbizonytalanság és a növekvő egyenlőtlenségek nyomán létrejövő zavarokat a társadalom alsó rétegeiben, másrészt biztosítsa a bizonytalan helyzetű társadalmi csoportok felügyeletét. Ezen logika megköveteli a közterek egyre erőteljesebb felügyeletét is. A városi terek használatának szabályozásával a várospolitika biztosítja „rendes” állampolgárai számára az élhető város környezetét és a városfelújítások értékének megőrzését, amit elsősorban a „veszélyes” városrészben élő családok felügyeletével valósít meg (Mitchell 2010).

Napjainkban a városrész a különböző oktatási, szociális vagy közigazgatási intézményekben dolgozó szereplők elbeszéléseiben egységesen stigmatizált és kriminalizált térként jelenik meg, amelyhez alkohol- és drogfogyasztás, prostitúció, illegális kutyaviadal stb. kötődik. Az itt élőket a többségi társadalom cigányoknak tekinti, s akként kezeli őket, azaz az etnicitás észlelése erősen a térhez kötődik, a cigányvárosról szóló narratívákat csak elvétve jellemzi differenciált, az egyes családok, élethelyzetek és stratégiák különbségeire figyelő szemlélet. A veszélyes, kriminalizált, stigmatizált tértől és családoktól való félelem egyszerre épül a konkrét tapasztalatokra és a nagyon erős, kirekesztő, kriminalizáló több-

ségi diskurzusra.² A városban dolgozó szociális szakemberek, az önkormányzati hivatal munkatársainak narratívája egyértelműen kirekesztő, megbélyegző és kriminalizáló, még abban az esetben is, ha az adott szakember napi kapcsolatban van az érintettekkel.

„Vannak uralkodó családok (...) és ezeket nem keverjük, nem rakjuk egy brigádba őket. Ezek robbantgatják egymást kézigránáttal, ölik egymást késsel, karddal, bárdal, mindennel. Oda kell figyelni, hogy az ellenségek ne legyenek egy csapatban, mert nem munka lesz belőle, hanem verekedés.” (R_foglalkoztató)

A családokkal közvetlen kapcsolatban álló szociális munkás a cigányvárosban élő családok, az öt felkereső ügyfelek mindennapi problémájaként említi a droghasználatot. Bár szinte minden héten visznek be a kórházba gyomormosásra egy-egy fiatalot, de nincs esz-köz a kezükben a probléma kezelésére. Hasonlóképpen tehetetlen a rendőrség is: saját elmondásuk szerint nincsenek eszközeik a cigányváros felügyeletére, az ott zajló folyamatok kontrollálására. Rendszeresen járőröznek ugyan a telepen, pontosan érzékelik a droghasználatot, de tudják, hogy „*hatósági eszközökkel nem lehet a drogot megakadályozni*”. A szinte mindennapos, verekedésig fajuló konfliktusok, a droghasználat mellett legnagyobb probléma a prostitúció. Míg az előbbi teljesen nyilvános, a cigányváros lakói mindennapjainak részévé vált, addig a prostitúcióról csak közvetve vannak információk, még szégyellnivaló, takargatnivaló tevékenység.

„A közeli városba mentünk, autó kint, láttam, hogy két anyukám ott áll. Integet, de látszik, hogy szégyelli magát, én ezt nagyra értékelem. Amíg ez megvan, addig jó, amíg nem úgy beszélünk róla, mint a drogról.” (R_szociális2)

A biztonság elvesztése a cigányvárosban élő családok többségének mindennapi tapasztalata, de nemcsak a városrészben megjelenő kriminalitáshoz köthető; a többségi társadalom felől érkező, kirekesztő, rasszista fenyegetettség egyre jellemzőbb a városrészben, ami nem státuszfüggő, a jobb helyzetben levő és a szegényebb romákat egyaránt érinti. Az itt élő családok tehát etnikai hovatartozásuk miatt is veszélyben érzik magukat. Ennek oka egyrészt a 2008–2009-es romagyilkosságok eleven emléke, másrészt a Jobbik és a Magyar Gárda folyamatos jelenléte Rónakeresztesen és a városrészben.

„Nem biztonságos most már az élet, nem érezzük magunkat biztonságban. Ha ki-megyünk a WC-re, akkor is félünk. A lövöldözés miatt. A félelem bennünk van. Motorosok is voltak itt nemrég. Amikor a támadások voltak, sokan örködtünk itt az utcán – négy vagy öt cigány ház van erre, vagy tíz – mind örködtünk. Itt voltak

² Az etnicitás stigmatizált és kriminalizált térrel való azonosítása miatt gyakori, hogy a cigányvárosból – nagyon ritka lehetőségként – a város más területeire költöző fiatalok nemcsak az új szomszédok előtt titkolják etnikai hovatartozásukat, de a városrészben maradt rokonaikkal, barátaikkal is megszakítják a kapcsolatot. A városrészből való mobilitás ugyanis csak a stigmatizált térhez kapcsolódó társadalmi kapcsolatok megszakításával lehetséges.

a polgárőrök is, a rendőrök is – rendesek voltak. Van egy kövesút itt a gyárhoz, lovas rendőrök is járnak erre.” (R_családi18)

„Itt helyben van Jobbik, volt egy időszak, amikor betörték házakhoz, megverték az embereket. Sokan félték, főleg akik a városszélen laknak. A Téglagyár környékén sokan félték. Meg március 15-én itt fel is vonult, a Gárda. Nem félek tőlük, de ha látnám őket, kiver a hideg.” (R_családi17)

A város nem egyszerűen eszköztelen és tehetetlen a problémák megoldásában, de úgy tűnik, nem is óhajt azzal foglalkozni.³ Ezzel egyrészt teret ad a különböző rasszista, kirekesztő csoportok „egyszerű megoldásainak”, másrészt a romákat saját problémáikért felelőssé téve, a cigányváros megszervezését, ellenőrzését és „kordában tartását” a helyi roma nemzetiségi önkormányzat vezetőire bízta, azzal érvelve, hogy ők az egyetlenek, akik rendszeres kapcsolatban állnak a telepen élő roma családokkal.

Rónakeresztesen a városvezetés oldalán hangsúlyozottan jó, kiegyenlített kapcsolatokról hallottunk, s arról, hogy az RNÖ tagjait igyekeznek bevonni minden romákat érintő ügybe. Valójában az RNÖ-nek még saját irodát sem biztosítanak, rendre az önkormányzat munkatársait kell megkérniük, hogy egy-egy tárgyalóterembe bemehessenek. A képviselők arról is panaszkodtak, hogy nem kapnak lehetőséget a döntéseket előkészítő városi bizottságban az érdemi részvételre, ahogy előfordul az is, hogy a közmunkások RNÖ által összeállított listáját egyeztetés nélkül megváltoztatták. Ugyanakkor tény, hogy ők azok, akik a telepen élőknek jutott források elosztásában, vagy legalábbis annak befolyásolásában részt vesznek: az önkormányzat az ő véleményüket kéri ki segélyosztáskor, ők állítják össze a közmunkás brigádokat, de a fejlesztési pályázatokhoz kapcsolódó képzésekre is náluk lehet jelentkezni. Az RNÖ kapuőri szerepére azért is szükség van, hogy a város vezetése el tudja kerülni a telepi romákkal való közvetlen kapcsolatot. Legalábbis ezt tanúsítja egy roma fiatalasszony története, aki a lakásproblémája ügyében szeretett volna személyesen beszélni a polgármesterrel, de meglegyetésére az irodában az RNÖ elnöke is jelen volt.

„Amikor én azt mondtam, hogy nem szeretném, ha a beszélgetésünket R. végighallgatná, mert milyen jogon hallja az én problémámat – meg se hallotta. (...) Azt mondja [a polgármester], neki kell védelem. Hát mondom, megeszem én magát, hogy védelem kell?! R. ott maradt, sőt ő beszélt a polgármester helyett. (R_családi16)

³ Az eddigi várospolitika elhibázottságát jelzi, hogy terepmunkánk lezárása után, 2014 őszén az önkormányzati választásokon a Jobbik jelöltje nyerte meg a választásokat, a polgármester is a Jobbik jelöltje lett. Az előző testületben nem volt jobbikos, egy független képviselőről tartották úgy, hogy ez a párt támogatja. Az önkormányzati választások óta eltelt időszakban – a városi blogok, Facebook-oldalak bejegyzései szerint – egyre erőteljesebb a hatósági ellenőrzés a cigányvárosban.

Az RNÖ vezetői – a közfoglalkoztatás és a fejlesztésekhez kapcsolódó képzés és foglalkoztatás – mellett a napszámos és idénymunkák szervezésében is részt vesznek/vettek. Egyikük mezőgazdasági munkára szervez napszámosokat:

„...olyan embereknek szedtem embereket, akinek volt vállalkozási engedélyük, és akkor engem megkértek vidékiek, hogy tudnák-e vinni nekik ötven-hatvanat, amikor [másor] harmincat, mikor, milyen mennyiségű munka kellett nekik. És megkértek, hogy vigyek, és adtak egy kialakított bért (...) Aztán rájöttem, hogy miért kell nekem fillérékért másokat gazdagítanom. Elég jó pénzeket kerestek benne. És akkor rájöttem, hogy ezt én is el tudom vállalni. És az egyik helyen sikerült is, hogy nekem is adtak munkát.” (R_RNÖ1)

Vállalkozása nemcsak idényszerű, hanem a mezőgazdasági gépesítések miatt egyre szűkösebb tevékenységet is folytat. Terepmunkánk idején ő maga is közmunkás brigád vezetőjeként dolgozott.

Másik vállalkozónk valamivel szerencsésebb volt: a nyolcvanas évektől a helyi Téglagyárban dolgozott, megbízhatósága és ismeretségei okán kapott lehetőséget a munka szervezésére.

„Akkor volt rá egy lehetőségünk. Itt kaptunk munkát, itt a Téglagyárban, mondták, hogy vállaljuk el vállalkozásba. volt egy vállalkozó, akivel nem voltak megelégedve. Tudták, hogy mi dolgozunk benne, így átadták nekünk.” (R_RNÖ2)

A vállalkozás évekig nagyon jól ment, „*Meg lehetett élni belőle*” – szerénykedett S. A téglákat elsősorban szocpolos házak építéséhez használták; az építkezéseket egy másik helybeli roma vállalkozó szervezte.

„Már most nehéz eladni, de akkor nagyon ment a vályog. (...) Most már nehéz, nehéz eladni a vályogot. Nehéz ugye, mert most már nincsenek építkezések, megszűntek a szocpolok.” (R_RNÖ2)

A két vállalkozó egymásnak rokona, hosszabb-rövidebb ideig mindegyikük a helyi RNÖ képviselője volt, és vállalkozásaik alapvetően a cigányvároshoz kötődő lehetőségek kiaknázásához kapcsolódnak: itt toborozzák a napszámosokat, innen járnak a Téglagyárba dolgozni, amit a cigányvárosban felépült szocpolos házakhoz készítenek. Azaz az RNÖ képviselői nemcsak a városrészbe érkező közmunka és pályázati lehetőségek elosztása felett rendelkeznek, hanem mindez összefonódik saját vállalkozásaikkal is. Vállalkozásaikat speciálisak több tekintetben is: egyfelől tevékenységeik általában egyetlen, éppen adódó lehetőségre, annak minél jobb kiaknázására épülnek, így törvényszerűen időszakosak, másfelől a városrészben élő, nekik kiszolgáltatott családok munkaerő-piaci kizsákmányolásán alapulnak.

Miközben az RNÖ elviekben a helyi roma közösség érdekeinek képviselőjére vállalkozott, tagjai maguk is munkanélküliként jelennek meg, akiknek foglalkoztatása az önkor-

mányzattól függ. Az önkormányzat kiegyensúlyozott, de nem egyenrangú viszonyt tart fent az RNÖ képviselőivel; azzal, hogy bevonja őket a szociális transferek és közmunka-lehetőségek elosztásába, a felelősséget és a források szűkösségéből eredő konfliktusokat is rájuk hárítja. Mindezzel párhuzamosan az önkormányzat egyfajta kapuóri feladatot is hárít az RNÖ tagjaira, amelynek funkciója, hogy a roma közösség tagjait, problémáit távol tartsa a várostól, az önkormányzat hivatalaitól. A kapuóri szerep elfogadása egyrészt lojalitást feltételez a városvezetés irányába, másrészt a cigányvárosban élő családok kifelé mutató, az intézmények világához csatlakozó kapcsolatainak kisajátítását is jelenti. Úgy is fogalmazhatunk, hogy egzisztenciális és politikai függőségek hierarchikus láncolata alakult ki, amelyben az RNÖ elnöke és tagjai a városvezetés felé lojálisak, a telepi romák felé viszont a hatalmat képviselik. Ebben az esetben a hatalom egyszerre jelenti az állami források elosztása feletti rendelkezést, a városrészben megjelenő alkalmi munkalehetőségekhez való hozzáférést, az érdekérvényesítés, hivatali ügyintézés feletti totális kontrollt. Azaz az RNÖ tagjai kapuóri szerepüket úgy tudják teljesíteni, hogy az állami szervezetek és intézmények helyett megszervezik a városrész feletti felügyeletet. E felügyelet, annak működtetése a városrészben élő kiszolgáltatott családok totális ellenőrzésén, személyes függőségben tartásán és kizsákmányolásán alapul.⁴ Az RNÖ elnöke, aki a szegénységben élő romák érdekeinek képviselőjére vállalkozott, s akit a romák azért választottak meg, hogy ügyeiket képviselje, a cigányvárosban élő romákról elutasító többségi nézőpontból, a szélsőjobboldalról ismert argumentációval beszélt nekünk:

„A cigányságnak az egész unió területén 80 százaléka nincs olyan szinten, hogy integrálható legyen. Ez egy realitás, hogy nem lehet romákkal együtt élni... Bezárt környezetben vannak, veszélyt jelentenek önmagukra. A cigányságnak 80 százaléka aluliskolázottságánál fogva nem rendelkezik az ügyeinek viteléhez szükséges belátási képességgel. Ezért önmagára, gyerekére és a többségre veszélyt jelent. (...) Egyszer nagyon keményen fogalmaztam: csak diktatórikus eszközökkel lehet a romákat felzárkóztatni. A telep 95 százaléka deviánsnak tekinthető. A cél elhatárolódni azoktól a romáktól, akik deviánsak.” (R_RNÖ3)

⁴ Az RNÖ kauóri/felügyelői szerepét példázza, hogy terepmunkánk során először az elnök szeretne volna megszervezni interjúinkat, s miután ezt a felajánlást elhárítottuk, gyakran hivatlanul is betoptant a családokhoz az interjú alatt. Ezzel nemcsak a mi munkánkat szeretne volna ellenőrizni, de a válaszoló családtagokat is rendre kijavította, mondandójukat kiegészítette, vagyis igyekezett a telepről való információkat kontroll alatt tartani.

IRODALOM¹

- Abrahamson, Peter (2010): European Welfare States Beyond Neoliberalism: Toward the Social Investment State. *Development and Society*, 39 (11), 61–95. http://www.researchgate.net/publication/228795161_European_Welfare_States_Beyond_Neoliberalism_Toward_the_Social_Investment_State
- Alabán Péter (2004): Társadalmi viszonyok Ózdon a rendszerváltás után. In Alabán Péter – Döbör Istvánné – Kocsik László (szerk.): *Lakóhelyünk, Ózd*. Az Ózdi Művelődési Intézmények Lajos Árpád Honismereti Körének Évkönyve. Ózd: Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány, 26–39.
- Alabán Péter (2012): „Siktából” az utcára. Ipari munkások az ózdi kistérség törésvonalain. *Korall* 13 (49), 82–105. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00040/pdf/EPA00414_korall_2012_49_082-105.pdf
- Alber, Jens (2010): What the European and American welfare states have in common and where they differ: facts and fiction in comparisons of the European Social Model and the United States. *Journal of European Social Policy*, 20, 102–125.
- Allard, Scott W. – Small, Mario L. (2013): Reconsidering the urban disadvantaged the role of systems, institutions, and organizations. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 647 (1), 6–20.
- Ambrus Péter (2000): Alkohol az életmódban In Ambrus Péter: *Dzsumbuj*. Szeged: LAZI Kiadó, 101–155.
- Balassa Szilvia (2006): Antiszemiták, cigányellenesek, xenofókok. In Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek*. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák. Budapest: Balassi Kiadó, 205–240.
- Bakó Boglárka (2004): A terepmunka értelmezése, avagy az etikusság határán *Kisebbségkutatás*, 13 (3), 388–394. http://www.hhrf.org/kisebbssegkutas/kk_2004_03/cikk.php?id=8
- Bakó Boglárka (2008): Zsuzska, a rossz. Cigány női normán egy erdélyi kis közösségben. In Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 129–150.
- Bakó Boglárka (2009): Romlott nők és tiszta lányok – Egy dél-erdélyi roma közösség női normái. *Rubiconline*, 2009/4. Nőtörténelem. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/romlott_nok_es_tiszta_lanyok_egy_del_erdelyi_roma_kozosseg_noi_normai/
- Barth, Fredrik (1969): *Ethnic groups and boundaries. The social organization of culture difference*. Oslo: Universitetforlaget,.
- Barth, Fredrik (1996): Régi és új problémák az etnicitás elemzésében, *Regio – Kisebbség, politika, társadalom*, 7 (1), 3–25. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf670.pdf

¹ A megadott internetes hivatkozások utolsó letöltésének időpontja a kézirat lezárásának dátuma: 2015. 09. 04.

- Bass László – Darvas Ágnes – Dögei Ilona – Ferge Zsuzsa – Tausz Katalin (2007): *A szegénység és a kirekesztés változása 2001–2006*. Budapest: MTA KTI Gyerekprogram Iroda. /Gyerekesély Füzetek 3./
- Beck, Ulrich (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
- Beck, Ulrich (2009): *A munka szép új világa*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Berkics Mihály (2008): *A társadalmi viszonyok és a társadalomban zajló versengés igazságosságának észlelése*. PhD dolgozat. Budapest: ELTE.
- Bernát Anikó – Juhász Attila – Krekó Péter – Molnár Csaba (2012): A cigányellenesség gyökerei a szélsőjobboldal szimpatizánsai körében. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2012*. Budapest: TÁRKI, 355–376.
- Bille, Thomas – Steinfeldt, Vibeke Oestergaard (2013): Challenging Fieldwork Situation: A Study of Researcher's Subjectivity. *Journal of Research Practice*, 9 (1). <http://jrp.icaap.org/index.php/jrp/article/view/299>
- Boltanski, Luc – Thevenot, Laurent (2006): *On Justification: Economies of Worth*. Princeton: PUC.
- Bodor Péter (2013): *Szavak, képek, jelentés*. Kvalitatív kutatási olvasókönyv. Budapest: L'Harmattan.
- Borsos Balázs (2013): Dél-Nyírség. In Borsos Balázs – Magyar Zoltán (szerk.): *A magyar népi kultúra régiói 2*. Dunántúl, Kisalföld, Alföld. Budapest: Mérték, 336–342.
- Bourdieu, Pierre (1998): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: a társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Aula, 155–176.
- Bögre Zsuzsanna (2007): Szempontok a megtérés és az identitás viszonyának tanulmányozásához. In Hegedűs Rita – Révay Edit (szerk.): *Úton...* Tanulmányok Tomka Miklós tiszteletére. Szeged: Szegedi Tudományegyetem BTK Vallástudományi Tanszék, 221–234.
- Bruszt László (2002): Market Making as State Making – Constitutions and Economic Development in Postcommunist Eastern Europe. *Constitutional Political Economy*, 13, 53–72.
- Bruszt László (2007): *Evolving Regional Governance Regimes: Challenges for Institution Building in the CEE countries*. Report prepared for the cluster workshop. Manuscript.
- Bruszt, László – Vedres, Balázs (2013): Associating, Mobilizing, Politicizing: Local Development Agency from Without. *Theory and Society*, 42 (1), 1–23.
- Bugarszki Zsolt (2011): *A jótevő asszonyoktól a fedélemelgető asszonyokig*. Szimplacsoport. http://szimplacsoport.blog.hu/2011/10/02/a_jotevo_asszonyoktol_a_fedoemelgeto_asszonyokig
- Bugarszki Zsolt (2014): A magyarországi szociális munka válsága. Vitaindító gondolatok. *Esély*, 25 (3), 64–73. http://www.esely.org/kiadvanyok/2014_3/2004-3_3-1_Bugarszki_szocmunka_valsaga.pdf
- Castel, Robert (1993): A nélkülözéstől a kivetettséig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 5 (3), 3–23. http://www.esely.org/kiadvanyok/1993_3/anelkulozestol.pdf
- Castel, Robert (1998): *A szociális kérdés alakváltozásai*. Budapest: Max Weber Alapítvány – Wesley Zsuzsanna Alapítvány – Kávé Kiadó.

- Castel, Robert (2005): A társadalmi biztonság elvesztése. Mit jelent védegetten élni? *Esély*, 16 (4), 42–65; 16 (5), 3–23; 16 (6), 3–22. http://www.esely.org/kiadvanyok/2005_4/castel.pdf; http://www.esely.org/kiadvanyok/2005_5/castel.pdf és http://www.esely.org/kiadvanyok/2005_6/castel.pdf
- Crouch, Colin (2005): *Capitalist Diversity and Change: Recombinant Governance and Institutional Entrepreneurs*. Oxford: OUP.
- Crow, Graham (2013): Going back to re-study communities: Challenges and opportunities. *Progress in Development Studies*, 13 (4), 267–278.
- Czepczyński, Mariusz (2008): *Cultural Landscapes of Post-socialist Cities*. Representation of powers and needs. London: Ashgate Publishing.
- Cseres-Gergely Zsombor – Molnár György (2014): Közmunka, segélyezés, elsődleges és másodlagos munkaerőpiac. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2014*. Budapest, TÁRKI, 204–225. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b331.pdf>
- Csoba Judit (2007): „Az aktív korú munkanélküliek rendszeres szociális segélyében részesülők érdekében a családsegítő szolgálatoknál tevékenykedő szakemberek helyzete, tevékenységi formái, fejlesztésük lehetséges irányai” c. kutatás zárótanulmánya. Kézirat. Debrecen.
- Csoba Judit (2010): *A tisztas munka. A teljes foglalkoztatás: a 21. század esélye vagy utópiája?* Budapest: L' Harmattan.
- Csontos Györgyi – Vass Tibor (2001). *Ózdi munkáskolóniák*. Gyári lakótelepek és lakásbelső története a századfordulótól az ezredfordulóig. Pomáz: Kráter.
- Dahrendorf, Ralf (1994): *Modern társadalmi konfliktus*. Budapest: Gondolat.
- Durayappah, Adorée (2010): *The 3P Model: A General Theory of Subjective Well-Being*. Springer Science – Business Media. <https://www.psychologytoday.com/sites/default/files/attachments/4859/the3pmodel.pdf>
- Dingeldey, Irene (2007): Between workfare and enablement – The different paths to transformation of the welfare state: A comparative analysis of activating labour market policies. *European Journal of Political Research*, 46, 823–851.
- Durst Judit (2002): „Innen az ember jobb, hogyha meg is szabadul” – Megélhetési stratégiák egy aprófalusi cigány közösségben. *Esély*, 13 (4), 99–121. http://www.esely.org/kiadvanyok/2002_4/DURST.pdf
- Durst Judit (2008): „Bárók”, patrónusok versus „komák” – eltérő fejlődési utak az aprófalvakban. In Váradai Monika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum, 232–267. http://www.rkk.hu/rkk/keti/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Durst Judit (2010): „Gondolom, hogy cigányok... ennyi gyerekkel...” Etnicitás és reprodukció két észak-magyarországi romungro közösség példáján. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbégtéremető társadalom*. Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 173–194. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/romak/etnicitas_kulombsegteteremto_tarsadalom/pages/012_gondolom_hogy_ciganyok.htm

- Durst Judit (2011a): A látogató. Feljegyzések egy kutatói pozícióról. *Beszélő*, 16 (3), 37–45. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-latogato>
- Durst Judit (2011b): Mit szerez a szerző, avagy az etnográfiai szövegírás problémái. *Beszélő*, 16 (3), 34–36. <http://beszelo.c3.hu/keretes/mit-szerez-a-szerzo-avagy-az-etnografiai-szovegiras-problemai>
- Durst, Judit – Fejős, Anna – Nyíró, Zsanna (2014): „I always felt the odd one out”: work-life balance among graduate Romani women in Hungary. *Acta Ethnographica Hungarica*, 59 (1), 165–190.
- Elias, Norbert – Scotson, John L. (1965): *The Established and the Outsiders*. A Sociological Enquiry into Community Problems. London: Frank Cass & Co.
- Erdei Ferenc (1974 [1941]): *A magyar falu*. Összegyűjtött írások. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Evans, Peter (1995): *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*. Princeton Press Ltd.
- Fábián Zoltán – Sik Endre (1996): Előítéletesség és tekintélyelvűség. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996*. Budapest: TÁRKI–Századvég, 381–413.
- Farkas Kálmán (1998): *Csisznyikói cserepek*. Sóstófürdő: Országos Roma Önkormányzat.
- Farrell, Henry – Jack Knight (2003): Trust, Institutions, and Institutional Change: Industrial Districts and the Social Capital Hypothesis. *Politics & Society*, 31 (4), 537–566. http://athens.src.uchicago.edu/jenni/atbarbar/indis/farrell_knight_POLSOC03_trust%20institution%20industrial%20districts%20social%20capital%20hypothesis.pdf
- Fazekas Károly (2001): Az aktív korú állástalanok rendszeres segélyezésének és közfoglalkoztatásának önkormányzati tapasztalatai. In uő. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör 2001*. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont – Országos Foglalkoztatási Közalapítvány,
- Fazekas Károly – Scharle Ágota (2012): Helyzetkép és tanulságok. In uők (szerk.): *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010*. Budapest: Budapest Szakpolitikai Elemző Intézet és MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet, 1–19. <http://econ.core.hu/file/download/20evfoglpol/kotet.pdf>
- Fehér Katalin – Virág Tünde (2014): Élet egy kisváros peremén. *Tér és Társadalom*, 28 (3), 50–65. <http://real.mtak.hu/17456/1/2574-7065-1-PB.pdf>
- Feischmidt Margit (2007): Az antropológiai terepmunka módszerei. In Feischmidt Margit – Kovács Éva (szerk.): *Kvalitatív módszerek az empirikus társadalom és kultúrakutatásban*. Budapest: ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet, 403–426. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/indexa3ef.html?option=com_tanelem&id_tanelem=834&tip=0
- Feischmidt Margit (2012): Kényszerek és illeszkedések Gazdasági és szimbolikus stratégiák aprófalvakban élő romák életében. *Szociológiai Szemle*, 22 (2), 54–84. http://www.szociologia.hu/dynamic/szocszemle_2012_2_feischmidt.PDF
- Feischmidt Margit (2013a): Asszonyok határhelyzetben. In Szász Antónia – Kirzsa Fruzsina (szerk.): *A kultúra rejtelmek*. Kapitány Ágnes köszöntése. Budapest: Magyar Kulturális Antropológiai Társaság–L'Harmattan, 71–77.

- Feischmidt Margit (2013b): Társadalmi kirekesztés és a mobilitás lehetőségei aprófalvakban élő, cigánynak tartott emberek életében. In Kovács Katalin – Váradai Monika Mária (szerk.): *Hátrányban, vidéken*. Budapest: Argumentum, 75–106.
- Feischmidt Margit (2014): Mindennapi nacionalizmus és a másság cigányként való megjelölése. In Feischmidt (szerk.) *Nemzet a mindennapokban*. Az újnacionalizmus populáris kultúrája. Budapest: L'Harmattan, 403–441.
- Feischmidt Margit – Zakariás Ildikó (2010): Migrációs és etnicitás. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbőségteremtő társadalom*, Budapest: Gondolat, 152–169.
- Ferge Zsuzsa (2000): A társadalom pereme és az Európai Unió. In uő: *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, 113–134. http://www.fszek.hu/szociologia/szszda/ferge_elszabadulo.pdf
- Ferge Zsuzsa (2002): Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az újkapitalizmusban. *Szociológiai Szemle*, 12 (4), 3–33. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-547/szoc_szemle/TPUBL-A-547.pdf
- Ferge Zsuzsa (2012): *Vágányok és vakvágányok a társadalompolitikában*. Budapest: L'Harmattan.
- Ferge Zsuzsa – Tausz Katalin – Darvas Ágnes (2002): *Küzdelem a szegénység és a társadalmi kirekesztés ellen*. 1. köt. Esettanulmány Magyarországról. Budapest: Nemzetközi Munkaügyi Hivatal Közép- és Kelet-európai Iroda. http://3sz.hu/sites/default/files/uploaded/ferge-tausz-darvas_-_kuzdelem_a_szegenyseg_es_a_tarsadalmi_kirekesztes_ellen_-_1._kotet_-_esettanulmany_magyarorszagrol.pdf
- Fernandez-Kelly, Patricia (1995): Social and cultural capital in the urban ghetto: implications for the economic sociology of immigration. In Portes, Alejandro (ed.): *The Economic Sociology of Immigration*. New York: Russel Sage, 213–247.
- Fleck Gábor – Orsós János – Virág Tünde (2000): Élet a Bodza utcában. In Kemény István (szerk.): *A romák/cigányok és a láthatatlan gazdaság*. Budapest: Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely, 80–139.
- Fiske, Susan T. (2006a): Mások irányítása. A hatalom hatása a sztereotipizálásra. In Fiske, Susan T. – Hamilton, David L. – Bargh, John A.: *A társak és a társadalom megismerése*. Budapest: Osiris, 292–312.
- Fiske, Susan T. (2006b): *Társas alapmotívumok*. Budapest: Osiris.
- Fleetwood, Jennifer (2009): *Emotional work: ethnographic fieldwork in prison in Ecuador*. eSharp, Special Issue: Critical Issues in Researching Hidden Communities, 28–50. http://www.gla.ac.uk/media/media_134468_en.pdf
- Fligstein, Niel (2001): Social Skill and the Theory of Fields. *Sociological Theory*, 19, 105–125.
- Grabher, Gernot – Stark, David (eds.) (1997): *Restructuring Networks in Post-Socialism. Legacies, Linkages, and Localities*. Oxford: OUP.
- Fónai Mihály – Patyán László – Szoboszlai Kartalin (2001): Szociális munkások pályaképének néhány eleme. *Esély*, 12 (6), 89–109. pp. http://www.esely.org/kiadvanyok/2001_6/FONAI.pdf
- Fry, Lincoln J. (2013): Gender and Dangers Inherent in Fieldwork. *Gender and Behaviour*, 11 (2), 5474–5485.

- Geertz, Clifford (1994): *Az értelmezés hatalma*. Antropológiai írások. Budapest: Osiris.
- Giddens, Anthony (1999): *A harmadik út. A szociáldemokrácia megújulása*. Budapest: Agóra Marketing.
- Goffman, Erving (1963): *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Engelwood Cliffs: Prentice-Hall.
- Goffman, Erving (2013): A terepmunkáról. In Bodor Péter (szerk.): *Szavak, képek, jelentés*. Kvalitatív kutatási olvasókönyv. Budapest: L'Harmattan, 53–61.
- Grabher, Gernot (2005): Switching Ties, Recombining Teams: Avoiding Lock-In Through Project Organization? In Fuchsm Gerhard – Shapira, Philip (eds.): *Rethinking Regional Innovation and Change: Path Dependency or Regional Breakthrough*. New York: Springer.
- Grabher, Gernot – Stark, David (1997): *Restructuring Networks in Post-Socialism*. OUP.
- Granovetter, Mark S. (1973): The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78 (6), 1360–1380. https://sociology.stanford.edu/sites/default/files/publications/the_strength_of_weak_ties_and_exch_w-gans.pdf
- Greif, Avner – Laitin, David D. (2004): A Theory of Endogenous Institutional Change. *American Political Science Review*, 98 (4), 633–652. http://web.stanford.edu/~avner/Greif_Papers/2004%20A%20Theory%20of%20Endogenous%20Instituitonal%20Change.pdf
- Habermas, Jürgen (1994): *A társadalomtudományi fogalmak logikája*. Budapest: Atlantisz.
- Habermas, Jürgen (2005): *Megismerés és érdek*. Pécs: Jelenkor.
- Hamar Anna (2010): Megújuló folytonosság. Közfoglalkoztatás egy észak-alföldi kistérségben. *Esély*, 21 (1), 65–78. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_1/04hamar.indd.pdf
- Hamilton, David L. – Sherman, Steven J.: Személyek és csoportok észlelése. In Hunyady György – Hamilton, David L. – Lan Anh, Nguyen Luu (szerk.): *A csoportok percepciója*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 91–129.
- Handler, Joel F. (2003): Social Citizenship and Workfare in the US and Western Europe: From Status to Contract. *Journal of European Social Policy*, 13, 229–243.
- Harvey, David (2006): *Spaces of Global Capitalism*. Towards a Theory of Uneven Geographical Development. London: Verso.
- Havas Gábor (1982): Foglalkozási stratégiák különböző cigány közösségekben. In Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 181–202. http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/uploads/files/Havas_Gabor_Foglalkozasvaltas_cigany_koezoessegekben.pdf
- Havas Gábor (1999): A kistelepülések és a romák. In Glatz Ferenc (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest: MTA, 163–203.
- Havasi Éva (2002): Szegénység és társadalmi kirekesztettség a mai Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 12 (4), 51–71. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-549/szoc_szemle/TPUBL-A-549.pdf
- Héderné Berta Edina – Vida Anikó (2014): „Körbevettek minket.” A szegénység térbeli, etnikai és társadalmi hatásai egy dél-alföldi kisvárosban. *Esély*, 25 (4), 57–75.
- HEP (2013): *Helyi Esélyegyenlőségi Program*. Ózd: Ózd Város Önkormányzata. http://www.ozd.hu/content/cont_4d8f956a68b013.72238556/hep_ozd.pdf

- Holstein, James A. – Gurbriun, Jaber F. (2013): Az aktív interjúkészítés. In Bodor Péter (szerk.): *Szavak, képek, jelentés*. Kvalitatív kutatási olvasókönyv Budapest: L'Harmattan. 117–139.
- Horváth Kata – Kovai Cecilia (2010): „A cigány-magyar különbségtétel alakulása egy észak-magyarországi faluban”. *anBlok*, 4, 28–31.
- Hubbard, Gill – Backett-Milburn, Kathryn – Kemmer, Debbie (2001): Working with emotion: issues for the researcher in fieldwork and teamwork. *International Journal of Social Research Methodology*, 4 (2), 119–137.
- Hunyady György (2010): *A társadalmi közérzet hullámverése*. Budapest: Napvilág.
- IVS (2008): Ózd Város Integrált Városfejlesztési Stratégiája – 2008. http://www.ozd.hu/content/cont_5166aac361d751.79481566/ivs.pdf
- Jahoda, Marie – Lazarsfeld, Paul F. – Zeisel, Hans (1999): *Marienthal*. Szociográfiai kísérlet a tartós munkanélküliség hatásairól. Budapest: Új Mandátum.
- Jenkins, Richard (1997): *Rethinking Ethnicity: Arguments and Explorations*. London: Sage.
- Jost, John T. (2003): *Önalátetés a társadalomban: a rendszerigazolás pszichológiája*. Budapest: Osiris. [http://www.psych.nyu.edu/jost/Jost,%20Pelham,%20Shedlon,%20&%20Sullivan%20\(2003\)%20Social%20Inequality%20.pdf](http://www.psych.nyu.edu/jost/Jost,%20Pelham,%20Shedlon,%20&%20Sullivan%20(2003)%20Social%20Inequality%20.pdf)
- Juhász Pál (2006): Inercia a mezőgazdaságban. In uő (szerk.): *Emberek és intézmények*. ÚMK–Jelenkutató Alapítvány, 28–56.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (1983): *Értékrendszereink*. Budapest: Kossuth.
- Keller Judit (2011): Heterarchia és fejlődési pályaváltás. Új megközelítés a kistérség-kutatásban. *Tér és Társadalom*, 25 (3), 4–26. <http://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/viewFile/1877/3789>
- Keller Judit – Bódis Lajos (2012): A foglalkoztatás a kormányzati célok rendszerében. In Fazekas Károly – Scharle Ágota (szerk.): *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010*. Budapest: Szakpolitikai Elemző Intézet – MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet. <http://econ.core.hu/file/download/20evfoglpol/kotet.pdf>
- Kóczé Angéla (2010): „Aki érti a világ hangját, annak muszáj szólania”. Roma nők a politikai érvényesülés útján. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás*. Különbségteremtő társadalom. Budapest: Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 208–224.
- Kolosi Tamás – Pósch Krisztián (2014): Osztályok és társadalomkép. In Kolosi Tamás – Tóth István György *Társadalmi Riport 2014*. Budapest: TÁRKI, 139–156. <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/b328.pdf>
- Koltai Luca – Kulinyi Márton (2013): A közfoglalkoztatást szervezők értékei. *Esély*, 24 (5), 38–67. http://www.esely.org/kiadvanyok/2013_5/koltai.pdf
- Koós Bálint – Virág Tünde (2010): Fel is út, le is út: közsegeink sorsa a rendszerváltás után. In Barta Györgyi – Beluszky Pál – Földi Zsuzsa – Kovács Katalin (szerk.): *A területi kutatások csomópontjai – Visszapillantás és előretétekintés*. Pécs: MTA RKK, 32–54.
- Kotics József (2013): „A mai napnak való vagyok...” Tartósan munkanélküliek megélhetési stratégiái. A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012 – interdiszciplináris dokumentáció. Pillangó Kutatás. Budapest: Pro Cserehát Egyesület, 50–69. <http://www.uni-miskolc.hu/~btkvat/doc/pub/kotics/amainapnak.pdf>

- Kovács Imre (2012): *A vidék az ezredfordulón. A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.* Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet) – Argumentum. <http://mek.niif.hu/12700/12727/12727.pdf>
- Kovács Éva (2007): A közösség tanulmányoktól a lokalitás megismerésig. In Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány.* Módszertani jegyzet. Budapest–Pécs: Néprajzi Múzeum, PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. <http://www.commonline.hu/content/kov%C3%A1cs-%C3%A9va-szerk-k%C3%B6z%C3%B6ss%C3%A9gtanulm%C3%A1ny>
- Kovács Éva (2008): „*Ki vagyunk esve a külvilágból*” – A lengyári kolónia. In Váradi Mónika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben.* Budapest: Új Mandátum, 133–159. http://www.rkk.hu/rkk/kei/pdf/kistelepulesek_lepeskenyszerben.pdf
- Kovács Éva (2013a): Feltáró esettanulmányok: Old. In Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde: *Kint és bent.* Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken. Budapest: L’Harmattan, 143–189.
- Kovács Éva (2013b): Kitekintés: falusi szomszédságok. In Kovács Éva – Vidra Zsuzsa – Virág Tünde: *Kint és bent.* Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken. L’Harmattan, 349–371.
- Kovács Katalin (2013): Területi, társadalmi hátrányok és beavatkozási politikák. In Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (szerk.): *Hátrányban vidéken.* Budapest: Argumentum, 25–54. http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/292/2/varadim_hatranynban_videken_2013.pdf
- Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna (2012): Kényszer vagy kivonulás – élet a peremeken. *Tér és Társadalom*, 26 (4), 73–92. http://epa.oszk.hu/02200/02251/00049/pdf/EPA02251_tet_2012_4_073_kovacs_vidra.pdf
- Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna (2013): Kényszer vagy kivonulás – élet a peremeken. In Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde (szerk.): *Kint és bent – Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken.* Budapest: L’Harmattan, 331–348.
- Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde (2013): Az etnicitás reprezentációi és mindennapi gyakorlatai. In uő (szerk.): *Kint és bent – Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken.* Budapest: L’Harmattan, 78–111.
- Kovai Cecília (2015): Hét év. II. rész. A házasság útján – Kis Jutka, a legidősebb lány. *Beszélő*, 20 (1–2). <http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/het-ev-%E2%80%93ii-resz>
- Kozma Judit (2003): A szegénység pszichológiai vonatkozásai. *Esély*, 13 (2), 15–30. http://www.esely.org/kiadvanyok/2003_2/KOZMA.pdf
- Kozma Judit – Csoba Judit – Czibere Ibolya (é. n.): *Helyi társadalmak, kirekesztettség és szociális ellátások.* Kutatási jelentés összefoglalója http://3sz.hu/sites/default/files/uploaded/kozma_judit_-_csoba_judit_-_czibere_ibolya_-_helyi_tarsadalmak.pdf
- Kuczi Tibor (2000): *Kisvállalkozás és társadalmi környezet.* Budapest: Replika Kör. http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_11_Kuczi_Tibor_Kisvallalkozas_es_tarsadalmi_kornyezet/pr01.html
- Kuczi Tibor (2006): *Kisvállalkozók a magyar társadalomban.* In Kovács Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek.* Budapest: Napvilág Kiadó, 449–477.

- Ladányi János (2006): Az üldözésről gondoskodó önkormányzatok. In uő (szerk.): *Szociális és etnikai konfliktusok: tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987–2005)*. Budapest: Új Mandátum. http://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/0010_2A_05_Ladanyi_Sandor_Szocialis_es_etnikai_konfliktusok/pr01.html
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Ladányi János – Virág Tünde (2009): A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdaság átmeneti időszakában. *Kritika*, 38, (7–8). <http://www.egyenlobanasmod.hu/tanulmanyok/hu/ladanyi-szegregacio.pdf>
- Laki László (1997): A háztájizás tegnap és ma. (A problémáról egy empirikus kutatás kapcsán.) *Szociológiai Szemle*, 1, 39–63.
- Lamont, Michèle – Molnár, Virág (2002): The study of boundaries in the social sciences. *Annualreview of sociology*, 28, 167–195. http://scholar.harvard.edu/files/lamont/files/m_lamont-v.molnar-the_study_of_boundaries.pdf
- Lamont, Michèle – Pendergrass, Sabrina – Pachucki, Mark C. (2015): Symbolic Boundaries. In Wright, James (ed.): *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*, *International Encyclopedia of Social and Behavioral Sciences*. Oxford: Elsevier. 850–855. <http://scholar.harvard.edu/files/lamont/files/symbolicboundariesforthcoming.pdf>
- Lengyel Gabriella (2006): Cigánytelepek egykor és ma. In Kállai Ernő – Törzsök Erika (szerk.): *Átszervezések kora. Cigánynak lenni Magyarországon Jelentés 2002–2006*. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 56–91. http://www.kallaierno.hu/data/files/atszervezesek_kora_ciganynak_lenni_magyarorszagon_jelentes_2002_2006_T2Z+8g.pdf
- Linville, Patricia W. (1984): Az összetettség – szélsőégesség kapcsolat és az életkoron alapuló sztereotípiaképzés. In Hunyady György (szerk.): *Szociálpszichológia*. Budapest: Gondolat, 422–469.
- Lødemel, Ivar – Trickey, Heather (eds.) (2000): *'An offer you can't refuse': Workfare in international perspective*. Bristol: Policy Press.
- Lovas Kiss Antal (2006): *Piaci túlélés – kisüzemi lavírozás. A rendszerváltozás gazdálkodásra gyakorolt hatásának néprajzi vizsgálata Dél-Biharban*. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- Márkus István (1991): *Az ismeretlen főszereplő*. Budapest: Szépirodalmi.
- Mátyus Aliz – Tausz Katalin (1984): *Maga-ura parasztlak és uradalmi cselédek*. Budapest: Magvető.
- Messing Vera (2006): Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle*, 16 (2), 37–54. <http://www.szociologia.hu/dynamic/0602messing.pdf>
- Messing Vera (2012): Kettévágott munkapiac, szétforgácsolt társadalom – Avagy hogyan dezintegrálják a magyar munkaerőpiacot és a társadalmat az állami foglalkoztatáspolitikai beavatkozások, különös tekintettel a közfoglalkoztatási programokra. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Tanulmányok. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), 204–220. <http://mek.oszk.hu/12700/12706/12706.pdf>

- Messing Vera – Molnár Emília (2011a): Bezáródó kapcsolati hálók: szegény roma háztartások kapcsolati jellemzői. *Esély*, 22 (5), 47–74. http://www.esely.org/kiadvanyok/2011_5/04molnar.indd.pdf
- Messing Vera – Molnár Emília (2011b): Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély*, 22 (1), 53–80. http://www.esely.org/kiadvanyok/2011_1/03messingmolnar.indd.pdf
- Mitchell, Don: (2010): A tér törvényi megsemmisítése. *Replika*, 71, 101–129.
- Nagy Erika – Tímár Judit – Nagy Gábor – Velkey Gábor (2015): A társadalmi-térbeli marginalizáció folyamatai a leszakadó vidéki térségekben. *Tér és Társadalom*, 29, 1, 35–52. <http://tet.rkk.hu/index.php/TeT/article/download/2680/4785>
- Nagy Pál (2013): A cigány magyar együttélés és az érpataki modell In Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink: a cigány–magyar együttélés változatai*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 389–425. /Cigány Néprajzi Tanulmányok 16./
- Nagy Péter (2011): Az ózdi vasgyári alkalmazottak lakáskörülményei 1918 és 1945 között. *Bányászattörténeti Közlemények*, 11. 64–87. http://epa.oszk.hu/01400/01466/00011/pdf/banyaszattorteneti_EPA01466_2011-01_05Azozdivasgyarialkalmazottaklakaskorulmenyei1918-1945kozott.pdf
- Nagy Péter (2012): „Ahol a vállalatvezetés az úr...” A Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. szociális és jóléti intézményrendszere Ózdon. *Korall*, 13 (49), 17–36. http://epa.oszk.hu/00400/00414/00040/pdf/EPA00414_korall_2012_49.pdf
- Narayan, Deepa (1999): *Bonds and Bridges: Social Capital and Poverty*. Policy Research Working Paper 2167. World Bank. <https://info.worldbank.org/etools/docs/library/9747/narayan.pdf>
- Nemcsik Pál (1976): Ózd környéki ipari munkásság a mezőgazdaságban. In Dobrossy István (szerk.): *Foglalkozások és életmódok*. Válogatott tanulmányok honismereti szakkörök és kutatók munkáiból. Miskolc: A Miskolci Hermann Ottó Múzeum Néprajzi Kiadványai VII., 63–81. <http://mek.oszk.hu/07600/07690/07690.pdf>
- Neményi Mária (2000): Testükbe zárva. A termékenységgel kapcsolatos női szerepviselekedések fiatal roma nők körében. In uő: *Csoportkép nőkkel*. Budapest: Új Mandátum, 159–214.
- Ombudsmani jelentés (2013): *Az alapvető jogok biztosa és a jövő nemzedékek érdekeinek védelmét ellátó biztos-helyettes Közös Jelentése az AJB-5527/2013 számú ügyben*. <http://www.ajbh.hu/documents/10180/111959/201305527.pdf>
- Órszigethy Erzsébet (1999): Szocopolpanoráma. Nyertesek, vesztesek és adományozók, *Kritika*, 28 (11), 14–18.
- Paraskevopoulos, J. Christos (2001): *Interpreting Convergence in the European Union: Patterns of Collective Action, Social Learning and Europeanization*, Houndsmills, Basingstoke: Palgrave.
- Polányi Károly (1976): *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest: Gondolat.

- Pongrácz Tiborné – Mutinkó Livia (2009): Háztartási munkamegosztás. Azonosságok és különbségek Európában. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2009*. Budapest: TÁRKI – Szociális és Munkaügyi Minisztérium, 95–116. http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-881/publikaciok/tpubl_a_881.pdf
- Portes, Alejandro (1998): Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24.
- Putman, Robert (2000): *Bowling Alone – The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Rácz Katalin (2008): Szociális feladatellátás a kistelepüléseken és a többcélú kistérségi társulásokban. In Kovács Katalin – Somlyódy Edit (szerk.): *Függőben*. Budapest: KSZK ROP 3.1.1. Programigazgatóság, 183–210. /Közigazgatási Olvasmányok./ <http://www.google.hu/url?url=http://www.rkk.hu/download.aspx%3Frid%3Dec2271c7-8441-42e3-95e2-bf1896095124&rct=j&frm=1&q=&esrc=s&sa=U&ei=1bSPVYKzJsf4Uujrj7gH&ved=0CBMQFjAA&usq=AFQjCNEulw8UU8kxJKY4Qih25dg9GWMhVA>
- Riabchuk, Anastasia (2009). The implications of adaptation discourse for post-communist workingclasses. *Debatte*, 17 (1), 55–64.
- Ross, Lee (1991): Az intuitív pszichológus hibái: az attribúciós folyamat torzítása. In Hunyady György (szerk.): *Szociálpszichológiai tanulmányok*. Budapest: Tankönyvkiadó Vállalat, 271–322.
- Sabel, Charles (1994): Flexible Specialization and the Re-emergence of Regional Economies. In Amin Ash (ed.): *Post-Fordism: A Reader*. Hoboken: Wiley-Blackwell.
- Sárkány Mihály (2000): Közösségtanulmányok és összehasonlításuk lehetőségei. In ő (szerk.): *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. Budapest: L'Harmattan, 56–71.
- Sen, Amartya (2003): Kirekesztés és beillesztés. *Esély*, 14 (2), 3–14. http://www.esely.org/kiadvanyok/2004_1/SEN.pdf
- Sen, Amartya (2003–2004): Társadalmi kirekesztés: Fogalom, alkalmazás és vizsgálat I–II. *Esély*, 14 (6), 3–22; 15 (1), 13–25. http://www.esely.org/kiadvanyok/2003_6/SEN.pdf és http://www.esely.org/kiadvanyok/2004_1/SEN.pdf
- Small, Mario L. (2002): Culture, Cohorts, and Social Organisation Theory: Understanding Local Participation in a Latino Housing Project. *American Journal of Sociology*, 108 (1), 1–55.
- Small, Mario L. (2004): *Villa Victoria*. The Transformation of Social Capital in a Boston Barrio. Chicago–London: The University of Chicago Press. <http://macaulay.cuny.edu/eportfolios/peoplingnyc2012wednesday/files/2012/01/Small-Villa-Victoria.pdf>
- Small, Mario L. (2009): Four Reasons to Abandon the Idea of 'the Ghetto'. *City and Community*, 7, (4, December), 389–398.
- Small, Mario L. – Feldman, Jessica, (2012): Ethnographic evidence, heterogeneity, and neighbourhood effect after moving to opportunity. In *Neighbourhood Effects Research: New Perspectives*. Springer, 53–77 (Chapter 3). http://scholar.harvard.edu/files/mariosmall/files/neighborhood_effects_chapter.pdf

- Small, Mario L. – Newman, Katherine (2001): Urban poverty after the truly disadvantaged: The rediscovery of the family, the neighborhood, and culture. *Annual Review of Sociology*, 27, 23–45. <http://scholar.harvard.edu/files/mariosmall/files/2678613.pdf>
- Solt Ottília (1998): Interjúzni muszáj. In uő: *Méltóságot mindenkinek*. Összegyűjtött írások I. Budapest: Beszélő, 29–48. http://www.vanesely.hu/elte/solt_ottilia_intejuzni.pdf
- Spéder Zsolt (2002): *A szegénység változó arcai*. Tények és értelmezések. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.
- Stark, David (1999): *Heterarchy: distributing intelligence and organizing diversity*. In Clipping, John H. (ed.): *The Biology of Business: Decoding the Natural Laws of Enterprise*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 153–179.
- Stewart, Michael Sinclair (1994): *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. Budapest: T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány.
- Szabó Á. Töhötöm (2002): Az erővonalak eltolódása. Magyar–cigány kapcsolatok egy székelyföldi faluban. In Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok*. Fialat kutatók a népi kultúráról. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 205–216.
- Szabó Á. Töhötöm (2009): *Kooperáló közösségek*. Marosvásárhely: Mentor.
- Szabó Zoltán (1938): *Cifra nyomorúság*. A Cserhát, Mátra, Bükk földje és népe. Budapest: Cserépfalvi. /Magyarország felfedezése./ <http://mek.oszk.hu/05200/05259/05259.pdf>
- Szalai Andrea (1997): A „mi” és az „ők” határai, avagy a beások belülről. *Regio: kisebbség, politika, társadalom*, 8 (1), 104–126. <http://www.epa.oszk.hu/00000/00036/00028/pdf/05.pdf>
- Szalai Júlia (1998): Ami a szegénységben „rég” és ami „új”. In uő (szerk.): *Uram! A jogaimért jöttem!* Budapest: Új Mandátum, 55–66.
- Szalai Júlia (1999): Közös csapda. A nők és a szegények. In Lévai Katalin – Kiss Róbert – Gyulavári Tamás (szerk.): *Vegyeváltó*. Pillanatképek nőkről, férfiakról. Budapest: Egyenlő Esélyek Alapítvány, 41–56.
- Szalai Júlia (2000). Az elismerés politikája és a cigánykérdés. In Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest: ATA – Új Mandátum.
- Szalai Júlia (2002): A társadalmi kirekesztés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 22 (4), 34–50. <http://www.szociologia.hu/dynamic/0204szalaj.htm>
- Szalai Júlia (2007): *Nincs két ország...? Társadalmi küzdelmek az állami (túl)elosztásért a rendszerváltás utáni Magyarországon*. Budapest: Osiris.
- Szalai Júlia (2010): A szabadságtalanság bővülő körei. Az iskolai szegregáció társadalmi „értelméről” *Esély*, 21 (3), 3–22. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_3/01szalai.indd.pdf
- Szalai, Júlia – Zentai, Violetta (eds.) (2014): *Faces and Causes of Roma Marginalization in Local Context: Hungary, Romania, Serbia*. Budapest: CEU. <http://cps.ceu.hu/publications/books/roma-marginalization>
- Szakra, Dorottya (2014): Democracy and welfare in hard times: The social policy of the Orbán Government in Hungary between 2010 and 2014. *Journal of European Social Policy*, 24, 486–500.

- Szivós Péter – Tóth István György (2013): *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban*. TÁRKI Monitor jelentések 2012. Budapest: TÁRKI. http://www.tarki.hu/hu/research/hm/monitor2012_teljes.pdf
- Takács Lajos (1964): *A dohánytermesztés Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tamáská Máté (2013): *Falvak az uradalmak helyén*. Budapest: Martin Opitz. <http://mek.oszk.hu/13200/13241/13241.pdf>
- Tausz Katalin (1984): Uradalmi cselédek. In Mátyus Alíz – Tausz Katalin: *Maga ura parasztlak és uradalmi cselédek*. Budapest: Magvető, 123–218.
- Timár Judit (1990): Kérdőjelek és hiányjelek a tanyakutatásban. *Tér és Társadalom*, 4 (2), 49–62. <http://tet.rkk.hu/index.php/Tet/article/viewFile/173/346>
- Triglia, Carlo (2001): Social Capital and Local Development. *European Journal of Social Theory*, 4 (4), 427–442. http://www.researchgate.net/publication/241441020_Social_Capital_and_Local_Development
- Udvarhelyi Éva Tessza (2010): Az „Utca Emberétől” a Város Mindenkéig. Lakhatási jogok, önszerveződés és aktivista antropológia. *Néprajzi Látóhatár*, 19 (2), 44–63.
- Udvarhelyi Éva Tessza (2011): Együtt kutatunk. Kutatás és aktivizmus Magyarországon hajléktalan emberekkel. *Anblookk (Akció/Kutatás)*, 5, 86–87.
- Vajda Júlia (2006): Terápiás hatás mint melléktermék. *Thalassa*, 17 (1), 123–136. [http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/\(17\)2006_1/123-136_Vajda-Julia.pdf](http://imago.mtapi.hu/a_folyoirat/e_szovegek/pdf/(17)2006_1/123-136_Vajda-Julia.pdf)
- Valuch Tibor (2010): Enni és lakni is kellene: A nagyüzemi munkásság életkörülményeinek néhány sajátossága Ózdon a II. világháborút követő évtizedekben. In Tischler János (szerk.): *1956-os Intézet évkönyve 2009*. Budapest: 1956-os Intézet. http://szocantanszek.unideb.hu/tart/Kutatomuhelyek/Tarsadalomtorteneti_files/munkaseletozdrov.pdf
- Váradi Balázs (2012): A szakpolitika-alkotás minősége. In Fazekas Károly – Scharle Ágota (szerk.): *Nyugdíj, segély, közmunka. A magyar foglalkoztatáspolitikai két évtizede, 1990–2010*. Budapest: Budapest: Szakpolitikai Elemző Intézet és MTA KRTK Közgazdaság-tudományi Intézet. <http://econ.core.hu/kiadvany/egyebkiadvanyok.html>
- Váradi Monika Mária (2013): Megélhetés és támogató kapcsolatok – az aprófalu szegénység arcai. Esettanulmány 2008-ból. In Kovács Katalin – Váradi Monika Mária (szerk.) *Hátrányban, vidéken*. Budapest: Argumentum. http://www.regscience.hu:8080/jspui/bitstream/11155/292/2/varadim_hatranyban_videken_2013.pdf
- Váradi Monika Mária (2015): Szegénység, projektek, közpolitikák. *Tér és Társadalom*, 29 (1), 69–96. http://epa.oszk.hu/02200/02251/00058/pdf/EPA02251_tet_2015_1_069-096.pdf
- Váradi, Monika Mária – Virág, Tünde (2014): Faces and Causes of Roma Marginalization. Experiences from Hungary. In Szalai, Júlia – Zentai, Violetta (eds.): *Faces and Causes of Roma Marginalization in Local Contexts: Hungary, Romania, Serbia*. Budapest: Central European University, 35–65. <http://pasos.org/wp-content/uploads/2015/01/cps-book-faces-and-causes-2014.pdf>
- Váradi Monika Mária – Virág Tünde (2015): A térbeli kirekesztés változó mintái vidéki terekben. *Szociológiai Szemle*, 25 (1), 89–113.
- Velkey Gábor (2014): *A helyi foglalkoztatás és a közfoglalkoztatás legfontosabb jellemzői egy empirikus kutatás tükrében*. Pécs: MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete. http://real.mtak.hu/19386/1/velkey_helyi_2014.pdf.pdf

- Vida Anikó – Virág Tünde (2010): Közmunka és napszám. Foglalkoztatás és szociális helyzet Dél-Békésben. *Esély*, 21 (1), 101–118. http://www.esely.org/kiadvanyok/2010_1/06vida_indd.pdf
- Vidra Zsuzsanna (2008): *Les Roms/Tsiganes de Hongrie. Politiques d'intégration et stratégies identitaires des Roms/Tsiganes dans le système communiste et après les changements politiques en 1989/90.* Éditions Universitaires Européennes.
- Vidra Zsuzsanna (2013): *Önkormányzatok és segélyezettek a workfare szorításában. A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012.* Pillangó Kutatás. Budapest: Pro Cserehát Egyesület. http://www.pillangokutatas.bffd.hu/kutatas_pdf/szociologiai_tanulmany-vidra-zsuzsanna.pdf
- Vidra Zsuzsa – Kriza Borbála (2010): A többség fogságában. In Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbégtéremető társadalom.* Budapest: Gondolat, 392–402.
- Vigvári András (2013): Utcaharc – egyeztetési eljárások az egyik tiszakerecsényi utcában. In Kovács Éva – Vidra Zsuzsa – Virág Tünde (szerk.): *Kint és bent. Lokalitas és etnicitás a peremvidékeken.* Budapest: L'Harmattan, 303–329.
- Virág Tünde (2006): A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 16 (1), 60–76. <http://www.szociologia.hu/dynamic/0601virag.pdf>
- Virág Tünde (2008): Változó gazdasági-társadalmi kapcsolatok egy cigányok lakta faluban. *Szociológiai Szemle*, 18 (1), 60–77. <http://www.szociologia.hu/dynamic/0801virag.pdf>
- Virág Tünde (2010): *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Virág Tünde (2014): Közfoglalkoztatás és idősgondozás – szegénységre adott válaszok egy alföldi kisvárosban és tanyavilágában. *Esély*, 25 (1), 45–63. http://www.esely.org/kiadvanyok/2014_1/virag.pdf
- Wacquant, Loic (2009): *Punishing the Poor.* The neoliberal government of social insecurities. Durham: Duke University Press.
- Wacquant, Loic (2001): The Penalization of Poverty and the Rise of Neoliberalism. *European Journal on Criminal Policy and Research*, 9, 401–412. <http://loicwacquant.net/assets/Papers/PENALISAPOVNEOLIB-EJPPR.pdf>
- Wacquant, Loic (2012): A Janus-Faced Institution of Ethnoracial Closure: A Sociological Specification of the Ghetto. In Hutchinson, R. – Haynes, B. D. (eds.): *The Ghetto. Contemporary Global Issues and Controversies.* Boulder, CO: Westview Press, 1–32.
- Weber, Max (1987): *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai I.* Budapest: KJK.
- Whyte, William F. (1999): *Utcasarki társadalom.* Egy olasz szegénynegyed társadalmiszerkezete. Budapest: Új Mandátum.
- Williams, Patrick (1996): Cigányok Párizs elővárosában. *Lettre*, 21 (Nyár). <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00005/20will.htm>
- Willis Paul (2000): *A skacok.* Iskolai ellenkultúra, munkáskultúra. Budapest: Új Mandátum.
- Wilson, William J. (1999): *When Work Disappears.* The World of the New Urban Poor. New York: Vintage Books.
- Wimmer, Andreas (2008): The making and unmaking of ethnic boundaries. *American Journal of Sociology*, 113 (4), 970–1022.

- Wolf, Eric R. (1973): Parasztok. In Service, E. R. – Sahlins, M. D. – Wolf, E. R.: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Budapest: Kossuth, 319–454.
- Woolcock, Michael (2001): The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes. *The ISUMA Canadian Journal of Policy Research*, 2 (1), 11–17.
- Závada Pál (2006): *Kulákprés*. Család- és falutörténeti szociográfia, Tótkomlós 1945–56. Budapest: Magvető Kiadó.
- Zolnay János (2007): „Így hát egy se ment oda...” A közoktatási kirekesztés jellemző típusai a drávaszegi kistérség iskolakörzeteiben. In Törzsök Erika – Paskó Ildikó – Zolnay János (szerk.): *Cigánynak lenni Magyarországon*. Jelentés 2006: A romapolitika kifulladás. Budapest: Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány (EÖKIK), 73–102.
- Zolnay János (2013): Tartós munkapiaci kirekesztés, szegénység és társadalompolitikai válaszok – A kutatás kontextusa. In Nagy Katalin (szerk.): *A szociális segély csökkentésének hatásai a vidéki Magyarországon, 2012*. Budapest: Pro Cserehát Egyesület.

A SZERZŐKRŐL

- FEHÉR KATALIN** szociológus, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos segédmunkatársa, a Budapesti Corvinus Egyetem doktórandsz hallgatója. Kutatási területe a térbeli egyenlőtlenségek, társadalmi kirekesztés és városi szegregáció. feher@rkk.hu
- HÉDERNÉ BERTA EDINA** szociális munkás PhD, a Szegedi Tudományegyetem Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszékének oktatója. Kutatási területe a szociális munka módszertana és a diszkrimináció megnyilvánulása. berta@etszk.u-szeged.hu
- KELLER JUDIT** szociológus PhD, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos munkatársa. Kutatási területe a társadalmi-gazdasági fejlődés szociológiája. keller@rkk.hu
- NÉMETH KRISZTINA** szociológus doktorjelölt, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos segédmunkatársa. Kutatási területe a szegénység és etnicitás, egyéni és kollektív emlékezet. nemeth@rkk.hu
- VÁRADI MONIKA MÁRIA** szociológus PhD, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos főmunkatársa. Kutatási területe a szegénység, térbeli és társadalmi kirekesztés és marginalizáció, migráció. varadim@rkk.hu
- VIDA ANIKÓ** szociálpolitikus PhD, a Szegedi Tudományegyetem Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszékének oktatója. Kutatási területe az aktív korú nem foglalkoztatottak segélyezési és foglalkoztatási politikái, a hátrányos helyzetű önkormányzatok szociálpolitikai gyakorlata. vida@etszk.u-szeged.hu
- VIDRA ZSUZSANNA** szociológus PhD, az ELTE Interkulturális Pszichológiai és Pedagógiai Intézet adjunktusa és a CEU Center for Policy Studies vendégkutatója. Kutatási területe etnicitás, szegénység, társadalmi kirekesztés. vidrazsuzsa@gmail.com
- VIGVÁRI ANDRÁS** szociológus, az ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola hallgatója, az MTA TK Szociológiai Intézetének tudományos segédmunkatársa. Kutatási területe a térbeli egyenlőtlenségek társadalomtörténeti és jelenidejű vizsgálata. vigvariandras@gmail.com
- VIRÁG TÜNDE** szociológus PhD, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetének tudományos főmunkatársa. Kutatási területe szegénység, etnicitás, térbeli és társadalmi kirekesztés. viragt@rkk.hu